

ประโยค๘ - วิสุทฺธิมคฺคสุตฺต นาม ปกรณวิเสสสุว (ตติโย ภาโก) - หน้าที่ 1
วิสุทฺธิมคฺโค นาม ปกรณวิเสโส

ตติโย ภาโก

ขนฺธนิทฺเทโส

อิทานิ ยสุมา เอวํ อภิญฺญาเวสน อธิคตานิสังฺกาย ธิรตฺตราย
สมาธิภาวนาย สมฺมุนาคเตน ภิกฺขุณา สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปลฺยโล
จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวนนฺติ เอตฺถ จิตฺตสีเสน นิตฺติฏฺฐโจ สมาธิ
สพฺพการเณ ภาวิโต โหติ ตทนนฺตฺรา ปน ปญฺญา ภาเวตฺตพฺพา
สา จ อติสงฺเขปเทสิตตฺตา วิญฺญาตุมฺปิ ตาว น สุกรฺรา ปเทว
ภาเวตฺตํ ตสุมา ตสุสา วิตฺถารํ ภาวนานยญฺจ ทสฺเสตฺตํ อิํ
ปญฺหากมฺมํ โหติ กา ปญฺญา เกณฺฏเจเน ปญฺญา กานฺตฺสา
ลกฺขณฺรสปจฺจุปฺนฺจฺจานปทฺนฺจฺจานานิ กตฺติวิธา ปญฺญา กถํ
ภาเวตฺตพฺพา ปญฺญาภาวนาย โโก อานิสฺสโสติ ฯ ตตฺตริํ วิสขฺชนํ ฯ

กา ปญฺญาติ ปญฺญา พหุวิธา นานปฺปการฺรา ตํ สพฺพํ
วิภาวยิตฺตํ อารพฺภมานํ วิสขฺชนํ อธิปฺเปตฺตญฺเจว อคฺคํ น สาเชยฺย
อุตฺตฺตริญฺจ วิกฺเขปาย สํวตฺเตยฺย ตสุมา อธิ อธิปฺเปตฺตเมว สนฺธาย
วทาม กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ วิปฺสฺสนาถาณํ ปญฺญา ฯ

เกณฺฏเจเน ปญฺญาติ ปชานนฺฏเจเน ปญฺญา ฯ กิเมทํ ปชานนํ
นาม ฯ สลฺยชานนวิชานนการวิสิฏฺฐจํ นานปฺปการโต ชานนํ ฯ
สลฺยหาวิญฺญาณปญฺญานํ หิ สมานเปปี ชานนภาเว สลฺยหา นีลํ

วิสุทธิมคฺเค

ปีตกนฺติ อารมฺมณสฺสขานนฺมตฺตเมว โหติ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาคิ
ลกฺขณปฏฺิวเฐ ปาเปตฺตํ น สกฺโกติ วิญฺญาณํ นิลํ ปีตกนฺติ
อารมฺมณญจ ขานาติ ลกฺขณปฏฺิวเฐญจ ปาเปติ อุตฺตกุกิตฺวา ปน
มคฺคปาตฺตภาวํ ปาเปตฺตํ น สกฺโกติ ปญฺญา ปน วุตฺตณยวเสน
อารมฺมณญจ ขานาติ ลกฺขณปฏฺิวเฐญจ ปาเปติ อุตฺตกุกิตฺวา มคฺค-
ปาตฺตภาวญจ ปาเปติ ฯ ยถา หิ เหรณญิกผลเก จปีตํ กหาปณฺราสี
เอโก อชาตพฺพุทธิทารโก เอโก คามิกปฺปรีโส เอโก เหรณญิกโกติ
ตีสุ ขเนสุ ปสฺสमानेषु อชาตพฺพุทธิทารโก กหาปณานํ จิตฺตวิจิตฺต-
ทีฆรสฺสจตฺตสฺสปริมณฺฑลภาวตฺตเมว ขานาติ อิทํ มนุสฺसानํ
อุปฺโลกปรีโลกํ รตนสมฺมตฺตนฺติ น ขานาติ คามิกปฺปรีโส จิตฺตวิจิตฺตา-
ทิกาวญจ ขานาติ อิทํ มนุสฺसानํ อุปฺโลกปรีโลกํ รตนสมฺมตฺตนฺติ
จ อยํ เณโก อยํ กุญฺเฐ อยํ อพฺพตฺตสาโรติ อิมํ ปน วิภาคํ น
ขานาติ เหรณญิกโก สพฺเพปิ เต ปกาเร ขานาติ ขานนฺโตจ
กหาปณํ โอลเณตฺวาปี ขานาติ อาโกญฺจิตฺตสฺส สทฺทํ สุตฺวาปี
คณฺฐํ ฆายิตฺวาปี รลํ สายิตฺวาปี หตฺถเณ ธารยิตฺวาปี อสฺสูกสมฺมึ
นาม คามे วา นิคเม วา นคเร วา ปพฺพเต วานทีตีเร วา
กโตติปิ อสฺสูกาจริเยน กโตติปิ ขานาติ เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพิ ฯ
สญฺญา หิ อชาตพฺพุทธิโน ทารกสฺส กหาปณทสฺสนํ วิย โหติ
นีลาทิวเสน อารมฺมณสฺส อุปฺปฏฺจานาการมตฺตคฺคหณโต ฯ วิญฺญาณํ
คามิกสฺส ปฺปรีสสฺส กหาปณทสฺสนมิว โหติ นีลาทิวเสนารมฺมณา-
การคฺคหณโต อุตฺตมฺปิ จ ลกฺขณปฏฺิวเฐ สมฺปาปนโต ฯ ปญฺญา

ขนฺธนิทฺเทโส

หฺเรณฺณิกสุตฺต กหาปณทสุตฺตนิมิว โหติ นีลาทิวเสน อารมฺมณการี
คเหตุวา ลกฺขณปฏิเวธณฺจ ปาเปตฺวา ตโต อุทฺธมฺปิ มคฺคปาตฺถาว
ปาปนโต ฯ ตสฺมา ยเทติ สลฺยชานนวิชานนการวิสิฏฺฐํ นานปฺปการโต
ชานนํ อิํ ปชานนนฺติ เวทิตพฺพิ ฯ อิํ สนฺธาย หิ เอตํ วุตฺติ
ปชานนญฺเจน ปญฺญาติ ฯ

สา ปเนสา ยตฺถ สลฺยลาวิญฺญาณานิ น ตตฺถ เอกํเสน
โหติ ยทา ปน โหติ ตทา อวินิพฺภุตฺตา เตหิ ชฺมเมหิ อัย
สลฺยลา อิํ วิญฺญาณํ อัย ปญฺญาติ วินิพฺภุชฺชิตฺวา อลพฺภเนยฺย-
นानตฺตา สุขฺมา ทฺพทสา ฯ เตนาห อายสฺมา นาคเสโน ทฺกกริ
มหาราช ภควตา กตฺนฺติ ฯ กิํ ปน ฆนฺเต นาคเสน ภควตา
ทฺกกริ กตฺนฺติ ฯ ทฺกกริ มหาราช ภควตา กตํ ยํ อิมสํ อรูปฺปํ
จิตฺตเจตฺตีสิกานํ ชฺมมานํ เอการมฺมณฺเ วตฺตมานานํ ววฺฐจฺานํ อภฺชาตํ
อัย ผสฺโส อัย เวทนา อัย สลฺยลา อัย เจตนา อิํ จิตฺตฺนฺติ ฯ

กานสฺสา ลกฺขณรสปจฺจุปฺญฺจจฺานปทฺญฺจจฺานานีติ เอตฺถ ปน ฯ
ชฺมมสภาวปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา ชฺมมานํ สภาวปฏิจฺฉาทก-
โมहनฺธการวิทฺธสนฺรสา อสมฺโมหปจฺจุปฺญฺจจฺานา ฯ สฺมาหิโต
ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตีติ วจนโต ปน สฺมาธิ ตสฺสา ปทฺญฺจจฺานํ ฯ

กตฺติวิธา ปญฺญาติ ชฺมมสภาวปฏิเวธลกฺขณฺเณ ตาว เอกวิธา
โลเกยฺยโลกุตฺตรวเสน ทฺวิธา ตถา สาสวานาสวาทิวเสน นามรูป-
ววฺฐจฺापนวเสน โสมนสฺสอฺเปกฺขาสหคตวเสน ทสุตฺตภาวนาญฺมิ-

วิสุทธิมคฺเค

วเสน จ ติวริชา จินฺตาสุตถาวนามยวเสน ตถา ปริตฺตมหคฺคต-
อปรมาณารมฺมณวเสน อายาปายอุปายโกสลลวเสน อชฺฌตฺตา-
ภินิเวสาทิวเสน จ จตฺติวริชา จตฺตฺสฺส สจฺเจสฺส ฌานวเสน จ จตฺตฺปฏฺิ-
สมฺภิทาวเสน จาติ ฯ ตตฺถ เอกวิธโกฏฺฐาโส อุตฺตทานตุโยเยว ฯ

ทฺวิธโกฏฺฐาเส ฯ โลกียมคฺคสมฺปยุตฺตา โลกียา โลกุตฺตร-
มคฺคสมฺปยุตฺตา โลกุตฺตรราติ เอวํ โลกียโลกุตฺตรวเสน ทฺวิธา ฯ
ทฺติยทฺเถ ฯ อาสวานํ อารมฺมณญฺฐา สาสวา เตสํ อนารมฺมณา
อนาสวา ฯ อตฺถโต ปเนสา โลกียโลกุตฺตราว โหติ ฯ อาสว-
สมฺปยุตฺตา สาสวา อาสววิปฺยุตฺตา อนาสวาติอาทิสฺสึปี เอเสว
นโย ฯ เอวํ สาสวานาสวาทิวเสน ทฺวิธา ฯ ตติยทฺเถ ฯ ยา
วิปฺสฺสนํ อารภิตฺกามสฺส จตฺตฺนํ อรูปกขณฺฐานํ ววญฺฐาปนเ ปญฺญา
อัย นามววญฺฐาปนปญฺญา ยา รูปกขณฺฐสฺส ววญฺฐาปนเ ปญฺญา
อัย รูปววญฺฐาปนปญฺญาติ เอวํ นามรูปววญฺฐาปน วเสน ทฺวิธา ฯ
จตฺตฺถทฺเถ ฯ ทฺวิสฺสฺส กามาวจรกฺุสลจิตฺเตสฺส โสฬสสฺส จ ปญฺจกนฺเยน
จตฺตฺกขฺฌมานิเกสฺส มคฺคจิตฺเตสฺส ปญฺญา โสมนสฺสสหคฺตา ทฺวิสฺส
กามาวจรกฺุสลจิตฺเตสฺส จตฺตฺสฺส จ ปญฺจกขฺฌมานิเกสฺส มคฺคจิตฺเตสฺส ปญฺญา
อุเปกฺขาสหคฺตาติ เอวํ โสมนสฺสอุเปกฺขาสหคฺตวเสน ทฺวิธา ฯ
ปญฺจกนฺทฺเถ ฯ ปจฺมมคฺคปญฺญา ทสฺสนญฺมิ อวเสสมคฺคตฺตยปญฺญา
ภาวนาญฺมีติ เอวํ ทสฺสนภาวนาญฺมิวเสน ทฺวิธา ฯ

ติเกสฺส ปจฺมตฺตฺเถ ฯ ปฺรโต อสฺสฺสฺสว ปฏฺิณฑปญฺญา อตฺตโน
จินฺตาวเสน นิปฺพนฺนตฺตา จินฺตตามยา ปฺรโต สฺสฺสว ปฏฺิณฑปญฺญา

ขนฺธนิทฺเทโส

สุตฺตวเสน นิปฺพนฺตฺตา สุตฺตมยา ยถา ตถา วา ภาวนาวเสน
นิปฺพณฺนา อปฺปนาปฺตฺตา ปญฺญา ภาวนามยาฯ วุตฺตญฺเหตฺ
ตฺตถ กตฺตา จินฺตมยา ปญฺญา โยคฺวิหิตฺสุ วา กมฺมายตฺเนสุ
โยคฺวิหิตฺสุ วา สิปฺปายตฺเนสุ โยคฺวิหิตฺสุ วา วิชฺชาภูจฺจาเนสุ
กมฺมสฺสกตฺ วา สจฺจานฺุโลมิกํ วา รูปี อนิจฺจนฺติ วา เวทนา สลฺยฺวา
สงฺขารํ วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺติ วา ยํ เหวรूपํ อนฺุโลมิกํ ขนฺตี
ทิกฺขี รุจี มฺหี เปกฺขํ ฌมฺมนิชฺฌานกฺขนฺตี ปรโต อสฺสุตฺวา ปฏฺิถกฺติ
อโย วุจฺจติ จินฺตมยา ปญฺญาฯเปฯ สุตฺวา ปฏฺิถกฺติ อโย
วุจฺจติ สุตฺตมยา ปญฺญา สพฺพปาปี สฺมาปฺนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา
ปญฺญาติฯ เอวํ จินฺตาสฺตภาวนามยวเสน ติวฺธาฯ ทฺตฺยตฺติเกฯ
กามาวจเร ฌมฺเม อารพฺภ ปวตฺตา ปญฺญา ปรีตฺตารมฺมณา
รูปาวจรารูปาวจเร อารพฺภ ปวตฺตา มหคฺคตฺตารมฺมณา สํ
โลกิยวิปฺสฺสนา นิพฺพานํ อารพฺภ ปวตฺตา อปฺปมาณารมฺมณา
สํ โลกุตฺตรวิปฺสฺสนาติ เอวํ ปรีตฺตมฺหคฺคตฺตาปฺปมาณารมฺมณวเสน
ติวฺธาฯ ตฺตฺยตฺติเกฯ อาโย นาม วุทฺธิฯ สํ ทฺวฺธา
อนตฺถหานิโต อตฺถุปฺตฺติโต จฯ ตฺตถ โกสฺลํ อายโกสฺลํฯ
ยถาหฯ ตฺตถ กตฺมํ อายโกสฺลํ อิม เม ฌมฺเม มนสิกโรโต
อนฺุปฺนฺนา เจว อฺกุสฺลา ฌมฺมา น อฺปฺชฺชนฺติ อฺปฺนฺนา จ
อฺกุสฺลา ฌมฺมา ปฺหิยฺนฺติ อิม วา ปน เม ฌมฺเม มนสิกโรโต
อนฺุปฺนฺนา เจว กฺุสฺลา ฌมฺมา อฺปฺชฺชนฺติ อฺปฺนฺนา จ กฺุสฺลา

วิสุทติมคฺเค

ธมฺมา ภิกฺขุโยภาวาย เวปุลฺลทาย ภาวนาย ปารีปุริยา สํวตฺตุนฺตฺติ ยะ
ตฺตถ ปญฺญา ปชานนา ฯเปฯ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ อิทํ
วุจฺจติ อายโกสลฺลนฺติ ฯ อปายิติ ปน อวฺจฺจติ ฯ สปิ ทูริชา
อตฺตหานิโต อนตฺตูปฺตฺติโต จ ฯ ตตฺถ โกสลฺลํ อปายโกสลฺลํ ฯ
ยถาห ฯ ตตฺถ กตฺมํ อปายโกสลฺลํ อิม เม ธมฺเม มนสิกรโต
อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา น อุปฺปชฺชนฺตฺติอาทิ ฯ สพฺพตฺถ
ปน เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อุปายเสสุ นิปฺพตฺติการณฺเส ตฺขณฺปฺวตฺตํ
จानฺนูปฺตฺติกํ โกสลฺลํ อุปายโกสลฺลํ นาม ฯ ยถาห ฯ สพฺพปิ
ตฺตรูปายา ปญฺญา อุปายโกสลฺลนฺติ ฯ เอวํ อายาปายอุปายโกสลฺล-
วเสน ติวริชา ฯ

จตฺตตฺติเก ฯ อตฺตโน ชนฺเช คเหตุวา อารทฺธา
วิปฺสฺสนาปญฺญา อชฺมตฺตาทินิเวสา ปฺรสุส ชนฺเช พาหิรี วา
อนินฺทฺริยพฺพทฺฐูปํ คเหตุวา อารทฺธา พหิทฺธาตินิเวสา อุกฺขํ คเหตุวา
อารทฺธา อชฺมตฺตพหิทฺธาตินิเวสาติ เอวํ อชฺมตฺตาทินิเวสาทิวเสน
ติวริชา ฯ

จตฺตเกสุ ปจฺมจตฺตเก ฯ ทฺถกฺขสจฺจํ อารพฺก ปวตฺตํ ฅาณํ
ทฺถกฺเข ฅาณํ ทฺถกฺขสมฺมุทฺธิ อารพฺก ปวตฺตํ ฅาณํ ทฺถกฺขสมฺมุทฺเย
ฅาณํ ทฺถกฺขนิโรธํ อารพฺก ปวตฺตํ ฅาณํ ทฺถกฺขนิโรธเ ฅาณํ
ทฺถกฺขนิโรธคามินิปฏิบัติ อารพฺก ปวตฺตํ ฅาณํ ทฺถกฺขนิโรธคามินิยา
ปฏิบัติทาย ฅาณนฺติ เอวํ จตฺตสุ สจฺเจสุ ฅาณวเสน จตฺตพฺพิธา ฯ

๑. อภ. วิ. ๓๕/๔๓๕ ฯ ๒. อภ. วิ. ๓๕/๔๔๐ ฯ

ขนฺธนิทฺเทโส

ทฺติยจตุกฺเก ๑ จตฺสฺโส ปฺฏิสมฺภิทา นาม อตฺถาทิสฺส ปฺเภทคตฺตานิ
 จตฺตารี ฅาณานิ ๑ วุคฺตณฺเหตฺติ อตฺถเ ฅาณํ อตฺถปฺฏิสมฺภิทา
 ฅมฺเม ฅาณํ ฅมฺมปฺฏิสมฺภิทา อตฺถฅมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ฅาณํ
 นิรุตฺติปฺฏิสมฺภิทา ฅาณฺเส ฅาณํ ปฺฏิภาณปฺฏิสมฺภิทาติ ๑ ตตฺถ
 อตฺถโถติ สงฺเขปฺโต เหตุผลสฺเสตฺติ อธิวจฺนํ ๑ เหตุผลํ หิ ฅสฺมา
 เหตุอนุสฺสเรณ อริยติ อธิคมฺยติ สมฺปาปฺณฺยติ ตสฺมา อตฺถโถติ
 วุจฺจติ ๑ ปฺเภทโต ปน ฅงฺกิลฺลิจิ ปจฺจยสมฺภูตํ นิพฺพานํ ภาสิตฺตโถ
 วิปาโก กิริยติ อิมํ ปญฺจ ฅมฺมา อตฺถโถติ เวทิตฺตพฺพา ๑ ตํ
 อตฺถํ ปจฺจเวกฺขนตฺสฺส ตสฺมี อตฺถเ ปฺเภทคตฺ ฅาณํ อตฺถปฺฏิ-
 สมฺภิทา ๑ ฅมฺโมติปิ สงฺเขปฺโต ปจฺจยสฺเสตฺติ อธิวจฺนํ ๑ ปจฺจโย
 หิ ฅสฺมา ตํ ตํ ทฺหติ ปวตฺเตติ วา สมฺปาปฺณฺยติ วา เทติ
 ตสฺมา ฅมฺโมติ วุจฺจติ ๑ ปฺเภทโต ปน โยโกจิ ผลนิพฺพตฺตโก
 เหตุ อริยมคฺโค ภาสิตฺ ฅุสฺลํ อฅุสฺลนฺติ อิมํ ปญฺจ ฅมฺมา ฅมฺโมติ
 เวทิตฺตพฺพา ๑ ตํ ฅมฺมํ ปจฺจเวกฺขนตฺสฺส ตสฺมี ฅมฺเม ปฺเภทคตฺ
 ฅาณํ ฅมฺมปฺฏิสมฺภิทา ๑ อยเมว หิ อตฺถโถ อภิฅมฺเม ทฺกฺเข
 ฅาณํ อตฺถปฺฏิสมฺภิทา ทฺกฺเขสมฺมทฺเย ฅาณํ ฅมฺมปฺฏิสมฺภิทา
 ทฺกฺเขนิโรเช ฅาณํ อตฺถปฺฏิสมฺภิทา ทฺกฺเขนิโรฅคามินิปฺฏิปฺทาย
 ฅาณํ ฅมฺมปฺฏิสมฺภิทา เหตุมฺหิ ฅาณํ ฅมฺมปฺฏิสมฺภิทา เหตุผล
 ฅาณํ อตฺถปฺฏิสมฺภิทา เย ฅมฺมา ฅาตา ฅุตฺตา สลฺลฅาตา นิพฺพตฺตา
 อภินิพฺพตฺตา ปาตฺตฅุตฺตา อิมฺเส ฅมฺเมสฺ ฅาณํ อตฺถปฺฏิสมฺภิทา

วิสุทติมคฺเค

ขมฺหา ขมฺมา เต ขมฺมา ชาตา ภูตา สลฺลชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา
ปาคฺคภูตา เตสฺส ขมฺเมสฺส ฌาณํ ขมฺมปฏิสฺมภิกฺขา ชรามรณ
ฌาณํ อตฺถปฏิสฺมภิกฺขา ชรามรณสมฺมุตฺเต ฌาณํ ขมฺมปฏิสฺมภิกฺขา
ฯเปฯ สงฺขารนิโรธ ฌาณํ อตฺถปฏิสฺมภิกฺขา สงฺขารนิโรธคามินิยา
ปฏฺธิปทาย ฌาณํ ขมฺมปฏิสฺมภิกฺขา อิทฺท ภิภฺขุ ขมฺมํ ชานาติ
สฺสุดํ เคยฺยํฯเปฯ เวทลฺลํ อยฺมํ วุจฺจติ ขมฺมปฏิสฺมภิกฺขา โส
ตสฺส ตสฺเสว ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานาติ อยฺมํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺถโถ
อยฺมํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺถโถติ อยฺมํ วุจฺจติ อตฺถปฏิสฺมภิกฺขา กตฺเม
ขมฺมา กุสลา ยสฺมี สมฺเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ
ฯเปฯ อิม ฌมฺมา กุสลา อิมสฺส ขมฺเมสฺส ฌาณํ ขมฺมปฏิสฺมภิกฺขา
เตสํ วิปาเก ฌาณํ อตฺถปฏิสฺมภิกฺขาติอาทินา นเยน วิภิชิตฺวา
ทสฺสีโตฯ อตฺถขมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ฌาณนฺติ ตสฺมี อตฺถ ๖
ขมฺเม ๖ ยา สภาวนิรุตฺติ อพฺยาภิจาริโวหาโร ตทภิลาเป ตสฺส
ภาสเน อูทฺธิรณ ติ ภาสิตํ ลปิตํ อูทฺธิริตํ สฺสุวาว อยฺมํ สภาวนิรุตฺติ
อยฺมํ น สภาวนิรุตฺตีติ เอวํ ตสฺสา ขมฺมนิรุตฺติสฺสยฺยิตาย สภาวนิรุตฺติยา
มากธิกาย สพฺพสฺสคฺคานํ มฺลภาสาย ปภทคฺคํ ฌาณํ นิรุตฺติปฏิสฺมภิกฺขาฯ
นิรุตฺติปฏิสฺมภิกฺขาปฺปคฺคโต หิ สฺสโส เวทนาติ เอวมาทิวจฺนํ สฺสุวาว
อยฺมํ สภาวนิรุตฺตีติ ชานาติ สฺสสา เวทโนติ เอวมาทิกํ ปน
อยฺมํ น สภาวนิรุตฺตีติฯ ฌาณสฺส ฌาณนฺติ สพฺพคฺค ฌาณ-
มารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนุตสฺส ฌาณารมฺมณํ ฌาณํ ยถาวุตฺเตสฺส

ขนฺธนิทฺเทโส

วา เตสุ ฌาณesu สโตจฺรทิจฺจาทิวเสน วิตุถารโต ฌาณํ ปฏิภาณ-
ปฏิสมฺภิทาติ อตุโถ ฯ

จตฺตโสปี เจตา ปฏิสมฺภิทา ทฺวิสุ ปภทํ กจฺจนฺติ
เสขณฺมียณฺจ อเสขณฺมียณฺจ ฯ ตตฺถ อคฺคสาวกานํ มหาสาวกานณฺจ
อเสขณฺมียํ ปภทํ คตา อานนฺทตฺตฺเถรจิตฺตคหปติสมฺภิกอฺปาสก-
อฺपालิกหปติขุขุตฺตราอฺปาสิกาทินํ เสขณฺมียํ ฯ

เอวํ ทฺวิสุ ภูมิตฺตํ ปภทํ กจฺจนฺติโยปี เจตา อธิคเมน
ปริยตฺติยา สวเนน ปริปุจฺจาย ปุพฺพโยเคน จาติ อิมหิ ปณฺจ-
หากาเรหิ วิสทา โหนฺติ ฯ ตตฺถ อธิคโม นาม อรหตฺตปฺปตฺติ ฯ
ปริยตฺติ นาม พุทฺทวจนฺตฺส ปรียาปฺณนํ ฯ สวณํ นาม สกฺกจฺจํ
อภฺจิกตฺวา สทฺธมฺมสฺสวณํ ฯ ปริปุจฺจนา นาม ปาลิอภฺจกถาทิสฺ
คณฺจิปทอตุตฺตปทวินิจฺฉยกถา ฯ ปุพฺพโยโค นาม ปุพฺพพุทฺธานํ สาสเน
คตฺปจฺจจากตติกภาเวน ยาว อนุโลมโคตฺตรภูสมีปํ ตาว วิปฺสฺสนานฺนุโยโค ฯ
อปเร อาหุ

ปุพฺพโยโค พาทุสจฺจํ เทสภาสา จ อากโม
ปริปุจฺจนา อธิคโม ครุสฺสนฺนิสฺสโย ตถา
มิตฺตสมฺปตฺติ เจวาติ ปฏิสมฺภิทปฺปจฺจยาติ ฯ

ตตฺถ ปุพฺพโยโค วุตฺตนโยว ฯ พาทุสจฺจํ นาม เตสุ เตสุ
สตุเถสุ จ สิปฺปายตเนสุ จ กุสลตา ฯ เทสภาสา นาม เอกสตุ-
โวหารกุสลตา วิเสเสน ปน มาคฺชิกเก โกสลลํ ฯ อากโม นาม
อนฺตมโส โอปมฺมวคฺคมตฺตฺตฺสาปี พุทฺทวจนฺตฺส ปรียาปฺณนํ ฯ ปริปุจฺจนา

วิสุทธิมคฺเค

นาม เอกกาถายปี อตฺถวินิจฺจนฺปุจฺจนํ ฯ อธิคโม นาม โสตา-
ปนฺนตา วา ฯ เป ฯ อรหตฺตํ วา ฯ ครุสฺสนฺนิสฺสโย นาม สุตปฏิภาณ-
พหุลาณํ ครุณํ สฺนฺตฺติเก วา โส ฯ มิตฺตสมฺปตฺติ นาม ตถารูปนฺยเว
มิตฺตानํ ปฏิลาโกติ ฯ ตตฺถ พุทฺธา จ ปจฺเจกพุทฺธา จ ปุพฺพโยคณ-
เจว อธิคมณฺจ นิสฺสาย ปฏิสมฺภิตา ปาปฺปนฺนติ ฯ สวกา สพฺพานิปิ
เอตานิ การณานิ ฯ ปฏิสมฺภิตปฺปตฺติยา จ ปาฏิเยกโก กมฺมฏฺฐาน-
ภาวนานุโยโค นาม นตฺถิ ฯ เสขานํ ปน เสขผลวิโมกฺขนฺตฺติกา
อเสขานํ อเสขผลวิโมกฺขนฺตฺติกา ปฏิสมฺภิตปฺปตฺติ โหติ ฯ ตถาคตฺตํ
หิ ทสฺพลานิ วิย อริยานํ อริยผลเนว ปฏิสมฺภิตา อិขฺฉนฺตฺติ ฯ อีมา
ปฏิสมฺภิตา สนฺชาย วุตฺตํ จตฺตปฏิสมฺภิตาวเสน จตฺตพิชฺชาติ ฯ

กถิ ภาเวตฺตพฺพาติ เอตฺถ ปน ฯ ยสฺมา อีมาย ปณฺณาย
ขนฺชายนฺตนาตฺตอฺนฺทริยสจฺจปฏิจฺจสมฺปปาทาทิเกทา ฌมฺมา ภูมि
สีลวิสุทฺธิ เจว จิตฺตวิสุทฺธิ จาติ อิม เทว วิสุทฺธิโย มฺลํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ
กงฺขาวิตฺตรณวิสุทฺธิ มคฺคามกฺคณานทสฺสนวิสุทฺธิ ปฏิปทาณานทสฺสนวิสุทฺธิ
ณานทสฺสนวิสุทฺธิ อีมา ปณฺจ วิสุทฺธิโย สริริ ตสฺมา เตสุ
ภูมिณฺเตสุ ฌมฺเมสุ อุกฺคหปฺริปฺจฺฉาวเสน ฌานปฺริจยํ กตฺวา
มฺลฏฺฐตา เทว วิสุทฺธิโย สมฺปทาเทตฺวา สริริณฺตฺตา ปณฺจ วิสุทฺธิโย
สมฺปทาเทนฺเตน ภาเวตฺตพฺพา ฯ อยเมตฺถ สจฺเจไป ฯ อยํ ปน
วิตฺถาโร ฯ

ยํ ตาว วุตฺตํ ขนฺชายนฺตนาตฺตอฺนฺทริยสจฺจปฏิจฺจสมฺปปาทาทิ-
เกทา ฌมฺมา ภูมิติ เอตฺถ ฯ ขนฺชชาติ ปณฺจกฺขนฺชา รูปกฺขนฺชโร

ขนฺธนิทฺเทโส

เวทนาขณฺโธ สลฺลาขณฺโธ สงฺขารขณฺโธ วิญฺญาณขณฺโธติ ฯ
ตตฺถ ยงฺกิลฺลิจิ สีตาทิหิ รุปฺปนฺนลฺกขณฺํ ฐมฺมชาตํ สพฺพนฺตํ เอกโต
กตฺวา รุปฺปขณฺโธติ เวทิตพฺพิ ฯ ตเทตํ รุปฺปนฺนลฺกขณฺเณน เอกวิธมฺปิ
ภูโตปาทายภทโต ทพฺพิธํ ฯ

ตตฺถ ภูตรูปํ จตฺตพฺพิธํ ปจฺจวิธาตฺวาโปธาตฺวาเตโชธาตฺวา
วาโยธาตฺวาติ ฯ ตาสํ ลฺกขณฺรสปจฺจูปฺปฏฺฐานานํ จตฺตธาตฺวาวฺภูจฺฉาน
วุตฺตานิ ฯ ปทฺฐจฺฉานโต ปน ตา สพฺพปาปี อวเสสธาตฺตตฺถ-
ปทฺฐจฺฉานา ฯ

อุปาทายรูปํ จตฺตวิสตฺติวิธํ จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวฺหา กาโย รูปํ
สทฺโท คนฺโธ รโส อิตฺถินฺนทฺริยํ ปฺริสินฺนทฺริยํ ชีวิตินฺนทฺริยํ ททฺยวตฺถ
กายวิญฺญตฺติ วิจิวฺญตฺติ อากาสธาตฺวา รุปฺปสฺส ลหฺตฺวา รุปฺปสฺส
มฺหตฺวา รุปฺปสฺส กมฺมมฺลยตฺวา รุปฺปสฺส อุปฺจโย รุปฺปสฺส สนฺตติ รุปฺปสฺส
ชฺรตฺวา รุปฺปสฺส อนิจฺจตฺวา กวพิงฺกาโร อาหาโรติ ฯ

ตตฺถ รูปาภิฆาตารหฺภูตฺตปฺปสาทลฺกขณฺํ ทฺฐจฺฉานกามตฺตานิทฺทาน-
กมฺมสมฺภูจฺฉานภฺภูตฺตปฺปสาทลฺกขณฺํ วา จกฺขุ รูปฺเปสฺสุ อวิญฺจณฺรลํจกฺขุ-
วิญฺญาณสฺส อารฺชารภาวปจฺจูปฺปฏฺฐานํ ทฺฐจฺฉานกามตฺตานิทฺทานกมฺมชฺร-
ตฺตปทฺฐจฺฉานํ ฯ สทฺทาภิฆาตารหฺภูตฺตปฺปสาทลฺกขณฺํ โสตฺตกามตฺตานิทฺทาน
กมฺมสมฺภูจฺฉานภฺภูตฺตปฺปสาทลฺกขณฺํ วา โสตํ สทฺเทสฺสุ อวิญฺจณฺรลํ
โสตฺตวิญฺญาณสฺส อารฺชารภาวปจฺจูปฺปฏฺฐานํ โสตฺตกามตฺตานิทฺทานกมฺมช-
รฺตฺตปทฺฐจฺฉานํ ฯ คนฺธาภิฆาตารหฺภูตฺตปฺปสาทลฺกขณฺํ ฆายิตฺตกามตฺตา-
นิทฺทาน กมฺมสมฺภูจฺฉานภฺภูตฺตปฺปสาทลฺกขณฺํ วา ฆานํ คนฺเธสฺสุ อวิญฺจณฺ รลํ

วิสุทธิมคฺเค

ฆานวิญฺญาณสฺส อารทราวปจฺจุปฺภุจฺจํ ฆายิตฺตคามตานิทานกมฺมช-
กฺต- ปทฺถุจฺจํ ฯ รสากิฆาตารหฺกฺตปฺปสาทลกฺขณา สายิตฺตคามตา-
นิทานกมฺมสมฺภูจฺจํกฺตปฺปสาทลกฺขณา วา ชิวฺหา รเสสฺส อวิญฺจน-
รสาชิวฺหาวิญฺญาณสฺส อารทราวปจฺจุปฺภุจฺจํ สายิตฺตคามตานิทาน-
กมฺมชกฺตปทฺถุจฺจํ ฯ โฝฏฺฐพฺพากิฆาตารหฺกฺตปฺปสาทลกฺขโณ สฺสฺสิตฺต-
คามตานิทานกมฺมสมฺภูจฺจํกฺตปฺปสาทลกฺขโณ วา กายโฝ โฝฏฺฐพฺพเสสฺส
อวิญฺจนโรโส กายวิญฺญาณสฺส อารทราวปจฺจุปฺภุจฺจํ สฺสฺสิตฺต-
คามตานิทานกมฺมชกฺตปทฺถุจฺจํ ฯ

เกจิ ปน เตชาธิกานํ กฺตจฺจํ ปสาทโถ จกฺขุ วายุปจฺวี-
อาปาธิกานํ กฺตจฺจํ ปสาทโถ โสตฆมานชิวฺหา กายโ สพฺเพสนฺติ
วทฺนติ ฯ อปฺเร เตชาธิกานํ ปสาทโถ จกฺขุ วิวรวายุอาป-
ปจฺวาริกานํ โสตฆมานชิวฺหากายาติ วทฺนติ ฯ เต วตฺตพฺพสา สุตฺตํ
อาทรธาติ ฯ อทฺธา สุตฺตเมว น ทกฺขิสฺสฺสนฺติ ฯ เกจิ ปเนตฺถ
เตชาทีนํ กุณฺเฬหิ รุปาทีหิ อนุคฺคยฺหภาวโตติ การณํ วทฺนติ ฯ เต
วตฺตพฺพสา โภ ปเนวมาห รุปาทโย เตชาทีนํ กุณฺณาติ อวินิพฺโภก-
วตฺตีสฺส
ลพฺภาวตฺต
ตฺต
อิจฺฉนฺน เหวํ เตชาทีอธิเกสฺส
อิจฺฉนฺนพฺพเมตฺตํ รุปาทโย เตสํ กุณฺณาติ ฯ เต วตฺตพฺพสา อิจฺฉนฺน
ยฺหิ อาปาธิกสฺส

ขนฺธนิทฺเทโส

อริกตโร สียา เตชาริกสุส จ อญฺโหทกสุส วณฺณโตปิ สีตฺตทกสุส
วณฺโณ ปรีหาเยถ ยสุมา ปเนตฺ อุกฺขมฺปิ นตฺถิ ตสุมา ปหาเย-
เถตเมเตสํ นิสฺสยภูตานิ วิเสสกปฺปนํ ยถา อวิเสสเป อิกกฺลาเป
ภูตานิ รุปรสาทโยอลฺลณมณฺลํ วิสทิสสา โหนฺติ เอวํ จกฺขุปฺปสาทาทโย
อวิชฺขมาเนปิ อลฺลณสฺมี วิเสสการณฺเต คเหตุพฺพเมตํ ฯ

ก็ ปน ตํ ยํ อลฺลณมณฺลสุส อสาธาณํ ฯ กมฺมเมว จ
เนตํ วิเสสการณํ ตสุมา กมฺมวิเสสโต เอเตสํ วิเสโส น ภูต-
วิเสสโต ฯ ภูตวิเสเส หิ สติ ปสาโทว น อปฺปชฺชติ ฯ สมานํ
หิ ปสาโท น วิสमानนฺติ โปราณา ฯ เอวํ กมฺมวิเสสโต วิเสส-
วณฺเตสุ จเอเตสุ จกฺขุโสตานิ อปฺปตฺตวิสยคฺคาหกาณิ อตฺตโน
นิสฺสยํ อนลฺลีนนิสฺสยเอว วิสเย วิญฺญาณเหตุตฺตา ฯ ฆานชิวหากายา
สมฺปตฺตวิสยคฺคาหกา นิสฺสยวเสน เจว สยญจ อตฺตโน นิสฺสยํ
อลฺลีนเวย วิสเย วิญฺญาณเหตุตฺตา ฯ

จกฺขุญฺเจตฺถ ยเทตํ โลเก นิลปฺขุมสมาภินฺณํ กณฺหสุกฺกมณฺฑล-
วิจิตฺตํ นิลุปฺปลทลสนฺนิภํ จกฺขุญฺติ วุจฺจติ ตสุส สสมฺการจกฺขุโน
เสตมณฺฑลปริกฺขิตตสุส กณฺ्हมณฺฑลสุส มชฺเฌ อภิมฺเข จิตานํ
สรีรสนฺจานุปฺปตฺติเทเส สตฺตสุ ปิจฺจุปฺภูเลสุ อาสิตฺตเตลล์ ปิจฺจุปฺภูลานิ
วिय สตฺต อกฺขิปฺภูลานิ พฺยาเปตฺวา ธารณฺนหาปนมณฺฑนวิชน-
กิจฺจาหิ จตฺถิ ชาติหิ ชตฺตยิกฺมาโร วिय สนฺธารณาพนฺธนปรีปาจน-
สมฺพริตฺตกิจฺจาหิ จตฺถิ ชาติหิ กตฺตปการิ อุตฺตจิตฺตาทาหารหิ อฺปตฺตมฺภिय-
มานํ आयฺนา อนฺุปาถิมานํ วณฺณคนฺธรสาทิหิ ปรีวตฺตํ ปมาณโต

วิสุทธิมคฺเค

โอภาสิรมตฺตํ จกฺขุวิญญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺตทวารภาวํ สาชยมานํ
ตญฺจติ ฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ฆมฺมเสนาปตฺตินา

เยน จกฺขุปฺปสาเทน รูปานิ มนุสฺสติ

ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ อุภาสิรสมฺบุตฺติ ฯ

สสมฺภารโสตวิลลสฺส ปน อนฺโต ตนฺตมฺพโลมาจิตฺเต อํกุลิวะทก-
สณฺจานเ ปเทเส โสตํ วุตฺตปฺปการาหิ ธาตุหิ กตฺตปการิ อุตฺตจิตฺตาทาหารเห
อุปตฺตมฺภิยมานํ आयุณา อนฺุปาทิยมานํ วนฺณาทีหิ ปรีวุตฺตํ โสต-
วิญญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺตทวารภาวํ สาชยมานํ ติฏฺฐติ ฯ สสมฺภาร-
มานวิลลสฺส อนฺโต อชปทสณฺจานเ ปเทเส ฆานํ ยถาวุตฺตปฺปการ-
อุปการูปตฺตมฺภานานฺุपालนปรีวาริ ฆานวิญญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺต-
ทวารภาวํ สาชยมานํ ติฏฺฐติ ฯ สสมฺภารชีวหามฆมฺสฺส อุปรี อุปฺปล-
ทลคฺคสณฺจานเ ปเทเส ชีวหา ยถาวุตฺตปฺปการอุปการูปตฺตมฺภานาน-
पालนปรีวาริ ชีวหาวิญญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺตทวารภาวํ สาชย-
มานา ติฏฺฐติ ฯ ยาวตา ปน อิมสฺมี กาเย อุปาทินฺนรูปํ นาม อตฺถิ ฯ
สพฺพตฺถ กายิ กปฺปาสปฏฺฐเล เสฺนโห วิย วุตฺตปฺปการอุปการูปต-
ตฺตมฺภานา- นฺุपालนปรีวาริ วุตฺตวา กายวิญญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺต-
ทวารภาวํ สาชยมาโน ติฏฺฐติ ฯ วมฺมิกอุทกาทากาสคามสิวญฺจิกา*
สขฺวาตสโคจฺรนิฺนนา วิย จ อหิสสฺสูมารปกฺขิฏฺฐกฺกุรฺสสิคาลา รูปาทิ-
สโคจฺรนิฺนนาเวเต จกฺขาทโยติ ทญฺจพฺพา ฯ

ตโต ปเรสุ ปน รูปาทิสฺสุ ฯ จกฺขุปฺปฏิหนนลกฺขณํ รูปํ จกฺขุ-
วิญญาณสฺส วิสยภาว รสํ ตสฺเสว โคจฺรปจฺจุปฺภูจฺจานํ จตฺตมหาญฺต-
๑. สิวถิกา... อิติปิ ฯ

ขนฺธนิทฺเทโส

ปทญฺจานํ ฯ ยถา เจตํ ตถา สพฺพานิปี อุปาทยารูปานิ ฯ ยตถ
ปน วิเสโส อตฺถิ ตตฺถ วกฺขาม ฯ ตยิทํ นีลํ ปิตกนฺติอาทิวเสน
อนเภาวิธํ ฯ โสตปฺภินนลกฺขโณ สทฺโท โสตวิญฺญาณสฺส วิสย-
ภาวโรตฺตสฺเสว โคจรปจฺจุปฺภุจฺจานโน เภริสทฺโท มุทิงฺคสทฺโทติ-
อาทินา นเยน อนเภาวิธํ ฯ ฆานปฺภินนลกฺขโณ กนฺโธ ฆาน-
วิญฺญาณสฺส วิสยภาวโรตฺตสฺเสว โคจรปจฺจุปฺภุจฺจานโน มุลกนฺโธ
สวากนฺโธติอาทินา นเยน อนเภาวิธํ ฯ ชิวหาปฺภินนลกฺขโณ
รโส ชิวหาวิญฺญาณสฺส วิสยภาวโรตฺตสฺเสว โคจรปจฺจุปฺภุจฺจานโน
มุลโรตฺตสฺส ขนฺธโรตฺตสฺสติอาทินา นเยน อนเภาวิธํ ฯ

อิตฺถิภาวลกฺขณํ อิตฺถินฺทฺริยํ อิตฺถิตฺติ ปกาสน รสํ อิตฺถิลิงฺค-
นิมิตฺตคฺคตฺตากปฺปานํ กรณภาวปจฺจุปฺภุจฺจานํ ฯ ปุริสภาวลกฺขณํ
ปุริสินฺทฺริยํ ปุริโสติ ปกาสนรสํ ปุริสลิงฺคนิมิตฺตคฺคตฺตากปฺปานํ กรณ-
ภาวปจฺจุปฺภุจฺจานํ ฯ ตทฺถกฺขมฺปิ กายปฺปสาโท วิย สกฺลสริริ พฺยาปกเมว
น จ กายปฺปสาเทน จิตฺกาเส จิตฺนฺติ วา อญฺจิตฺกาเส จิตฺนฺติ วา
วตฺตพฺพตฺติ อาปชฺชติ รุปรสาทโย วิย อญฺณมมฺณลํ สงฺกโร นตฺถิ ฯ

สทฺชรูปานุปาลนลกฺขณํ ชิวตินฺทฺริยํ เตลํ ปวตฺตนฺรสํ เตลํเยว-
จปน ปจฺจุปฺภุจฺจานํ ยาบยิตพฺพทฺตปทฺตญฺจานํ ฯ สนฺเตปี จ อนุปาลน-
ลกฺขณาทิมฺหิ วิชานเณ อตฺถิกฺขณเยว ตํ สทฺชรูปานิ อนุปาเลติ
อุทกํ วิย อุปฺปลาทีนํ ยถาสกํ ปจฺจุยฺยุปฺปนเนปี จ ฐมเม ปาเลติ
ฐาตีวิย กุมาริ สยิ ปวตฺตติฐมฺมสมฺพนฺนเรเนว จ ปวตฺตติ นิชามโก
วิย น ภงฺคโต อุทฺธิ ปวตฺตติ อตฺตโน จ ปวตฺตยิตพฺพานํ จ

วิสุทธิมคฺเค

อภาวา น ภงฺกขณฺเ จเปติ สยํ ภิชฺชมานตฺตา จีเยมาโน วีย
วฏฺฐิเสนุโห ทิปสฺสํ น จ อนุปาลนปวตฺตนจปนนานุภาววิริหิตํ
ยถาวุตตภฺทญฺเณ ตสฺส ตสฺส สาธนโตติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ

มโนชาตุมโนวิญฺญาณชาตุนํ นิสฺสยลภฺขณํ ททยวตฺถุ ตาสฺยเย
ชาตุนํ อารณฺณรตํ อุพฺพาหนปจฺจุปฺภูจฺานํ ฯ ททยสฺส อนุโต กาย-
คตาสติกถาย วุตตปฺปการํ โลหิตํ นิสฺสาย สนฺขารณาทิกิจฺเจหิ
ภฺทเทหิ กตฺสการํ อุตฺตจิตฺตาทาเรหิ อุปตฺถมฺภิชฺชมานํ आयุนา อนุปาลิชฺช-
มานํ มโนชาตุมโนวิญฺญาณชาตุนญฺเจว ตํสมฺปยุตฺตชฺรມมานญฺจ
วตฺถุภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติ ฯ

อติภฺกมาทิปวตฺตคจิตฺตสมฺภูจฺานวาโยชาตฺตยา สหฺชรูปกายตฺ-
ถมฺภนสนฺขารณจฺลนสฺส ปจฺจโย อาการวิกาโร กายวิญฺญตฺติ
อธิปฺปายปฺปกาสนรสา กายวิปฺสนฺทนเหตุภาวปจฺจุปฺภูจฺานา จิตฺต-
สมฺภูจฺานวาโยชาตฺตปฺภูจฺานา ฯ สทา ปเนสทา กายวิปฺสนฺทเนน อธิปฺปาย-
วิญฺญาปนเหตุตฺตา สยญฺจ เตน กายวิปฺสนฺทนสงฺขาเตน กาเยน
วิญฺญเยยฺยตฺตา กายวิญฺญตฺตํ วุจฺจติ ฯ ตาย จ ปน จลิตฺเตหิ จิตฺตช-
รูปฺเพหิ อภิสมฺพนฺฐานํ อุตฺตชาทินมฺปิ จลนโต อภิกฺกมปฺภิกฺกมาทโย
ปวตฺตนตฺตํ เวทิตพฺพา ฯ วจฺิเกทปฺปวตฺตคจิตฺตสมฺภูจฺานปจฺจวิชาตฺตยา
อุปาทินฺนชฺชฏฺฐนสฺส ปจฺจโย อาการวิกาโร วจฺิวิญฺญตฺติ อธิปฺปายปฺ-
ปกาสนรสา วจฺิโฆสฺสเหตุภาวปจฺจุปฺภูจฺานา จิตฺตสมฺภูจฺานปจฺจวิ-
ชาตฺตปฺภูจฺานา ฯ สทา ปเนสทา วจฺิโฆเสน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา
สยญฺจ ตาย วจฺิโฆสฺสงฺขาตฺตาย วาจาย วิญฺญเยยฺยตฺตา วจฺิวิญฺญตฺตํ

ขนฺธนิทฺเทโส

วฺจฺจติ ฯ ยถา หิ อรณฺเณ อุตฺตสาเปตฺวา พทฺธโคสีสาทิอฺทกนิมิตฺตํ
ทิสฺวา อฺทกเมตฺถ อตฺถิติ วิณฺณายติ เอวํ กายวิปฺสนฺทนฺนฺเจว
วจฺจิมฺสยฺจ คเหตุวา กายวจฺจวิณฺณตฺติโยปิ วิณฺณายนฺติ ฯ

รูปปริจฺเจทลกฺขณา อากาธธาตฺถ รูปปริยฺนตฺตปฺกาสนฺรธา
รูปมฺริยาทปจฺจปฺภฺจฺจนา อสมฺมุจฺจภาวนิทฺทวิรภาวปจฺจปฺภฺจฺจนา วา
ปริจฺจนิรฺนรูปปทฺถฺจฺจนา ยาย ปริจฺจนิรฺนเนสฺสุ รูปเนสฺสุ อิทฺมิโต อฺททฺธมฺโธ
ตฺริยฺนตฺติ จ โหติ ฯ

อทฺนฺธตฺตาลกฺขณา รูปสฺส ลหฺตฺตา รูปานํ คฺรฺภาววิโนทฺนฺรธา
ลหฺปริวตฺตติตฺตปจฺจปฺภฺจฺจนา ลหฺรูปปทฺถฺจฺจนา ฯ อตฺททฺธตฺตาลกฺขณา
รูปสฺส มฺหฺตฺตา รูปานํ ทฺททฺธภาววิโนทฺนฺรธา สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตา-
ปจฺจปฺภฺจฺจนา มฺหฺรูปปทฺถฺจฺจนา ฯ สฺริรฺกิริยานุกฺลกมฺมณฺณภาว-
ลกฺขณา รูปสฺส กมฺมณฺณตฺตา อกมฺมณฺณตฺตวิโนทฺนฺรธา อทฺทพฺพล-
ภาวปจฺจปฺภฺจฺจนา กมฺมณฺณรูปปทฺถฺจฺจนา ฯ เอตฺตา ปน ติสฺโส น
อณฺณมณฺณํ วิชฺหนฺติ ฯ เอวํ สนฺเตปิ โย อโรคิโน วีย รูปานํ
ลหฺภาโว อทฺนฺธตฺตาลหฺปริวตฺตติตฺตปฺกโร รูปทฺนฺธตฺตกรธาตฺถกฺโขภ-
ปฺภฺจฺจปจฺจยสฺมฺมุจฺจนาโน โส รูปวิกาโร รูปสฺส ลหฺตฺตา โย ปน
สฺปริมฺทฺทิตจฺมสฺเสว รูปานํ มฺหฺภาโว สพฺพกิริยาวิเสสฺสุ
วสวตฺตณฺณภาวทฺทวปฺกโร รูปตฺตทฺทตฺตกรธาตฺถกฺโขภปฺภฺจฺจปจฺจย-
สฺมฺมุจฺจนาโน โส รูปวิกาโร รูปสฺส มฺหฺตฺตา โย ปน สฺฐนฺตฺตสฺวณฺณสฺเสว
รูปานํ กมฺมณฺณภาโว สฺริรฺกิริยานุกฺลภาวปฺกโร สฺริรฺกิริยานํ
อนนุกฺลกรธาตฺถกฺโขภปฺภฺจฺจปจฺจยสฺมฺมุจฺจนาโน โส รูปวิกาโร รูปสฺส

ขุณฺณิทฺเตโส

อุปนยนรธา สภาวานปกเมปี นวภาวาปกมปจฺจุปฺภูจฺจนา วิหิปฺราณ-
ภาโว วิย ปริปจฺจมานรูปปทฺภูจฺจนา ขณฺฑิจฺจาทีภาเวน ทนฺดาทีสุ
วิการทสุตฺตา* อิํ ปากฺกฺขรํ สนฺธาย วุคฺคํ ฯ อรูปชฺมมานํ ปน
ปฏฺิจฺจนฺนชฺรา นาม โหตี ตสฺสา เอส วิกาโร นตฺถิ ยา จ
ปจฺจวิอุทกปพฺพตจนฺทิมสุรียาทีสุ อวิจฺชรา นาม ฯ ปรีเถทลฺกขณา
รูปสฺส อนิจฺจตา สํสีทนรธา ขยวยปจฺจุปฺภูจฺจนา ปรีกฺชชฺมานรูป-
ปทฺภูจฺจนา ฯ

โอชาลกฺขโณ กวพิงฺกาโร อาหาโร รูปาหรณฺโร อุปตฺถมฺภน-
ปจฺจุปฺภูจฺจโน กพฺพิ กตฺวา อหริตพฺพตฺถูปทฺภูจฺจโน ฯ ยาย
โอชาย สตฺตา ยาเปนฺติ ตสฺสา เอตํ อธิวจฺนนฺติ ฯ อิมานิ ตาว
पालิยํ อากตฺรฺปาเนว ฯ

อฏฺฐกถายํ ปน พลฺรูปํ สมฺภวรูปํ ชาตฺริรูปํ โรครูปนฺติ*
เอกจฺจานํ มเตน มิทฺฐรูปนฺติ เอวํ อณฺณานิปี รูปานิ อหริตฺวา
อทฺธา มฺนีสิ สมฺพทฺฐโร นตฺถิ นีวรณา ตวาตฺติอาทีนิ* วตฺวา
มิทฺฐรูปํ ตาว นตฺถิเยวาคี ปฏฺิกฺขิตฺตํ ฯ อิตเรสุ โรครูปํ
ชฺรตาอนิจฺจตา कहเณน คหิตเมว ชาตฺริรูปํ อุปจยสนฺตคฺคฺคฺคฺคเณน
สมฺภวรูปํ อาโปธาตฺคฺคฺคเณน พลฺรูปํ วาโยธาตฺคฺคฺคเณน คหิตเมว ฯ
ตสฺมา เตสุ เอกมฺปี วิสุํ นตฺถิตี สนนฺนิจฺจานํ คตฺติ ฯ อิติ อิํ
จตุวิสตีวิธํ อุปาทายรูปํ ปุพฺเพ วุคฺคจตุพฺพิธฺภูตฺรฺูปญฺจาตี อฏฺฐวิสตีวิธํ
รูปํ โหตี อนฺนมนนฺธิกํ ฯ

๑. ม. ย. วิการทสุตฺโต ฯ ๒. ม. อิตฺสทฺโท นตฺถิ ฯ ๓. พ. ส. ๒๕/๔๓๕ ฯ

วิสุทธิมคค

ตํ สพพมปิ นเหตุ อเหตุกํ เหตุวิปฺปยุตฺตํ สปปจฺจยํ โลกียํ
สาสวเมวาทิอาทินา นเยน เอกวิธํ อชฺฌตฺตํ พาทิรํ โอปาริกํ
สุขุมํ ทูเร สนฺตฺติเก นิปฺพนํ อนิปฺพนํ ปสาทรูปํ นปสาทรูปํ
อินฺทฺริยํ อนินฺทฺริยํ อุปาทินํ อนุปาทินนฺตฺติอาทิวเสน ทูริชํ ฯ
ตตฺถ จกฺขาทิ ปณฺจวิธํ อตฺตภาวํ อธิกฺกจฺจ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺตํ
เสถํ ตโต พาทิรตฺตา พาทิรํ ฯ จกฺขาทินิ นว อาโปธาตฺวชฺชิตา
ติสุโส ธาตุโย จาติ ทฺวาทสฺวิธํ ฆญฺญนฺวเสน กเหตุพฺพโต โอปาริกํ
เสถํ ตโต วิปริตตฺตา สุขุมํ ฯ ยํ สุขุมํ ตทฺเวทฺทฺปฏิวิชฺฌ-
สภาวตฺตาทฺวเร อิตฺรํ สฺสปฏิวิชฺฌสภาวตฺตา สนฺตฺติเก ฯ จตฺสุโส
ธาตุโย จกฺขาทินิ เทรส กพฺพิงฺการาหาโร จาติ อฏฺฐารสฺวิธํ รูปํ
ปริจฺเจทฺวิการลภฺชนภาวํ อติกฺกมิตฺวา สภาเวเนว ปฺริกฺกเหตุพฺพโต
นิปฺพนํ เสถํ ตพฺพิปริตตฺตาย อนิปฺพนํ ฯ จกฺขาทิ ปณฺจวิธํ
รูปาทินํ คหณปจฺจยภาเวเนว อาทาสตลํ วิย วิปฺปสนฺนตฺตา ปสาทรูปํ
อิตฺรํ ตโต วิปริตตฺตา นปสาทรูปํ ฯ ปสาทรูปเมว อิตฺถินฺทฺริยาทิตฺ-
ตเยน สทฺธิ อธิปตฺติยญฺเจเนว อินฺทฺริยํ เสถํ ตโต วิปริตตฺตา อนินฺทฺริยํ ฯ
ยํ กมฺมชฺนฺติ ปฺรโต วกฺขาม ตํ กมฺเมน อุปาทินนฺตฺตา อุปาทินํ
เสถํ ตโต วิปริตตฺตา อนุปาทินํ ฯ

ปฺน สพพเมว รูปํ สนิทฺสสนกมฺมชาทินํ ติกานํ วเสน
ติวิธํ โหติ ฯ ตตฺถ โอปาริเก รูปํ สนิทฺสสนสปปฺปฏิฆํ เสถํ
อนิทฺสสนสปปฺปฏิฆํ สพพมปิ สุขุมํ อนิทฺสสนสปปฺปฏิฆํ ฯ เอวํ ตาว
สนิทฺสสนตฺตฺติกฺวเสน ติวิธํ ฯ กมฺมชาทิตฺตฺติกฺวเสน ปน ฯ กมฺมโต ชาตํ

ขนฺธนิทฺเทโส

กมฺมชฺ ๑ ตทณฺณปจฺจยชาตํ อกมฺมชฺ น กุโตนฺจิ ชาตํ เนว
กมฺมชฺ นากมฺมชฺ ๑ จิตฺตโต ชาตํ จิตฺตชฺ ตทณฺณปจฺจยชาตํ
อจฺจิตฺตชฺ น กุโตนฺจิ ชาตํ จิตฺตชฺ นาจิตฺตชฺ ๑ อาหารโต
ชาตํ อาหารชฺ ตทณฺณปจฺจยชาตํ อนาหารชฺ น กุโตนฺจิ ชาตํ
เนว อาหารชฺ น อนาหารชฺ ๑ อุตฺโต ชาตํ อุตฺตชฺ ตทณฺณ-
ปจฺจยชาตํ อนุตฺตชฺ น กุโตนฺจิ ชาตํ เนว อุตฺตชฺ น อนุตฺตชฺนฺติ ๑
เอวํ กมฺมชาติตฺติกวเสณ ติวริชฺ ๑

ปฺน ทิฏฺฐาทิรूपฺรูปาทิวตฺถาทิจตฺตูกวเสณ จตฺตพฺพิชฺ ๑ ตตฺถ
รूपายตฺนํ ทิฏฺฐชฺ นาม ทสฺสนวสยตฺตา สทฺททายตฺนํ สุตฺตํ นาม
สวณฺวิสยตฺตา กนฺธรสฺสโณฏฺฐพฺพตฺตยํ มุตฺตํ นาม สมฺปตฺตคฺคกาทก-
อินฺทฺริยวิสยตฺตา เสสฺสิ วิณฺณวตฺตํ นาม วิณฺณวณฺณสฺเสว วิสยตฺตาติ
เอวํ ตาว ทิฏฺฐาทิจตฺตูกวเสณ จตฺตพฺพิชฺ ๑ นิปฺพนฺนรूपํ ปเนตฺถ
รूपฺรूपํ นาม อากาสชาตฺตํ ปริจฺเจทรूपํ นาม กายวิณฺณตฺตอิทาติ
กมฺมณฺณตฺตาปริยฺนตฺตํ วิการรूपํ นาม ชาตฺติชฺรารกฺกํ ลกฺขณรूपํ
นามาติ เอวํ รุปฺรูปาทิจตฺตูกวเสณ จตฺตพฺพิชฺ ๑ ยํ ปเนตฺถ หทยรूपํ
นาม ตํ วตฺถุ น ทวารํ วิณฺณตฺติตฺทวํ ทวารํ น วตฺถุ
ปฺสาทรूपํ วตฺถุณฺเจว ทวารณฺจ เสสฺสิ เนว วตฺถุ น ทวารนฺติ
เอวํ วตฺถาทิจตฺตูกวเสณ จตฺตพฺพิชฺ ๑

ปฺน เอกชฺ ทฺวิชฺ ติชฺ จตฺตชฺ น กุโตนฺจิ ชาตฺนฺติ อิมสฺส วเสณ
ปฺณจฺวิชฺ ๑ ตตฺถ กมฺมชฺเมว จิตฺตชฺเมว จ เอกชฺ นาม ๑ เตสฺ
สทฺธิ หทยวตฺถุณา อินฺทฺริयरूपํ กมฺมชฺเมว ๑ วิณฺณตฺติตฺทวํ จิตฺตชฺเมว ๑

วิสุทธิมกุคฺ

ยํ ปน จิตฺตโต จ อุตฺโต จ ชาตํ ตํ ทฺวิหํ นาม ตํ
สทฺททายตนเมว ฯ ยํ อุตฺตจิตฺตาทาเรหิ ชาตํ ตํ ตฺริหํ นาม ตํ ปน
ลหุตฺตาทิตฺตยเมว ฯ ยํ จตฺตหิปี กมฺมาทีหิ ชาตํ ตํ จตฺตํ นาม
ตํ ลกฺขณรูปวชฺชวมเสถํ โหติ ฯ ลกฺขณรูปํ ปน น กุโตนฺจิ
ชาตํ ฯ กสฺมา ฯ น หิ อุปฺปาทสฺส อุปฺปาโท อตฺถิ อุปฺปนฺนสฺส
จ ปริปากเภทมตฺตํ อิตฺรทฺวยํ ฯ ยมฺปิ รูปายตฺนํ สทฺททายตฺนํ
คณฺชายตฺนํ รสายตฺนํ โผฏฺฐพฺพายตฺนํ อากาสธาตุ อโปธาตุ รูปสฺส
ลหุตฺตา รูปสฺส มฺหุตฺตา รูปสฺส กมฺมณฺณตฺตา รูปสฺส อุปฺจโย รูปสฺส
สนฺตติ กวฬิงกาโร อาทาโร อิมํ ชมฺมา จิตฺตสมฺภูจฺจนาตฺตาทิสฺสุ
ชาติยา กุโตนฺจิ ชาตตฺตํ อนฺนณฺณตํ ตํ รูปชนกปจฺจยानํ
กิจฺจानุภาวลกฺขณํ ทิฏฺฐตฺตาทิ เวทิตพฺพิ ฯ อิํ ทาว รูปกฺขนฺธ
วิตฺถารกถามุขํ ฯ

อิตฺเรสุ ปน ฯ ยงฺกิลฺลิจิ เวทยิตลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต
กตฺวา เวทนากฺขนฺโร ฯ ยงฺกิลฺลิจิ สลฺยชานนลกฺขณํ สพฺพนฺตํ
เอกโต กตฺวา สลฺยณากฺขนฺโร ฯ ยงฺกิลฺลิจิ อภิสงฺขรณลกฺขณํ
สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา สงฺขารกฺขนฺโร ฯ ยงฺกิลฺลิจิ วิชานนลกฺขณํ
สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา วิญฺญาณกฺขนฺโร เวทิตพฺโพ ฯ ตตฺถ ยสฺมา
วิญฺญาณกฺขนฺธํ วิญฺญาเต อิตฺเร สฺวิญฺญเญยฺยา โหนฺติ ตสฺมา
วิญฺญาณกฺขนฺธมฺมาที กตฺวา วณฺณนํ กริสฺสาม ฯ

ยงฺกิลฺลิจิ วิชานนลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา วิญฺญาณกฺ-
ขนฺโร เวทิตพฺโพติ หิ วุตฺตํ ฯ กิลฺลิจิ วิชานนลกฺขณํ วิญฺญาณํ ฯ

ขนฺธนิทฺเทโส

ยถาห ๑ วิชานาติ วิชานาตีติ โข อาวุโส ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ
วุจฺจตีติ ๑ วิญฺญาณํ จิตฺตํ มโนติ อตฺถโต เอกํ ๑ ตเทตํ
วิชานนลกฺขณเณ สภาวโต เอกวิธมฺปิ ชาติวเสน ติวริ กุสลํ
อกุสลํ อพฺยาगतญฺจ ๑

ตตฺถ กุสลํ ภูมิกทโต จตฺตฺพิริ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ
โลกุตฺตรญฺจ ๑ ตตฺถ กามาวจรํ โสมนสฺสฺสเปกฺขาณาสงฺขาร-
เภทโต อฏฺฐวิริ ๑ เสยฺยถิ ๑ โสมนสฺสสหคฺตํ ฅานสมฺปยุตฺตํ
อสงฺขาริ สสงฺขารญฺจ ตถา ฅานวิปฺปยุตฺตํ อูเปกฺขาสหคฺตํ
ฅานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริ สสงฺขารญฺจ ตถา ฅานวิปฺปยุตฺตํ ๑
ยथा หิ เทยฺยธมฺมปฏิกฺคาหกาทิสฺมปฺตตี อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุ
อากมฺม ฆฏฺฐปฏฺฐโจ อตฺถิ ทินฺนนฺติอาทินยปฺวตฺตํ สมฺมาทิฏฺฐิ
ปฺรภฺจิตฺวา อัสสีทฺนโต อนุสฺสาหิตโต ปเรหิ ทานาทินิ ปุณฺณานิ
กโรติ ตทาสฺส จิตฺตํ โสมนสฺสสหคฺตํ ฅานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริ
โหติ ๑ ยथा ปน วุตฺตนเณน ฆฏฺฐคฺคฺฐโจ สมฺมาทิฏฺฐิ ปฺรภฺจิตฺวาปี
อมุตฺตจากตาทิวเสน สัสสีทฺมานโน วา ปเรหิ วา อูสฺสาหิตโต กโรติ
ตทาสฺส ตเทว จิตฺตํ สสงฺขาริ โหติ ๑ อิมสฺมี หิ อตฺถเ สงฺขาโรติ
เอตํ อตฺตโน วา ปเรสํ วา วเสน ปวตฺตสฺส ปุพฺพโยคสฺสธา-
วณฺ ๑ ยथा ปน ฅาติชนสฺส ปฏฺธิปฺตติทสฺสเนน ชาตฺปริจฺยา
पालทาทากิกฺขุ ทิสฺวา โสมนสฺสชาตา สหสา กิณฺจเทว หตฺถคฺตํ
ททนฺติ วา วนฺทนฺติ วา ตทา เตสํ ตติยํ จิตฺตํ อูปฺปชฺชติ ๑

๑. ม. มุ. ๑๒/๕๓๗ ๑

วิสุทธิมกุคฺ

ยथा ปน เทถ วนทถาติ ฌาตีหิ อุตฺสาหิตา เอวํ ปฏิปชฺชนติ
ตथा จตฺตํ จิตฺตํ อูปรชฺชติ ฯ ยथा ปน เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทีนํ
อสมฺปตฺตี อณฺเณสํ วา โสมนสฺสเหตุํ อภาวํ อากมฺม จตฺตฺสปี
วิกปฺเปสฺส โสมนสฺสสรหิตา โหนฺติ ตथा เสสฺสานิ จตฺตาริ อูเปกฺษา-
สทคฺคานิ อูปรชฺชนตฺตี ฯ เอวํ โสมนสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
อฏฺฐวิธํ กามาวจรกฺุสลํ เวทิตพฺพํ ฯ รูปราวจรํ ปน ฌานํ โยค-
เภทโต ปณฺจวิธํ โหติ ฯ เสยฺยถิํ ฯ วิตกฺกวิจาร์ปีติสุขสมาริ-
ยฺยตฺตํ ปจฺมํ อติกฺกนฺตวิตกฺกํ ทฺุติยํ ตโต อติกฺกนฺตวิจาร์
ตฺุติยํ ตโต วิรตฺตปีติํ จตฺตํ อตฺถงฺกตฺสฺสํ อูเปกฺษาสมาริ-
ยฺยตฺตํ ปณฺจมนฺติ ฯ อรูปาวจรํ จตฺนํ อารูปานํ โยควเสน
จตฺตฺพิธิํ ฯ วุตฺตปฺปกาเรณ หิ อากาसानณฺจายตฺนชฺฌาเนน สมฺปยุตฺตํ
ปจฺมํ วิญฺญาณณฺจายตฺนาทีหิ ทฺุติยตฺติยจตฺตฺถานิ ฯ โลกุตฺตรํ
จตฺมกฺคสมฺปโยคโต จตฺตฺพิชนฺติ ฯ เอวํ ตาว กุสลวิญฺญาณเมว
เอกวีตฺติวิธํ โหติ ฯ

อกุสลํ ปน ญฺมิโต เอกวิธํ กามาวจรเมว ฯ มूलโต ติวิธํ
โลภมฺลํ โทสมฺลํ โมหมฺลณฺจ ฯ ตตฺถ โลภมฺลํ โสมนสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ทิกฺุจิกตฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส อฏฺฐวิธํ ฯ เสยฺยถิํ ฯ โสมนสฺสสทคฺคํ
ทิกฺุจิกตสมฺปยุตฺตํ อสฺงฺขาริ สสฺงฺขารณฺจ ตถา ทิกฺุจิกตวิปฺยุตฺตํ
อูเปกฺษาสทคฺคํ ทิกฺุจิกตสมฺปยุตฺตํ อสฺงฺขาริ สสฺงฺขารณฺจ ตถา
ทิกฺุจิกตวิปฺยุตฺตํ ฯ ยथा หิ นตฺถิ กามเสฺ อาทินฺไวตฺติอาทินา
นเยน มิจฺฉาทิกฺุจึ ปฺรกฺขิตฺวา หญฺจตฺตฺุจโ จ กามे วา ปรีกฺุชติ

ขนฺธนิทฺเทโส

ทิฏฺฐมฺกุลาทีนึ วา สารโต ปจฺเจติ สภาวตฺติกฺเขเนว อนุสฺสาหิตฺเตน
 จิตฺเตน ตทา ปจฺมํ อกฺุสฺสจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ ฯ ยทา มนฺุเทน
 สมฺุสฺสาหิตฺเตน จิตฺเตน ตทา ทฺุติยํ ฯ ยทา มิจฺจนาทิฏฺฐี อปฺุรกฺขิตฺวา
 เกวลํ หฺุฏฺฐคฺุฏฺุโจ เมถุนํ วา เสวติ ปฺุรสมฺุปฺุคฺุตี วา อภิชฺฌายติ
 ปฺุรภณฺุฑํ วา หฺุรติ สภาวตฺติกฺเขเนว อนุสฺสาหิตฺเตน จิตฺเตน ตทา
 ตฺุติยํ ฯ ยทา มนฺุเทน สมฺุสฺสาหิตฺเตน จิตฺเตน ตทา จตฺุตฺุถํ ฯ
 ยทา ปน กามาณํ วา อสมฺุปฺุคฺุตี อากมฺุม อณฺุเณสํ วา โสมนฺุสฺสเหตฺุณํ
 อภาเวณ จตฺุสฺปิ วิกฺุปฺุเปสฺุ โสมนฺุสฺสรหิตา โหนฺุติ ตทา เสธานี
 จตฺุตาริ อุเปกฺุขาสหคฺุทานิ อุปฺุชฺชชฺุณฺุตีติ ฯ เอวํ โสมนฺุสฺสุเปกฺุขา-
 ทิฏฺฐิจิตฺตสฺุขารเกทโต อณฺุจวิธํ โลกมฺุลํ เวทิตฺุพฺุพิ ฯ โทสมฺุลํ
 ปน โทมนฺุสฺสสหคฺุตี ปฺุณฺุณฺุสมฺุปฺุคฺุตฺุตี อสฺุขารํ สสฺุขารนฺุติ ทฺุวิธเมว
 โหติ ฯ ตสฺุส ปาณาติปาตาทิสฺุ ติกฺุขมฺุนุทฺุปฺุวตฺุติกาเล อุปฺุปฺุคฺุตี
 เวทิตฺุพฺุพา ฯ โมหมฺุลํ อุเปกฺุขาสหคฺุตี วิจิกฺุจฺุณฺุสมฺุปฺุคฺุตฺุตี อฺุทฺุชฺุจ-
 สมฺุปฺุคฺุตฺุตฺุณฺุจาทิ ทฺุวิธํ ฯ ตสฺุส อสนฺุณฺุณฺุจฺุณฺุชานวิกฺุเขปกาเล ปวคฺุตี
 เวทิตฺุพฺุพาทิ ฯ เอวํ อกฺุสฺสลวิญฺุณฺุณฺุณํ ทฺุวาทสฺุวิธํ โหติ ฯ

อพฺุยาคํ ชาติเกทโต ทฺุวิธํ วิปាកํ กิริยณฺุจ ฯ ตตฺุถ วิปាកํ
 ญฺุมิโต จตฺุพฺุพิชํ กามาวจฺุรํ รุปาวจฺุรํ อรฺุปาวจฺุรํ โลกุตฺุตรณฺุจ ฯ
 ตตฺุถ กามาวจฺุรํ ทฺุวิธํ กุสฺลวิปាកํ อกฺุสฺลวิปាកณฺุจ ฯ กุสฺลวิปាកมฺุปี
 ทฺุวิธํ อเหตุกํ สเหตุกณฺุจ ฯ

ตตฺุถ อโลภาทิวิปากเหตุวิริหิตํ อเหตุกํ ฯ ตํ จกฺุขวิญฺุณฺุณฺุณํ
 โสตฺุชฺุณฺุชิวฺุหากายวิญฺุณฺุณฺุณํ สมฺุปฺุณฺุณฺุจฺุณฺุณฺุชจฺุณฺุช มโนธาตฺุ สนฺุตีรณฺุณฺุณฺุช-

วิสุทธิมคฺเค

กิจจา เทว มโนวิญญาณชาตโย จาติ อญฺจวิธึ ๑ ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิต
รูปวิชานนลกฺขณั จกฺขุวิญญาณั รูปมตฺตารมฺมณฺรสิ รูปาภิมุขภาว
ปจฺจุปฺปญฺจานั รูปารมฺมณาย กิริยมโนชาตฺยา อปคมปทญฺจานัน ๑ โสตาภิ-
สนฺนิสฺสิตสทฺทาทีวิชานนลกฺขณานิ โสตฺฆานชีวหากายวิญญาณานิ
สทฺทาภิมตฺตารมฺมณฺรณานิ สทฺทาภิอภิมุขภาวปจฺจุปฺปญฺจานานานิ สทฺทาภิ-
อารมฺมณานั กิริยมโนชาตฺตุนั อปคมปทญฺจานานานิ ๑ จกฺขุวิญญาณาทีนั
อนนฺตรึ รูปาทีวิชานนลกฺขณา มโนชาตฺ รูปาทิสมฺปฏฺธิจฺจน รัสสา
ตถาภาวปจฺจุปฺปญฺจานา จกฺขุวิญญาณาทีอปคมปทญฺจานา ๑ อเหตุก-
วิปากานนฺตรึ ฉพารมฺมณวิชานนลกฺขณา ทฺวิธาปี สนฺตีรณาทิกิจจา
มโนวิญญาณชาตฺ สนฺตีรณาทิรสสา ตถาภาวปจฺจุปฺปญฺจานา หทย-
วตฺตฺตฺปทญฺจานา ๑ โสมนสฺส
จ ตสฺสฺสา เกโท ๑ เอตาสฺ หิ เอกา เอกนฺตฺมิญฺจารมฺมณเ ปวตฺตฺติสฺสฺสฺสฺส
โสมนสฺส
เจว ชวนาวสานเ จ ปวตฺตฺตนโต ทฺวิญฺจานา โหติ เอกา
อิฏฺฐมชฺชตฺตารมฺมณเ ปวตฺตฺติสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
สนฺตีรณตฺตารมฺมณปฺป
โหติ ๑ อญฺจวิธฺมฺปิ เจตฺ อเหตุกวิปากวิญญาณั นียตานิยตา-
รมฺมณตฺตฺตา ทฺวิธึ อฺเปกฺขาสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ปฺป
อนียตารมฺมณั ๑ ตตฺถ หิ มโนชาตฺ ปฺปฺปฺปฺปฺปฺปฺป
มโนวิญญาณชาตฺทฺวยั ฉสฺสูติ ๑ กายวิญญาณั ปนตฺถ สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส

ขนฺธนิทฺเทโส

ทฺวิภูจฺจนา มโนวิญญานชาตุ โสมนสฺสยฺยุตฺตา ฯ เสถิ อฺเปกฺขา-
ยฺยุตฺตฺนฺติ ฯ เอวํ ตาว กุสลวิปาเก อเหตุกํ อญฺญวริํ เวทิตพฺพํ ฯ

อโลภาทวิปากเหตุสมฺปยุตฺตํ ปน สเหตุกํ ฯ ตํ กามาวจรกุสลํ
วีย โสมนสฺสทาภิเภทโต อญฺญวริํ ฯ ยถา ปน กุสลํ ทานาทิวเสน
ฉสุ อารมฺมณฺเส ปวตฺตติ น อิทํ ตถา ฯ อิทํ หิ ปญฺ्ञิสฺสนฺธิภวญฺจ-
จฺจติทการมฺมณฺวเสน ปรีตฺตฺตมฺมปรียาปนฺเนสุเยว ฉสุ อารมฺมณฺเส
ปวตฺตติ ฯ สสงฺขาราสงฺขารภาโว ปเนตฺถ อากมฺนาทิวเสน
เวทิตพฺพํ ฯ สมฺปยุตฺตฺตมฺมานนฺจ วิเสเส อสตีปิ อาทาสตลาทีสุ
มุขนิมิตฺตํ วีย นิสฺสุสาหํ วิปากํ มุขํ วีย สอฺสุสาหํ กุสลนฺติ
เวทิตพฺพํ ฯ

เกวลํ หิ อกุสลวิปากํ อเหตุกเมว ฯ ตํ จกฺขุวิญญานํ
โสตฺฆานชิวฺหากายวิญญานํ สมฺปญฺ्ञิจฺจนกิจฺจา มโนชาตุ สนฺตีรณาที-
กิจฺจา ปญฺจภูจฺจนา มโนวิญญานชาตุติ สตฺตฺตวริํ ฯ ตํ ลกฺขณาทิตโต
กุสลาเหตุวิปาเก วุตฺตฺนฺเยเนว เวทิตพฺพํ ฯ เกวลํ หิ กุสลวิปากานิ
อญฺญอญฺญมฺชฺชตฺตารมฺมณานิ ฯ อิมานิ อนิญฺญอนิญฺญมฺชฺชตฺตา-
รมฺมณานิ ฯ ตานิ จ อฺเปกฺขาสุขโสมนสฺสเภทโต ติวิธานิ ฯ
อิมานิ ทฺกฺขอฺเปกฺขาวเสน ทฺวิธานิ ฯ เอตฺถ หิ กายวิญญานํ
ทฺกฺขสทฺทเมว เสสฺซานิ อฺเปกฺขาสทฺทตฺตานิ ฯ สทา จ เตสุ อฺเปกฺขา
หีนํ ทฺกฺขํ วีย นาคิตฺติจฺฉินา ฯ อิตฺเรสุ อฺเปกฺขา ปณีตา สฺขํ วีย
นาคิตฺติจฺฉินา ฯ

อิติ อิมํ สตฺตฺนํ อกุสลวิปากานํ ปุริมาณนฺจ โสพสนนํ

วิสุทธิมคฺเค

กุสลวิปากานํ วเสน กามาวจรวิปากวิญญาณํ เตวีตติวิธํ ฯ รูปาวจร
ปน กุสลํ วิย ปลายวิธํ ฯ กุสลํ ปน สมาสตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ปวตฺตติ ฯ อิทํ อุปฺปตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
รูปาวจร เอวํ อรูปาวจรมฺปิ กุสลํ วิย จตฺตฺตฺตฺต
รูปาวจเร วุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ปวตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
โหติ ฯ

กิริยํ ปน ภูมิกฺกาทโต ตติวิธํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปา-
วจรณจ ฯ ตตฺตฺต กามาวจรํ ทฺตฺตฺต อเหตุกํ สเหตุกณจ ฯ ตตฺต
อโลภาทิกิริยเหตุวิริหิตํ อเหตุกํ ฯ ตํ มโนธาตุมโนวิญญาณธาตฺ-
กาทโต ทฺตฺตฺต ฯ ตตฺต จกฺขุวิญญาณาทีปฺเรจฺจรูปาทิวิชานนลกฺขณา
มโนธาตฺ อวชฺชนรสา รูปาทิอกฺกิมฺชีภาวปจฺจปฺปฏฺจนา ภาวฺจวิจฺเจท-
ปทฺตฺตนา ฯ สา อุเปกฺขายุตฺตาว โหติ ฯ มโนวิญญาณธาตฺ ปน ทฺตฺต
สาธาธนา อสาธาธนา จ ฯ ตตฺต สาธาธนา อุเปกฺขาสหคตาเหตุก-
กิริยา ฉพารมฺมณวิชานนลกฺขณา กิจฺจวเสน ปลายทฺวารมโนทฺวาเรสุ
โวฏฺจวนาวชฺชนรสา ตถาภาวปจฺจปฺปฏฺจนา อเหตุกวิปากมโนวิญญาณ-
ธาตฺกณฺคานํ อณฺตฺตราปคมปทฺตฺตนา อสาธาธนา โสมนสฺส-
สหคตาเหตุกกิริยา ฉพารมฺมณวิชานนลกฺขณา กิจฺจวเสน อรหตํ
อนฺุพาเรสุ วตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ททยวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อิติ กามาวจรกิริยํ อเหตุกํ ตติวิธํ ฯ

ขุณฺณิทุเทโส

สเหตุกํ ปน โสมนสุสาทิเภทโต กุสลํ วย อญฺจวิธํ ฯ เกวลํ หิ
กุสลํ เสขปฺปชฺชชานํ อุปฺปชฺชติ อิทํ อรหตฺตเยวาทิ อยเมตถ
วิเสโส ฯ เอวํ ตาว กามาวจรํ เอกาทสวิธํ ฯ รูปาวจรํ ปน
อรูปาวจรณจ กุสลํ วย ปญฺจวิธํ จตุพฺพิชฌจ โหติ ฯ อรหตฺต
อุปฺปตฺติวเสเนว จสฺส กุสลโต วิเสโส เวทิตพฺโพติ ฯ เอวํ
สพฺพมปิ ตีสฺส ญฺมิตฺส วิสตีวิธํ กิริยวิญญาณํ โหติ ฯ

อิตฺติ เอกวิสตีกุสลาณี ทฺวาทสากุสลาณี ฉตฺตีสตีปากาณี วิสตี-
กิริยานีตี สพฺพานีปิ เอกุณฺนวุตฺติวิญญาณาณี โหนฺติ ยานิ ปฏฺฐิสนฺธิ-
ภวญฺจาวชฺชนทสฺสน- สวณฺฆายนสายนมุสฺสนสมฺปฏฺฐิจฺจนสนฺตีรณโวฏฺฐจวน-
ชวณตทารมฺมณฺจตีวเสน จุฑฺทสฺสทฺท อากาเรหิ ปวตฺตณฺติ ฯ ถลํ ฯ

ยทา หิ อญฺจนํ กามาวจรกุสลาณํ อานุกาเวน เทวมนุสฺเสสฺส
สตุตฺตา นิพฺพตฺตณฺติ ตทา เนลํ มรณกาลे ปจฺจุปฺภุจตี
กมฺมกมฺมนิมิตฺตคคิตินิมิตฺตานํ อญฺจตรํ อารมฺมณํ กตฺวา อญฺจ
สเหตุกกามาวจรวิปากาณี มนุสฺเสสฺส ปญฺชกาทิภาวํ อापชฺชमानานํ
ทฺพฺพลทฺทวิเหตุกุสลาวิปากอุเปกฺขาสหคตาเหตุกวิปากมโนวิญญาณธาตุ
จาทิ ปฏฺฐิสนฺธิวเสน นว วิปากจิตฺตานิ ปวตฺตณฺติ ฯ ยทา
รูปาวจรารูปาวจรกุสลาณุกาเวน รูปรูปรกเวสฺส นิพฺพตฺตณฺติ ตทา เนลํ
มรณกาลे ปจฺจุปฺภุจตี กมฺมกมฺมนิมิตฺตเมว อารมฺมณํ กตฺวา นว
รูปรูปรวาวจรวิปากาณี ปฏฺฐิสนฺธิวเสน ปวตฺตณฺติ ฯ ยทา ปน
อกุสลาณุกาเวน อปาเย นิพฺพตฺตณฺติ ตทา เนลํ มรณกาลे ปจฺจุปฺภุจตี

๑. ม. กมฺมกมฺมนิมิตฺตเมว ฯ

วิสุทธิมคฺเค

กมฺมกมฺมนิมิตฺตคฺคตินิมิตฺตानํ อณฺฺตริ อารมฺมณํ กตฺวา เอกา
อฺกฺุสฺสวิปากาเหตุมโนวิญฺญาณธาตฺว ปฺปฏิสฺนฺธิวเสน ปวตฺตตีติ ฯ เอวํ
ตาเวตฺถ เอกฺกนวิสฺตึยา วิปាកวิญฺญาณานํ ปฺปฏิสฺนฺธิวเสน ปวตฺตตี
เวทิตฺตพฺพา ฯ

ปฺปฏิสฺนฺธิววิญฺญาณเณ ปน นฺธิรฺกฺุเช ตํ ตํ ปฺปฏิสฺนฺธิววิญฺญาณมฺนุ-
พฺพนฺธมฺมานํ ตสฺส ตสฺเสว กมฺมสฺส วิปាកญฺฺตํ ตสฺสมิณฺเณวอารมฺมณเณ
ตาทิสเมว ภาวญฺฺกวิญฺญาณํ นาม ปวตฺตตี ฯ ปฺปนฺนปี ตาทีถํ ปฺปนฺนปี
ตาทิสนฺติ เอวํ อสฺติ สนฺฺดานวินิวดฺตเก อณฺฺตริสฺมี จิตฺตฺวปฺปาเท
นทีโสถํ วิย สฺวปฺนํ อปฺสฺสโต นฺธิทฺโทกมฺนกาลาทีสุ อปฺริมาณ-
สงฺขยฺมปี ปวตฺตตีเยวาทิ ฯ เอวํ เตสฺสญฺเณว วิญฺญาณานํ
ภาวญฺฺกเวสนาปี ปวตฺตตี เวทิตฺตพฺพา ฯ

เอวํ ปวตฺเต ปน ภาวญฺฺกสนฺฺदानเณ ยทา สตฺตานํ อินฺฺทริยานิ
อารมฺมณคฺคหณฺกขฺมาณี โหนฺติ ตทา จกฺขุสฺสาปาลคเต รฺูเป รฺูปี
ปฺปฏิจฺจ จกฺขุสฺสปฺปสาทสฺส ฆณฺฺณญา โหตี ฯ ตโต ฆณฺฺณญานานฺภาเว
ภาวญฺฺกจลนํ โหตี ฯ อถ นฺธิรฺกฺุเช ภาวญฺฺกเต ตเทว รฺูปี อารมฺมณํ
กตฺวา ภาวญฺฺกํ วิจฺฉินฺฺทมาณา วิย อวาชฺชนกิจฺจํ สาธยมาณา
กิริยมโนธาตฺว อฺุปฺปชฺชตี ฯ โสตทฺวาราทิสฺวปี เอเสว นโย ฯ มโนทฺวารเ
ปน จพฺพิเชปี อารมฺมณเณ อปาถคเต ภาวญฺฺกจลนानนฺฺตรํ ภาวญฺฺกํ
วิจฺฉินฺฺทมาณา วิย อวาชฺชนกิจฺจํ สาธยมาณา อเหตุกกิริยมโน-
วิญฺญาณธาตฺว อฺุปฺปชฺชตี อฺุเปกฺกขาสหคตาตี ฯ เอวํ ทฺวินินฺํ
กิริยวิญฺญาณานํ อวาชฺชนวเสน ปวตฺตตี เวทิตฺตพฺพา ฯ

ขุณฺณิทุเทโส

อวชชานานนฺตรํ ปน จกฺขุทฺวารเ ตาว ทสฺสนกิจฺจํ สาธยมาํ
จกฺขุปฺปสาทวตฺถกํ จกฺขุวิญญาณํ โสตทฺวาราทิสฺส สวนาทิกิจฺจํ
สาธยมานานิ โสตมานชิวฺหากายวิญญาณานิ ปวตฺตุนฺติ ฯ ตานิ
อิกฺขุจฺจอิกฺขุจฺจมชฺชตฺเตสุ วิสเยสุ กุสลวิปากานิ อนิกฺขุจฺจนิญฺจมชฺชตฺเตสุ
วิสเยสุ อกุสลวิปากานินฺติ ฯ เอวํ ทสฺสนํ วิปากวิญญาณํ
ทสฺสนสวณฺฆายนสายนผุสฺสนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

จกฺขุวิญญาณชาตฺถยา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนฺนตฺรา อุปฺปชฺชติ
จิตฺตํ มโน มาณสิ ๑เปฯ ตชฺชา มโนชาตฺถิตฺวาทิวจฺจนโตฯ ปน
จกฺขุวิญญาณาทินิ อนนฺตฺรา เตสฺสญฺเวย วิสยํ สมฺปญฺญิจฺจมาณา
กุสลวิปากานนฺตรํ กุสลวิปากา อกุสลวิปากานนฺตรํ อกุสลวิปากา
มโนชาตฺถ อุปฺปชฺชติ ฯ เอวํ ทฺวินนํ วิปากวิญญาณํ สมฺปญฺญิจฺจน-
วเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

มโนชาตฺถยาปิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนฺนตฺรํ อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ
มโน มาณสิ ๑เปฯ ตชฺชา มโนวิญญาณชาตฺถิตฺวา วจฺจนโตฯ ปน
มโนชาตฺถยาสมฺปญฺญิจฺจิตฺตเมว วิสยํ สนฺตฺรียมาณา อกุสลวิปากมโน-
ชาตฺถยา อนนฺตฺรา อกุสลวิปากา กุสลวิปากาย อนนฺตฺรา กุสลวิปากา
อิกฺขุจฺจารมฺมเณ โสมนสฺสสหคตา อิกฺขุจฺจมชฺชตฺเต อุเปกฺขาสหคตา
อุปฺปชฺชติ วิปากาเหตุกมโนวิญญาณชาตฺถิตฺวา เอวํ ตินฺณํ วิปาก-
วิญญาณํ สนฺตฺรียวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

สนฺตฺรียานนฺตรํ ปน ตเมว วิสยํ ววญฺจาปยมาณา อุปฺปชฺชติ
๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๑๐ ๑ ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๑๑๑ ๑ ๓. อภิ. ปาโจ อญฺญตฺถ น ทิสฺสตี ๑

วิสุทธิมกุคฺ

กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตาคี ฯ เอวํ เอกสุเสว
กิริยมโนวิญญาณสุส โวกฺขจวนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

โวกฺขจวนานนฺตรํ ปน สเจ มหนฺตํ โหติ รูปาภิอารมฺมณํ
อล อถาววฏฺฐาปีเต วิสเย อฏฺฐนฺนํ วา กามาวจรกุสลานํ ทฺวาทสนฺนํ
วา อกุสลานํ นวฺนํ วา อวเสสคามาวจรกิริยานํ อลฺลตฺรวเสน
จ สตฺต วา ชวนานิ ชวนฺติ ฯ เอส ตาว ปญฺจทฺวาร
นโย ฯ มโนทฺวารे ปน มโนทฺวาราวชฺชานนฺตรํ ตานิเยว ฯ
โคตรภูโต อุทฺธํ รูปาวจรโต ปญฺจ กุสลานิ ปญฺจ กิริยานิ
อรูปาวจรโต จตฺตาริ กุสลานิ จตฺตาริ กิริยานิ โลกุตฺตรโต
จตฺตาริ มกฺกจิตฺตานิ จตฺตาริ ผลจิตฺตานีติ อิมesu ยํ ยํ ลทฺธปจฺจยํ
โหติ ตํ ตํ ชวตีติ ฯ เอวํ ปญฺจปญฺญาสา ย กุสลากุสลกิริย-
วิปากวิญญาณานํ ชวนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

ชวนาวसाने ปน สเจ ปญฺจทฺวารे อติมหนฺตํ มโนทฺวารे จ
วิญฺญตมารมฺมณํ โหติ อล กามาวจรสตฺตทานํ กามาวจรชวนาวसाने
อิฏฺฐารมฺมณาทีนํ ปุริมกมฺมชวนจิตฺตาทีนญฺจ วเสน โย โย ปจฺจโย
ลทฺธโร โหติ ตสฺส ตสฺส วเสน อฏฺฐสุ สเหตุกกามาวจรวิปากสุ
ตีสุ วิปากาเหตุกมโนวิญญาณธาตุสุ จ อลฺลตฺรํ ปฏฺิโสคคตํ
นาวํ ออนุพนฺธมานํ กิลฺยจิณฺตรํ* อุทกมिव ภาวฺจสฺสสารมฺมณโต
อลฺลตฺสมี อารมฺมणे ชวิตํ ชวนมนุพนฺธนฺตํ ทฺวิกฺขตฺตํ สกึ วา
วิปากวิญญาณํ อุปฺปชฺชติ ฯ ตเทตํ ชวนาวसाने ภาวฺจสฺส

๑. กิลฺยจิณฺตรนฺติ ฎีกา ฯ

ขุณฺณิทุเทโส

อารมฺมณ ปวตฺตนารหิ สมานิ ตสฺส ชวนฺตฺส อารมฺมณิ อารมฺมณิ
กตฺวา ปวตฺตตฺตา ตทารมฺมณฺนฺติ วุจฺจติฯ เอวํ เอกาทสนฺนํ
วิปากวิญฺญาณํ ตทารมฺมณฺวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

ตทารมฺมณฺวसानเน ปน ปฺน ภาวฺกเมว ปวตฺตติ ภาวฺเก
วิจฺฉินฺเน ปฺน อวาชฺชนาทีนิตฺติ เอวํ ลทฺฐปจฺจยํ จิตฺตสนฺตํ
ภาวฺกานนฺตรํ อวาชฺชนํ อวาชฺชนานนฺตรํ ทสฺสนาทีนิตฺติ จิตฺตนิยฺม-
วเสนเนว ปฺนปฺนํ ตาว ปวตฺตติ ยาว เอกสฺมี ภาเว ภาวฺกตฺส
ปริกฺขโยฯ เอกสฺมี หิ ภาเว ยํ สพฺพปจฺฉิมํ ภาวฺกจิตฺตํ ตํ
ตโต ภาวโต จวนฺตฺตา จุตฺติ วุจฺจติฯ ตสฺมา ตมฺปิ เอกฺนวิสตฺติ-
วิธเมว โหติฯ เอวํ เอกฺนวิสตฺติยา วิปากวิญฺญาณํ จุตฺติวเสน
ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

จฺจโต ปน ปฺน ปฏฺฐินฺนํ ปฏฺฐินฺนํ ตํ ปน ภาวฺกนฺติ เอวํ
ภวคฺคิจิตฺตนิวาเสสฺส สํสรมานานํ สตฺตํ อวิจฺฉินฺนํ จิตฺตสนฺตํ
ปวตฺตติเยวฯ โย ปเนตฺถ อรหตฺตํ ปาปฺณาติ ตสฺส จฺจ-
จิตฺเต นินฺรุทฺเช นินฺรุทฺชเมว โหตีติฯ อิทํ วิญฺญาณกฺขนฺธ เวทิต-
กถามุขํฯ

อิทานิ ยํ วุตฺตํ ยงฺกิลฺลิจิ เวทิตลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต
กตฺวา เวทนาภฺนฺโร เวทิตพฺโพติ เอตฺถาปิฯ เวทิตลกฺขณํ นาม
เวทนาฯ ยถาฯ เวทยติ เวทยตีติ โข อวฺโส ตสฺมา เวทนาติ
วุจฺจตีติฯ สว ปน เวทิตลกฺขณฺเนน สภาวโต เอกวิธายิชาติ-

วิสุทธิมกุคฺเค

วเสน ติวริชา โหติ กุสลา อกุสลา อพฺยากตา จ ฯ ตตฺถ
กามาวจรํ โสมนสฺสุเปกฺขานาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธินฺตืออาทีนา
นเยน วุตฺเตน กุสลวิญฺญาณเณ สมฺปยุตฺตา กุสลา อกุสเลน
สมฺปยุตฺตา อกุสลา อพฺยากเตน สมฺปยุตฺตา อพฺยากตาติ เวทิตพฺพา ฯ
สา สภาวะเภทโต ปญฺจวิธา โหติ สฺขํ ทฺขํ โสมนสฺสํ โทมนสฺสํ
อุเปกฺขชาติ ฯ ตตฺถ กุสลวิปาเกน กายวิญฺญาณเณ สมฺปยุตฺตํ สฺขํ
อกุสลวิปาเกน ทฺขํ กามาวจรโต จตฺตฺติ กุสเลหิ จตฺตฺติ สเหตุ-
กวิปาเกหิ เอเกน อเหตุกวิปาเกน จตฺตฺติ สเหตุกิริเยหิ เอเกน
อเหตุกิริเยน จตฺตฺติ อกุสเลหิ ฐปาจรโต จเปตฺวา ปญฺจมชฺฌาน-
วิญฺญาณํ จตฺตฺติ กุสเลหิ จตฺตฺติ วิปาเกหิ จตฺตฺติ กิริเยหิ โลกุตฺตรํ
ปน ยสฺมา อชฺฌานิกํ นาม นคฺติ ตสฺมา อฏฺฐ โลกุตฺตรานํ
ปญฺจนํ ฌานานํ วเสน จตฺตฺตลีส โหนติ เตสฺ จเปตฺวา อฏฺฐ
ปญฺจมชฺฌานิกานํ เสเสหิ ทฺวตฺตีสาย กุสลวิปาเกหิตี เอวํ โสมนสฺสํ
ทฺวาสฏฺฐิยา วิญฺญาณเหหิ สมฺปยุตฺตํ โทมนสฺสํ ทฺวีหิ อกุสเลหิ
อุเปกฺขา อวเสสฺสปญฺจปญฺญาสา ย วิญฺญาณเหหิ สมฺปยุตฺตา ฯ ตตฺถ
อิฏฺฐโฝฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ สฺขํ สมฺปยุตฺตานํ อุปพฺรหฺนรลํ กายิก-
อสุสาทปจฺจุปฺภูจํ กายินฺทฺริยปทฺภูจํ ฯ อนิฏฺฐโฝฏฺฐพฺพานุภวน-
ลกฺขณํ ทฺขํ สมฺปยุตฺตานํ มิตาปนรลํ กายิกาพาธปจฺจุปฺภูจํ
กายินฺทฺริยปทฺภูจํ ฯ อิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ โสมนสฺสํ ยถา
ตถา วา อิฏฺฐาการสมฺโภครลํ เจตสิกอสุสาทปจฺจุปฺภูจํ ปสฺสทฺธิ-
ปทฺภูจํ ฯ อนิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ โทมนสฺสํ ยถา ตถา

ขนฺธนิทฺเทโส

วา อนิฏฺฐการสมฺโภครสฺส เจตสิกภาพารปฺจฺจุปฺภูจฺจํ เอกนฺตเนว
หทยวตฺตูปฺภูจฺจํ ฯ มชฺฌตฺตเวทียิตฺตกฺขณฺมา อุเปกฺขา สมฺปยุตฺตานํ
นาติอุปฺพุรฺหนมิลาปนฺรสา สนฺตภาวปฺจฺจุปฺภูจฺจํ นิปฺปิตฺติจิตฺต-
ปฺภูจฺจํ ฯ อิทํ เวทฺนากฺขนฺธเร วิตุถารกถามุขํ ฯ

อิทานิ ยํ วุตฺตํ ยงฺกิญฺจิ สลฺยฆานนลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต
กตฺวา สลฺยฆากฺขนฺธเร เวทิตฺตฺโพติ เอตฺถาปี ฯ สลฺยฆานนลกฺขณํ
นาม สลฺยฆาว ฯ ยถาห ฯ สลฺยฆานาติ สลฺยฆานาติติ โข อาวุโส
ตสฺมา สลฺยฆาติ วุจฺจตีติ ฯ สา ปเนสา สลฺยฆานนลกฺขณฺเนน
สภาวโต เอกวิธาปี ชาตฺวิเสน ตฺวิธา โหติ กุสลา อกุสลา
อพฺยากตา จ ฯ ตตฺถ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา กุสลา อกุสล-
สมฺปยุตฺตา อกุสลา อพฺยากตสมฺปยุตฺตา อพฺยากตา ฯ น หิ ตํ
วญฺญาณํ อตฺถิยํ สลฺยฆาย วิปฺปยุตฺตํ ตสฺมา ยตฺตโก วิญฺญาณสฺส
เกโท ตตฺตโก สลฺยฆายาติ ฯ สา ปเนสา เอวํ วิญฺญาณฺเนน
สมฺปฺเปทาปี ลกฺขณาทีโต สพฺพาว สลฺยฆานนลกฺขณาตเทเวตฺตฺนติ-
ปฺนสลฺยฆานนปฺจฺยนิมิตฺตกรณฺรสา ทารุอาทีสุ ตจฺจกาทโย วิย
ยถาคหิตฺตนิมิตฺตวเสน อภินิเวสกรณปฺจฺจุปฺภูจฺจํ หตฺถิทสฺสกอนฺธา
วिय ยถาอุปฺภูจฺจิตฺตวิสยปฺภูจฺจํ ตินฺนปฺริสเกสุ มิคโปตกานํ ปฺริสาคิ
อุปฺปนฺนสลฺยฆา วิยาติ ฯ อิทํ สลฺยฆากฺขนฺธเร วิตุถารกถามุขํ ฯ

ยํ ปน วุตฺตํ ยงฺกิญฺจิ อภิสงฺขรณลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต
กตฺวา สงฺขารกฺขนฺธเร เวทิตฺตฺโพติ เอตฺถ ฯ อภิสงฺขรณลกฺขณํ

วิสุทธิมกุคฺเค

นาม ราสีกรณลกฺขณํ ฯ กิ ปน ตนฺตุติ ฯ สงฺขารายเว ฯ ยถาห ฯ
สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตุตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราคี วุจฺจนฺตุตีติ ฯ เต
อภิสงฺขรณลกฺขณา อายุหนรสา วิปฺพารปจฺจุปฺภูจฺจนา เสสฺกฺขนฺธตฺตย-
ปทฺภูจฺจนา ฯ เอวํ ลกฺขณาทีโต เอกวิธปิ ชาตีวเสน ติวิธา กุสลา
อกุสลา อพฺยาคตาติ ฯ เตสุ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา กุสลา อกุสล-
สมฺปยุตฺตา อกุสลา อพฺยาคตสมฺปยุตฺตา อพฺยาคตา ฯ

ตตฺถ กามาวจรปจฺมกุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว นียตา
สรูเปน อากตา สตฺตวีสติ ยेषาปนกา จตฺตาริ อนียตา ปญฺจาตี
ฉตฺตีติ ฯ ตตฺถ ผสฺโส เจตนา วิตกฺโก วิจาโร ปีตี วิริยํ ซีวิตฺติ
สมาธิ สทฺธา สติ หิริ โอตฺตปฺปํ อโลโก อโทโส อโมโห กาย-
ปสฺสทฺธิ จิตฺตปสฺสทฺธิ กายลหฺตา จิตฺตลหฺตา กายมฺหฺตา จิตฺตมฺหฺตา
กายกมฺมณฺณตา จิตฺตกมฺมณฺณตา กายปาคุณฺณตา จิตฺตปาคุณฺณตา
กายชฺชุกตา จิตฺตชฺชุกตาติ อิเม สรูเปน อากตา สตฺตวีสติ ฯ ฉนฺโท
อธิโมกฺโข มนสิกาโร ตตฺตรมชฺชตฺตตาติ อิเม ยेषาปนกา จตฺตาริ ฯ
กรุณา มุทิตา กายทฺวจฺจริตฺตวิริตี วิจฺจิตฺตวิริตี มิจฺจนาชีววิริตีติ อิเม
อนียตา ปญฺจ ฯ เอเต หิ กทาจิ อุปฺปชฺชนฺติ อุปฺปชฺชมานาปิ
จ น เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ ฯ

ตตฺถ ผสฺสตีติ ผสฺโส ฯ สุวํ ผุสฺสนลกฺขโณ สงฺฆมฺภูฏฺฐนโรโส
สนฺนิปาตปจฺจุปฺภูจฺจนา อปาถคตฺตวิสยปทฺภูจฺจนา ฯ อยญฺหิ อรูป-
ธมฺโมปิ สมานิ อารมฺมณฺณ ผุสฺสนากาเรเนว ปวตฺตติ เอกเทเสน

๑. ส. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๐๖ ฯ

ขนฺธนิทฺเทโส

จ อนลฺลีสฺมาโนปี รุปํ วิย จกฺขุํ สทฺโท วิย จ โสต้ จิตฺตมา-
รम्मณญจ สงฺฆมฺภูเตติ ฯ ติกฺกสนฺนิปาตสงฺฆาตสฺส อตฺตโน การณสฺส
วเสน ปเวทิตตฺตา สนฺนิปาตปจฺจุปฺภูจฺจาโน ฯ ตชฺชาสมนฺนาหารเณ
เจว อินฺทฺริเยน จ ปริกฺขเต วิสเย อนนฺตราเยเนว อุปฺปชฺชนโต
อาปาถคตวิสยปทฺฏฺจาโนติ วุจฺจติ ฯ เวทนาธิฏฺฏฺจฺจานภาวโต ปน
นิจฺจมฺมคาวี วิย ทฺฏฺจพฺโพ ฯ เจตยตีติ เจตนา อภิสนฺทหตีติ
อตุโถ ฯ สว เจตนาภาวลกฺขณา อายุหนรสา สํวิทหนปจฺจุปฺภูจฺจนา
สทิจฺจปรกิจฺจสาทิกา เขฏฺฐสิสฺสมหาพฺพกัโถ วิย ฯ อจฺจายิก-
กมฺมานุสฺสรณาทีสุ จ ปนายํ สมฺปยุตฺตानํ อสุสาหนภาเว
ปวตฺตมานา ปากฺกา โหติ ฯ วิตกฺกวิจฺจารปีตีสุยํ วตฺตพฺพํ สียา ตํ
สพฺพํ ปจฺจวิกลิณฺณิทฺเทเส ปจฺจมชฺฌานวณฺณนายํ วตฺตเมว ฯ วีรภาโว
วิริยํ ฯ ตํ อสุสาหลกฺขณํ สหชาตानํ อุปตฺถมฺภนรสี อสฺสีทหนภาว-
ปจฺจุปฺภูจฺจานํ สํวิคฺโค โยนิโส ปทหตีติ วจนโต สํเวคปทฺฏฺจฺจานํ
วิริยารมฺภวตฺตปทฺฏฺจฺจานํ วา สมฺมา อารทฺธํ สพฺพสมฺปตฺตีนํ มฺถํ
โหตีติ ทฺฏฺจพฺพํ ฯ ชีวนฺติ เตน สยํ วา ชีวติ ชีวนมตฺตเมว
วา ตนฺติ ชีวตีติ ฯ ลกฺขณาทีนิ ปนสฺส รุปชีวิทฺเต วตฺตนเยเนว
เวทิตพฺพานิ ฯ ตํ หิ รุปชฺมฺมานํ ชีวตีติ อิทมฺรูปชฺมฺมานนฺติ
อิทเมเวตฺถ นานาการณํ ฯ อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาธิยติ สมฺมา
วา อาธิยติ สมฺมาธานมตฺตเมว วา เอตํ จิตฺตสฺสชาติ สมฺมาธิ ฯ โส
อวิสารลกฺขโณ อวิกฺเขปลกฺขโณ วา สหชาตानํ สมฺปิณฺฑนฺทรโส

วิสุทธิมคฺเค

นุหานิยจฺจนฺนํ อุทกํ วย อุปสมปจฺจุปฺภูจฺจาโน วิเสสโต
สุขปทฺภูจฺจาโน นิวาเต ทีปจฺจินํ จิตฺติ วย เจตโส จิตฺติ ทฺภูจฺพุโป ฯ
สทฺทหนฺติ เอตาย สยํ วา สทฺทหฺติ สทฺทหนฺมตฺตเมว วา เอสาติ
สทฺธา ฯ สว สทฺทหนฺลกฺขณา โอบปฺปนฺลกฺขณา วา ปสาทฺนรสา
อุทกปฺปสาทกฺมณฺนิ วย ปกฺขณฺนรสา วา โอบุตฺตรณฺ วย อกาลุสฺสฺสฺย-
ปจฺจุปฺภูจฺจํ อธิมฺมุติปจฺจุปฺภูจฺจํ วา สทฺทเชยฺยวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
สทฺทรมฺมสวนาทิสฺตปฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ทฺภูจฺพุพา ฯ สรณฺติ เอตาย สยํ วา สรติ สรณฺมตฺตเมว วา
เอสาติ สติ ฯ สว อปฺปลาปฺนฺลกฺขณา อสมฺโมสรสา อารกฺข-
ปจฺจุปฺภูจฺจํ วิสยาภิมุขภาวปจฺจุปฺภูจฺจํ วา ธิรสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
กายาทิสฺตปฺภูจฺจํปทฺภูจฺจํ วา อารมฺมณฺ ทพฺพหฺตฺตฺตฺต
เอสิกา วย จกฺขุทฺวาราทิรฺกฺขณฺโต โทวาริโก วย จ ทฺภูจฺพุพา ฯ
กายทฺวจฺริตาทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺท
โอบุตฺตปฺปฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ลชฺชากาเรน ปาปํ อกรณฺรสา ธิริ อุตฺตาสากาเรน โอบุตฺตปฺป
วตฺตปฺปกาเรน ว จ ปาปโต สจฺจโกจฺนปจฺจุปฺภูจฺจํ เอตา อุตฺต-
การวปรการวปทฺภูจฺจํ อุตฺตํ ธิ ครร กตฺวา ธิริยา
ปาปํ ชหาติ กุลวฐ วย ปรี ครร กตฺวา โอบุตฺตปฺป เปน ปาปํ ชหาติ
๑. ย. โอบุตฺตรณฺ ๒. กุสฺลธมฺมานํ อาทานฺน หตฺถํ วย สทฺทสมฺมุติสมฺมุทฺตํ
วิตฺตํ วย อมตฺกสิผลฺผลเนน พฺยํ วย ทฺภูจฺพุพาติ ฐิกฺกา ฯ

ขุณฺณิทฺเตโส

เวสียา วีย ๆ อิเม จ ปน เทว ฐมา โลกपालกาคิ ทฏฺฐพฺพา ๆ
น ลุพฺภนฺติ เตน สยฺ วา น ลุพฺภติ อลุพฺภนฺตฺตเมว วา
ตฺนฺติ อโลโก ๆ อโทสาโมหฺสฺสปี เอเสว นโย ๆ เตสฺ อโลโก
อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อเชรตฺถกฺขโณ อตฺถกฺขโณ วา กมตฺทเล
ชฺลวินฺทฺ วีย อปริคฺคหโรโส มุตฺตภิกฺขุ วีย อนฺตฺสึนฺทวปฺจฺจฺปฏฺฐาโน
อสุจิมฺหิ ปตฺติปฺริโส วีย ๆ อโทโส อจฺณฺทิกฺกตฺถกฺขโณ อวิโรธ-
ตฺถกฺขโณ วา อนฺนุคฺคมิตฺโต วีย อาฆาตวินยโรโส ปรีพาหวินยโรโส
วา จนฺทนฺ วีย โสภมวปฺจฺจฺปฏฺฐาโน ปุณฺณจฺนฺโท วีย ๆ อโมโห
ยถาสภาวปฺฏิเวรตฺถกฺขโณ อกฺขลิตปฺฏิเวรตฺถกฺขโณ วา กุสลิสฺสาส-
จิตฺตอสุปฺฏิเวโร วีย วิสโยภาสฺนโรโส ปทฺธิโป วีย อสมฺโมหปฺจฺจ-
ปฏฺฐาโน อรณฺณคตฺสฺสเทสโก วีย ๆ ตโยปี เจเต สพฺพกฺุสฺถานํ
มฺลภฺตาคิ ทฏฺฐพฺพา ๆ กายสฺส ปสฺสสมฺภนํ กายปสฺสทฺธิ ๆ จิตฺตสฺส
ปสฺสสมฺภนํ จิตฺตปสฺสทฺธิ ๆ กายโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา ๆ
อุโปปี ปเนตา เอกโต กตฺวา กายจิตฺตทฺธวปฺสมลฺกฺขณา กาย-
จิตฺตปสฺสทฺธิโย กายจิตฺตทฺธนิมฺมทฺทนฺรสา กายจิตฺตानํ อปฺริปฺนทฺท-
สึตฺติกาปฺจฺจฺปฏฺฐาณา กายจิตฺตปทฺฐาณา กายจิตฺตानํ อวฺฐปฺสม-
กรอฺทฺฐจฺจาทิกิเลสปฺฏิปฺกฺขภฺตาคิ ทฏฺฐพฺพา ๆ กายลฺหฺภาโว กาย-
ลฺหฺตา ๆ จิตฺตลฺหฺภาโว จิตฺตลฺหฺตา ๆ ตา กายจิตฺตครฺฐาววฺฐปฺสม-
ลฺกฺขณา กายจิตฺตครฺฐาวนิมฺมทฺทนฺ รสา กายจิตฺตानํ อทฺนฺธตาปฺจฺจ-
ปฏฺฐาณา กายจิตฺตปทฺฐาณา กายจิตฺตानํ ครฺฐาวกรฺดินมิทฺฐาทิ-
กิเลสปฺฏิปฺกฺขภฺตาคิ ทฏฺฐพฺพา ๆ กายมฺุทฺภาโว กายมฺุทฺตา ๆ

วิสุทธิมคฺเค

จิตฺตมฺหฺภาโว จิตฺตมฺหฺตาฯ ตา กายจิตฺตตฺตมฺภาวูปสมลกฺขณา
 กายจิตฺตตฺตทฺทภาวนิมฺมทฺทนรธา อปฺปปฏิฆาตปฺจฺจุปฺภูจฺจนา กายจิตฺต-
 ปทฺทจฺจนา กายจิตฺตจฺจนํ ทฺททฺทภาวกรทฺทิจฺจิมานาทิกิเลสปฺปฏิปฺกฺขจฺจตาติ
 ทฺทจฺจพฺพาฯ กายกมฺมณฺณภาโว กายกมฺมณฺณตาฯ จิตฺตกมฺมณฺณ-
 ภาโว จิตฺตกมฺมณฺณตาฯ ตา กายจิตฺตกมฺมณฺณภาวูปสมลกฺขณา
 กายจิตฺตกมฺมณฺณภาวนิมฺมทฺทนรธา กายจิตฺตจฺจนํ อารมฺมณฺณกรณ-
 สมฺปตฺติปฺจฺจุปฺภูจฺจนา กายจิตฺตปทฺทจฺจนา กายจิตฺตจฺจนํ อกมฺมณฺณ-
 ภาวกราวเสสฺนึวรณาทิปฺปฏิปฺกฺขจฺจตา ปสาทญฺยวตฺตจฺจสุ ปสาทวหา
 หิตกิริยาสุ วินฺโยคกฺขมภาววหา สุวณฺณวิสุทธิ วิยาติ ทฺทจฺจพฺพาฯ
 กายสฺส ปาคฺคณฺณภาโว กายปาคฺคณฺณตาฯ จิตฺตสฺส ปาคฺคณฺณภาโว
 จิตฺตปาคฺคณฺณตาฯ ตา กายจิตฺตจฺจนํ อเคลณฺณภาวลกฺขณา กายจิตฺต-
 เคลณฺณนิมฺมทฺทนรธา นีราทินวปฺจฺจุปฺภูจฺจนา กายจิตฺตปทฺทจฺจนา
 กายจิตฺตจฺจนํ เคลณฺณกรอสฺสทฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺททฺท
 ทฺทจฺจพฺพาฯ
 กายสฺส อฺชฺชกภาโว กายอฺชฺชกตาฯ จิตฺตสฺส อฺชฺชกภาโว จิตฺตอฺชฺชกตาฯ
 ตา กายจิตฺตอชฺชวลกฺขณา กายจิตฺตกฺกฺกิลภาวนิมฺมทฺทนรธา
 อชฺชมฺหฺตาปฺจฺจุปฺภูจฺจนา กายจิตฺตปทฺทจฺจนา กายจิตฺตจฺจนํ กฺกฺกิล-
 ภาวกรมายาสาเถยฺยาทิปฺปฏิปฺกฺขจฺจตาติ ทฺทจฺจพฺพาฯ

ฉนฺโทติ กตฺตกมฺยตาเยตํ อธิวจฺจํ ตสฺมา โส กตฺตกมฺยตา-
 ลกฺขณํ ฉนฺโท อารมฺมณฺณปริเยสนรโส อารมฺมณฺณน อตฺถิกตา-
 ปฺจฺจุปฺภูจฺจโนฯ ตทฺทสฺส ปทฺทจฺจนํฯ อารมฺมณฺณคฺคหฺณ ฉายี
 เจตโส หตฺถปฺปสารถิ วิย ทฺทจฺจพฺโพฯ อชฺชิจฺจนํ อชฺชิมกฺโขฯ

วิสุทธิมคฺเค

กายหุจฺจริตาทิวตฺถุณฺ อวิตฺถิกมฺลภุชฌา อมฺพุทฺถนลภุชฌาติ วุตฺถํ
โหติ ฯ กายหุจฺจริตาทิวตฺถุโถ สงฺโกจฺจนรสา อภิริยปฺจฺจุปฺภุชฌา
สทฺฐาหิโรตฺถปฺปอปฺปิจฺจนตาทิกุณฺปทฺฐุชฌา ปาปภิริยโถปิ จิตฺตสฺส
วิมุขภาวภูตาติ ทฺฐุชฺฟูพา ฯ

อิติ อิมํ ฉตฺถีสฺส สงฺขารา ปจฺจเมน กามาจฺจรกุสฺลวิญญาณน
สมฺปโยคํ คจฺจนฺตฺติ เวทิตฺฟูพา ฯ ยถา จ ปจฺจเมน เหวํ ทฺฐิตฺเยนาปี ฯ
สสงฺขารภาวมตฺตเมว หิ เอตฺถ วิเสโส ฯ ตติเยน ปน จเปตฺวา
อโมหํ อวเสสา เวทิตฺฟูพา ฯ ตถา จตฺตฺเถน ฯ สสงฺขารภาว-
มตฺตเมเวตฺถ วิเสโส ฯ ปจฺจเม วุตฺเตสุ ปน จเปตฺวา ปีตี อวเสสา
ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺจนฺติ ฯ ยถา จ ปญฺจเมน เหวํ ฉฺฉุชฺเจนาปี ฯ
สสงฺขารภาวมตฺตเมว หิ เอตฺถ วิเสโส ฯ สตฺตฺเมน ปน จเปตฺวา
อโมหํ อวเสสา เวทิตฺฟูพา ฯ ตถา อญฺจเมน ฯ สสงฺขารภาว-
มตฺตเมเวตฺถ วิเสโส ฯ ปจฺจเม วุตฺเตสุ ปน จเปตฺวา วิริตฺตฺตฺถิ
เสสฺสารูปาจฺจรกุสฺลสุ ปจฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺจนฺติ ฯ ทฺฐิตฺเยน
ตโถ วิตฺถกฺวชฺชฯ ตติเยน ตโถ วิจารวชฺชฯ จตฺตฺเถน
ตโถ ปีตีวชฺชฯ ปญฺจเมน ตโถ อนิยเตสุ กรุณามุทิตาวชฺชฯ ฯ
เตยฺเว จตฺตฺเถ อารุปฺปกุสฺลสุ ฯ อรูปาจฺจรภาโวยฺเว หิ เอตฺถ
วิเสโส ฯ โลกุตฺตเรสุ ปจฺจมชฺชฌานิกเต ตาว มคฺควิญญาณน
ปจฺจมรูปาจฺจรวิญญาณน วุตฺตฺนเยน ทฺฐิตฺยชฺชฌานิกาทิเกเต ทฺฐิตฺยรูปา-
จฺจรวิญญาณาทีสุ วุตฺตฺนเยนเว เวทิตฺฟูพา ฯ กรุณามุทิตานํ ปน
อภาโว นียตฺวิริตฺตา โลกุตฺตรตา จาติ อยเมตฺถ วิเสโส ฯ เหวํ

ขนฺธนิทฺเทโส

ดาว กุสลาเยว สงฺขารเวทิตฺตพฺพา ฯ

อภฺสเสสฺส โลกมฺมูเล ปจฺมาภฺสเสสฺสสมฺปยุตฺตา ดาว นียตา
สรุเปนาคตา เทรสฺส เยวาปนกา จตฺตารโธติ สฺตฺตฺรสฺส ฯ ตตฺถ
ผลฺลฺโส เจตนา วิตฺกโก วิจาโร ปีติ วิริยํ ฐีวิตํ สฺมาธิ อหิริกํ
อโนตฺตปฺปํ โลโก โมโห มิจฺจนาทิกฺขิตฺติ อิเม สรุเปนาคตา เทรสฺส ฯ
จฺนุโท อธิโมกฺโข อุตฺตจฺจํ มนฺสิกาโรติ อิเม เยวาปนกา จตฺตารโธ ฯ

ตตฺถ น หิริยตีติ อหิริโก ฯ อหิริกสฺส ภาวอ อหิริกํ ฯ
น โอตฺตปฺปํ อโนตฺตปฺปํ ฯ เตสฺส อหิริกํ กายทฺวจฺจริตาทิหิ อธิคฺคจฺฉน-
ลกฺขณํ อลฺลขฺชาลคฺคณํ วา อโนตฺตปฺปํ เตเหว อสฺารชฺช ลคฺคณํ
อนฺตฺตาสลคฺคณํ วา ฯ อยเมตฺถ สงฺเขโป ฯ วิตฺถารโธ ปน
หิริโอตฺตปฺปานิ วุตฺตปฺปิกฺขวเสเนว เวทิตฺตพฺโพ ฯ ลฺลพฺภนฺติ เตน
สยํ วา ลฺลพฺภติ ลฺลพฺภนฺมตฺตเมว วา ตนฺติ โลโก ฯ มฺยฺหนฺติ เตน
สยํ วา มฺยฺหติ มฺยฺहनฺมตฺตเมว วา ตนฺติ โมโห ฯ เตสฺส โลโก
อารมฺมณคฺคหณลคฺคโณ มกฺกภฺญาเลโป วิย อภิสงฺครโส ตตฺตคฺคปาเล
จิตฺตมฺสเปสิ วิย อปริจฺจาคปฺจฺจูปฺภฺจฺจาโน เตลลฺลชฺชนราโค วิย สํโยชนีย-
ชฺมเมสฺส อสฺสาททสฺสนปทฺภฺจฺจาโน ตณฺหานทิกฺภาเวน วทฺตมาโน
สิมฺโสตา นทึ วิย มหาสมฺมทฺทํ อปายเมว คเหตุวา คจฺจตีติ
ทฺภฺจฺจพฺโพ ฯ โมโห จิตฺตสฺส อนฺชภาวลคฺคโณ อณฺณณลคฺคโณ
วา อสมฺปภฺภิเวชรโส อารมฺมณสภาวจฺจาทนฺรโส วา อสมฺมาปฺภิ-
ปตฺติปฺจฺจูปฺภฺจฺจาโน อนฺชการปฺจฺจูปฺภฺจฺจาโน วา อโยนิโสมนสิการ-

๑. น โอตฺตปฺปตีติ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ปทภูจฺจาโน สพฺพากุสลานํ มฺลนฺติ ทฏฺฐพฺโพ ฯ มิจฺจนา ปสฺสนฺติ
ตยา สยํ วา มิจฺจนา ปสฺสตี มิจฺจนาทสฺสนมตฺตํ วา เอสาตี
มิจฺจนาทิกฺกุชฺชํ ฯ สฺวา อโยนิโส อภินิเวสลกฺขณา ปรามาสฺรสา
มิจฺจนาภินิเวสปจฺจุปฺภูจฺจานา อริยานํ อทสฺสนกามตาทีปทฺภูจฺจานา
ปรมํ วชฺชนฺติ ทฏฺฐพฺพา ฯ อุทฺธตภาโว อุทฺธจฺจํ ฯ ตํ อวฺอุปสมตฺกฺขณํ
วาทาภิมฺมาตจลชฺฉํ วิย อนุวฏฺฐาน รลํ วาทาภิมฺมาตจลชฺชปฺภากา
วีย กนฺตตฺตปจฺจุปฺภูจฺจานํ ปาสาณานิคมฺมาตสมุทฺธตกสมํ วิย เจตโส
อวฺอุปสมอโยนิโสมนสิการปทฺภูจฺจานํ จิตฺตวิกฺเขโปตี ทฏฺฐพฺพํ ฯ
เสสา กุสเล วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา ฯ อกุสลภาโวเยว หิ
อกุสลภาเวเน จ ลามกตฺตํ เอเตลํ เตหิ วิเสโส ฯ

อิตฺติ อิมํ สตฺตฺรสฺส สงฺขารา ปจฺจเมเน อกุสลวิญฺญาเนเน
สมฺปโยคํ กจฺจนฺตฺติเต เวทิตพฺพา ฯ ยถา จ ปจฺจเมเน เอวํ ทฺตฺติเยนาปี ฯ
สสงฺขารตา ปเนตฺถ ถินมิทฺธสฺส จ อนิยตฺตา วิเสโส ฯ ตตฺถ
ถินตา ถินํ มิชฺฉนฺตา มิทฺธํ อนุสฺสาหสฺสหนฺนตา อาสฺตฺตฺติวิมาโต
จาทิ อตฺถโล ฯ ถินญจ มิทฺธญจ ถินมิทฺธํ ฯ ตตฺถ ถินํ อนุสฺสาหลกฺขณํ
วิริยาวิโนทฺนรลํ สฺสํสํทนปจฺจุปฺภูจฺจานํ มิทฺธํ อกมฺมมฺลตฺตลกฺขณํ
โอทฺทหนํ^๒ รลํ ถินตาปจฺจุปฺภูจฺจานํ ปจฺจายิกานิทฺทาปจฺจุปฺภูจฺจานํ วา ฯ
อุกฺขมฺปิ อรฺตฺติวิชฺฌกิกาทิสฺส อโยนิโสมนสิการปทฺภูจฺจานํ ฯ ตตฺติเยเน
ปจฺจเม วุตฺเตสฺส จเปตฺวา มิจฺจนาทิกฺกุชฺชํ อวเสสา เวทิตพฺพา ฯ มาโน
ปเนตฺถ อนิยโต โหตี อยํ วิเสโส ฯ โส อุนฺณตฺติลกฺขโณ
สมฺปคฺคหฺรโส เกตฺตฺกมฺยตาปจฺจุปฺภูจฺจานโน ทิกฺกุชฺชวิปฺปยุตฺตโลภปทฺภูจฺจานโน
๑. มิทฺธนตฺตตีปํ ทิสฺสตี ฯ กฺกุชฺชกฺกมฺปิ อิทฺติโสว ทิสฺสตี ฯ ๒. โอนนฺนรสนฺตตีปํ ฯ

ขุณฺณิทุเทโส

อุมมาโท วีย ทฏฺฐพฺโพ ๑ จตุตฺถเณ ทุตฺติเย วุตฺเตสุ จเปตฺวา
มิจฺจาทิฏฺฐี อวเสสา เวทิตพฺพา ๑ เอตฺถาปี จ มาโน อนิยเตสุ
โหติเยว ๑ ปจฺเจม วุตฺเตสุ ปน จเปตฺวา ปีตี อวเสสา ปญฺจเมน
สมฺปโยคํ กจฺจนฺติ ๑ ยถา จ ปญฺจเมน เอวํ ญฺเญนาปี ๑
สสงฺขารตา ปเนตฺถ ถินมิทฺฐสฺส จ อนิยตภาโว วิเสโส ๑ สตฺตเมน
ปญฺจเม วุตฺเตสุ จเปตฺวา ทิฏฺฐี อวเสสา เวทิตพฺพา ๑ มาโน
ปเนตฺถ อนิยโต โหติ ๑ อญฺจเมน ญฺเญ วุตฺเตสุ จเปตฺวา ทิฏฺฐี
อวเสสา เวทิตพฺพา ๑ เอตฺถาปี จ มาโน อนิยเตสุ โหติเยวติ ๑

โทสมฺมุเลสุ ปน ทฺวีสุ ปจฺมสมฺปยุตฺตา ตาว นียตา สรฺฐเปน
อากตา เอกาทส ยेषนกา จตฺตารอ อนิยตา ตโยติ อญฺจารส
ตฺตถ ผลฺโส เจตนา วิตฺถโก วิจาโร วิริยํ ชีวิตํ สมาริ อหิริกํ
อนนฺตตปฺปํ โทโส โมโหติ อิเม สรฺฐเปน อากตา เอกาทส ๑
นฺนโท อธิโมกฺโข อุตฺทจฺจํ มนสิกาโรติ อิเม ยेषนกา จตฺตารอ ๑
อิสฺสา มจฺจริยํ กุกฺกจฺจนฺติ อิเม อนิยตา ตโย ๑

ตฺตถ ทฺฐสฺสนฺติ เตน สยํ วา ทฺฐสฺสติ ทฺฐสฺสนมตฺตเมว วา
ตฺนฺติ โทโส ๑ โส จณฺชิกฺกกลกฺขโณ ปหฺญาสีวิโส วีย วิสฺปฺปนโรโส
วิสฺนิปาโต วีย อตฺตโน นิสฺสยทฺหนโรโส วา ทาวคฺติ วีย
ทฺฐสฺสนปฺจฺจุปฺภฺจฺจาโน ลทฺโธกาโส วีย สปฺตฺโต อาฆาตวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
วิสฺสํสฺสจฺจ
ปฺรสมฺปตฺต
ปฺจฺจุปฺภฺจ
ปฺจฺจุปฺภฺจ

วิสุทธิมคฺเค

มจฺจรรภาโว มจฺจรรยิํ ฯ ตํ ลทฺธานํ วา ลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน
สมฺปตฺตินํ นิคฺคหณลทฺขณํ ตาสนฺนญฺเวว ปเรหิ สาธารณภาวอกฺขมฺนรลํ
สงฺโฆจนปจฺจุปฺปญฺจานํ กญฺจกฺกตาปจฺจุปฺปญฺจานํ วา อตฺตสมฺปตฺติ-
ปทฺฏฺจานํ เจตโส วิรูปภาโวติ ทญฺจพฺพํ ฯ กุจฺฉิตํ กตํ กุกตํ ตสฺส
ภาโว กุกกฺกจํ ฯ ตํ ปจฺจนาฏตาปทฺขณํ กตาทกานูโสจฺจนรลํ
วิปฺปฏิสารถปจฺจุปฺปญฺจานํ กตาทกตปทฺฏฺจานํ ทาสพฺยมิว ทญฺจพฺพํ ฯ
เสสา วุตฺตปฺปการาเยวาติ ฯ

อิติ อิมํ อญฺจารสฺส สงฺขารา ปจฺจเมน โทสมฺมุเลน สมฺปโยคํ
กจฺจนตฺตีติ เวทิตพฺพา ฯ ยถา จ ปจฺจเมน เอวํ ทฺติเยนาปี ฯ
สสงฺขารตา ปน อนนฺยเตสฺส จ ถีนมิทฺทสมฺภโว วิเสโส ฯ

โมหฺมุเลสฺส ทฺวิสฺส วิจิกิฉฺฉาสมฺปยุตฺเตน ตาว ผสฺโส เจตนา
วิตกฺโก วิจาโร วิริยํ ชีวิตํ จิตฺตญฺจิติ อหิริกํ อนนฺตคฺคปฺปํ โมโห
วิจิกิฉฺฉาติ สรฺุเปน อากตา เอกาทส อฺุทฺทจฺจํ มนสิกาโรติ
เยวาปนกา เทว จาติ เตรสฺส ฯ ตตฺถ จิตฺตญฺจิตฺตีติ ปวตฺตติญฺจิตฺติมตฺโต
ทฺุพฺพลอ สมာธิ ฯ วิกิตา จิกิฉฺฉาติ วิจิกิฉฺฉา ฯ สวา สํสยลทฺขณา
กมฺปนรสา อนนฺจลยปจฺจุปฺปญฺจานา อนนฺกํสคฺคาหปจฺจุปฺปญฺจานา วา
วิจิกิฉฺฉายํ อโยนิโสมนสิการปทฺฏฺจานา ปฏฺิปตฺติอนฺตรายกราทิ
ทญฺจพฺพา ฯ เสสา วุตฺตปฺปการาเยว ฯ

อฺุทฺทจฺจสมฺปยุตฺเตน วิจิกิฉฺฉาสมฺปยุตฺเต วุตฺเตสฺส จเปตฺวา
๑. กตาทกตํ ทฺุจฺจริตํ สฺุจฺจริตมฺภจ กุกตํ ตํ อารพฺภ วิปฺปฏิสารถวเสน ปวตฺตํ จิตฺตฺนตฺติ
ฎฺิภา ฯ

ขนฺธนิทฺเทโส

วิจิกิจฺฉํ เสสา ทฺวาทส ๑ วิจิกิจฺฉาย อภาเวน ปเนตฺถ อธิโมกฺโข
อุปฺปชฺชติ ๑ เตน สทฺธิ เตรสฺว ๑ อธิโมกฺขสภาวโต จ พลวตโร
สมาธิ โหติ ๑ ยํ เจตฺถ อุทฺทจฺฉํ ตํ สฺรูเปเนว อาคตํ อธิโมกฺข-
มนสิการา ยฺเวปนกวเสนาติ ๑ เอวํ อกฺุสฺลสงฺขารา เวทิตพฺพา ๑

อพฺยาคเตสุ วิปាកาพฺยาคตา ตาว อเหตุกสเหตุกเกทโต
ทฺวิธา ๑ เตสุ อเหตุกวิปាកวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา อเหตุกา ๑ ตตฺถ
กฺุสฺลากฺุสฺลวิปាកจฺจุวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว ผลฺโส เจตนา
ชีวิตํ จิตฺตภฺจิจฺฉิตฺติ สฺรูเปเนนาคตา จตฺตารอ ยฺเวปนโก มนสิการอ-
ยฺเววาติ ปณฺจ ๑ โสตฺมานชีวฺหากายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตาปี เอเตยฺว ๑
อุภยวิปាកมโนชาตฺยา เอเต เจว วิตกฺุวิจารธาธิโมกฺขา จาติ
อภฺจ ๑ ตถา ติวิชายปี อเหตุกมโนวิญฺญาณชาตฺยา ๑ ยา
ปเนตฺถ โสมนสฺสสทฺทตา ตาย สทฺธิ ปีติ อธิกา โหติติ เวทิตพฺพา ๑
สเหตุกวิปាកวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน สเหตุกา ๑ เตสุ อภฺจกามา-
วจรวิปាកสมฺปยุตฺตา ตาว อภฺจหิ กามาจรกฺุสฺเลหิ สมฺปยุตฺต-
สงฺขารสทิสายเว ๑ ยา ปน อนนฺยเตสุ กรฺุณามุทิตา ตา
สตุตฺตารมฺมตฺตตา วิปាកฺุ น สนฺติ ๑ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณา หิ
กามาจรวิปាកา ๑ น เกวลณฺจ กรฺุณามุทิตา ๑ วิรติโยปี
วิปាកฺุ น สนฺติ ๑ ปณฺจ สิกฺุขาปทา กฺุสฺลาเยวาติ หิ วุตฺตํ ๑
รฺูปาวจรรฺูปาวจรโลกฺุตฺตรวิปាកวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน เตสิ
กฺุสฺลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตสงฺขารเอหิ สทิสายเว ๑

กิริยาพฺยาคตาปี อเหตุกสเหตุกเกทโต ทฺวิธา ๑ เตสุ อเหตุก-

๑. อธิโมกฺขสมภาวโตติปี ทิสฺสติ ๑

วิสุทธิมคฺเค

กิริยวิญญาณสมฺปยุตฺตา อเหตุกา ฯ เต กุสลวิปากมโนธาตฺวอเหตุก-
มโนวิญญาณธาตฺวายุตฺเตหิ สมานา ฯ มโนวิญญาณธาตฺวเยน
ปน วิริย อธิกํ วิริยสภาวโต* จ พลปฺปตฺโต สมาริ โหติ ฯ อยเมตฺถ
วิเสโส ฯ สเหตุกกิริยวิญญาณสมฺปยุตฺตา ปน สเหตุกา ฯ เตสุ
อภฺจกามาวจรกิริยวิญญาณสมฺปยุตฺตา ตาว จเปตฺวา วิรติโย
อภฺจหิ กามาวจรกุสเลหิ สมฺปยุตฺตสงฺขารสทิสา ฯ รูปาวจรรูปา-
วจรกิริยสมฺปยุตฺตา ปน สพฺพากาเรนปี เตสํ กุสลวิญญาณ สมฺป
ยุตฺตสทิสายเวตฺติ ฯ เอวํ อพฺยาคตาปี สงฺขาราเวทิตพฺพา ฯ อิํ
สงฺขารกฺขนฺเช วิตุถารกถามุํ ฯ อิํ ตาว อภิธมฺเม ปทภาชนียนเยน
ขนฺเชสุ วิตุถารกถามุํ ฯ

ภควตา ปน ยงฺกิลฺลิจิ รูปี อตีตानาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺฉตฺตํ
วา พหิทฺธา วา โอพาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณฺธิตํ วา ยํ
ทฺฐเร สนฺตฺติเก วา ตเททชฺฉมฺ อภิสลฺลญฺหิตฺวา อภิสงฺขิปีตฺวา อยํ
วฺจฺจติ รูปกฺขนฺโร ยากาจิ เวทนา ยา กาจิ สลฺลญา เยเกจิ
สงฺขารา ยงฺกิลฺลิจิ วิญญาณํ อตีตानาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺฉตฺตํ วา
ฯเปฯ อภิสงฺขิปีตฺวา อยํ วฺจฺจติ วิญญาณกฺขนฺโรติ* เอวํ ขนฺธา
วิตถาริตา ฯ ตตฺถ ยงฺกิลฺลิจิติ อนนฺวเสสปริยาทานํ ฯ รูปนฺตฺติ
อติปฺปสงฺกนิยมนํ ฯ เอวํ ปททฺวเยนาปี รูปสฺส อนนฺวเสสปริคฺคโ
กโต โหติ ฯ อถสฺส อตีตาทินา วิภาคํ อารภติ ฯ ตํ จ กิลฺลิจิ
อตีตํ กิลฺลิจิ อนนาคตาภิเภทนฺตฺติ ฯ เอเสว นโย เวทนาทีสุ ฯ

๑. วิริยสมภาวโตติปิ ทิสฺสติ ฯ ๒. อภ. วิ. ๓๕/๑ ฯ

ขณฺฐนิตฺเตโส

ตตฺถ รูปํ ดาว อทฺฐา สนฺตติ สมย ขณฺวเสน จตฺฐา อตีตํ
นาม โหติ ฯ ตถา อนาคตปจฺจุปฺปนํ ฯ

ตตฺถ อทฺฐาวเสน ดาว เอกสฺส เอกสมิํ ภเว ปฏฺฐิสฺสริโต
ปฺพเพ อตีตํ จุตฺโต อทฺฐิ อนาคตํ อุภินฺนมนฺตเร ปจฺจุปฺปนํ ฯ

สนฺตติวเสน สภาคเอกอุตฺตสมฺภูจฺจํ เอกหาร สมฺภูจฺจานญจ
ปฺพพาปริยวเสน ปวตฺตมานมฺปิ ปจฺจุปฺปนํ ตโต ปฺพเพ
วิสหาคอุตฺตอาหารสมฺภูจฺจํ อตีตํ ปจฺจฺจ อนาคตํ ฯ จิตฺตขมฺปิ
เอกวิธิเอกขวนเอกสมาปตฺติสมฺภูจฺจํ ปจฺจุปฺปนํ ตโต ปฺพเพ อตีตํ
ปจฺจฺจ อนาคตํ ฯ กมฺมสมฺภูจฺจานสฺส ปาฏฺฐิเยกํ สนฺตติวเสน
อตีตาทิเกโท นตฺถิ ฯ เตสญฺเวยว ปน อุตฺตอาหารจิตฺตสมฺภูจฺจานํ
อุปตฺถมฺภกวเสน ตสฺส อตีตาทิภาโว เวทิตฺตโพ ฯ

สมยวเสน เอกมฺหุตฺตปฺพพณฺหสายนฺตฺติทิวาทิสฺส สมยสฺส
สนฺตานวเสน ปวตฺตมานํ ตํตํสมยํ ปจฺจุปฺปนํ นาม ตโต ปฺพเพ
อตีตํ ปจฺจฺจ อนาคตํ ฯ

ขณฺวเสน อุปฺปาทาภิขณฺตตฺตยปริยาปฺปนํ ปจฺจุปฺปนํ ตโต
ปฺพเพ อนาคตํ ปจฺจฺจ อตีตํ ฯ อปฺปิ อตฺถิ กนฺตเหตุปจฺจยกิจฺจมตีตํ
นิฏฺฐิตเหตุกิจฺจมนิฏฺฐิตปจฺจยกิจฺจํ ปจฺจุปฺปนํ อุภยกิจฺจมสมฺปตฺตํ
อนาคตํ ฯ สกฺิจฺจกฺขณฺเ วา ปจฺจุปฺปนํ ตโต ปฺพเพ อนาคตํ
ปจฺจฺจ อตีตํ ฯ

๑. เอกมฺหุตฺตาทิโก โส โส สมย เอกสฺสชาติ ตํตํสมยํ รูปนฺตฺติ ฐีกา ฯ

วิสุทธิมกุค

เอตถ จ ขณาทิกถาว นิปุปรียายา เสสา สปุปรียายา ฯ
อชฌตตพหิทธาเกโท วุตตนโยเอว ฯ อปิจ อธิ นยิกชฌตตมปิ
อชฌตตํ ปรูปุคคติกมปิ จ พหิทธาติ เวทิตพัพ ฯ โอพาริกสูขุมเกโท
วุตตนโยว ฯ หีน ปณิตเกโท ทูวิโร ปริยายโต นิปุปรียายโต จ ฯ
ตตถ อกนิฏฺฐานํ รูปโต สุตสสันํ รูปํ หีนํ ฯ ตเทว สุตสสถานํ
รูปโต ปณิตํ ฯ เอวํ ยาว นรกสตุตทานํ รูปํ ดาว ปริยายโต
หีนปณิตตา เวทิตพพา ฯ นิปุปรียายโต ปน ยตถ อกฺสวลิปากํ
อุปฺปชฺชติ ตํ หีนํ ฯ ยตถ กฺสวลิปากํ ตํ ปณิตํ ฯ ทูเร สนฺตฺติเกติ
อิทมปิ วุตตนยเมว ฯ อปิจ โอกาสโตเปตถ อุปาทายุปาทาย
ทูรสนฺตฺติกตา เวทิตพพา ฯ

ตเททชฌมํ อภิสณฺณหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวาติ ตํ อตฺตาทิหิ ปเทหิ
วิลฺลํ วิลฺลํ นิตฺทิกฺกํ รูปํ สพฺพํ รูปฺปนลกฺขณสงฺขาเต เอกวิธภาเว
ปญฺญา ยาสี กตฺวา รูปฺกขณฺโรติ วุจฺจตีติ อยเมตถ อตฺโต ฯ เอเตน
สพฺพมปิ รูปํ รูปฺปนลกฺขณฺ เราสีภาวฺปกมเนน รูปฺกขณฺโรติ ทสฺสตีติ
โหติ ฯ น หิ รูปโต อญฺโล รูปฺกขณฺโร นาม อตฺถิ ฯ

ยถา จ รูปํ เอวํ เวทนาทโยปิ เวทิตลกฺขณาทีสุ
ราสีภาวฺปกมเนน ฯ น หิ เวทนาทีหิ อญฺเณ เวทนาทฺกขณฺรทโย นาม
อตฺถิ ฯ อตฺตาทิวิภาเค ปเนตถ สนฺตฺติวเสน ขณาทิวเสน จ
เวทนาย อตฺตานาคตฺปจฺจุปฺปนฺนาโว เวทิตพฺโพ ฯ ตตถ สนฺตฺติ-
วเสน เอกวิธเอกชวเนกสมาปตฺติปริยาปฺนนา เอกวิธวิสยสมา-
โยคปฺปวตฺตาจ ปจฺจุปฺปนฺนา ตโต ปุพฺเพ อตฺตาทิ ปจฺจนา อนาคตา ฯ

ขนฺธนิทุเทโส

ขณาทิวเสน ขณตฺตยปรียาปฺนฺนา ปุพฺพนฺตฺตาปรนฺตมฺมฺมตฺต คตา
สทิจฺจณฺจ กุรฺมฺนา เวทนา ปจฺจุปฺนฺนา ตโต ปุพฺเพ อตีตา ปจฺฉา
อนาคตาฯ อหฺมตฺตพหิทฺธาเกโท นียกหฺมตฺตวเสน เวทิตฺพุโป ฯ
โอฟาริกสุขุมเกโท อกุสลา เวทนา โอฟาริกา กุสลาพฺยาถตา
เวทนา สุขุมาทิอาทินา* นเยน วิภงฺเก วุตฺเตน ชาติสฺภาว-
ปฺกุคฺคโลกิยโลกุตฺตรวเสน เวทิตฺพุโป ฯ

ชาติวเสน ตาว อกุสลา เวทนา สวชฺชกิริยเหตุโต
กิลฺลสฺสนฺตฺตาปภาวโต จ อวฺปสนฺตวุตฺตตีติ กุสลเวทนาย โอฟาริกา
สพฺยาปารโต สอฺสุสาหโต สวิปากโต กิลฺลสฺสนฺตฺตาปภาวโต สพฺยา-
ปชฺฌโต สวชฺชโต จ วิปากาพฺยาถตาย โอฟาริกา สวิปากโต
กิลฺลสฺสนฺตฺตาปภาวโต สพฺยาปชฺฌโต สวชฺชโต จ กิริยาพฺยาถตาย
โอฟาริกา ฯ กุสลาพฺยาถตา ปน วุตฺตวิปริยายโต อกุสลาสุขุมฯ
เทวปี กุสลากุสลเวทนา สพฺยาปารโต สอฺสุสาหโต สวิปากโต จ
ยถาโยคํ ทูริชฺยาปี อพฺยาถตาย โอฟาริกาฯ วุตฺตวิปริยาเยน
ทูริชฺยาปี อพฺยาถตา ตาหิ สุขุมฯ เอวํ ตาว ชาติวเสน
โอฟาริกสุขุมตาเวทิตฺพุพาฯ

สภาววเสน ปน ทุกฺขา เวทนา นิสฺสาทโต สวิปฺผารโต
อฺพฺเพชฺณียโต อภิภวนโต จ อิตฺราหิ ทูริหิ โอฟาริกา ฯ อิตฺรา
ปน เทว สาทโต สนฺตโต ปณฺตีโต มนาปโต มหฺมตฺตโต จ
ยถาโยคํ ทุกฺขาย สุขุมฯ อฺโภ ปน สฺขทุกฺขา สวิปฺผารโต

วิสุทฺธิมคฺเค

โฆภกรณโต ปากฺกโต จ อทุกขมสุขาย โอปาริกา ฯ ส
วุตฺตวิปริยาเยน ตทฺถยโต สุขุมฯ เอวํ สภาวเสน โอปาริก-
สุขุมตา เวทิตพฺพา ฯ

ปุกฺกลวเสน ปน อสมาปนฺนสุตฺต เวทนา นานารมฺมเณ
วิกฺขิตฺตภาวโต สสมาปนฺนสุตฺต เวทนาย โอปาริกา วิปริยาเยน
อิตรฯ สุขุมฯ เอวํ ปุกฺกลวเสน โอปาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา ฯ

โลกิยโลกุตฺตรวเสน ปน สาสวฯ เวทนา โลกิยา ฯ ส
อาสวปฺปตฺติเหตุโต โอมฺนียโต โยคฺนียโต คณฺฐนียโต* นีวรณียโต
อุปาทานียโต สงฺกิลลิกโต ปุณฺธุชฺชนโต* สาธารณโต จ อนาสวฯ
โอปาริกา ฯ ส วิปริยาเยน สาสวฯ สุขุมฯ เอวํ
โลกิยโลกุตฺตรวเสน โอปาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา ฯ

ตตฺถ ชาตฺติอาทิวเสน สมฺเภโท ปรีหริตพฺโพ ฯ อกฺุสลวิปากกาย-
วิญฺญาณสมฺปยุตฺตา หิ เวทนา ชาตฺติวเสน อพฺยาคตตฺตา สุขุมฯ ปิ
สมานา สภาวาทิวเสน โอปาริกา โหติ ฯ วุตฺตญฺเหตํ อพฺยาคตา
เวทนา สุขุมฯ ทุกฺขา เวทนา โอปาริกา อสมาปนฺนสุตฺต เวทนา
โอปาริกา สสมาปนฺนสุตฺต เวทนา สุขุมฯ สาสวฯ เวทนา โอปาริกา
อนาสวฯ เวทนา สุขุมฯติ* ฯ ยถา จ ทุกฺขา เวทนา เอวํ สุขาทโยปี
ชาตฺติวเสน โอปาริกา สภาวาทิวเสน สุขุมฯ โหนฺติ ฯ ตสฺมา
ยถา ชาตฺติอาทิวเสน สมฺเภโท น โหติ ตถา เวทนानํ โอปาริก-
สุขุมตา เวทิตพฺพา ฯ เสยฺยถึทํ ฯ อพฺยาคตา ชาตฺติวเสน
๑. คณฺฐนียโตติปิ ฯ ๒. ม. ปุณฺธุชฺชนสาธารณโต ฯ ๓. อภ. วิ. ๓๕/๔ ฯ

ขนฺธนิทฺเทโส

กุสลากุสลาหิ สุขุมฯ น ตตฺถ กตฺมา อพฺยากตา กิํทุกฺขา กิํสุขา
กิํสมาปนฺนสุส กิํอสมฺาปนฺนสุส กิํสาสฺวา กิํอนาสฺวาติเอวํ สภาวาทิ-
เกโท ปฺรามลิตฺพุโพฯ เอวํ นโย สพุพฺพตฺถฯ อปิจ ตํ ตํ วา
ปนฺ เวทนํ อุปาทาเยปาทาเย เวทนา โอปาริกสุขุมฯ ทฏฺฐพฺพชาติ*
วจนโต อกุสลาทิสฺสุปี โลกสฺสหคฺตฺยา โทสสฺสหคฺตา เวทนา อคฺคิ วีย
อตุตฺตโน นิสฺสยทฺหนโต โอปาริกา โลกสฺสหคฺตา สุขุมฯ
โทสสฺสหคฺตาปี นียตา โอปาริกา อนียตา สุขุมฯ นียตาปี กปฺปฏฺฐจิกฺกา
โอพาริกา อิตฺราปี สุขุมฯ กปฺปฏฺฐจิกฺกาสุปี อสงฺขาริกา
โอพาริกา อิตฺรา สุขุมฯ โลกสฺสหคฺตา ปนฺ ทิฏฺฐจิสฺมปฺยุตฺตา
โอพาริกา อิตฺรา สุขุมฯฯ ส่าปี นียตา กปฺปฏฺฐจิกฺกา อสงฺขาริกา
โอพาริกา อิตฺรา สุขุมฯฯ อวิเสสฺเสน จ อกุสลา พหฺวิปากา โอปาริกา
อปฺปวิปากา สุขุมฯฯ กุสลา ปนฺ อปฺปวิปากา โอปาริกา
พหฺวิปากา สุขุมฯฯ อปิจ กามาวจรกุสลา โอปาริกา รุปาवจฺรา
สุขุมฯฯ ตโต อรูปาวจฺรา ตโต โลกุตฺตฺราฯ กามาวจฺราปี
ทานมฺยา โอปาริกา สิลมฺยา สุขุมฯฯ ตโต ภาวนามฺยาฯ
ภาวนามฺยาปี ทุเหตุกา โอปาริกา ทิเหตุกา สุขุมฯฯ ทิเหตุกาปี
สสงฺขาริกา โอปาริกา อสงฺขาริกา สุขุมฯฯ รุปาवจฺรา จ
ปฺจฺมชฺฌานิกฺกา โอปาริกาฯเปฯ ปญฺจมชฺฌานิกฺกา สุขุมฯฯ
อรุปาवจฺรา จ อากาสานญฺจาตฺนสมฺปฺยุตฺตา โอปาริกาฯเปฯ
เนวสฺถฺวานาสฺถฺวาตฺนสมฺปฺยุตฺตา สุขุมฯฯ โลกุตฺตฺรา จ
๑. เอสฯ ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๔ฯ

วิสุทธิมกุเค

โสตตปตติมกุคสมุပ္ยุตตา โอพาริกา ฯเปฯ อรหตตมกุคสมุပ္ยุตตา
 สุขุมาว ฯ เอส นโย ตตัมภูมิวิปากกิริยเวทนาสุ จ ทุกขาที-
 อสมปนาทิสาสวาทิวเสน วุตตเวทนาสุ จ ฯ โอภาสวเสน จาปี
 นิรเย ทุกขา โอพาริกา ตริจจนานโยนิย สุขุมมา ฯเปฯ ปรมิมิต-
 วสวตีสสุ สุขุมาว ฯ ยถา จ ทุกขา เอว สุขาปี สพุพตถ ยถานูรูป
 โยเชตพุพา ฯ วตถุวเสน จาปี หีนวตถุกา ยากาจิ เวทนา
 โอพาริกา ปณิตวตถุกา สุขุมมา ฯ หีนปณิตเกเท ยา โอพาริกา
 สหิณา ยา จ สุขุมมา สหิปณิตาติ ทฏฐพุพา ฯ ทูเรปท
 ปน อกุสลา เวทนา กุสลาพุยากตาหิ เวทนาหิ ทูเร สนตฺติเกปท
 อกุสลา เวทนา อกุสลาเย เวทนาย สนตฺติเกติ อาทินา นเยน วิภงฺเก
 วิทตฺติ ตสฺมา อกุสลา เวทนา วิสภาคโต อสฺสฏฺจโต อสริกฺขโต
 จ กุสลาพุยากตาหิ ทูเร ตถา กุสลาพุยากตา อกุสลาเย เอส
 นโย สพุพวาเรสุ อกุสลา ปน เวทนา สภาคโต จ สริกฺขโต
 จ อกุสลาเย สนตฺติเกติ ฯ อิท เวทนา กุขนุสฺส อตีตาทวิภาเค
 วิตุถารกถามุขํ ฯ ตตัมเวทนาสมุပ္ยุตตานํ ปน สญฺญาทีนมุปี เอตํ
 เอวเมว เวทิตพุทํ ฯ เอวํ วิทิตฺวา จ ปน เอเตเสว

ขนฺเชสุ ฌาณเกทตถํ กมโต จ วิเสสโต
 อญฺญาธิกโต เจว อุปมาโต ตเถว จ
 ทฏฐพุพโต ทูริธา เอวํ ปสฺสนตฺตสฺสตุถสฺสิทฺธิโต
 วินิจฺฉยนโย สมฺมา วิญฺญาตพุโพ วิภาวินา ฯ

๑. อภ. วิ. ๓๕/๕ ฯ ๒. อภ. วิ. ๓๕/๖ ฯ

ขนฺธนิทเทโส

ตตฺถ กมโตติ อธิ อุปฺปตฺติกฺกโม ปหานกฺกโม ปฏิปตฺติกฺกโม
ภูมิกฺกโม เทสนากฺกโมติ พหฺวิโร กโมฯ ตตฺถ ปจฺมํ กลลํ
โหติ กลลา โหติ อพฺพทฺนฺติ เอวมาทิ อุปฺปตฺติกฺกโมฯ ทสฺสเนน
ปฺหาตพฺพา ฐมฺมา ภาวนาย ปฺหาตพฺพา ฐมฺมาติ เอวมาทิ
ปฺหานกฺกโมฯ สีสฺวิสุทฺธิ จิตฺตวิสุทฺธิติ เอวมาทิ ปฏิปตฺติกฺกโมฯ
กามาจรฺรา รุปาจรฺราติ เอวมาทิ ภูมิกฺกโมฯ จตฺตารโ สติปญฺ्ञานา
จตฺตารโ สมมฺปฺปชานาติ วา ทานกถํ สีสฺลกฺกนฺติ วา เอวมาทิ
เทสนากฺกโมฯ เตสุ อธิ อุปฺปตฺติกฺกโม ตาว น ยุชฺชติ
กลลาทึนํ วิย ขนฺธานํ ปุพฺพาจริย ววญฺ्ञาเนน อนุปฺปตฺติตฺโต น
ปฺหานกฺกโม กุสลาพฺยาทนานํ อปฺหาตพฺพโต น ปฏิปตฺติกฺกโม
อกุสลาเนน อปฺปฏิปชฺชนียโต น ภูมิกฺกโม เวทนาทึนํ จตฺตุมฺปิ
ยาปนฺนตฺตาเทสนากฺกโม ปน ยุชฺชติฯ อเกเทน ทิ ปญฺจสุ ขนฺธेषु
อตฺตคฺคาหปตฺติ เวเนยฺยชนํ สมุหฺมนวินิพฺโภกทสฺสเนน อตฺตคฺคาหโต
โมเจตฺกามา ภควา หิตกาโม ตสฺส ชนฺตฺส สุขคฺคหณตฺถํ
จกฺขุอาทึนํปิ วิสยฺยํ โอพาริกํ ปจฺมํ รูปกฺขณฺธิ เทเสสิ ตโต
อิญฺ्ञานิญฺ्ञรูปสฺสเวทนิกํ เวทนํ ยํ เวทยติ ตํ สลฺยชานาตีติ เอว
เวทนาวิเสสฺส อาการคฺคาหิกํ สลฺยํ สลฺยวเวเสน อภิสงฺขารเก
สงฺขารเ เตสํ เวทนาทึนํ นิสฺสยํ อธิปตฺติภูตญฺจ เตสํ วิญฺญาณฺณติฯ
เอวํ ตาว กมโต วินิฉฺยณโย วิญฺญาตพฺโพฯ

๑. ส. ส. ๑๕/๓๐๓ฯ ๒. อภ. ส. ๓๔/๑ฯ ๓. ที. ปาฎิ. ๑๑/๓๒๕ฯ

๔. อภ. ส. ๓๔/๓ ๕. ขุ. มหา. ๒๕/๒๘๑ฯ ๖. อญ. อญฺจก. ๒๓/๑๕๐ฯ

วิสุทธิมกุค

วิเสสโตติ ขนฺธานญจ อุปาทานกฺขนฺธานญจ วิเสสโต ๆ โภ
 ปน เตสํ วิเสโส ๆ เอกฺถ ขนฺธา ตาว อวิเสสโต วุคฺตา ๆ
 อุปาทานกฺขนฺธา สาสวอุปาทานิภวาเนน วิเสเสตุวา ๆ ยถาห ๆ
 ปญฺเจว โว ภิกฺขเว ขนฺธ เทเสสฺสามิ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธ ตํ
 สฺมณถ กตเม จ ภิกฺขเว ปญฺจกฺขนฺธา ยงฺกิญฺจิ ภิกฺขเว รุปํ
 อตีตนาถตปฺจฺจุปฺปนฺนํ ๆเปฯ สฺนฺติเก วา อํยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว
 รุปกฺขนฺโธ ยากาจิ เวทนาฯเปฯ ยงฺกิญฺจิ วิญฺญาณํ ๆเปฯ
 สฺนฺติเก วา อํยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว วิญฺญาณกฺขนฺโธ อิมํ วุจฺจนฺติ
 ภิกฺขเว ปญฺจกฺขนฺธา กตเม จ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา
 ยงฺกิญฺจิ ภิกฺขเว รุปํ ๆเปฯ สฺนฺติเก วา สาสวํ อุปาทานิยํ อํยํ
 วุจฺจติ ภิกฺขเว รุปฺปาทานกฺขนฺโธ ยากาจิ เวทนา ๆเปฯ ยงฺกิญฺจิ
 วิญฺญาณํ ๆเปฯ สฺนฺติเก วา สาสวํ อุปาทานิยํ อํยํ วุจฺจติ
 ภิกฺขเว วิญฺญาณฺปาทานกฺขนฺโธ อิมํ วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ปญฺจุ-
 ปาทานกฺขนฺธาติฯ เอกฺถ จ ยถา เวทนาทโย อนาสวาปี อตฺถิ
 สาสวาปี น เหวํ รุปํฯ ยสฺมา ปนสฺส ราสฺญฺเจเนน ขนฺธภาโว
 ยฺชชติ ตสฺมา ขนฺธเสสุ วุคฺตํฯ ยสฺมา ราสฺญฺเจเนน จ สาสวญฺเจเนน จ
 อุปาทานกฺขนฺธภาโว ยฺชชติ ตสฺมา อุปาทานกฺขนฺธเสสุ วุคฺตํฯ
 เวทนาทโย ปน อนาสวาว ขนฺธเสสุ วุคฺตา สาสวา อุปาทานกฺขนฺธเสสุฯ
 อุปาทานกฺขนฺธาติ จ เอกฺถ อุปาทานโคจฺรา ขนฺธา อุปาทาน-
 กฺขนฺธาติเอวมตฺถิโถ ทฺฐจฺฟูโปฯ อิทฺ ปน สพฺเพเปเต เอกชฺฉํ กตฺวา
 ๑. สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๕๘ ฯ

ขุณฺณิทฺเทโส

ขุณฺธาติ อธิปฺเปตา ฯ

อนฺนาริกโตติ ฯ กสฺมา ปน ภควตา ปญฺเจว ขุณฺธา วุตฺตา
อนฺนา อนธิกาทิ ฯ สพฺพสงฺขตสภากะสฺส กหโต อตฺตตฺตนิยคฺคาห-
วตฺตสุตฺต เอตฺปรมโต อญฺเญสญฺจ ตทวโรธโต ฯ อนกปฺปเกทฺสุ หิ
สงฺขตฺตมฺเมสุ สภากวเสน สงฺกยฺหมานํสุ รูปํ รูปสภากะสฺส กห-
วเสน เอโก ขุณฺโธ โหติ เวทนา เวทนาสภากะสฺส กหวเสน เอโก
ขุณฺโธ โหติ เอส นโย สญฺญาทีสุ ตสฺมา สพฺพสงฺขตสภากะ-
สฺส กหโต ปญฺเจว วุตฺตา ฯ เอตฺปรมญฺเจติ อตฺตตฺตนิยคฺคาหวตฺต-
ยทิตฺถิ รุปาทโย ปญฺจ ฯ วุตฺตญฺเหติ รุเป โข ภิกฺขเว สติ
รูปํ อุปาทาย รูปํ อภินิวิสฺส เอวํ ทิฏฺฐิจิ อุปฺปชฺชติ เอติ มม
เอโสหํสมฺมิ เอโส เม อตฺตาติ เวทนาย สญฺญาเย สงฺขารํสุ
วิญฺญาณํ สติ วิญฺญาณํ อุปาทาย วิญฺญาณํ อภินิวิสฺส เอวํ
ทิฏฺฐิจิ อุปฺปชฺชติ เอติ มม เอโสหํสมฺมิ เอโส เม อตฺตาติ ฯ
ตสฺมา อตฺตตฺตนิยคฺคาหวตฺตสุตฺต เอตฺปรมโตปิ ปญฺเจว วุตฺตา ฯ
เยปี จญฺเญ สีสาทโย ปญฺจ ฐมฺมกฺขุณฺธา วุตฺตา เตปี สงฺขารกฺ-
ขุณฺธปริยาปนฺนตฺตา เอคฺเถว อวโรธํ กจฺจนฺติ ฯ ตสฺมา อญฺเญสิ
ตทวโรธโตปิ ปญฺเจว วุตฺตาติ ฯ เอวํ อนฺนาริกโต วินิจฺจยนโย
วิญฺญาตพฺโพ ฯ

อุปฺมาโตติ เอตฺถ หิ คิลานสาธูปโม รูปฺปาทานกฺขุณฺโธ
คิลานุปมํสุตฺต วิญฺญาณฺรูปาทานกฺขุณฺธสุตฺต วตฺตทวารารมฺมณวเสน
๑. ส. ขุณฺธวาร. ๑๗/๒๕๐ ฯ

วิสุทธิมกุคฺ

นิวาสนภูจฺานโต ฯ เกลณฺุโปโม เวทฺนุปาทานกฺุขฺนุโ อพาธกตฺตา ฯ
เกลณฺุสสมฺภูจฺานฺุโปโม สณฺุปาทานกฺุขฺนุโ กามสณฺุณาทิวเสณ ราคาทิ-
สณฺุคฺตเวทนาสมฺภวา ฯ อสฺปฺปายเสวณฺุโปโม สงฺขารฺุปาทานกฺุขฺนุโ
เวทนาเกลณฺุสสุส นิตฺานตฺตา ฯ เวทฺนํ เวทฺนตฺตาย อภิสงฺขโรนฺุตีติ*
หิ วุคฺติ* ฯ ตถา อกฺุสสสฺส กมฺมสฺส กตฺตฺตา อฺุปจิตฺตฺตา วิปากํ
กายวิญฺญาณํ อฺุปฺปนฺนํ โหติ ทฺุขฺสทฺคตฺนฺุตี* ฯ กิลาณฺุโปโม
วิญฺญาณฺุปาทานกฺุขฺนุโ เวทนาเกลณฺุณเณ อปริมฺุคฺตตฺตา* อฺุปฺจ
จารกการณอฺุปราชการณการกอปราริโกฺปมา เอเต ภาชนโกชน-
พฺุยฺชนปริเวสกฺุณฺุชนกฺุปมา จาติ* ฯ เอวํ อฺุปมาโต วินิจฺจนโย
วิญฺญาตพฺุโพ ฯ

ทฺุจฺพฺุโต ทฺุวิชาติ* ฯ สงฺเขปโต วิตุถารโต จาติ เอวํ ทฺุวิชา
ทฺุจฺพฺุโต เจตฺถ วินิจฺจนโย วิญฺญาตพฺุโพ* สงฺเขปโต หิ ปณฺุจ-
ปาทานกฺุขฺนุธา อาสีวิสุปฺเม วุคฺตฺนเณน อฺุกฺุचितฺตาสิกปจฺุคฺติกโต
การสุคฺตวเสณ การโต ขชฺุชนียปริยาवเสณ ขาทกโต ยมก-
สุคฺตวเสณ อนิจฺจทฺุกฺุขานคฺุตสงฺขวชกโต ทฺุจฺพฺุพา* วิตุถารโต
ปเนคฺถ เณปฺินฺุโท วिय รูปี ทฺุจฺพฺุพิ ปริมทฺุทนาสหนโต
อฺุทกปฺุทฺุพิ วिय เวทนา มฺุหฺุตฺตรมฺุณฺุยโต มริจิกา วिय สณฺุณา
วิปฺุปลมฺุพนโต กทฺุลิกฺุขฺนุโ วिय สงฺขารา อสารกโต มายา วिय
วิญฺญาณํ วญฺจกโต* วิเสสโต จ สุพารมฺุปี อชฺุมตฺติกรูปี
อสุกฺุณฺุติ ทฺุจฺพฺุพิ เวทนา ดีหิ ทฺุกฺุขตาหิ อวินิมฺุคฺตโต ทฺุกฺุขาติ

๑. ส. ขนฺุรวาร. ๑๗/๑๐๖* ๒. อภิ. ส. ๓๔/๑๗๓*

ขนฺธนิทฺเทโส

สณฺหา สงฺขารอ อวิเชยฺยโต อนตฺตาติ วิญฺญาณํ อุทฺยพฺพชรมฺมโต
อนิจฺจนฺติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ

เอวํ ปสฺสนตฺตสฺสตฺถสฺสทฺธิโตติ ฯ เอวญฺจ สงฺเขปวิตฺถการวเสน ทฺวิธา
ปสฺสโต ยา อตฺถสฺสทฺธิ โหติ ตโตปิ วินิจฺจนโย วิญฺญาตพฺโพ ฯ
เสยฺยถิํ ฯ สงฺเขปโต ตาว ปณฺจปาทานกฺขนฺธ อุกฺขิตฺตาสิกปฺจจตฺ-
ถิกาภิภาเวน ปสฺสนโต ขนฺธเหหิ น วิหฺลลติ วิตฺถารโต ปน
รูปาทินิ เณปฺปิณฺฑาทิสทิสภาเวน ปสฺสนโต น อสารเสฺสฺ สาทสฺสี
โหติ วิเสสโต จ อชฺชตฺตกรูปี อสุภโต ปสฺสนโต กวพิงฺการาหาร
ปริขานาติ อสุภ เสฺพนฺติ วิปลฺลลสฺ ปชฺหติ กาโมจฺจ อุตฺตรติ
กามโยเคน วิสฺยชฺชติ กามาสเวน อนาสโว โหติ อภิขฺฌากายกฺนถิ
ภินฺทติ กามฺปาทานํ น อุปาทิยติ เวทนํ ทฺกฺขโต ปสฺสนโต
ผสฺสอาหาริ ปริขานาติ ทฺกฺขเสฺ สุขฺนฺติ วิปลฺลลสฺ ปชฺหติ ภาโวจฺจ
อุตฺตรติ ภาโยเคน วิสฺยชฺชติ ภาวาสเวน อนาสโว โหติ พฺยาปาท-
กายกฺนถิ ภินฺทติ สีสฺสพฺพตฺตปาทานํ น อุปาทิยติ สณฺถํ สงฺขาร
จ อนตฺตโต ปสฺสนโต มโนสณฺเจตนาหาริ ปริขานาติ อนตฺตนิ
อตฺตาติ วิปลฺลลสฺ ปชฺหติ ทิฏฺฐโชนํ อุตฺตรติ ทิฏฺฐิจโยเคน วิสฺยชฺชติ
ทิฏฺฐาสเวน อนาสโว โหติ อิทํ สจฺจาภินเวสกายกฺนถิ ภินฺทติ
อตฺตวาทฺตปาทานํ น อุปาทิยติ วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ปสฺสนโต
วิญฺญาณาหาริ ปริขานาติ อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ วิปลฺลลสฺ ปชฺหติ
อวิชฺโชจฺจ อุตฺตรติ อวิชฺชาโยเคน วิสฺยชฺชติ อวิชฺชาสเวน อนาสโว
โหติ สีสฺสพฺพตฺตปฺรามาสกายกฺนถิ ภินฺทติ ทิฏฺฐูปาทานํ น อุปาทิยติ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

เอวํ มหานิสฺสํ วรรกาทิวเสน ทสฺสนํ ยสุมา

ตสุมา ขนฺเช ธีโร วรรกาทิวเสน ปสฺเสยฺยติ ฯ

อิติ สาธุชนปามุชฺชตถาย กเต วิสุทธิมคฺเค

ปญฺญาภาวนาธิการ ขนฺธนิทฺเทโส นาม จุทฺทสโม ปริจฺเฉโท ฯ

อายตฺนธาตุนิทฺเทโส

อายตฺนानीติ ทฺวาทสายตฺนानी จกฺขฺวายตฺนํ รูปายตฺนํ โสตายตฺนํ
สทฺทฺทายตฺนํ ฆานายตฺนํ กฺนฺธายตฺนํ ชีวฺหฺวายตฺนํ รัสายตฺนํ กายายตฺนํ
โผฏฺฐพฺพายตฺนํ มนายนตฺนํ ฐมฺมายนตฺนนฺติ ฯ

ตตฺถ

อตฺตลกฺขณตาวตฺตวฺก- กมฺ สงฺเขปํ วิตุถาร

ตถา ทฺภูจฺจพฺโต เจว วิญฺญาตพฺโป วินิจฺฉโย ฯ

ตตฺถ วิเสสโต ตาว จกฺขฺตฺติ จกฺขุ รูปํ อสฺสาเทติ วิภาเวติ
จาติ อตฺถโธ ฯ รูปยตฺติติ รูปํ วรรณวิการิ อापฺชฺชมานํ หทยคตฺทาว
ปกาเสตฺติติ อตฺถโธ ฯ สฺฆนาตฺติติ โสตํ ฯ สปฺปตฺติติ สทฺโท อุทฺทาทริยตฺติ
อตฺถโธ ฯ ฆายตฺติติ ฆานํ ฯ กนฺธยตฺติติ กนฺโธ อตฺตโน
วตฺถุํ สฺวญฺยตฺติติ อตฺถโธ ฯ ชีวิตฺมวฺหยตฺติติ ชีวฺหา ฯ รัสนฺติ ตํ
สคฺตฺตาทิ รโส อสฺสาเทนตฺติติ อตฺถโธ ฯ กุจฺฉิตานํ สาสวฐมฺมานํ
อาโยติ กาโย ฯ อาโยติ อุปฺปตฺติเทโส ฯ มุสิยตฺติติ โผฏฺฐพฺพํ ฯ
มฺนาตฺติติ มโน ฯ อตฺตโน ลกฺขณํ ธารยฺนตฺติติ ฐมฺมา ฯ อวิเสสโต
ปน อายตฺนโต อายานํ ตนฺนโต อายตฺตสฺส จ นยฺนโต อายตฺนนฺติ

อายตน ธาตุ นิหเทโส

เวทิตัพพี ฯ จกขุรูปาทีสุ หิ ตัมตทวารารมมณา จิตฺตเจตสิกกา
ธมฺมา เสน เสน อนุกวนาทีนา กิจฺเจน อายตฺนฺติ อุกฺกฺหนฺติ ฆณฺนฺติ
วายนฺตฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ เต จ ปน อายกฺุเต ธมฺเม เอตานิ ตนฺนฺติ
วิทฺถาเรณฺตฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ อิทฺถจ อนมตฺคฺเค สํสारे ปวตฺตํ
อตีวอายตํ สํสาร์ทกฺขํ ยาว น นีวตฺตติ ตาว นยฺนฺเตว
ปวตฺตยฺนฺตฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ อิติ สพฺเพปีเม ธมฺมา อายตฺนโต
อายานํ ตนฺนโตอายตฺสฺส จ นยฺนโต อายตฺนํ อายตฺนฺนฺติ วุจฺจฺนฺติ ฯ
อปีจ นีวาสนกฺุจฺจฺนฺติ อากฺรกฺุจฺจฺนฺติ สโมสฺรณกฺุจฺจฺนฺติ สลฺยชาติ-
เทสฺกฺุจฺจฺนฺติ การณกฺุจฺจฺนฺติ จ อายตฺนํ เวทิตัพพี ฯ ตถาหิ โลเก
อิสฺสรายตฺนํ วาสฺุทเวายตฺนฺตฺติอาทีสุ นีวาสนกฺุจฺจฺนํ อายตฺนฺนฺติ
วุจฺจติ ฯ สุวณฺณายตฺนํ รตนายตฺนฺตฺติอาทีสุ อากโร ฯ สาสเน ปน
มโนเร อายตฺเน เสวณฺติ นํ วิหงฺกมาตี อาทีสุ สโมสฺรณกฺุจฺจฺนํ ฯ
ทกฺขินาปโถ กุณฺนํ อายตฺนฺนฺตฺติอาทีสุ สลฺยชาติเทโส ฯ ตตฺร
ตเตฺรว สกฺขิปภพฺพตํ ปาปุณาตี สติ สติ อายตฺเนตี อาทีสุ
การณํ ฯ จกฺขุอาทีสุ จาปี เต เต จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา นีวสนฺติ
ตทายตฺตวตฺตติคฺายาตี จกฺขาทโย เนลํ นีวาสนกฺุจฺจฺนํ ฯ จกฺขาทีสุ จ
เต อากิณฺณา ตนฺนีสฺสิตตฺตา ตทารมฺมณตฺตา จาตี จกฺขาทโย จ
เนลํ อากโรตี ฯ จกฺขาทโย จ เนลํ สโมสฺรณกฺุจฺจฺนํ ตตฺถ ตตฺถ
วตฺถทวารารมฺมณวเสน สโมสฺรณโต ฯ จกฺขาทโย จ เนลํ สลฺยชาติ-
เทโส ตนฺนีสฺสยารมฺมณภาเวน ตตฺถเวย อุปฺปตฺติโต ฯ จกฺขาทโย

๑. อัง. ปญจก. ๒๒/๔๖ ฯ ๒. อัง. ติก. ๒๐/๓๓๑ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

จ เนลฺลํ การณํ เตลฺลํ อภาเว อภาวโตติ ฯ อิติ นิवासณฺณจฺานญฺเณ
อากรญฺเณ สโมสฺรณญฺจฺานญฺเณ สลฺยชาติเทสญฺเณ การณญฺเณ
จาทิ อิมหิปี การณหิ เอเต ชฺมมา आयตฺนํ आयตฺนนฺติ
วฺจฺจฺนฺติ ฯ ตสฺมา ยถาวฺตุเตนตฺเถน จกฺขฺยจฺ ตํ आयตฺนญฺจาทิ
จกฺขฺยตฺนํ ฯเปฯ ชฺมมา จ เต आयตฺนญฺจาทิ ชฺมมายตฺนนฺติ เอวํ
ตาวตฺถ อตฺถโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

ลกฺขณชาติ จกฺขฺยทึนํ ลกฺขณโต เจตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ
ตานิ จ ปน เตลฺลํ ลกฺขณานิ ชฺนฺชฺนิตฺเตเส วฺตุตฺนเยเนว เวทิตพฺพานิ ฯ

ตาวตฺวโตติ ตาวภาวโต ฯ อิทํ วฺตุตฺตํ โหติ จกฺขฺยทโยปี หิ
ชฺมมาเอว เอวํ สติ ชฺมมายตฺนมิจฺเจว อวตฺวา กสฺมา ทฺวาทสา-
ยตฺนานิ วฺตุตฺตานีติ เจ ฯ ลวิญฺญาณกายุปฺปตฺติทฺวารารมฺมณ-
ววฺจฺจฺานโต อิชฺ ฉนฺนํ วิญฺญาณกายานํ ทฺวารภาเวน อารมฺมณภาเวน
จ ววฺจฺจฺานโต อยมเว เตลฺลํ เกโท โหตีติ ทฺวาทส วฺตุตฺตานิ ฯ
จกฺขฺยวิญฺญาณวິธิปริยาปฺนฺนสฺส หิ วิญฺญาณกายสฺส จกฺขฺยตฺนเมว
อุปฺปตฺติทฺวาริ รฺูปายตฺนเมว จารมฺมณํ ฯ ตถา อิตฺธานิ อิตฺเรลฺลํ ฯ
ฉญฺจฺสฺส ปน ภวฺจฺกมฺนสงฺขาโต มนายตฺเนกเทโสว อุปฺปตฺติทฺวาริ
อสาชารณญฺจ ชฺมมายตฺนํ อารมฺมณนฺติ ฯ อิติ ฉนฺนํ วิญฺญาณ-
กายานํ อุปฺปตฺติทฺวารารมฺมณววฺจฺจฺานโต ทฺวาทส วฺตุตฺตานีติ
เอวเมตฺถ ตาวตฺวโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

กมโตติ อิทาปี ปุพฺเพ วฺตุเตสฺส อุปฺปตฺติกฺกมาทิสฺส เทสนากฺกโมว
ยฺชฺชฺติ ฯ อชฺชฺตฺติเกสฺส หิ आयตฺเนสฺส สนิทฺสฺสนสฺสปฺปฏิฆวิสยตฺตา

อายตน ธาตุ นิทเทโส

จกขายตน์ ปากฏนุติ ปจมี เทสิตํ ฯ ตโต อนิทสฺสนสปรปฏิม-
วิศยานิ โสตายตนาทีนํ ฯ อถวา ฯ ทสฺสนานุตฺตริยสวานานุตฺตริย-
เหตุภาเวน พหุปรการตฺตา อชฺมตฺติเกสุ จกขายตน์โสตายตนาณิ ปจมี
เทสิตานิ ฯ ตโต ฆานายตนาทีนํ ตีณิ ฯ ปญจนุนุมปิ โจรวิศยตฺตา
อนุเต มนายตน์ ฯ จกขายตนาทีนํ ปน โจรตฺตา ตสฺส ตสฺส
อนนฺตฺรานิ พาหิเรสุ รุปรายตนาทีนํ ฯ อปิจ วิญญาณุปฺปตฺติการณ-
วฏฺฏจानโตปิ อยมเตสํ กโม เวทิตพฺโพ ฯ วุตฺตลฺลเหตํ ภควตา
จกขุ จ ปฏิจจ รุเป จ อุปฺปชฺชติ จกขุวิญญาณํ ฯ เปฯ มนญจ
ปฏิจจ ฆมเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญาณนฺติ ฯ เอวํ กมโต
เจตถ วิญญาตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

สงฺเขปวิตุถาราดิ ฯ สงฺเขปโต หิ มนายตน์สฺส เจว ฆมมา-
ยตเนกเทสฺส จ นามเนน ตทวเสสานญจ อายตนาณํ รุเปเน สงฺคหิตตฺตา
ทฺวาทสาปิ อายตนาณิ นามรูปมตฺตเมว โหนฺติ ฯ วิตุถารโต ปน
อชฺมตฺติเกสุ ตาว จกขายตน์ ชาตีวเสน จกขุปรปสาทมตฺตเมว
ปรจฺจยคตินิกายปฺกุกฺลเกทโต ปน อนนฺตปรปเกทํ ฯ ตถา โสตาย-
ตนาทีนํ จตฺตาริ ฯ มนายตน์ กุสลาकुสลวิปากกิริยวิญญาณเกเทน
เอภฺนนวนุติปรปเกทํ เอกวิสุตฺตรสตปรปเกทํ จ วตฺตูปฺปฏิปทาทีเกทโต
ปน อนนฺตปรปเกทํ ฯ รูปสทฺทกนฺทรสายนานิ วิสภาคปรจฺจยาทีเกทโต
อนนฺตปรปเกทานิ ฯ โฝฏฺจพฺพายตน์ ปจวีธาตฺเตโชธาตฺวาโยธาตฺ-
วเสน ติปฺปเกทํ ปจฺจยาทีเกทโต อนนฺตปรปเกทํ ฯ ฆมมายตน์

วิสุทธิมคฺเค

เวทนาสณฺหาสงฺขารกฺขนฺธสุขุมรูปนินฺพพานานํ สภาวนานตฺตเกทโต
อนกปฺปเกทนฺติ ฯ เอวํ สงฺเขปวิตถาราวินฺยวาทพุทฺโธ วินิจฺฉโย ฯ

ทฏฺฐพฺพโตติ เอตฺถ ปน ฯ สพฺพพานว สงฺขตานิ อายตฺตานานิ
อนาคมนโต อนิกมนโต จ ทฏฺฐพฺพานิ ฯ น หิ ตานิ ปุพฺเพ
อุทฺथा กุโตจิ อากจฺจนฺติ นปี อุทฺธํ วยา กุหิณฺจิจิ คจฺจนฺติ อถโข
ปุพฺเพ อุทฺथा อปฺปฏฺฐิตทฺรสภาวานิ อุทฺธํ วยา ปริภินฺนสภาวานิ
ปุพฺพพฺนตาปรนฺตเวมฺชเณ ปจฺจายยตฺตวตฺตติตฺตาย อวสานิ ปวตฺตนฺติ
ตสฺมา อนาคมนโต อนิกมนโต จ ทฏฺฐพฺพานิ ฯ ตถา นีริหกโต
อพฺยาปารโต จ ฯ น หิ จกฺขุรูปาทินํ เอวํ โหติ อโห วัต
อมฺหากํ สามคฺคิยํ วิญฺญาณํ นาม อฺปปชฺเชยฺยติ ฯ น จ ตานิ
วิญฺญาณูปฺปาทนตฺถิ ทวารภาวเณ วัตถุภาวเณ อารมฺมณภาวเณ วา
อิหนฺติ น พฺยาปารมาปชฺชนฺติ ฯ อถโข ฐมฺมตาเวสา ยํ จกฺขุ-
รูปาทิสามคฺคิยํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ สมภวานฺตฺติติ ฯ ตสฺมา นีริหกโต
อพฺยาปารโต จ ทฏฺฐพฺพานิ ฯ อปีจ อชฺฉตฺติกานิ สฺสณฺหาคาโม วีย
ทฏฺฐพฺพานิ ฐวสุกฺขสฺสคฺตภาววิริหิตตฺตา ฯ พาทิหรานิ คามฆาตกโจรา
วีย อชฺฉตฺติกานํ อภิฆาตกตฺตา ฯ วุตฺตณฺเหตฺติ จกฺขุ ภิกฺขเว
หณฺยติ มนาปามนาเปหิ รูปเปหิตฺติ ฯ วิตฺถาโร ฯ อปีจ อชฺฉตฺติกานิ
ฉปฺปาณกา วีย* ทฏฺฐพฺพานิ ฯ พาทิหรานิ เตสํ โคจฺราวียาติ ฯ
เอวเมตฺถ ทฏฺฐพฺพโต วิญฺยวาทพุทฺโธ วินิจฺฉโย ฯ

- ๑. ส. สพา. ๑๘/๒๑๕ ฯ ปาลิยมฺปน มนาปามนาเปสุ รูปเปสฺสติ ทิสฺสติ ฯ
- ๒. อหิสฺสสฺมารปฺกจิกฺกุกฺกรสิํจคาลมกฺกฏฺฐา ฉปฺปาณกา วิสมพิลาภาสคฺคาสฺสานวนานิ
เตสํ โคจฺราติ ฎีกา ฯ

อายตน ชาติ นิทเทโส

อิทํ ดาว อายตนาณํ วิตุถารกถามุขํ ฯ

ตทนนฺตฺรา ปน ชาติโยติ อฏฺฐารส ชาติโย จกฺขุชาติ
รูปชาติ จกฺขุวิญญาณชาติ โสถชาติ สทฺทชาติ โสทวิญญาณชาติ
ฆานชาติ กนฺธชาติ ฆานวิญญาณชาติ ชิวฺหาชาติ รสชาติ
ชิวฺหาวิญญาณชาติ กายชาติ โฝฏฺฐพฺพชาติ กายวิญญาณชาติ
มโนชาติ ชมฺมชาติ มโนวิญญาณชาติติ ฯ

ตตฺถ

อตฺถโต ลกฺขณาทีหิ กม ดาวตฺต สงฺขโต

ปจฺจยา อถ ทฏฺฐพฺพา เวทิตฺตฺโป วินิจฺฉโย ฯ

ตตฺถ อตฺถโตติ ฯ จกฺขุตีติ จกฺขุ รูปยตีติ รูปิ จกฺขุสฺส
วิญญาณํ จกฺขุวิญญาณนฺติ เอวมาทีนา ดาว นเยน จกฺขาทีนํ
วิเสสตฺถโต เวทิตฺตฺโป วินิจฺฉโย ฯ อวิเสเสน ปน วิทฺหติ ธียเต
วิธานํ วิธียเต เอตาย เอตฺถ วา ธียตีติ ชาติ ฯ โลกียา หิ
ชาติโย การณภาเวน ววฏฺฐิตา หุตฺวา สุวณฺณรชตาทีชาติโย วีย
สุวณฺณรชตาที อนกปฺปการํ สํสารทุกฺขํ วิทฺहनฺติ ภารหารเหหิ จ
ภาโร วีย สตฺเตหิ ธียนฺเต ธารียนฺตีติ อตฺถโต ฯ ทุกฺขวิธานมตฺต-
เมว เจตา อวสวตฺตฺนโต ฯ เอตahi จ การณภูตาหิ สํสารทุกฺขํ
สตฺเตหิ อนุวธียติ ฯ ตถาวีหิตฺถจ ตํ เอตาเสว ธียติ จปียตีติ
อตฺถโต ฯ อิติ จกฺขาทีสุ เอเกโก ชมฺโม ยถาสมฺภวํ วิทฺหติ
วิธียเตตฺติอาทีนา อตฺถวเสน ชาติติ วุจฺจติ ฯ อปิจ ยถา ติตฺถียานํ
อตฺถตา นาม สภาวโต นตฺถิ น เอวเมตา เอตา ปน อตฺถโน

วิสุทธิมกุคฺเค

สภาวํ ชาเรนุตฺติ ชาตุโย ฯ ยถา จ โลกเ วิจิตฺตา หริตาลมโน-
สึลาทโยเสลาวยวา ชาตุโยติ วุจฺจนฺติ เอวเมตปิ ชาตุโย วีย
ชาตุโย วิจิตฺตา เหตา ฌาณเณยยาวยวาทิ ฯ ยถา วา สรีรสงฺขาทสฺส
สมุทหายสฺส อวยวภูเตสฺส รสโสณิตาทีสุ อณฺณมณฺณวิสภาคลกฺขณ-
ปริจฺจินฺเนสุ ชาตุสมณฺณา เอวเมเตสุปิ ปณฺจกฺขนฺธสงฺขาทสฺส
อตุตฺถาวสฺส อวยเวสุ ชาตุสมณฺณา เวทิตพฺพา อณฺณมณฺณ-
วิสภาคลกฺขณปริจฺจินฺนาเหเต จกฺขาทโยติ ฯ อปิจ ชาตุติ
นิชฺชิวมตฺตสฺเสเวตํ อชิวจัน ฯ ตถาหิ ภควา ฌชาตุโร อัย
ภิกฺขุ ปุริโสติ อาทีสุ ชิวสณฺณาสมฺहनฺนตฺถํ ชาตุเทสนํ อกาสิติ ฯ
ตสฺมา ยถาวุตฺเตนญฺเฐน จกฺขุญฺจ ตํ ชาตุ จ จกฺขุชาตุ ฯเปฯ
มโนวิญฺญาณญฺจ ตํ ชาตุ จ มโนวิญฺญาณชาตุติ ฯ เอวํ ตาเวตฺถ
อตุตฺโต เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

ลกฺขณาทีโตติ ฯ จกฺขาทินํ ลกฺขณาทีโต เจตฺถ เวทิตพฺโพ
วินิจฺฉโย ฯ ตานิ จ ปน เตสํ ลกฺขณาทีนิ ขนฺธนิทฺเทเส วุตฺต-
นเเนว เวทิตพฺพานิ ฯ

กมโตติ ฯ อิทาปี ปุพฺเพ วุตฺเตสฺส อุปฺปตฺติกฺกมาทีสุ
เทสนากุโอมว ยุชฺชติ ฯ โส จ ปนายํ เหตุผลานุปฺพพววจฺจาน-
วเสน วุตฺโต ฯ จกฺขุชาตุ รูปฺชาตุติ อิทํ หิ ทวยํ เหตุ ฯ
จกฺขุวิญฺญาณชาตุติ ผลํ ฯ เอวํ สพฺพตฺถ ฯ

ดาวตฺวาโตติ ดาวภาวโต ฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ เตสฺส เตสฺส

อายตน ธาตุนิทเทโส

หิ สุตตาทิธมมปฺปเทเสสุ อากาธาตฺ สุกฺธาตฺ อากาसानญายตน-
ธาตฺ วิญญาณญายตนธาตฺ อากิณฺณญายตนธาตฺ เนวสญญา-
นาสญญาตนธาตฺ สญญาเวทยิตนิโรธธาตฺ กามธาตฺ พฺยาปาทธาตฺ
วิหีสธาตฺ เนกขมฺมธาตฺ อพฺยาปาทธาตฺ อวิหีสธาตฺ สุขธาตฺ
ทุกฺขธาตฺ โสมนสฺสธาตฺ โทมนสฺสธาตฺ อุเปกฺขธาตฺ อวิชฺชาธาตฺ
อารมฺภธาตฺ นิกฺกมฺมธาตฺ ปฺรกฺกมฺมธาตฺ หีนธาตฺ มชฺฌิมฺมธาตฺ ปณฺธิต-
ธาตฺ ปจฺจวิธาตฺ อาโปธาตฺ เตโชธาตฺ วาโยธาตฺ อากาสธาตฺ
วิญญาณธาตฺ สงฺขตธาตฺ อสงฺขตธาตฺ อนนฺกธาตุนานาธาตฺ-
โลโกติเวมมาทโย อญฺญาปี ธาตฺโย ทิสฺสนฺติ เอวํ สติ สพฺพาสํ
วเสน ปฺริจฺเฉทํ อกตฺวา กสมฺมา อญฺจารสาติ อยเมว ปฺริจฺเฉโท
กโตติ เจ ฯ สภาวโต วิชฺชमानานํ สพฺพธาตุนํ ตทฺนโตคฺคตฺตา ฯ
รูปฺธาตฺเยว หิ อากาธาตฺ สุกฺธาตฺ ปน รูปาทิปฺปฏิพฺพฺธา ฯ กสมฺมา ฯ
สุกฺกนิมิตฺตตฺตา ฯ สุกฺกนิมิตฺตํ หิ สุกฺกภาตฺ ตลฺย รูปาทิวินิมิตฺตํ น
วิชฺชติ ฯ กุสลวิปาการมฺมณา วา รูปาทโยเอว สุกฺกธาตฺติ รูปาทิ-
มตฺตमेว สภา ฯ อากาसानญายตนธาตฺอาทิสฺ จิตฺตํ มโนวิญญาณ-
ธาตฺ ฯ เสสา ธมฺมา ธมฺมธาตฺ ฯ สญญาเวทยิตนิโรธธาตฺ ปน
สภาวโต นตฺถิ ฯ ธาตฺทวฺยนิโรธมตฺตमेว หิ สภา ฯ กามธาตฺ
ธมฺมธาตฺมตฺตํ วา โหติ ฯ ยถาห ฯ ตตฺถ กตฺมา กามธาตฺ
กามปฺปฏิสฺสฺยฺตฺโต ตกโก วิตฺถโก ฯ เป ฯ มิจฺจาสงฺกปฺโปติ ฯ
อญฺจารสาปี วา ธาตฺโย ฯ ยถาห ฯ เหฏฺฐโต อวิจฺฉินฺริยํ ปฺริยฺนตฺ

วิสุทธิมกุคเค

กริตฺวา อุปรโต ปฺรณิมิตฺวสวตฺตฺติเทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตฺสมี
 อนฺตเร เอตฺถาวจฺรา เอตฺถ ปฺรียาปฺนฺนา ขนฺธธาตฺตฺตฺตนา รูปา
 เวทนา สลฺยา สงฺขารา วิญฺญาณํ อโย วุจฺจติ กามธาตฺตฺติ ฯ
 เนกฺขมฺมธาตฺตฺตฺต ฌมฺมธาตฺตฺตฺต เอว ฯ สพฺเพปิ กุสฺลา ฌมฺมา เนกฺขมฺม-
 ธาตฺตฺตฺต วจนฺโต มโนวิญฺญาณธาตฺตฺตปิ โหติเยว ฯ พฺยาปาทวิหีสํอาพฺยา-
 ปาท อวิหีสํ สุข ทฺกฺข โสมนสฺสโทมนสฺสเปกฺขาอวิชฺชาอารมฺภ นิกฺกม-
 ปฺรกฺกมธาตฺตฺตโย ฌมฺมธาตฺตฺตเยว ฯ หีนมฺชฺฉิมปฺณิตฺธาตฺตฺตโย อญฺจาร-
 สธาตฺตฺตตฺตเมว ฯ หีนํ หิ จกฺขาทโย หีนธาตฺตฺต มฺชฺฉิมปฺณิตํ มฺชฺฉิมมา
 เจว ปฺณิตํ จ ฯ นิปฺปฺรียาเยน ปน อกุสฺลา ฌมฺมธาตฺตฺตมโนวิญฺญาณ-
 ธาตฺตฺตโย หีนธาตฺตฺต ฯ โลเกีย กุสฺลาพฺยาจฺจตา อุโกปิ จกฺขธาตฺตฺตาทโย จ
 มฺชฺฉิมธาตฺตฺต ฯ โลกุตฺตรํ ปน ฌมฺมธาตฺตฺต มโนวิญฺญาณธาตฺตฺตโย ปฺณิต-
 ธาตฺตฺต ฯ ปจฺจเวทฺตฺตโยธาตฺตฺตโย โสญฺจพฺพธาตฺตฺตเยว ฯ อาโปธาตฺต
 อากาสธาตฺตฺต จ ฌมฺมธาตฺตฺตเยว ฯ วิญฺญาณธาตฺตฺต จกฺขวิญฺญาณาทิสตฺต-
 วิญฺญาณธาตฺตฺตสงฺเขโปเยว ฯ สตฺตฺตรส ธาตฺตฺตโย ฌมฺมธาตฺตฺตเอกเทโส จ
 สงฺขตธาตฺตฺต ฯ อสงฺขตํ ปน ธาตฺตฺต ฌมฺมธาตฺตฺตเอกเทโส ฯ อเนกธาตฺต-
 นานาธาตฺตฺตโลโก ปน อญฺจารสธาตฺตฺตปฺปเกทฺมตฺตเมวาทิ ฯ อิติ สภาวโต
 วิชฺชमानํ สพฺพธาตฺตฺตํ ตทฺนฺโตคฺคตฺตตา อญฺจารเสว วุตฺตาทิ ฯ

อปิจ วิชานนสภาเว วิญฺญาเณ ชีวสฺสยฺนํ สลฺยาสมุหนนตฺตฺตมฺปิ
 อญฺจารเสว วุตฺตํ ฯ สนฺติ หิ สตฺตฺตา วิชานนสภาเว วิญฺญาเณ
 ชีวสฺสยฺนํ เตสํ เอวํ จกฺขุโสตฺตฺตมานชีวหํกายมโนธาตฺตฺตมโน-

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๖ ฯ ๒. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๗ ฯ

อายตน ชาตุนิเทศโต

วิญญานชาตุนิเทศ ตสุส อเนกตัม จกขุรูปาทีปัจจายยตตวุตติตาย
อนิจจตถจ ปกาเสตวา ทีฆมรุตตานุสยิตัม ชีวสณณัม สมุหนิตุกาเมน
ภควตา อฏฐารส ชาตุนิเทศ ปกาสิตา ฯ กิณจิกิณโย ฯ ตถา
เวเนยฺยชฺฌาตยวเสน จ เย จ อิมาย อนตีสงฺเขปวิตถาราย เทสนาย
เวเนยฺยสตุตตาทชฺฌาตยวเสน จ อฏฐารเสว ปกาสิตา ฯ

สงฺเขปวิตถารนเณน ตถา ตถา หิ
ชฺฌมัม ปกาสยตี เอส ยถา ยถาสุต
สทฺฐชฺฌมเตชฺชวิทัม วิลยฺ ขณน
เวเนยฺยสตุตตาทชฺฌาตยวเสน ปยาตีตี ฯ

เอวเมตถ ดาวตฺวาโต เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

สงฺขโตตี ฯ จกขุชาตฺ ตาว ชาตีโต เอโก ชฺฌมโมคฺควว สงฺขัม
คจฺฉตี จกขุปฺปสาโทตี ฯ ตถา โสตชฺฌานชิวหากายรูปสทฺฐทกนฺธ-
รสชาตุนิเทศ โสตปฺปสาทาทิวเสน ฯ โผฏฺฐพฺพชาตฺ ปน ปจฺวีเตโช-
วาโยวเสน ตโย ชฺฌมมาตี สงฺขัม คจฺฉตี ฯ จกขุวิญญานชาตฺ กุสลา-
กุสลาวิปากวเสน เทว ชฺฌมมาตี สงฺขัม คจฺฉตี ฯ ตถา โสตชฺฌานชิวหา-
กายวิญญานชาตุนิเทศ ฯ มโนชาตฺ ปน ปญฺจทวาราวชฺชนกุสลา-
กุสลาวิปากสมปฺปฏิจฺฉนฺนวเสน ตโย ชฺฌมมาตี สงฺขัม คจฺฉตี ฯ ชฺฌมชาตฺ
ติณฺณํ อรูปกขณฺณานํ โสพสนฺนํ สุขุมรูปานํ อสงฺขตตาย จ ชาตฺยา
วเสน วิสตี ชฺฌมมาตี สงฺขัม คจฺฉตี ฯ มโนวิญญานชาตฺ เสตกุสลา-
กุสลาพฺยาगतวิญญานวเสน ฉสตุตตี ชฺฌมมาตี สงฺขัม คจฺฉตีตี ฯ
เอวเมตถ สงฺขโตปี เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ปจฺจยาติ เอตฺถ ๑ จกฺขุชาตุ ตาว จกฺขุวิญญาณชาตุยา วิปฺป-
ยุตฺตปุเรชาตอตุถิอวิกตนิสฺสยิณฺทริยปจฺจยานํ วเสน จฺหิ ปจฺจเยหิ
ปจฺจโย โหติ รูปชาตุ ปุเรชาตอตุถิอวิกตารมฺมณปจฺจยานํ วเสน
จตุหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ๑ เอวํ โสตฺวิญญาณชาตุอาทึนํ
โสตฺธาตฺสทฺทฺชาตุอาทโย ๑ ปญฺจนฺนํปปี ปน เนลํ อวชฺชน-
มโนชาตุ สมฺนนฺตรอนนฺตรนตฺถิวิกตानนฺตรปฺนิสฺสยวเสน ปญฺจหิ
ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ๑ ตา จ ปญฺจปี สมฺปฺญฺจฺจนฺนํมโนชาตุยา ๑
ตถา สมฺปฺญฺจฺจนฺนํมโนชาตุ สนฺตีรณมโนวิญญาณชาตุยา ๑ ส
จ วัฏฺฏจวนมโนวิญญาณชาตุ ๑ วัฏฺฏจวนมโนวิญญาณชาตุ จ
ชวณมโนวิญญาณชาตุยา ๑ ชวณมโนวิญญาณชาตุ ปน อนนฺตราย
อนนฺตราย ชวณมโนวิญญาณชาตุยา เตหิ เจว ปญฺจหิ อาเสวน-
ปจฺจเยน จาติ จฺหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ๑ เอส ตาว ปญฺจทฺวาเร
นโย ๑ มโนทฺวาเร ปน ภาวจฺคมโนวิญญาณชาตุ อวชฺชนมโน-
วิญญาณชาตุยา อวชฺชนมโนวิญญาณชาตุ จ ชวณมโนวิญญาณ-
ชาตุยา ปฺริเมเหว ปญฺจหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ๑ ฐมฺมชาตุ
ปน สตฺตฺตฺนํปปี วิญญาณชาตฺตฺนํ สหชาตอญฺญมญฺญนนิสฺสยสมฺปยุตฺต-
อตุถิ อวิกตาทึหิ พหุธา ปจฺจโย โหติ ๑ จกฺขุชาตุอาทโย ปน
เอกจฺจา จ ฐมฺมชาตุ เอกจฺจาย มโนวิญญาณชาตุยา อารมฺมณ-
ปจฺจยาทีหิปี ปจฺจยา โหณฺติ ๑ จกฺขุวิญญาณชาตุอาทึนญจ น
เกวลํ จกฺขุรูปาทโย ปจฺจยา โหณฺติ ๑ อถโข อาโลกาทโยปี ๑
เตนาหุ ปุพฺพจาจริยา จกฺขุรูปาโลกมนสิกาเร ปญฺจิจฺจ อุปฺปชฺชติ

อายตน ธาตุนิทุเทโส

จกฺขุวิญญาณํ โสตสทฺทวิวรมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ โสต-
วิญญาณํ ฆานกนฺธวายนมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ ฆานวิญญาณํ
ชีวฺหารสอาปมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ ชิวฺหาวิญญาณํ กาย-
โผฏฺฐพฺพสปวีนมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ กายวิญญาณํ ฆวฺกมม-
นฺธมฺมมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญาณนฺติ ฯ อยมตฺถ
สงฺเขโป ฯ วิตฺถารโต ปน ปจฺจยปฺปเกโท ปฏิจฺจสมุปฺปาตนิทุเทเส
อาวิภวิสฺสตีติ ฯ เอวมตฺถ ปจฺจยโตปี เวทิตฺตฺวโป วินิจฺฉโย ฯ

ทฏฺฐพฺพาทิ ทฏฺฐพฺพโต เจตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตฺตฺวโปติ อตฺถโต ฯ
สพฺพาวเอ หิ สงฺขตธาตฺวโย ปุพฺพนฺตฺวาปรนฺตวิวิตฺตโต ชฺวสุภฺสขตฺต-
ภาวสุลฺลโต ปจฺจยายตฺตวตฺติโต จ ทฏฺฐพฺพาทิ วิเสสโต ปเนตฺถ
เกริตฺถํ วิย จกฺขุธาตฺว ทฏฺฐพฺพาทิ ทณฺโท วิย รูปธาตฺว สทฺโท
วีย จกฺขุวิญญาณธาตฺว ฯ ตถา อาทาสตฺถํ วิย จกฺขุธาตฺว มุขํ
วีย รูปธาตฺว มุขนิมิตฺตํ วิย จกฺขุวิญญาณธาตฺว ฯ อถวา ฯ
อุจฺจุตฺติลา วิย จกฺขุธาตฺว ยนฺตจกฺกยภฺจฺจ วิย รูปธาตฺว อุจฺจฺจร-
เตลاني วิย จกฺขุวิญญาณธาตฺว ฯ ตถา อธรรา ณี วิย จกฺขุธาตฺว
อุตฺตรารณี วิย รูปธาตฺว อคฺคิ วิย จกฺขุวิญญาณธาตฺว ฯ เอส
นโย โสตธาตฺวอาทิสฺว ฯ มโนธาตฺว ปน ยถาสมฺภวโต จกฺขุวิญญาณ-
ธาตฺวอาทินํ ปุเรจฺจานฺจฺจรา วิย ทฏฺฐพฺพาทิ ฯ ธมฺมธาตฺวยาเวทนา-
ขนฺนโร สลฺลสมิว สุตฺถสมิว จ ทฏฺฐพฺพโท ฯ สลฺลยาสงฺขารกฺขณฺธาเวทนา-
สลฺลสฺสโตโยคา อาตฺตรา วิย ปุณฺณชฺชนานํ วา สลฺลยา อาสาทฺกฺขณฺชนโต

๑. ม. อธารณี ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ริตฺตมฺภุจฺ วิย อยถาภุจฺจนิमितฺตคฺคาหโกโต วนมิโค วิย สงฺขารา
ปฏิสฺนุชฺชียํ ปกฺขิปนโต องฺการกาสุยํ จิปนปฺริสา วิย ชาติทุกฺขานู-
พนฺชนโต ราชปฺริसानุพนฺชโจรา วิย สพฺพานตฺถาวหนสฺส ขนฺธ-
สนฺตฺตานสฺส เหตุโต วิสฺรูกฺขพีชานิ วิย ๑ รุปี นานาวิธูปทฺทวณิมีตฺโต
ขุรจกฺกํ วิย ทฺฐจพฺพํ ๑ อสงฺขตา ปน ธาตุ อมตโต สนฺตโต เขมโต
จ ทฺฐจพฺพา ๑ กสฺมา ๑ สพฺพานตฺถปฏฺธิปกฺขภูตฺตฺตา ๑ มโนวิญฺญาณ-
ธาตุ อารมฺมณฺเส ววฺฏฺจานาภาวโต อรณฺเณ มกฺกโณ วิย ทฺททฺทมนโต
อสฺสขลฺงโก วิย ยตฺถกามนิปาทโต เวหาสกฺขิตฺตทณฺโฑ วิย
โลภโทสาทินานปฺปการกิลฺลสเวสโยคโต รงฺคนโณ วิย ทฺฐจพฺพชาติ ๑

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทธิมคฺเค

ปญฺญาภาวนาธิการอยตฺนธาตุนิทฺเทโสนามปณฺณรสมปฺริจฺเจโท ๑

อินฺทฺริยสจฺจนิทฺเทโส

ธาตฺตฺนํ อนนฺตรํ อุกฺกทฺฐจฺจานิ ปน อินฺทฺริยานิตี พาวีสตฺนินฺทฺริยานิ
จกฺขณฺทฺริยํ โสตฺนินฺทฺริยํ ฆานินฺทฺริยํ ชิวฺหินฺทฺริยํ กายินฺทฺริยํ
มณินฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ ปฺริสฺนินฺทฺริยํ จีวิตฺนินฺทฺริยํ สุขินฺทฺริยํ
ทฺถกฺขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อฺเปกฺขินฺทฺริยํ
สทฺธินฺทฺริยํ วิริยินฺทฺริยํ สตฺนินฺทฺริยํ สมารินฺทฺริยํ ปณฺณินฺทฺริยํ
อนณฺตณฺตณฺตสฺสามิตฺนินฺทฺริยํ อณฺณินฺทฺริยํ อณฺณาตาวิณฺทฺริยนฺนฺติ ๑

ตฺตฺถ

อตฺถโต ลกฺขณาทีหิ กมโต จ วิชานียา

อินทริย สจจนิทเทโส

ภททาภททาตถา กิจจา ภูมีโต จ วินิจจยํ ฯ

ตตถ จกขาทินํ ตาว จกขตฺติ จกขุตฺติอาทินา นเยน อตุโถ
 ปกาสิโต ฯ ปจฺฉิเมสุ ปน ติสฺส ปจฺฉมํ ปุพฺพภาเค อนนฺตวาทํ อมตฺปทํ
 จตฺตจจรมํ วา ชานิสฺสามิตฺติ เอวํ ปฏฺฐิปนฺนสฺส อุปฺปชฺชนโต
 อินฺทริยญฺจสมฺภวโต จ อนนฺตตลฺลสฺสามิตฺตินฺทริยนฺติ วุตฺตํ ทุตฺติยํ
 อาชานนโต อินฺทริยญฺจสมฺภวโต จ อลฺลณินฺทริยํ ตตฺติยํ อลฺลนา-
 ตาวินอ จตฺตสฺส สจฺเจสฺส นิฏฺฐิตตวณกิจจสฺส จีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนโต
 อินฺทริยญฺจสมฺภวโต จ อลฺลนาตาวินฺทริยํ ฯ โโก ปน เนถํ อินฺทริยญฺโจ
 นามาทิ ฯ อินฺทลฺลิ่งญฺโจ อินฺทริยญฺโจ อินฺทเทสิตฺตญฺโจ อินฺทริยญฺโจ
 อินฺทททฺฐญฺโจ อินฺทริยญฺโจ อินฺทสิฏฺฐญฺโจ* อินฺทริยญฺโจ อินฺท-
 ชญฺจญฺโจ* อินฺทริยญฺโจ ฯ โส สพฺโพปิ อิทฺธ ยถาโยคํ ยุชฺชติ ฯ
 ภควา หิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ปรมิสฺสสฺสริยาภาวโต อินฺโท ฯ กุสลา-
 กุสลลจ กมฺมํ กมฺเมสุ กสฺสจฺจิ อิสฺสสฺสริยาภาวโต ฯ เตเนตถ
 กมฺมสฺสขานิตานิ ตาว อินฺทริยานิ กุสลากุสลํ กมฺมํ อุลฺลลิ่งเคนฺติ
 เตน จ สิกฺขจฺฉานีตฺติ อินฺทลฺลิ่งญฺเจเนน จ อินฺทสิฏฺฐญฺเจเนน จ อินฺทริยานิ ฯ
 สพฺพพานเว ปเนตานิ ภควตา ยถาภูตโต ปกาสิตานิ จ อภิสมฺพุทฺธานิ
 จาติ อินฺทเทสิตฺตญฺเจเนน อินฺทททฺฐญฺเจเนน จ อินฺทริยานิ ฯ เตเนว จ
 ภควตา มุณินฺเทน กานิจิ โคจฺราเสวนาย กานิจิ ภาวนาเสวนาย
 เสวิตานีตฺติ อินฺทชญฺจญฺเจนาปี อินฺทริยานิ ฯ อปีจ อธาปจฺจสงฺขาเตน
 อิสฺสสฺสริยาเจนาปี เอตานิ อินฺทริยานิ ฯ จกขุวิญญาณาทิปฺปวตฺตติยํ
 หิ จกขาทินํ สิทฺธมาธิปจฺจํ ตสฺมี ติกฺขเ ติกฺขตฺตตา มนฺเต จ
 ๑-๒. สิกฺขํ สชฺชิตํ อุปฺปาทิตํ ชญฺจํ เสวิตนฺติ ฐีกานโย ฯ

วิสุทธิมคฺเค

มนุทตฺตาคี ฯ อัยฺ ตาเวตฺถ อตฺถโต วิญฺญโย ฯ

ลกฺขณาทิหีติ ลกฺขณรสปจฺจุปฺภุจฺจานปทฺฐจฺจานหิปี จกฺขาทินํ
วิญฺญยํ วิชานียาติ อตฺถโต ฯ ตานิ จ เนสํ ลกฺขณาทินิ
ขนฺธนิทฺเทเส วุตฺตानว ฯ ปญฺณินทฺริยาทีนินิ หิ จตฺตาริ อตฺถโต
อโมโหเยว ฯ เสสานินิ ตตฺถ สรรูปเนวาคตานีติ ฯ

กมโถติ อยมฺปี เทสนากุโมว ฯ ตตฺถ อชฺฉตฺตชฺชมํ ปริญฺญา
อริยภุมฺปิฎฺดาโก โหตีติ อตฺถภาวปริยาปนฺนานิ จกฺขนฺทฺริยาทีนินิ ปจฺม
เทสิตานินิ โส ปน อตฺถภาโว ยํ ชฺชมํ อุปาทาย อิตฺถีติ วา
ปฺริโสติ วา สงฺขํ กจฺจติ อัยฺ โสติ นิตฺสฺสนตฺถํ ตโต อิตฺถินทฺริย
ปฺริสินทฺริยจฺจ โส ทฺวิโรปี จีวิตินทฺริยปฺริพทฺฐวุตฺถิตินิ ญาปนตฺถํ
ตโต จีวิตินทฺริยํ ยาว ตสฺส ปวตฺติ ตาว เอเตส เวทิตานินิ
อนิวตฺติ ยลฺลจ กิณฺจิกิ เวทิตํ สพฺพนตฺถํ ทกฺขนฺติ ญาปนตฺถํ ตโต
สุขินทฺริยาทีนินิ ตนฺนโรชตฺถํ ปน เอเต ชฺชมมา ภาเวตฺตพฺพาคินิ
ปฺริปตฺติทฺสฺสนตฺถํ ตโต สทฺธาทีนินิ อิมาย ปฺริปตฺติยา เอส ชฺชมโม
ปจฺม อตฺถนินิ ปาตฺถวตฺติ ปฺริปตฺติยา อโมฆภาวทฺสฺสนตฺถํ ตโต
อนนฺตลยตฺถลยสฺสามิตินทฺริยํ ตสฺเสว ผลตฺตา ตโต อนนฺตร
ภาเวตฺตพฺพตฺตา จ ตโต อญฺณินทฺริยํ ตโต ปฺริ ภาวนาย อิมสฺส
อชฺชโม อชฺชเต จ ปนินฺสมี นตฺถิกิ กิณฺจิกิ อุตฺตรี กรณินิ ยนฺติ ญาปนตฺถํ
อนนฺเต ปรมสฺสาสกฺกตํ อญฺญาตาวินทฺริยํ เทสิตนฺติ ฯ อยมตฺถกโม ฯ

ภทฺทาภทฺทาติ จีวิตินทฺริยสฺเสว เจตฺถ ภาโท ฯ ตํ หิ รูป-
จีวิตินทฺริยํ อรูปจีวิตินทฺริยนฺติ ทฺวิริ โหติ ฯ เสสานินิ อภทฺโทวาทินิ ฯ
๑. อุตฺตรกรณินิยนฺติปี ฯ

อินุทริย สจฺจนิตฺเตโส

เอวเมตฺถ เกทาเกทโต วินิจฺฉยํ วิชานียา ฯ

กิจฺจาดิ ฯ กิมนุทริยานํ กิจฺจนฺติ เจ ฯ จกฺขุณฺทริยสุส
ดาว จกฺขายตํ จกฺขุวิญญาณชาตฺยา ตํสมฺปยุตฺตกานนฺจ ฐมฺมานํ
อินุทริยปจฺจเยน ปจฺจโยติ วจนโต ยํ ตํ อินุทริยปจฺจยภาเวน
สาเรตพฺพํ อตฺตโน ติกฺขมฺนุทาทีภาเวน จ^๑ จกฺขุวิญญาณาทีฐมฺมานํ
ติกฺขมฺนุทาทีสงฺขาตอตฺตาคารานฺวตฺตูปนํ อิทํ กิจฺจํ เอวํ โสต-
ฆมานชีวฺหากายานํ มนินุทริยสุส ปน สหชาตฐมฺมานํ อตฺตโน
วสวตฺตูปนํ ชีวิตินุทริยสุส สหชาตฐมฺมานูปาลนํ อิตฺถินุทริย-
ปฺริสฺสินุทริยานํ อิตฺถิปฺริสฺถิงฺคนิมิตฺตกฺตฺตากรานฺวชิรานํ สุข-
ทุกฺขโสมนสุสโทมนสุสสินุทริยานํ สหชาตฐมฺเม อภิกฺกวิตฺวา ยถาสกํ
โอพาริกากรานฺวปฺปนํ อูเปกฺขินุทริยสุส สนฺตปณฺีตมฺชฺชตฺตากรานฺว-
ปฺปนํ สทฺธาทีนํ ปฏฺิปกฺขาภิกฺวานํ สมฺปยุตฺตฐมฺมานนฺจ ปสนฺนา-
การาทิภาวสมฺปปฺปนํ อนนฺยตฺตยสฺสามิตินุทริยสุส สํโยชนตฺตยป-
ปหานนฺจเอว สมฺปยุตฺตทานนฺจ ตปฺปหานาภิมุขภาวกรณํ อณฺฺณินุ-
ทริยสุส กามราคพฺยาปาทาทีนํ ตฺนุกรณปฺปหานานิ เจว สหชาตทานนฺจ
อตฺตโน วसानฺวตฺตูปนํ อณฺฺณตาวินุทริยสุส สพฺพกิจฺเจสุ
อฺสุสฺสูกปฺปหานนฺจ อมตฺตาภิมุขภาวปจฺจยตา จ สมฺปยุตฺตทานนฺติ ฯ
เอวเมตฺถ กิจฺจโต วินิจฺฉยํ วิชานียา ฯ

ภุมิโตติ ฯ จกฺขุโสตฆมานชีวฺหากายอิตฺถิปฺริสฺสุขทุกฺข-
โทมนสุสสินุทริยานํ เจตฺถ กามาวจรานฺว มนินุทริยชีวิตินุทริย-
๑. อภ. ป. ๔๐/๑๐ ฯ ๒. จสฺสทฺโท อณฺฺณตฺถ น ทิสฺสติ ฯ

อินทริย สจฺจนิทฺเทโส

สมุทฺยสฺส อายุหนฺนุโจ นิตานฺนุโจ สสโยคฺนุโจ ปฺลิตฺโพทฺนุโจ นิโรธสฺส
นิสฺสรณฺนุโจ วิเวกฺนุโจ อสงฺขตฺนุโจ อมตฺนุโจ มคฺคสฺส
นียฺยานฺนุโจ เหตุวฺนุโจ ทสฺสนฺนุโจ อธิปฺเตยฺยฺนุโจ อิม จตฺตารโ
มคฺคสฺส มคฺคญฺจา ตถา อวิตถา อนนฺยณฺนาคี* ฯ ตถา ทฺกฺขสฺส
ปฺปีพฺนฺนุโจ สงฺขตฺนุโจ สนฺตปาปฺนุโจ วิปริณามฺนุโจ อภิสมยฺนุโจติ
เอวมาทึ ฯ อิติ เอวํ วิทฺตฺตานํ จตฺนุนํ จตฺนุนํ อตถานํ วเสน
ทฺกฺขาทีนึ เวทิตฺตพฺพานีติ ฯ อัย ตาเวตฺถ วิภาคฺโต วินิจฺฉโย ฯ

นิพฺพจนลกฺขณาทีปฺปเกทฺโตติ เอตฺถ ปน ฯ นิพฺพจนโต ตาว
อิธ ทฺวอิตฺติ อัย สทฺโท กุจฺฉิเต ทิสฺสตี ฯ กุจฺฉิตฺตํ หิ ปฺตฺตํ
ทฺวปฺตฺโตติ วทฺนฺติ ฯ ขํสทฺโท ปน ตฺวจฺเจ ฯ ตฺวจฺฉํ หิ อากาสํ ขนฺติ
วฺจฺจตี ฯ อิทฺถจ ปฺจรมสจฺจํ กุจฺฉิตฺตํ อนนฺกอุปฺททฺวาทิฏฺฐานโต
ตฺวจฺฉํ พาลชนปฺริกปฺปิตฺตฺวสฺสฺสขตฺตภาววิวิทฺโต ตสฺมา กุจฺฉิตฺตฺตา
ตฺวจฺฉตฺตา จ ทฺกฺขนฺติ วฺจฺจตี ฯ สํอิตฺติ จ อัย สทฺโท สมากโม
สเมตฺนฺติอาทิสฺส สโยคํ ทีเปตี ฯ อูอิตฺติ อัย อุปฺปนฺนํ อูทิตฺนฺติ-
อาทิสฺส อุปฺปตฺตี ฯ อยสทฺโท การณํ ทีเปตี ฯ อิทฺถจปิ ทฺวคฺยสจฺจํ
อวเสสปฺจฺยสมาโยเค สตี ทฺกฺขสฺสอุปฺปตฺติการณํ ฯ อิติ ทฺกฺขสฺส
สํโยเค อุปฺปตฺติการณตฺตา ทฺกฺขสมุทฺยนฺติ วฺจฺจตี ฯ ตติยสจฺจํ ปน
ยสฺมา นิสทฺโท อภาวํ โรธสทฺโท จ จารกํ ทีเปตี ตสฺมา
อภาโว เอตฺถ สํสารถสฺสขชาติสฺส ทฺกฺขโรธสฺส สพฺพคตฺติสฺสณฺตฺตา
สมชฺริเต วา ตสฺมี สํสารถสฺสขชาติสฺส ทฺกฺขโรธสฺส อภาโว โหตี

๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๔๕ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ตปฺปฏิปกฺขตฺตาติปิ ทฺกฺขนิโรชนฺติ วุจฺจติ ฯ ทฺกฺขสฺส วา อนฺุปฺปาท-
นิโรชฺปจฺยตฺตา ทฺกฺขนิโรชนฺติ ฯ จตฺตฺถสจฺจํ ปน ยสฺมาเอตํ
ทฺกฺขนิโรชํ กจฺจติ อารมฺมณฺวเสน ตทภิมฺขิภฺตตฺตา ปฺฏิปทา จ โหติ
ทฺกฺขนิโรชฺปฺตฺติยา ตสฺมา ทฺกฺขนิโรชคามินีปฺฏิปทาติ วุจฺจติ ฯ
ยสฺมา ปเนตานิ พุทฺธาทโย อริยา ปฺฏิวิษฺณฺนฺติ ตสฺมา อริยสจฺจานีติ
วุจฺจนฺติ ฯ ยถาห ฯ จตฺตารีมานี ภิกฺขเว อริยสจฺจานี กตฺมานี ฯเปฯ
อิมานี โข ภิกฺขเว จตฺตารี อริยสจฺจานี อริยา อิมานี
ปฺฏิวิษฺณฺนฺติ ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตีติ ฯ อปิจ อริยสฺส
สจฺจานีติปิ อริยสจฺจานี ฯ ยถาห ฯ สทฺเวเก โลเก ฯเปฯ มนุสฺสาย
ตถาคโต อริโย ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตีติ ฯ อถวา
เอเตสํ อภิสมฺพุทฺชตฺตา อริยภาวสิทฺธิโตปิ อริยสจฺจานี ฯ ยถาห ฯ
อิมสํ โข ภิกฺขเว จตฺนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อภิสมฺพุทฺชตฺตา
ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อริโยติ วุจฺจตีติ ฯ อปิจ โข
ปน อริยานี สจฺจานีติปิ อริยสจฺจานี ฯ อริยานีติ ตถานี
อวิตถานี อวิสฺวาทกานีติ อตุโถ ฯ ยถาห ฯ อิมานี โข ภิกฺขเว จตฺตารี
อริยสจฺจานี ตถานี อวิตถานี อนนฺุณถานี ตสฺมา อริยสจฺจานีติ
วุจฺจนฺตีติ ฯ เอวเมตฺถ นีพฺพจนโต วินิจฺฉโต เวทิตฺตพฺโพ ฯ

กถิ ลกฺขณาทิปฺปเภทโย ฯ เอตฺถ หิ พาชนลกฺขณํ ทฺกฺขสจฺจํ
สนฺตาปนฺรลํ ปวตฺติปจฺจุปฺภูจฺจานํ ปภวลกฺขณํ สมฺมทฺยสจฺจํ
อนฺุปฺจเจทฺทกรณฺรลํ ปฺลิตฺโพรปจฺจุปฺภูจฺจานํ สนฺติลกฺขณํ นิโรชฺสจฺจํ

๑. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๕ ฯ ๒. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๓ ฯ ๓. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๕ ฯ

อินทฺริย สจฺจนิทฺเทโส

อจฺจุตฺริสฺส อนิมิตฺตปจฺจุปฺภูจฺานํ นิยุยานลกฺขณํ มคฺคสจฺจํ กิเลสฺป-
ปหานกรณฺรสฺส วุฏฺฏจฺานปจฺจุปฺภูจฺานํ ฯ อปฺปิจ ปวตฺตติปวตฺตน นีวตฺตติ-
นีวตฺตนลกฺขณานิ ปฺปฏิปาทฺธิยา ฯ ตถา สงฺขต ตณฺหา อสงฺขต ทสฺสน-
ลกฺขณานิ จาติ ฯ เอวเมตฺถ ลกฺขณาทีปฺเปทโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺุโพ ฯ

อตฺถตฺถทฺฐารโต เจวาทิ เอตฺถ ปน ฯ อตฺถโต ตาว ฯ โโก
สจฺจจฺุจฺโสติ เจ ฯ โย ปญฺญาจกฺขุณา อุปฺปริกฺขมานานํ มายาว
วิปริโต มรีจิว วิสฺวาทโก ติตฺถิยานํ อตฺตาว อนฺุปลพฺุทสภาโว จ
น โหติ อถโข พารชนปฺปทวสนฺตินิยุยานปฺปการณ ตจฺฉาวิปรีตญฺุท-
ภาเวน อริยฅาณสฺส โคจโร โหติเยว เอส อคฺคิลกฺขณํ วีย
โลกปฺกติ วีย จ ตจฺฉาวิปรีตญฺุทภาโว สจฺจจฺุจฺโสติ เวทิตพฺุโพ ฯ
ยถาห ฯ อิํทํ ทฺุกฺขนฺติ ธิกฺขเว ตถเมตฺถ อวิตถเมตฺถ อนนฺุณณเมตฺถนฺุติ ฯ วิตฺถาโร ฯ

อปฺปิจ

นาพารกํ ยโต ทฺุกฺขํ ทฺุกฺขา อณฺุณํ น พารกํ
พารกตฺตนิยามน ตโต สจฺจมิํทํ มตฺถํ ฯ
ตํ วินา นานนฺุณโต ทฺุกฺขํ น โหติ น จ ตนฺุตโต
ทฺุกฺขเหตฺตนิยามน อิติ สจฺจํ วิสฺตตฺติกา ฯ
นานนฺุณานิพฺุพานโต สนฺุติ สนฺุตํ น จ น ตํ ยโต
สนฺุตภาวนิยามน ตโต สจฺจมิํทํ มตฺถํ ฯ
มคฺคา อณฺุณํ น นิยุยานํ อนิยุยานน จาปี โส

วิสุทธิธรรมคุณ

ตจณนิยยานภาวตดา อิติ โส สจจสมมโต ฯ

อิติ ตจจนาวิปลตาส- กุตภาว จตุสวปี

ทุกุขาทีสุ วิเสเสน สจจจจ อากุ ปณติตาติ ฯ

เอวมตตโต วินิจจโย เวทิตพุโพ ฯ

กถิ อตตุทฐารโต ฯ อธิ อัย สจจสทโท อนเนกสุ อตเตสุ
ทิสฺสตี ฯ เสยฺยถิติ ฯ สจจ ภาณ น กุชฺฌเยยชาติ อาทิสฺส วาจาสจเจ ฯ
สจเจ จิตา สมณพฺรหฺมณา วาติอาทิสฺส วิรติสจเจ ฯ

กสฺมา นู สจจจاني วทนต์ิ นานา

ปวาทิยาเส กุสลาวิทานาติ-^๒

อาทิสฺส ทิฏฺฐิจสจเจ ฯ เอกํ ทิ สจจ น ทุตินนติ^๓ อาทิสฺส ปรมตตสจเจ
นิพฺพานเ เจว มกฺเค จ ฯ จตฺตุนํ สจจจัน กติ กุสลาติ^๔ อาทิสฺส
อริยสจเจ ฯ สุวามิธาปี อริยสจเจ วตตตีติ ฯ เอวมตต
อตตุทฐารโตปี วินิจจโย เวทิตพุโพ ฯ

อนฺนาริกโตติ ฯ กสฺมา ปน จตฺตาเรว อริยสจจاني วุตตานิ
อนฺนานิ อนธิกานีติ เจ ฯ อณฺณสฺสาสมภวโต อณฺณตรสฺส จ
อนปเนยฺภาวโต ฯ น ทิ เอเตหิ อณฺณ อธิกํ วา เอเตสํ วา
เอกมฺปี อปเนตพุพิ สมฺโภติ ฯ ยถาห ฯ อธิ ภิกฺขเว อากฺขเจยฺย
สมโณ วา พฺรหฺมโณ วา เนติ ทุกฺขํ อริยสจจํ อณฺณํ ทุกฺขํ
อริยสจจํ อหเมตํ ทุกฺขํ อริยสจจํ จเปตฺวา อณฺณํ ทุกฺขํ อริยสจจํ
ปณฺญาเปสฺสามีติ เนติ จานํ วิชฺชตีติอาทิ ฯ ยถาห ฯ โย ทิ

๑. พ. ฐ. ๒๕/๔๕ ฯ ๒. พ. ส. ๒๕/๕๐๗ พ. มหา. ๒๕/๓๕๓ ฯ ๓. พ. ส.
๒๕/๕๐๖ พ. มหา. ๒๕/๓๕๒ ฯ ๔. พ. ป. ๔๕๕ ฯ

อินทฺริย สจฺจนิทฺเทโส

โกจิ ภิกฺขเว สมโณ วา พุราหฺมโณ วา เอวํ วเทยฺย เนตํ
ทุกฺขํ ปจฺมํ อริยสจฺจํ ยํ สมณฺณ โคตเมณ เทสิตํ อหเมตํ ทุกฺขํ
ปจฺมํ อริยสจฺจํ ปจฺจกฺขาย อณฺณํ ทุกฺขํ ปจฺมํ อริยสจฺจํ ปญฺญาเปสฺสามิตี
เนตํ จานํ วิชฺชตีติ อาทิ ฯ อปิจ ปวตฺติมาจิกฺขณฺโต ภควา
สเหตุกํ อจิกฺขิ นินฺวตฺติญจ สอุปายํ ฯ อิติ ปวตฺติ นินฺวตฺติต-
ทุกฺยเหตุณฺ์ เอตปรมโต จตฺตารเว วุตฺตานิ ฯ ตถา ปริณฺเวยฺย-
ปหาตพฺพสจฺฉิกาทพฺพภาเวตพฺพานํ ตณฺฺหาวตฺถตฺตณฺฺหาตณฺฺหานิโรธ-
ตณฺฺหานิโรธฺปายานํ อาลยอาลยารามตา อาลยสมฺมุจฺจมาตอาลยสมฺมุ-
จฺจมาตกฺุปายานญจ วเสนาปี จตฺตารเว วุตฺตานิตี ฯ เอวเมตฺถ
อนฺฺนาธกโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ ฯ

กมโตติ อยมฺปิ เทสฺนากฺโมว ฯ เอตฺถ จ โธพาริกตฺตา
สพฺพสคฺตสาธารณตฺตา จ สุวิญฺเญยฺยนฺฺติ ทุกฺขสจฺจํ ปจฺมํ วุตฺตํ ฯ
ตสฺเสว เหตุทสฺสนตฺถํ ตทนนฺฺตรํ สมุทฺยสจฺจํ ฯ เหตุนิโรธา
ผลนิโรธติ ญาปนตฺถํ ตโต นิโรธสจฺจํ ฯ ตทาทิกฺมุปายทสฺสนตฺถํ
อนฺฺเต มคฺคสจฺจํ ฯ ภวสุขสฺสาทคฺชิตานํ วา สตฺตทานํ สํเวค-
ชนนตฺถํ ปจฺมํ ทุกฺขมาห ฯ ตํ เนว อกตํ อากจฺฉติ น
อิสฺสรนิมฺมานาทิโต โหติ อิตฺโต ปน โหตีติ ญาปนตฺถํ ตทนนฺฺตรํ
สมุทฺยํ ฯ ตโต สเหตุเกณ ทุกฺขเณ อภิกฺขตฺตฺตา สํวิคฺคมานสานํ
ทุกฺขนิสฺสรณคเวสีนํ นิสฺสรณทสฺสเนน อสฺสาสชนนตฺถํ นิโรธํ ฯ
ตโต นิโรธาธกมตฺถํ นิโรธสมฺปาปํ มคฺคนฺฺติ ฯ เอวเมตฺถ
๑. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๗๘ ฯ ตตฺถ ปน โย หิ โกจิ ภิกฺขุติ ทิสฺสติ ฯ

วิสุทธิมกุเค

กมโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ ฯ

ชาติอาทึนํ นิจฺฉยาติ ฯ เย เต อริยสจฺจานิ นินฺทิตฺตฺนฺเตน
ภควตา ชาติปี ทุกฺขา ชราปี ทุกฺขา มรณฺมปี ทุกฺขํ โสภ-
ปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปี ทุกฺขา อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข
ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ สงฺขิตฺเตน
ปลฺลจฺจุปาทานกฺขนฺธราปี ทุกฺขาติ* ทุกฺขนิทฺเทเส ทฺวาทส ฐมฺมา ยายิ
ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิวราคสฺสทฺทตา ตตฺตร ตตฺตราภินนฺทินิ เสยฺยถิ*
กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ* สมฺมทฺยนิทฺเทเส ติวิธา ตณฺหา
โย ตสฺสาเยว ตณฺหาเย อเสสฺวิราคนิโรธฺโ จาโค ปญฺ्ञินิสฺสคฺโค มุตฺติ
อนาลโยติ* เอวํ นิโรธนิทฺเทเส อตฺถโต เอกเมว นินฺทฺพานํ กตมํ
ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิบัติทา อริยสจฺจํ อยมฺเมว อริโย อฏฺฐจฺงฺกโก มคฺโค
เสยฺยถิ* สมฺมาทิฏฺฐิ ๗เปฯ สมฺมาสมาริธิ* เอวํ มคฺคนิทฺเทเส
อฏฺฐ ฐมฺมาติ อิติ* จตฺตุนํ สจฺจานํ นินฺทฺเทเส ชาติอาทโย ฐมฺมา
วุตฺตา เตสํ ชาติอาทึนํ นิจฺฉยาติ เอตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ ฯ
เสยฺยถิ* ๑ อัยฺ หิ ชาติสทฺโท อนฺนทฺโถ ๑ ตถาหฺส เอกมฺปิ
ชาติ* เทวปี ชาติโยติ* เอตฺถ ภาเว อากฺโข ๑ อตฺถิ วิสาเข
นิกฺคณฺฐา นาม สมณฺชาติติ* เอตฺถ นิกาย ๑ ชาติ ทฺวีหิ ขนฺธฺเรหิ
สงฺคหิตาติ* เอตฺถ สงฺขตลกฺขณ ๑ ยํ มาตุ กุจฺฉิสฺสมี ปจฺจํ

๑. ที. มหา. ๑๐/๓๔๐ ๑ ๒. ที. มหา. ๑๐/๓๔๓ ๑ ๓. ที. มหา. ๑๐/๓๔๕ ๑

๔. อภ. วิ. ๓๕/๑๓๖ ๑ ๕. อิติสทฺโท อติเรโก วिय ทิสฺสติ ๑ ๖. ที. ส. ๕/๑๗ ๑

๗. อจฺ. ติก. ๒๐/๒๖๔ ๑ ๘. อภ. ธา. ๓๖/๑๔ ๑

อินทริย สจจนินทเทโส

จิตต์ อุปปนุํ ปรมํ วิณณณํ ปาตภูตํ ตทูปาทาย สาวสุสชาติติ*
เอตถ ปฐิสนุธิยํ ฯ สมปติ ชาโต อานนท โพธิสตุโตติ* เอตถ
ปสฺสูติยํ ฯ อกฺขิตฺโต อนฺนปฏฺกฺกฺจฺจ ชาติวาเทนาคี* เอตถ กฺเล ฯ
ยโตหิ ภคินิ อริยาย ชาติยา ชาโตติ* เอตถ อริยสีเล ฯ สุวามิธ
คพฺภเสยฺยกานํ ปฐิสนุธิโต ปฏฺจาย ยาว มาตุ กุจฺฉิมฺหา นิกฺขมนํ
ตาว ปวตฺเตสุ ขนฺนฺเตสุ อิตเรสิ ปฐิสนุธิกฺขนฺนฺเตเสววาติ ทฺฐจฺฟูโป ฯ
อยมฺปิ จ ปริยายกถาว ฯ

นิปฺปฺริยายโต ปน ตตฺถ ตตฺถ นิพฺพตฺตมานานํ สตฺตทานํ เย เย
ขนฺธา ปาตฺถวณฺติ เตสิ เตสิ ปรมฺปาตฺถวาโว ชาติ นาม ฯ
สา ปเนสา ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปรมฺภินิพฺพตฺติลกฺขณา นียฺยาตน รสา
อตีตฺถวโต อีช อุมฺมุขฺชนปจฺจปฏฺจานา ทฺกฺขวิจิตฺตตาปจฺจปฏฺจานา
วา ฯ กสมฺมา ปเนสา ทฺกฺขาติ เจ ฯ อเนเกสิ ทฺกฺขานํ วตฺถ-
ภาวโต ฯ อเนกานิ หิ ทฺกฺขานิ เสยฺยถิหิ ทฺกฺขทฺกฺขํ
วิปริณามทฺกฺขํ สงฺขารทฺกฺขํ ปฏฺิจฺฉนฺนทฺกฺขํ อปฺปฏฺิจฺฉนฺนทฺกฺขํ
ปริยายทฺกฺขํ นิปฺปฺริยายทฺกฺขณฺติ ฯ ตตฺถ กายิกเจตฺตสิกา ทฺกฺขเวทนา
สภาวโต จ นามโต จ ทฺกฺขตฺตา ทฺกฺขทฺกฺขณฺติ วุจฺจติ ฯ สุข-
เวทนาวิปริณามเนน ทฺกฺขุปฺปตฺติเหตุโต วิปริณามทฺกฺขํ ฯ อฺเปกฺขา-
เวทนา เจว อวเสสา จ เตภฺมุมิกา สงฺขารา อฺทฺยพฺพยปฏฺีปฺพิตฺตตา
สงฺขารทฺกฺขํ ฯ กณฺณสุตฺตทฺนฺตสุตฺตราคชปฺริพาหโทสชปฺริพาหาคิ-
กายิกเจตฺตสิโก อปาโร ปุจฺฉิตฺวา ชานิตฺพุพฺโต อฺปฏฺกมฺสุส จ

๑. วิ.มหาวุค.๔/๑๘๖ ฯ ๒. ม.อ.๑๔/๒๕๓ ฯ ๓. ม.ม.๑๓/๕๕๔ ฯ ๔. ม.ม.๑๓/๔๘๕ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อปากฎภาวโต ปฏิจฺจนฺนทุกฺโข ฯ ทวตฺตีสกมฺมกรณาทิสมฺภูจฺาโน
อาพาโธ อปฺปจฺิตฺวา ชานิตฺพุทฺโต อุกฺกมสฺส จ ปากฎภาวโต
อปฺปปฏิจฺจนฺนทุกฺโข ฯ จเปตฺวา ทุกฺขทุกฺโข เสถิ์ ทุกฺขสจฺจวิภฺงเค
อาคตฺติ์ ชาติอาทิ สพุพฺมปิ์ ตสฺส ตสฺส ทุกฺขสฺส วตฺถุภาวโต
ปริยายทุกฺโข ฯ ทุกฺขทุกฺโข ปน นิปฺปริยายทุกฺขนฺติ วุจฺจติ ฯ

ตฺตรายิ์ ชาติ ยนฺตฺติ์ พาลปณฺฑิตฺตสฺสตาทีสุ ภควตาปี อปฺมา-
วเสน ปกาสิตฺติ์ อาปาโยกิ์ ทุกฺโข ยลฺลจฺ สุคฺตियมฺปิ์ มนฺุสฺสโลก
คพุโภกฺกนฺตฺติมฺลกาทีเกทฺติ์ ทุกฺโข อปฺปชฺชติ์ ตสฺส วตฺถุภาวโต ทุกฺขา ฯ
ตฺตริ์ทฺติ์ คพุโภกฺกนฺตฺติมฺลกาทีเกทฺติ์ ทุกฺโข ฯ อโย หิ สจฺโต มาตุ
กฺจฺฉิมฺหิ์ นิพฺพุตฺตมาโน น อปฺปปลปฺทุมปฺนฺฑฑริกาทีสุ นิพฺพุตฺตติ์
อถโย เหฏฺฐจฺา อามาสยสฺส อฺปริ์ ปกฺกาสยสฺส อฺทรปฺณฺฑปิ์ภูจิกฺณฺฎ-
กานํ เวมชฺเฒ ปรมสฺมพฺาเช ติพฺพนฺุชกาเร นานากุณฺปคฺนฺุชปริภาวิท-
ปรมทุกฺคนฺุชปวนวิจฺริเต อธิมตฺตเชจฺุจฺเฒ กฺจฺฉิปฺปเทเส ปฺุติมจฺฉ-
ปฺุติกฺุมมาสจฺนทฺนิกาทีสุ กิมี วิย นิพฺพุตฺตติ์ ฯ โส ตตฺถ นิพฺพุตฺโต
ทสฺมาเส มาตุกฺจฺฉิสฺมภเวเน อฺสุสมานา* ปฺุฏฺปากํ วิย ปจฺจมาโน
ปิ์ภูจฺปิ์ณฺุจฺหิ์ วิย เสทฺธิยมาโน สมฺมิณฺุชชนปฺสารถนาทฺริหิ์โต อธิมตฺตํ
ทุกฺขมฺนุโภตฺติ์ ฯ อิทํ ตาว คพุโภกฺกนฺตฺติมฺลกํ ทุกฺโข ฯ

อโย ปน โส มาตุ สหสา อฺปกฺขลนคฺมนนีสิ์ทนฺวฏฺจฺาน-
ปฺริวตฺตนาทีสุ สุรารุตฺตหตฺถคฺโต เอพฺกโปตโก วิย อหิ์ตฺถนฺุจฺก-
หตฺถคฺโต สปฺปโปตโก วิย จ อากทฺุฒนปฺริกทฺุฒนโอรุณน-
นิตฺุฐนนาทีนา อฺปกฺกเมเน อธิมตฺตทุกฺขมฺนุภวติ์ ฯ ยลฺลจฺ มาตุ

๑. อฺสุสมาติปี์ ฯ

อินทฺริย สจฺจนิตฺเทโส

สีตฺตทกปานกาลे สีตฺนรूपปฺนโน วยิ อุณฺหยาकुภตฺตาทิอฺชฺโฆหรณ-
กาลे องฺการวฺภูจิสฺมปฺริกฺกฺโข วยิ โลณฺมพิลาติอฺชฺโฆหรณกาลे
ขาราวตฺตจฺฉิกาทิกมฺมกรณํ ปฺปตฺโต วยิ ตฺพิพฺพิ ทฺกฺขมฺนุโกติ อิทํ
คพฺภปฺริหรณมฺมูลกํ ทฺกฺขํ ฯ

ยิ ปนฺสฺส มุพฺพหคพฺภาย มาตฺยา มิตฺตามจฺจสุหฺขชาติหิปี
อทฺสฺสนารहे ทฺกฺขปฺปตฺติจฺ्ञาเน เจทนผาลนาทีหิ ทฺกฺขํ อุปฺปชฺชติ
อิทํ คพฺภวิปฺตฺติมฺมูลกํ ทฺกฺขํ ฯ

ยิ วิชายนานาย มาตฺยา กมฺมเชหิ วาเตหิ ปฺริวตฺเตตฺวา
นรคปฺปาตํ วยิ อติภยานกํ โยนิมคฺคํ ปฺฏิปาทฺถิยมานสฺส ปฺรมสมฺพาเชน
โยนิมุเชน ตาพจฺฉิกคฺคเพน มหาหตฺถิโน วยิ นิกฺกขฺตฺถิยมานสฺส
นรคสฺตฺตสฺส วยิ จ สงฺฆาตปฺพเพเตหิ วิจฺฉณฺณิยมานสฺส ทฺกฺขํ อุปฺปชฺชติ
อิทํ วิชายนมฺมูลกํ ทฺกฺขํ ฯ

ยิ ปนฺ ชาตสฺส ตฺรฺณวณฺสทิสฺสุขุมาลสฺสริสฺส หตฺถกฺคหณ-
นฺหาปนฺ โธวณฺจปฺริมชฺชนาทิกาลे สฺวจิมฺข ชุรชฺชาราหิ วิชฺฉณฺณผาลน-
สทิสฺสํ ทฺกฺขมฺปฺปชฺชติ อิทํ มาตฺตฺจฺฉิโต พหิณีทฺกฺขมฺนุมฺมูลกํ ทฺกฺขํ ฯ

ยิ ตโต ปฺริ ปวตฺติยิ อตฺตนาเว อตฺตนาํ เวชนฺตสฺส อเจลก-
วตฺตาทิวเสน อาดาปนฺปฺริตาปนาโนโยคมฺนุยฺตฺตสฺส โโกชเวสน
อภฺยชฺชนตฺสฺส อุพฺพนฺชฺชนตฺสฺส จ ทฺกฺขํ โหติ อิทํ อตฺตปฺกมฺมูลกํ ทฺกฺขํ ฯ

ยิ ปนฺ ปฺรโต วรพฺนฺชนาทีนํ อนฺภวานตฺสฺส อุปฺปชฺชติ อิทํ
ปฺรปฺกมฺมูลกํ ทฺกฺขมฺนฺติ ฯ

๑. สฺริริ วาสฺยาทีหิ ตจฺเจตฺวา ขาราวเสจนกรณํ ขาราวตฺตจฺฉิกกมฺมมฺนฺติ ฎีกา ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อิติ อิมสฺส สพฺพสฺสาปี ทฺกฺขสฺส อัย ชาติ วตฺถเมว โหติ ฯ

เตเนตํ วุจฺจติ

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตุโต
ตตฺถคฺคิทาหาทิกมปฺปสยฺหํ
ลเถถ ทฺกฺขํ นุ กุหิ ปติฏฺจํ
อิจฺจาห ทฺกฺขาติ มุนีชฺ ชาตี
ทฺกฺขนฺตฺริจฺเจสุ กสฺสาปโตท-
ทณฺฑาภิฆาตาทิกวํ อเนกํ
ยนฺตํ กถิ ตตฺถ ภาเวยฺย ชาตี
วินา ตหิ ชาติ ตโตปี ทฺกฺขา
เปเตสุ ทฺกฺขมฺปนฺน ชุปฺปิปาสา-
วาตาทปาทิจฺจปภวํ วิจิตฺตํ
ยสฺมา อชาตสฺส น ตตฺถ อตฺถิ
ตสฺมาปี ทฺกฺขํ มุนิ ชาติมาห
ติพฺพนฺนฺนกาเร จ อสยฺหสีเต
โลกนฺตเร ยํ อสุเรสุ ทฺกฺขํ
น ตํ ภาเว ตตฺถ น จสฺส ชาติ
ยโต อัย ชาติ ตโตปี ทฺกฺขา
ยญฺจาปี คุณฺนรเก วิย มาตฺตคฺคพฺเพ
สตุโต วสฺสจฺจิมโต พหิ นิกฺขมญฺจ
ปฺปโปติ ทฺกฺขมฺติโฆรมิทมฺปิ นตฺถิ

อินทริย สจฺจนินุทเทโส

ชาติ วินา อิติปิ ชาติ อัย หิ ทุกฺขา

กี ภาสิเตน พหุณา นนุ ยํ กุหิณฺจิ

อตุถิธ กิณฺจิทฺปิ ทุกฺขมิตํ กทาจิ

เนวตฺถิ ชาติวิรเห ยทโต มเหสี

ทุกฺขาติ สพฺพปจฺมํ อิมมาห ชาตินฺติ ฯ

อัย ตาว ชาติยํ วินิจฺฉโย ฯ

ชราปี ทุกฺขาติ เอตฺถ ฯ ทูริชา ชรา สงฺขตลกฺขณฺณจ
ขณฺฑิจฺจาทิสम्मโต สนฺตติยํ เอกภวปริยาปนฺนกุขนฺธปฺรารณภาโว จ
สา อิช อธิปฺเปตา ฯ สา ปเนสา ชรา ขนฺธปริปาก ลกฺขณา มรณฺ-
ปนยฺนรสา โยพฺพนวินาส ปจฺจุปฺภูจฺจนา ทุกฺขา สงฺขารทุกฺขภาวโต
เจว ทุกฺขวตฺตฺโต จ ฯ ยํ หิทำ องฺคปจฺจงฺคสิถิสิภาวอินทริยวิการ-
วิรูปตาโยพฺพนวินาสวิริยาปสาทสตีติวิปฺปวาสปรปริภาวาทิอเนกปจฺจยํ
กายิกเจตสิกํ ทุกฺขมฺปฺปชฺชติ ชรา ตสฺส วตฺตฺโต ฯ เตเนตํ วุจฺจติ

องฺคานํ สิถิสิภาวา อินทริยานํ วิการโต

โยพฺพนสุส วินาเสน พลสุส อฺุปมาตโต

วิปฺปวาสา สตาทีนํ ปุตฺตทาเรหิ อตฺตโน

อปฺสฺสาทนียโต เจว กิโย พาลตฺตปฺตติยา

ปฺปโปติ ทุกฺขํ ยํ มจฺโจ กายิกํ มานสิ ตถา

สพฺพเมตํ ชราเหตุ ยสฺมา ตสฺมา ชรา ทุกฺขาติ ฯ

อัย ชรายํ วินิจฺฉโย ฯ

๑. ม. พลุพมาต... ฯ ส. วิริยาวสาท... ฯ

วิสุทฺธิมกุเค

มรณมฺปี ทุกฺขนฺตฺติ เอตฺถาปี ฯ ทฺวิธํ มรณํ สงฺขตลฺกฺขณญจ
ยํ สนฺธาย วุคฺคํ ชรามรณํ ทฺวิหิ ขนฺธเหหิ สงฺกฺหิตนฺตฺติ* เอกภว-
ปรียาปนฺนชีวิตินฺทฺริยปฺพนฺธวิจฺเณโท จ ยํ สนฺธาย วุคฺคํ นิจฺจํ
มรณโต ภยนฺตฺติ* ฯ ตํ อธิ อธิปฺเปตํ ฯ ชาติปจฺจยา มรณํ อุปกฺกม-
มรณํ สรสมรณํ आयุกฺขมรณํ ปฺลฺลญฺกฺขมรณนฺตฺติปี ตสฺเสว
นามํ ฯ ตยิทํ จุติลฺกฺขณํ วิโยครสํ คติวิปฺปวาสปจฺจอุปฺปจฺจานํ ทุกฺขสฺส
ปน วตฺถุภาวโต ทุกฺขนฺตฺติ เวทิตพฺพํ ฯ เตนฺตํ วุจฺจติ

ปาปสฺส ปาปกมฺมาทิ- นิมิตฺตมฺนุสฺสโต
ภทฺทสฺสาปสหนตฺสฺส วิโยคํ ปิยวตฺถุํ
มียมานสฺส* ยํ ทุกฺขํ มานสํ อวิเสสโต
สพฺเพสญฺจาปี ยํ สนฺธิ- พนฺธนจฺเณทนาทิกํ
วิตฺตฺชฺชมานมฺมมานํ โหติ ทุกฺขํ สริริชํ
อสยฺหมปฺปฏิการํ ทุกฺขสฺเสตฺสฺสิทํ ยโต
มรณํ วตฺถุ เตนีทํ ทุกฺขมิจฺเจว ภาสิตนฺตฺติ ฯ

อโย มรณเณ วินิจฺฉโย ฯ

โสกาทีสุ โสโก นาม ฌาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส จิตฺต-
สนฺตาโป ฯ โส ภิญฺจาปี อตฺถโต โทมนสฺสเมว โหติ เอวํ สนฺเตปี
อนฺุตฺตนิชฺฌานลฺกฺขโณ เจตฺโส ปริชฺฌาปนฺโร อนฺุโสจฺนปจฺจอุปฺป-
จฺจानุ ทุกฺโข ปน ทุกฺขทุกฺขโต ทุกฺขวตฺถุโต จ ฯ เตนฺตํ วุจฺจติ

๑. อภิ. ธา. ๓๖/๑๔ ฯ ๒. พ. ส. ๒๕/๔๔๘ ฯ ๓. ปิยมานสฺสาติปี ฯ

อินทริย สจฺจนิทฺเทโส

สตฺตฺตานํ หทยํ โสโก วิสสฺสํว คฺชชฺติ
อคฺคิตฺตฺโตว นาราโจ ภูสณฺจ ทฺทเต ปฺน
สมาวหติ จ พฺยาธิ- ชรามรณเกทํ
ทฺกฺขมฺปิ วิวิธํ ยสฺมา ตสฺมา ทฺกฺโขติ วุจฺจตีติ ฯ

อโย โสเก วินิจฺฉโย ฯ

ปริเทโว นาม ฌาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส วจีปฺลาโป ฯ โส
ลาลปฺปน ลกฺขโณ ฌณฺโทสกิตฺตฺนรโส สมฺภมฺปจฺจุปฺภูจฺจาโน ทฺกฺโข
ปฺน สงฺขารทฺกฺขทฺวาโต ทฺกฺขทฺวโต จ ฯ เตเนตฺตํ วุจฺจตี

โย โสกสฺสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน
กณฺโฏฏฺฐตาตฺตลโสชมฺปฺปสยฺหํ
ภิกฺขุโยธิมตฺตมธฺกจฺจตีเยว ทฺกฺขํ
ทฺกฺโขติ เตน ภควา ปริเทวมาหาตี ฯ

อโย ปริเทเว วินิจฺฉโย ฯ

ทฺกฺขํ นาม กายิกํ ทฺกฺขํ ฯ ตํ กายปฺปีพนลฺกฺขณํ ทฺปฺปฺลยณํ
โทมฺนสฺสกรณฺรลํ กายิกาพารปฺจฺจุปฺภูจฺจํ ทฺกฺขมฺปฺน ทฺกฺขทฺกฺขโต
มานสทฺกฺขทฺวาหนโต จ ฯ เตเนตฺตํ วุจฺจตี

ปฺปีเพติ กายิกมิตฺถํ ทฺกฺขณฺจ มานสํ ภิกฺขุโย
ชนยตี ยสฺมา ตสฺมา ทฺกฺขณฺนฺติ วิเสสโต วุตฺตฺนฺติ ฯ

อโย ทฺกฺขเ เว วินิจฺฉโย ฯ

โทมฺนสฺสํ นาม มานสํ ทฺกฺขํ ฯ ตํ จิตฺตฺปฺปีพนลฺกฺขณํ
มโนวิฆาตฺรลํ มานสพฺยาธิปฺจฺจุปฺภูจฺจํ ทฺกฺขมฺปฺน ทฺกฺขทฺกฺขโต
กายิกทฺกฺขทฺวาหนโต จ ฯ เจโตทฺกฺขสมฺปฺปีตา หิ เกเส วิภิกฺขิย กนฺทฺนฺติ

วิสุทธิมกุคฺ

อูรานิ ปฏิปัสฺสนติ อวณฺณนฺติ วิวณฺณนฺติ อุทฺธปาํ ปปตฺนติ สฺตถํ
อาหฺรณฺติ วิสํ ขาทฺนติ รชฺชฺยา อุพฺพนฺชนฺติ อคฺคิ ปวิสฺนฺตฺติ
นानปฺปการํ ทุกฺขมฺนุภวฺนฺติ ฯ เตเนตํ วุจฺจติ

ปีเพติ ยโต จิตฺตํ กายสฺส จ ปีพฺนํ สฺมาวหฺติ

ทุกฺขนฺติ โทมนสฺสํ วิโทมนสฺสา ตโต อาหฺวติ ฯ

อัย โทมนสฺเส วินิจฺฉโย ฯ

อุปายาโส นาม ฌาติพฺยสนาทีหิ ฌฏฺฐสฺส อธิมตฺตเจโต-
ทุกฺขปฺปภาวิโต โทโสเยว ฯ สงฺขารกฺขณฺชฺปรียาปนฺโน เอโก ฌมฺโมติ
เอเก ฯ โส จิตฺตปริทหนลกฺขโณ นิตฺถุนนฺโร วิสาทปจฺจุปฺภูจฺจาโน
ทุกฺโข ปน สงฺขารทุกฺขภาวโต จิตฺตปริทหนโต กายวิสาทนโต จ ฯ
เตเนตํ วุจฺจติ

จิตฺตสฺส จ ปริทหนา กายสฺส วิสาทนา จ อธิมตฺตํ

ยํ ทุกฺขมฺปายาโส ฌเนติ ทุกฺโข ตโต วุจฺจโตติ ฯ

อัย อุปายาเส วินิจฺฉโย ฯ

เอตฺถ จ มนฺทกฺคินา อนฺโตภาชเน ปาโก วีย โสโก
ติกฺขกฺคินา ปจฺจมานสฺส ภาชนโต พหฺนิกฺขมฺนํ วีย ปรีเทโว
พหฺนิกฺขนฺตาวเสสฺส นิกฺขมิคฺคมฺปิ อปฺปโหนฺตสฺส อนฺโตภาชเนเยว
ยาว ปรีกฺขยา ปาโก วีย อุปายาโส ทฏฺฐพฺโพ ฯ

อปฺปิปฺยสมฺปโยโค นาม อมฺนาเปหิ สฺตตฺตสงฺขารหิ สโมธานํ ฯ
โส อนฺนิฏฺฐสโมธานลกฺขโณ จิตฺตวิฆาตกรณฺโร อนตฺถภาวปจฺจุ-
ปฺภูจฺจาโน ทุกฺโข ปน ทุกฺขวตฺถโต ฯ เตเนตํ วุจฺจติ

อินทริย สจฺจนิทฺเทโส

ทิสฺวาน อปฺปิเย ทุกฺขํ ปจฺมํ โหติ เจตฺติ

ตทฺทฺปกฺกมสมฺภูต- มถ กายเย ยโต อิศฺร

ตโต ทุกฺขทฺวยสฺสาปี วตฺถโต โส มเหสีนา

ทุกฺโข วุตฺโตติ วิญฺเญยฺโย อปฺปิเยหิ สมากโมติ ฯ

อัย อปฺปิยสมฺปโยเค วินิจฺฉโย ฯ

ปียวิปฺปโยโค นาม มนาเปหิ สตฺตสฺงฺขารเหหิ วินาภาโว ฯ

โส อิจฺจวตฺถวิโยคกฺกขณฺเ โสกฺุปฺปาทนฺโรโส พฺยสนปจฺจุปฺภูจฺาโน

ทุกฺโข ปน โสกทุกฺขสฺส วตฺถโต ฯ เตนฺตํ วุจฺจติ

ฉาตฺธิชานาทีวิโยคา โสกสฺสรสมฺปปีตา วิตุชฺชนฺติ

พาลา ยโต ตโตยํ ทุกฺโขติ มโต ปียวิปฺปโยโคติ ฯ

อัย ปียวิปฺปโยเค วินิจฺฉโย ฯ

ยมฺปิจฺฉํ น ลภฺตีติ เอตฺถ ฯ อโห วต มยํ น ชาตฺธิชมฺมา

อสุสฺสามาตี* อาทีสุ อลพฺภเนยฺยวตฺถุสุ อิจฺฉาว ยมฺปิจฺฉํ น ลภฺตี

ตมฺปิ ทุกฺขนฺติ วุตฺตา ฯ सा อลพฺภเนยฺยวตฺถุอิจฺฉนลภฺชณา

ตปฺปริเยสนรฺสา เตสํ อปฺปตฺติปจฺจุปฺภูจฺานา ทุกฺขา ปน ทุกฺข-

วตฺถโต ฯ เตนฺตํ วุจฺจติ

ตํ ตํ ปฺภูชฺยมานานํ ตสฺส ตสฺส อลาภโต

ยํ วิมาตมยํ ทุกฺขํ สตฺตทานํ อิศฺร ชายติ

อลพฺภเนยฺยวตฺถุนํ ปฺภูจฺนาตสฺส การณํ

ยสฺมา ตสฺมา ชิโน ทุกฺขํ อิจฺฉิตาตาภมพฺุรวิตี ฯ

๑. ย. วีย วิปฺปโยโคติ ฯ ๒. อภ. วิ. ๓๕/๑๓๐ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อัย อิจฺฉิตาลาภ วินิจฺฉโย ฯ

สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขาติ เอตฺถ ปน ฯ

ชาติปฺปฏฺติกํ ทุกฺขํ ยํ วุตฺตมิธ ตาทีนา

อวุตฺตํ ยญฺจ ตํ สพฺพํ วินา เอเต น วิชฺชติ

ยสฺมา ตสฺมา อุปาทานกฺ- ขนฺธา สงฺเขปโต อีเม

ทุกฺขาติ วุตฺตา ทุกฺขนฺต- เทสเกน มเหสีนา ฯ

ตถาหิ อีนฺธนมิวํ ปาวโก ลกฺขมิวํ ปหฺรณานิ โครูปํ วिय

หํสมกฺสาทโย เขตฺตมิวํ ลายกา คามํ วिय คามฆาตกา อุปาทานกฺ-

ขนฺธปญฺจกเมว ชาติอาทโย นานปฺปกาเรหิ วิพาเชนฺตา ตินฺลตาทีนิ

วिय ภูมियํ ปุํผลปลฺลวานิ วिय รุกฺเขสุ อุปาทานกฺขนฺธเสสุเยว

นิพฺพตฺตนฺติ ฯ อุปาทานกฺขนฺธานญฺจ อาทิกฺทุกฺขํ ชาติ มชฺฌทุกฺขํ

ชฺรา ปรีโยसानทุกฺขํ มรณํ ฯ มรณฺนฺตีกทุกฺขาภิฆาเตน ปรีทยฺหน-

ทุกฺขํ โสโก ฯ ตทสหนโต ลาลปฺปนทุกฺขํ ปรีเทโว ฯ ตโต

ธาตฺกฺโขภสงฺขาตอนิฏฺฐโฆฏฺฐพฺพสฺมาโยคโต กายสฺส อาพาธนทุกฺขํ

ทุกฺขํ ฯ เตน พาริยमानนํ ปุํชฺชชฺชานนํ ตตฺถ ปฏฺิจฺจุปฺปตฺติโต เจโต-

พาธนทุกฺขํ โทมนสฺสํ ฯ โสกาทิกฺวุทฺติยา ชนิตฺวิสาทานํ อนุตฺตุนนทุกฺขํ

อุปายาโส ฯ มโนรถวิฆาตปฺปตฺตานํ อิจฺฉาวิฆาตทุกฺขํ อิจฺฉิตาลาภติ

เอวํ นานปฺปการโต อุปฺปรีกฺขิยमानา อุปาทานกฺขนฺธาว ทุกฺขาติ ฯ

ยเทตํ เอกเมกํ ทสฺเสตฺวา วุจฺจมานํ อเนเกหิปี กปฺเปหิ น สกฺกา

อเสสโต วตฺตํ ตสฺมา ตํ สพฺพมปี ทุกฺขํ เอกชลพินฺทุมฺหิ

สกลสมฺมุทฺทชฺรลลํ วिय เยสุเกสุจิ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺธเสสุ

๑. อีนฺธนมิวํ ฯ

อินทริย สจฺจนิทฺเทโส

สจฺจิปิตฺวา ทสฺเสตฺถุ สจฺจิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขาติ ภควา
อโวจาติฯ อัย อฺปาทานกฺขนฺเธสุ วินิจฺฉโยฯ อัย ตาว
ทุกฺขนิทฺเทเส นโยฯ

สมุทฺยนิทฺเทเส ปนฯ ยายิ ตณฺหาติ ยา อัย ตณฺหาฯ
โปโนพฺภวิกาติ ปฺนพฺภวกรณิ ปฺนพฺภโวฯ ปฺนพฺภโว สิลฺเมตฺติสฺสาติ
โปโนพฺภวิกาฯ นนฺทิตฺราเคน สหคฺคาติ นนฺทิตฺราคสฺสหคฺคาฯ
นนฺทิตฺราเคน สทฺธิ อตฺถโต เอกตฺตเมว กฺคาติ วุตฺติ โหติฯ
ตฺตร ตฺตรากินนฺทินิตี ยตฺร ยตฺร อตฺตภาโว นิพฺพตฺตติ ตฺตร
ตฺตรากินนฺทินิฯ เสยฺยถิทฺนฺติ นิปาโตฯ ตสฺส สว กฺตราติ
เจติ อยมตฺโตฯ กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ อิม
ธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิทฺเทเส อวิภวิสฺสนฺติฯ อิธ ปนํย
ติวิธาปี ทุกฺขสจฺจสฺส นิพฺพตฺตกฺกุเจเน เอกคฺคํ อฺปนฺเตว ทุกฺขสมุทฺย
อริยสจฺจนฺติ วุตฺตาติ เวทิตฺตพฺพาฯ

ทุกฺขนิโรธนิทฺเทเสฯ โย ตสฺสาเยว ตณฺหาयाติอาทินา
นเยเน สมุทฺยนิโรธ วุตฺโตฯ โส กสฺมา อิติ เจฯ สมุทฺย-
นิโรธเน ทุกฺขนิโรธ สมุทฺยนิโรธเน หิ ทุกฺขํ นิรุชฺชติ น
อณฺณธาฯ เตนาห

ยถาปี มฺลเ อนฺนปฺททเว ทพฺเห
ฉินฺโนปี รุกฺโข ปฺนเรว รุหฺติ
เอวมฺปี ตณฺหานฺสเย อนฺนฺเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปฺนปฺปฺนฺนฺติ^๑ฯ

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๓๓ฯ ๒. พ. ธ. ๒๕/๖๐ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อติ ยสฺมา สมุทฺยนิโรธเนว ทุกฺขํ นิรุชฺชติ ตสฺมา ภควา
ทุกฺขนิโรธํ เทเสนฺโต สมุทฺยนิโรธเนว เทเสติ ฯ สีสฺमानวุตฺติโน หิ
ตถาคตา ฯ เต ทุกฺขํ นิโรธเนตฺตา ทุกฺขนิโรธญฺจ เทเสนฺตาเหตุมฺหิ
ปฏฺฐิพฺชชฺชติ น ผลे ฯ สุวานวุตฺติโน ปน ติตฺถิยา ฯ เต ทุกฺขํ
นิโรธเนตฺตา ทุกฺขนิโรธญฺจ เทเสนฺตา อตฺตกิลมถานุโยคเทสนาทีหิ
ผลे ปฏฺฐิพฺชชฺชติ น เหตุมฺหิตี ฯ เอวํ ตาว ทุกฺขนิโรธสฺส สมุทฺย-
นิโรธวเสน เทสนาย ปโยชนํ เวทิตพฺพํ ฯ อयํ ปนตฺถุโธ ฯ ตสฺสาเยว
ตณฺหาชาติ ตสฺสา ปโปนพฺภวีกาติ วตฺวา กามตณฺหาทิวเสน
วิกตฺตตณฺหาเย ฯ วิราโคติ วุจฺจติ มคฺโค ฯ วิราคา วิมุจฺจตีตี
หิ วุตฺตี ฯ วิราเคน นิโรโธ วิราคนิโรโธ ฯ อนุสยสมฺมุขมาตโต
อเสโส วิราคนิโรโธ อเสสฺวิราคนิโรโธ ฯ อถวา วิราโคติ ปหานํ
วุจฺจติ ฯ ตสฺมา อเสโส วิราโค อเสโส นิโรโธติ เอวมฺเปตฺถ
โยชฺนา ทฏฺฐพฺพา ฯ อตฺถโต ปน สพฺพานเนว เอตานิ นิพฺพานสฺส
เววจฺจานิ ฯ ปรมตฺถโต หิ ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจนฺติ นิพฺพานํ วุจฺจติ ฯ
ยสฺมา ปน ตํ อากมฺม ตณฺหา วิรชฺชติ เจว นิรุชฺชติ จ ตสฺมา
วิราโคติ จ นิโรโธติ จ วุจฺจติ ฯ ยสฺมา จ ตเทว อากมฺม
ตสฺสา จาคาทโย โหนฺติ กามคฺุณฺณาลเยสุ เจตฺถ เอโกปี อาลโย
นตฺถิ ตสฺมา จาโค ปฏฺฐินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโยติ วุจฺจติ ฯ
ตยิทํ สนฺติลกฺขณํ อจฺจุตฺติรํ อสฺสาสกรณฺรํ วา อนิมิตฺตปจฺจุ-

อินทฺริย สจฺจนิทฺเทโส

ปฏฺจฺจํ นึปฺปปลฺลยฺจปฏฺจฺจํ วา ๑ นตฺถเว นึพฺพานํ สสฺวิสาณํ
 วิย อนุปฺลพฺภนึยโต อิติ เจ ๑ น อุปาเยน อุปฺลพฺภนึยโต ๑
 อุปฺลพฺภติ หิ ตํ ตทฺนุรูปฺปฏิปฺตฺติสฺงฺขาเตน อุปาเยน เจโตปฺริยฅาณน
 ปเรสํ โลกุตฺตรจิตฺตํ วิย ๑ ตสฺมา อนุปฺลพฺภนึยโต นตฺถิติ
 น วตฺตพฺพํ ๑ น หิ ยํ พาลปฺลฺลชฺชนา น อุปฺลภฺนฺติ ตํ นตฺถิติ
 วตฺตพฺพํ ๑ อปึจ นึพฺพานํ นตฺถิติ น วตฺตพฺพํ ๑ กสฺมา ๑
 ปฏิปฺตฺติยา วณฺณภาวาปชฺชนโต ๑ อสฺติ หิ นึพฺพานे สมฺมาทิฏฺฐิ-
 ปฺเรชฺวาย สึลาทิกฺขนฺตฺตยสฺงฺคหาย สมฺมาปฏิปฺตฺติยา วณฺณภาโว
 อาปชฺชติ ๑ น จายํ วณฺณา นึพฺพานปาปนโตติ ๑ น ปฏิปฺตฺติยา
 วณฺณภาวาปฺตฺติ อภาวปาปกตฺตา อิติ เจ ๑ น อตฺตานากตฺตาภาเวปี
 นึพฺพานปฺตฺติยา อภาวโต ๑ วตฺตมานานมฺปิ อภาโว นึพฺพานนฺติ
 เจ ๑ น เตสํ อภาวา สมฺภวโต อภาเว จ อวตฺตมานภาวา-
 ปชฺชนโต วตฺตมานกฺขนฺตฺตยสฺงฺคกฺกณฺณเจ จ โสปาทิสฺเสสนึพฺพานธาตฺ-
 ปฺตฺติยา อภาวโทสโต ๑ ตทา กิลฺลสํ อวตฺตมานตฺตา น โทโส
 อิติ เจ ๑ น อริยมคฺคสฺส นึรตฺถกภาวาปชฺชนโต ๑ เอวํ หิ สติ
 อริยมคฺคกฺกณฺณโต ปุพฺเพปี กิลฺลสํ น สนฺตึติ อริยมคฺคสฺส นึรตฺถกภาโว
 อาปชฺชติ ตสฺมา อการณเมตฺตํ ๑ โย โข อาวุโส รากกฺขโยติอาทิ-
 วจนโต ขโย นึพฺพานนฺติ เจ ๑ น อรหตฺตสฺสาปี ขยมตฺตาปชฺชนโต ๑
 ตมฺปิ หิ โย โข อาวุโส รากกฺขโยติอาทินา นเยน นึทฺทิฏฺฐํ ๑
 กิลฺลจึ กิยฺโย ๑ นึพฺพานสฺส อิตฺตฺรกาลาทิปฺตฺติโทสโต ๑ เอวํ หิ

๑. ส. สฟา. ๑๘/๓๑๑ ๑

วิสุทธิมคฺเค

สฺติ นิพฺพานํ อิตฺตฺรกาลํ สงฺขตลกฺขณํ สมฺมาวายามนिरเปกฺขาธิคมนีย-
ภาวญจ อาปชฺชติ ฯ สงฺขตลกฺขณตฺตาเยว จ สงฺขตปริยาปนฺนํ
สงฺขตปริยาปนฺนตฺตารา คาคาทิหิ อคฺคิหิ อาทิตฺตํ อาทิตฺตตฺตา
ทฺกฺขญจาทิปี อาปชฺชติ ฯ ยสฺมา ขยา ปฏฺจาย น กฺยโย ปวตฺติ นาม
โหติ ตสฺส นิพฺพานภาวโต น โทโส อิติ เจ ฯ น ตาทิสสฺส
ขยสฺส อภาวโต ภาเวปี จสฺส วุตฺตปฺปการโทสานตฺวตฺตนโต
อริยมคฺคสฺส จ นิพฺพานภาวปชฺชนโต ฯ อริยมคฺโค หิ โทเส จิเณติ
ตสฺมา ขโยติ วุจฺจติ ตโต จ ปฏฺจาย น กฺยโย โทสานํ
ปวตฺตีติ ฯ อนฺุปฺปตฺตินิโรธสงฺขาตสฺส ปน ขยสฺส ปริยาเยน
อฺปนิสฺสยตฺตา ฯ ยสฺส อฺปนิสฺสโย โหติ ตทฺุปฺจาเรน ขโยติ วุจฺจติ ฯ
สฺรฺุเปเนว กสฺมา น วุตฺตนฺติ เจ ฯ อติสฺขุมตฺตา ฯ อติสฺขุมตฺตา
จสฺส ภควโต อฺปฺโปสฺสูกฺกภาวาวหนโต อริเยน จกฺขฺนา ปสฺสิตฺตพฺพโต
จ สิทฺธาติ ฯ ตยิทํ มคฺคสมงฺคิณา ปตฺตพฺพโต อสฺาธารณํ ปฺริมาย
โกภฺยิยา อภาวโต อฺปฺปภาวํ ฯ มคฺคภาเว ภาวโต น อฺปฺปภวฺนฺติ
เจ ฯ น มคฺเคน อนฺุปฺปาทนียโต ฯ ปตฺตพฺพเมว เหติ มคฺเคน น
อฺปฺปาทตฺตพฺพิ ตสฺมา อฺปฺปภวเมว ฯ อฺปฺปภวตฺตา อชฺรามรณํ ฯ
ปภวชฺรามรณานํ อภาวโต นิจฺจํ ฯ นิพฺพานสฺเสว อณฺุอาทินมฺปิ
นิจฺจภาวปตฺตีติ เจ ฯ น เหตุโน อภาวา ฯ นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตา
เต นิจฺจา อิติ เจ ฯ น เหตุลกฺขณสฺส อนฺุปฺปตฺติโต ฯ นิจฺจา
อฺปฺปาทาทินํ อภาวโต นิพฺพานํ วิทยาติ เจ ฯ น อณฺุอาทินํ
อสิทฺทตฺตา ฯ ยถาวุตฺตยฺยตฺติสภาวโต ปน อิทเมว นิจฺจํ ฐปฺสภาว-

วิสุทธิมคฺเค

สา ปริกคหฺลภฺขณา วิรมณฺรสา มิจฺฉาวาจฺปฺพานปฺจฺจุปฺภูจฺจนา ฯ
ตถาวิรมโต ตํสมฺปยุตฺตาว มิจฺฉากมฺมนตฺสมฺมุจฺเจทิกา ปาณาติปา-
ตาทิวิริติ สมฺมากมฺมนโต นาม ฯ โส สมฺภูจฺจาปนลภฺขโณ วิรมณ-
รโต มิจฺฉากมฺมนตฺปฺพานปฺจฺจุปฺภูจฺจโน ฯ ยา ปนสฺส เตสํ สมฺมา-
วจากมฺมนตํ วิสุทธิภูตา ตํสมฺปยุตฺตาว กุหนาทิอุปฺจฺเจทิกา
มิจฺฉาชีวา วิริติ สา สมฺมาอาชีโว นาม ฯ โส โวทานลภฺขโณ
ณยาชีวปฺปวตฺตโรโส มิจฺฉาชีวปฺพานปฺจฺจุปฺภูจฺจโน ฯ อถสฺส โย
ตสฺสา สมฺมาวจากมฺมนตฺชีวสงฺฆาตฺยา สิลฺภมฺมิมฺปิ ปตฺติภูจฺิตสฺส
ตทฺนฺรูโป ตํสมฺปยุตฺโตว โกสฺซชฺสมฺมุจฺเจทโก วิริยารมฺโภ เอส
สมฺมาวายาโม นาม ฯ โส ปริกคหฺลภฺขโณ อนุปฺปนฺนอภฺสลาณฺอุป-
ปาทนาทโรโส มิจฺฉาวายมปฺพานปฺจฺจุปฺภูจฺจโน ฯ ตสฺเสวํ วายมโต
ตํสมฺปยุตฺโตว มิจฺฉาสตฺติวินิทฺฐนฺโน เจตโส อสมฺโมโส สมฺมาสตี
นาม ฯ สา อุปฺภูจฺจณลภฺขณา อสมฺมุสฺสณฺรสา มิจฺฉาสตีปฺพาน-
ปฺจฺจุปฺภูจฺจนา ฯ เอวํ อนุตฺตฺตฺราย สตียา สํรกฺขิยมาณจฺิตตสฺส ตํสมฺป-
ยุตฺตาว มิจฺฉาสมาธิวิทฺฐํสิกา จิตฺเตกคฺคตา สมฺมาสมาธิ นาม ฯ
โส อวิกฺเขปลภฺขโณ สมารานโรโส มิจฺฉาสมาธิปฺพาน ปฺจฺจุ-
ปฺภูจฺจโนติ ฯ อยํ ทฺภฺขณิโรธคามินีปฺปฏิปทานิทฺเตเส นโย ฯ เอวเมตฺถ-
ชาติอาทินํ 8 วินิจฺฉโย เวทิตฺพุโป ฯ

ฌาณกิจฺจโตติ สจฺจฌาณสฺส กิจฺจโตปี วินิจฺฉโย เวทิตฺพุโป ฯ
ทฺวิริ หิ สจฺจฌาณํ อนุโพธฌาณํ ปฺปฏิเวธฌาณญจ ฯ ตตถ
อนุโพธฌาณํ โลกิยํ อนุสฺสวาทิวเสณ นิโรเธ มคฺเค จ ปวตฺตติ ฯ

อินฺทุริย สจฺจนิตฺเตโส

ปฏฺิเวรณานิ โลกุตฺตรํ นิโรธมารมณฺํ กตฺวา กิจฺจโต จตฺตาริปี
 สจฺจานิ ปฏฺิวชฺชติ ฯ ยถาห ฯ โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสตี ทุกฺข-
 สมุทฺทยมฺปิ โส ปสฺสตี ทุกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสตี ทุกฺขนิโรธคามินิ-
 ปฏฺิพทฺมฺปิ ปสฺสตีตี* ฯ สพฺพํ วตฺตพฺพํ ฯ ตํ ปนสฺส กิจฺจํ ฌาณ-
 ทสฺสนวิสุทฺธิยํ อวิภวิสฺสตี* ฯ ยํ ปเนตํ โลกิยํ ตตฺถ ทุกฺขณานิ
 ปริยฺญูจฺจนาภิกาวเสณ ปวตฺตมานํ สกฺกายทฺธิญฺจํ นีวตฺเตตี* ฯ สมุทฺทย-
 ฌาณํ อจฺเจททฺธิญฺจํ ฯ นิโรธฌาณํ สสฺสตีทฺธิญฺจํ ฯ มคฺคฌาณํ
 อกิริยทฺธิญฺจํ ฯ ทุกฺขณานิ วา ชฺวสุภฺสฺสชฺชตฺตภาวเรหิตฺสฺส ขนฺนฺเชตฺส
 ชฺวสุภฺสฺสชฺชตฺตภาวสณฺณาสงฺฆาตฺสเมเล วิปฺปฏิปตฺตี* ฯ สมุทฺทยฌาณํ
 อิสฺสรปฺชานกาลสภาวาทิหิ โลกโ ปวตฺตตีตี อการณฺे การณานิ-
 มานปฺปวตฺตํ เหตุมฺหิ วิปฺปฏิปตฺตี* ฯ นิโรธฌาณํ อรูปโลกโลก-
 ญฺปิภาทิสฺส อปฺปวตฺตคฺคคาหฺภูตํ นิโรเธ วิปฺปฏิปตฺตี* ฯ มคฺคฌาณํ กาม
 สุขลลิกอตฺตกิลมณฺานุโยคปฺปภเว อวิสุทฺธิมคฺเค วิสุทฺธิมคฺคคฺคาห-
 วเสณ ปวตฺตํ อฺปาเย วิปฺปฏิปตฺตี นีวตฺเตตี* ฯ เตเนตํ วุจฺจตี

โลกเ โลกปฺปภเว โลกตฺถงฺกเม สีเว จ ตฺทฺปาเย

สมฺมุยฺหติ ตาว นโร น วิชานาตี ยาว สจฺจานิตี* ฯ

เอวเมตฺถ ฌาณกิจฺจโตปี วินิจฺฉโย เวทิตฺตฺโพ* ฯ

อนฺุโตคตานิ ปภเวทตี* ฯ ทุกฺขสจฺจสฺมี หิ จเปตฺวา ตณฺฺหฺญเจว
 อนาสวธฺมเม จ เสสา สพฺพธฺมมา อนฺุโตคตา* ฯ สมุทฺทยสจฺเจ ฉตฺตีส
 ตณฺฺหาวิจฺริตานิ* ฯ นิโรธสจฺจสมฺมิตฺสฺสี* ฯ มคฺคสจฺเจ สมฺมาทฺธิญฺจ-

๑. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๗ ฯ

อินทริย สัจจนิทเทโส

มโหฆปาริมตฺรตํสมฺปาปกวายาเมหิ ปโยเชตฺวาเปตานิ อูปมาโต
เวทิตพฺพานีติ ฯ เอวเมตฺถ อูปมาโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ ฯ

จตุกกโตติ ฯ อตฺถิ เจตฺถ ทฺกขํ น อริยสจฺจํ ฯ อตฺถิ
อริยสจฺจํ น ทฺกขํ ฯ อตฺถิ ทฺกขณฺเจว อริยสจฺจณฺจ ฯ อตฺถิ
เนว ทฺกขํ น อริยสจฺจํ ฯ เอส นโย สมฺมทฺยาทีสุ ฯ ตตฺถ มคฺค-
สมฺปยุตฺตา ฐมา สามณฺณผลานิ จ ยถนิจฺจํ ตํ ทฺกขณฺตี
วจนโต สงฺขารทฺกขตฺยา ทฺกขํ น อริยสจฺจํ ฯ นิโรโธ อริยสจฺจํ
น ทฺกขํ ฯ อิตฺริ ปน อริยสจฺจทฺวํ สฺยา ทฺกขํ อนิจฺจโต น
ปน ยสฺส ปริณฺญา ย ภควติ พฺรหฺมจฺริยํ วุสฺสตี ตตฺถเตน ฯ
สพฺพากาเรน ปน อูปาทานกฺขนฺธปฺลจฺจํ ทฺกขณฺเจว อริยสจฺจณฺจ
อณฺณตฺร ตณฺหยา ฯ มคฺคสมฺปยุตฺตา ฐมา สามณฺณผลานิ จ
ยสฺส ปริณฺณตฺถํ ภควติ พฺรหฺมจฺริยํ วุสฺสตี ตตฺถเตน เนว ทฺกขํ
น อริยสจฺจํ ฯ เอวํ สมฺมทฺยาทีสุปี ยถาโยคํ โยเชตฺวา จตุกกโตเปตฺถ
วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ ฯ

สุณฺณเตกวิธาทีหิตี เอตฺถ ฯ สุณฺณโต ตาว ฯ ปรมตฺถเนน
หิ สพฺพานเนว สจฺจานิ เวทกการกนิพฺพุตคฺมกาภาวโต สุณฺณานีติ
เวทิตพฺพานิ ฯ เตเนตํ วุจฺจตี ฯ

ทฺกขเมว หิ น โกจิ ทฺกขิโต
การโก น กิริยาว วิชฺชตี
อตฺถิ นิพฺพุติ น นิพฺพุโต ปฺมา
มคฺคมตฺถิ คมโก น วิชฺชตีติ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อถวา

ฐวสุกฺขตฺตสฺสณฺํ ปุริมทฺวยมตฺตสฺสณฺมมตปํ
ฐวสุขอตฺต วิรหิตํ มคฺโค อิติ สฺสณฺตฺตา เตสฺ
นิโรธสฺสณฺานิ วา ตีณิ นิโรโธ จ เสตฺตฺตยสฺสณฺโย ๑

ผลสฺสณฺโย วา เอตฺถ เหตุ สมุทฺเย ทฺกฺขสฺสกาวิทํ มคฺเค จ
นิโรธสฺส ๑ น ผลน สกฺพโก ปกฺติวาทีนํ ปกฺติ วีย ๑ เหตุสฺสณฺณจ
ผลํ ทฺกฺขสมุทฺยานํ นิโรธมคฺคานนฺจ อสมวายา ๑ น เหตุสมเวตํ
เหตุผลํ สมวายวาทีนํ ทฺวโณกฺกาที วีย ๑ เตนตํ วุจฺจติ
ตฺยมิชฺช นิโรธสฺสณฺํ ตฺยเนน เตนานิ นิพฺพุติ สฺสณฺา
สฺสณฺโย ผลน เหตุ ผลมฺปิ ตํ เหตุนา สฺสณฺนฺติ ๑
เอวํ ตาว สฺสณฺโต วินิจฺฉโย เวทิตฺตฺโพ ๑

เอกวิธาทีหิตี ๑ สพฺพเมว เจตฺถ ทฺกฺขํ เอกวิธํ ปวตฺติ-
ภาวิทํ ๑ ทฺวิธํ นามรูปโต ๑ ติวิธํ กามรูปารูปปตฺติภวภทโต ๑
จตฺตฺตฺพิธํ จตฺตฺอาหารภทโต ๑ ปญฺจวิธํ ปญฺจปาทานกฺขนฺธภทโต ๑
สมุทฺโยปิ เอกวิธํ ปวตฺตกภาวิทํ ๑ ทฺวิธํ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา-
สมฺปยุตฺตโต ๑ ติวิธํ กามภววิภวตฺตฺตฺหาภทโต ๑ จตฺตฺตฺพิธํ
จตฺตฺมคฺคปฺปเหยฺยโต ๑ ปญฺจวิธํ รูปาภินนฺทนาทีภทโต ๑ จตฺตฺพิธํ
จตฺตฺนฺทากายภทโต ๑ นิโรโธปิ เอกวิธํ อสงฺขตฺธาตฺตภาวิทํ ๑
ปริยาเยน ปน ทฺวิธํ สอฺปาทีเสสอฺนฺปาทีเสสภทโต ๑ ติวิธํ
ภวตฺตยวูปสมโต ๑ จตฺตฺตฺพิธํ จตฺตฺมคฺคาคิคมนียโต ๑ ปญฺจวิธํ
ปญฺจจาภินนฺทนาวูปสมโต ๑ จตฺตฺตฺพิธํ จตฺตฺนฺทากายภทโต ๑ มคฺโคปิ

อินทฺริย สจฺจนินฺทเทโส

เอกวิโร ภาเวตพุพโต ฯ ทูวิโร สมถวิปัสสนาเภทโต ทสฺสนภาวนา-
เภทโต วา ฯ ติวโร ขนฺธตฺตยเภทโต ฯ อัยฺ หิ สปปเทสฺตฺตา
นคฺริ วิยรชเชน นินฺปปเทเสหิ ตีหิ ขนฺธเหหิ สงฺคหิตโต ฯ ยถาห ฯ
น โข อาวุโส วิสาข อริเยน อญฺฺจฺกิกเณน มคฺเคนน ตโย ขนฺธา
สงฺคหิตา ตีหิ จ โข อาวุโส วิสาข ขนฺธเหหิ อริโย อญฺฺจฺกิกโก
มคฺโค สงฺคหิตโต ยา จ อาวุโส วิสาข สมฺมาวาจา โย จ สมฺมา-
กมฺมนฺโต โย จ สมฺมาอาชีโว อิเม ฌมฺมา สีสฺลขนฺธสงฺคหิตา
โย จ สมฺมาวายาโม ยา จ สมฺมาสตี โย จ สมฺมาสมาธิ อิเม
ฌมฺมา สมาธิขนฺธสงฺคหิตา ยา จ สมฺมาทิฏฺฐิโย โย จ สมฺมา-
สงฺกปฺโป อิเม ฌมฺมา ปญฺญาขนฺธสงฺคหิตาติ ฯ เอตถ หิ
สมฺมาวาจาทโย ตโย สีสฺลเมว ตสฺมา เต สชาตโต สีสฺลขนฺธเณ
สงฺคหิตา ฯ กิณฺจาปี หิ ปาลียํ สีสฺลขนฺธเณติ ภูมฺเมน นินฺทเทโส
กโต อตุโถ ปน กรณวเสเนว เวทิตพุโพ ฯ สมฺมาวายามาทีสุ
ปน ตีสุ สมาธิ อคฺตโน ฌมฺมตาย อารมฺมเณ เอกคฺคภาเวน
อปฺเปตฺตํ น สกฺโกติ วิริเย ปน ปคฺคหกิจฺจํ สาเชนฺเต สติยา จ
อปฺปลาปนกิจฺจํ สาเชนฺติยา ลทฺฐปกาโร หุตฺวา สกฺโกติ ฯ

ตตฺตรายํ อุปฺมา ฯ ยถา หิ นกฺขตฺตํ กิฬิสฺสามาติ อุตฺถานํ
ปวิฏฺฐเจสุ ตีสุ สหาเยสุ เอโก สุปฺปมิตฺตํ จมฺปกรุกฺขํ ทิสฺวา หตฺถํ
อุกฺขิปิตฺวา คเหตฺมปี น สกฺกฺกณฺเอยฺย อถสฺส ทฺติโย โอนมิตฺวา ปิฏฺฐิ
ทเทยฺย โส ตสฺส ปิฏฺฐิยํ จตฺวาปี กมฺปมาโน คเหตฺตํ น สกฺกฺกณฺเอยฺย

วิสุทธิมคเค

อถสฺส อิตโร อัสกุฏฺฐิ อูปนามะยฺย โส เอกสฺส ปิฏฺฐิจฺฉิ จตฺวา
เอกสฺส อัสกุฏฺฐิ โอลุพฺภ ขถารุจฺฉิ ปุปฺพานิ โอจินิตฺวา ปิณฺณตฺวา
นทฺทตฺตํ กิเพยฺย เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพิ ฯ เอกโต อูยฺยานํ
ปวิฏฺฐา ตโย สหยา วิย หิ เอกโต ชาตา สมฺมาวายามาทโย
ตโย ฌมฺมา ฯ สุปฺปฬิตจฺมปโก วิย อารมฺมณํ ฯ หตฺถิ อุกฺขิปิตฺวาปี
คเหตุ อสกุโกนฺโต วิย อตฺตโน ฌมฺมตฺยา อารมฺมณฺเ เอกคฺคภาเวน
อปฺเปตฺติ อสกุโกนฺโต สมฺมาธิ ฯ ปิฏฺฐิจฺฉิ ทตฺวา โอนตสหาโย วิย
วายาโม ฯ อัสกุฏฺฐิ ทตฺวา จิตสหาโย วิย สติ ฯ ยถา เตสุ
เอกสฺส ปิฏฺฐิจฺฉิ จตฺวา เอกสฺส อัสกุฏฺฐิ โอลุพฺภ อิตโร ขถารุจฺฉิ
ปุปฺพิ คเหตุ สกุโกติ เอวเมว วิริเย ปคฺคหกิจฺจํ สาเชนฺเต
สติยา จ อปีลาปนกิจฺจํ สาเชนฺติยา ลทฺฐปกาโร สมฺมาธิ สกุโกติ
อารมฺมณฺเ เอกคฺคภาเวน อปฺเปตฺติ ฯ ตสมฺมา สมฺมาธิเยเวตฺถ สชาติโต
สมฺมาธิกฺขนฺเชน สงฺคหิตฺวา ฯ วายามสติโย ปน กิริยโต สงฺคหิตา
โหนติ ฯ สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาสงฺกปฺเปสฺสปี ปญฺญา อตฺตโน ฌมฺมตฺยา
อนิจฺจํ ทฺกขํ อนตฺตาคิ อารมฺมณํ นิจฺเจตฺตํ น สกุโกติ วิตกฺเก
ปน อาโกญฺเฏตฺวา อาโกญฺเฏตฺวา เทนฺเต สกุโกติ ฯ ถลํ ฯ ยถา หิ
หฺเรณฺณโก กหาปณํ หตฺถเ จเปตฺวา สพฺพภาเคสุ โอลเเกตฺกาโม
สมฺมานปี น จกฺขตเลเนว ปวตฺเตตฺตํ สกุโกติ องฺคฺลิตฺพเพหิ ปน
ปวิตฺเตตฺวา ปวิตฺเตตฺวา อิตฺถิจิตฺถ โอลเเกตฺตํ สกุโกติ เอวเมว
น ปญฺญา อตฺตโน ฌมฺมตฺยา อนิจฺจาทิวเสน อารมฺมณํ นิจฺเจตฺตํ
สกุโกติ อภินิโรปนลทฺทณฺเ ปน อาหนนปรีโยหนนรเสน วิตกฺเกน

วิสุทธิมคฺเค

ปุริมานิ จ เทว สภากานิ ทูรวคฺคาหฺญฺเจน คมฺภีรตฺตา โลกียตฺตา
สํสวตฺตา จ ๑ วิสภากานิ ผลเหตุเภทโต ปริณฺเวยยปฺปหํตพฺพโต
จ ๑ ปจฺฉิมนิปี เทว สภากานิ คมฺภีรตฺเตน ทูรวคฺคาหตฺตา
โลกุตฺตรตฺตา อนาสวตฺตา จ ๑ วิสภากานิ วิสยวิสัยเภทโต
สจฺฉิกํตพฺพภเวตพฺพโต จ ๑ ปจฺมตฺตियานิ จาปี สภากานิ
ผลาปเทสโต ๑ วิสภากานิ สงฺขตาสงฺขตโต ๑ ทุตฺติยจตฺตฺถานิ
จาปี สภากานิ เหตุอปเทสโต ๑ วิสภากานิ เอกนตฺตฺถลาภุสฺสโต ๑
ปจฺมจตฺตฺถานิ จาปี สภากานิ สงฺขตโต ๑ วิสภากานิ โลกีย-
โลกุตฺตรโต ๑ ทุตฺติยตฺตियานิ จาปี สภากานิ เนวเสกฺขานาเสกฺข-
ภาวโต ๑ วิสภากานิ สารมฺมณานารมฺมณโต ๑

อิตฺติ เอวํ ปกาเรหิ นเยหิ จ วิจฺกฺขโณ

วิชฺฌณา อริยสจฺจํ สภากวิสภากคฺคณฺติ ๑

อิตฺติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทธิมคฺเค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร อินฺทฺริยสจฺจนิทฺเทโส นาม โสฬสโม ปริจฺเฉโท ๑

ปญฺญาภุมิณีทฺเทโส

อิทานิ ขนฺธายคฺคณาตฺตอินฺทฺริยสจฺจปฏฺิจฺจสมุปฺปาทาทีเกทา ชมฺมา
ภุมิตี เอวํ วุคฺเตสฺส อิมิสฺสา ปญฺญา ย ภูมิจฺเจเตสฺส ชมฺเมสฺส ยสฺมา
ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโท เจว อาทิสทฺเทน สงฺคหิตา ปฏฺิจฺจสมุปฺปนา
ชฺมมา จ อวเสสา โหนฺติ ตสฺมา เตสํ สํวณฺณนาภุคฺคโม
อนุปฺปตฺโต ๑

ปณณามินิทเทโส

ตตถ อวิชชาทโย ดาว ธมมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ เวทิตพฺพา ฯ
 วุตฺตลฺลเหตฺติ ภควตา กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อวิชชา-
 ปจฺจยาภิกฺขเว สงฺขารรา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณ-
 ปจฺจยา นามรูปํ นามรูปปจฺจยา สพายตฺนํ สพายตฺนปจฺจยา
 ผสฺโส ผสฺสปจฺจยา เวทนาเวทนาปจฺจยา ตณฺหา ตณฺหา-
 ปจฺจยา อุปาทานํ อุปาทานปจฺจยา ภโว ภวปจฺจยา ชาตี
 ชาตีปจฺจยา ชรามรณํ โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ
 เอมตสฺส เภวตสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺทโย โหติ อํยํ วุจฺจติ
 ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ฯ ชรามรณาทโย ปน ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา
 ธมฺมาตี เวทิตพฺพา ฯ วุตฺตลฺลเหตฺติ ภควตา กตเม จ ภิกฺขเว
 ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ
 ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิจารณ์ฺนํ นิโรธธมฺมํ ชาตี
 ภิกฺขเว ฯเปฯ ภโว อุปาทานํ ตณฺหา เวทนา ผสฺโส สพายตฺนํ
 นามรูปํ วิญฺญาณํ สงฺขารรา อวิชชา ภิกฺขเว อนิจฺจา สงฺขตา
 ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ขยธมฺมา วยธมฺมา วิจารณ์ฺนมา นิโรธธมฺมา
 อิมํ วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมาตี ฯ

อํยํ ปนตถ สงฺเขโป ฯ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปจฺจยธมฺมา
 เวทิตพฺพา ฯ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมาตี เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ
 นิพฺพตฺตธมฺมา ฯ กถมิทํ ชานิตพฺพนฺติ เจ ฯ ภควโต วจเนน ฯ
 ภควตา หิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมเทสนาสฺส เต กตโม จ
 ๑. ม. ชรามรณ- ฯ ๒. ส. นิตาน. ๑๖/๑ ฯ ๓. ส. นิตาน. ๑๖/๓๑ ฯ

วิสุทธิมคเค

ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ชาติปจฺจยา ภิกขเว ชรามรณํ
อุปฺปาทา วา ตถาคตาณํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตาณํ จิตาว
สา ธาตุ ฌมฺมภูจฺจิตตา ฌมฺมนิยามตา อิทปฺปจฺจยตา ตํ ตถาคโต
อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺพุชฺชิตฺวา อภิสเมตฺวา อัจฺจขติ
เทเสติ ปณฺณเปติ ปฏฺฐเปติ วิวริติ วิภชติ อุตฺตานิโกโรติ ปสฺสเถติ
จาห ชาติปจฺจยา ภิกขเว ชรามรณํ ภาวปจฺจยา ภิกขเว ชาติ
ฯเปฯ อวิชฺชาปจฺจยา ภิกขเว สงฺขารา อุปฺปาทา วา ตถาคตาณํ
ฯเปฯ วิภชติ อุตฺตานิโกโรติ ปสฺสเถติ จาห อวิชฺชาปจฺจยา
ภิกขเว สงฺขารา อิติโข ภิกขเว ยา ตตฺร ตถตา อวิตถตา
อนนฺถถตา อิทปฺปจฺจยตา อัย วุจฺจติ ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติฯ
เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทำ เทเสนฺเตน ตถตาทีหิ เววจเนหิ ปจฺจย-
ฌมฺมาว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วุตฺตาฯ ตสฺมา ชรามรณาทีนํ
ฌมฺมานํ ปจฺจยลภฺขโณ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ทุกฺขานุพฺพนฺธนโรโส
กฺมฺมกฺคปจฺจปฏฺฐาโนติ เวทิตพฺโพฯ โส ปนายํ เตหิ เตหิ
ปจฺจเยหิ อนุนาริเกหฺว ตสฺส ตสฺส ฌมฺมสฺส สมฺภวโต ตถตาติ
สามคฺคิ อฺปกเตสฺส ปจฺจเยสฺส มฺหุตฺตมฺปิ ตโต นิพฺพตฺตฺตานํ ฌมฺมานํ
อสมฺภวาภาวโต อวิตถตาติ อณฺณฌมฺมปจฺจเยหิ อณฺณฌมฺมา-
นุปฺปตฺติโต อนนฺถถตาติ ยถาวุตฺตฺตานํ เอเตสํ ชรามรณาทีนํ
ปจฺจยโต วา ปจฺจยสมฺภูโต วา อิทปฺปจฺจยตาติ วุตฺโตฯ
ตตฺรารํ วจนญฺโจะฯ อิมสํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยาฯ อิทปฺปจฺจยาเอว
๑. สํ. นิตาน. ๑๖/๓๐ ฯ

ปณณานิทเทโส

อิทปฺปจฺยตาฯ อิทปฺปจฺยานํ วา สมฺมูโห อิทปฺปจฺยตาฯ

ลกฺขณํ ปเนตฺถ สทฺทสตุตฺโต ปริเยสิตฺตพฺพํ ฯ

เกจิ ปน ปฏฺิจฺจ สมฺมา จ ติตฺถิยปริกปฺปิตปฺกตฺติปริสาทิ-
 การณนिरเปกฺโข อุปฺปาโท ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาโทติ เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ
 ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาโทติ วทฺนฺติ ฯ ตํ น ยุชฺชติ ฯ กสมฺมาฯ สุตฺตาภาวโต
 สุตฺตวิโรธโต กมฺภีรณยาสมฺภวโต สทฺทเภทโต จ ฯ อุปฺปาทนมตฺตํ
 ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาโทติ हि สุตฺตํ นตฺถิ ฯ ตํ ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาโทติ จ
 วทฺนฺตสฺส ปเทสฺวิหารสฺตฺตวิโรธो อापชฺชติ ฯ กถํ ฯ ภควโต
 हि อตฺถิ ภควา รตฺติยา ปจฺมํ ยามํ ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาทํ
 อนุโลมปฏฺิจฺจโลมํ มนฺสากาสีตฺติอาทิวจฺจนโต* ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาทมนฺสิกาโร
 ปจฺมาภิสมฺพุทฺทวิหาโร ฯ ปเทสฺวิหาโร จ ตสฺสเสกฺเทศฺวิหาโร ฯ
 ยถาห ฯ เยน สุวํหํ ภิกฺขเว วิหารเณน ปจฺมาภิสมฺพุทฺโท วิหฺรามิ
 ตสฺส ปเทเสน วิหาสิณฺติ* ฯ ตตฺร จ ปจฺจยาการทสฺสเนน วิหาสิ
 น อุปฺปาทมตฺตทสฺสเนนาติ ฯ ยถาห ฯ โส เอวํ ปชานามิ
 มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยาปี เวทฺยิตฺตํ สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยาปี เวทฺยิตฺตํ มิจฺฉา-
 สจฺกปฺปจฺจยาปี เวทฺยิตฺตฺนฺติ* ฯ สพฺพํวิตฺถาเรตฺตพฺพํ ฯ เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ
 ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาโทติ วทฺนฺตสฺส ปเทสฺวิหารสฺตฺตวิโรธो อापชฺชติ ฯ
 ตถา กจฺจานสฺตฺตวิโรธो ฯ กจฺจานสฺตฺเตปี हि โลกสมฺมทฺยํ จ
 โข กจฺจาน ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ปสฺสโต ยา โลกเณ นตฺถิตา
 สาน โหตีตี* ฯ อนุโลมปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาโท โลกปจฺจยโต โลกสมฺมทฺโยติ

๑. วิ. มหาวคค.๔/๑ ฯ ๒. สํ. มหาวาร. ๑๕/๑๖ ฯ ๓. สํ. นีทาน. ๑๖/๒๑ ฯ

วิสุทธิมคเค

อุจฺเจททีฏฺฐิสฺมคฺขมาตตถฺ ปกาสิโต น อุปฺปาทมตฺตํ ๑ น หิ อุปฺปาท-
มตฺตทสฺสเนน อุจฺเจททีฏฺฐิยา สฺมคฺขมาโต โหติ ปจฺจยानุปรม-
ทสฺสเนน ปน โหติ ปจฺจยानุปรเม ผลานุปรมโตติ ๑ เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ
ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโทติ วทนฺตสฺส กจฺจงานสฺสจฺจวิโรโรปิ อาปชฺชติ ๑
คฺมกฺกิรณยาสมภฺวโตติ ๑ วุตฺตํ โข ปเนตฺติ ภควตา คฺมกฺกิโร จายํ
อานนฺท ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโท คฺมกฺกิราวภาโส จาติ ๑ คฺมกฺกิรตฺตณฺจ
นาม จตฺตพฺพิชฺ ๑ ตํ ปโรโต วณฺณยิสฺสาม ๑ ตํ อุปฺปาทมตฺเต
นตฺติ ๑ จตฺตพฺพิชฺนยปฏฺิจฺจมณฺฑิตตฺตณฺเจตฺติ ปฏฺิจฺจสมุปฺปาทํ วณฺณยณฺติ ๑
ตมฺปิ นยจตฺตกํ อุปฺปาทมตฺเต นตฺติ ๑ อิติ คฺมกฺกิรณยาสมภฺวโตปิ
น อุปฺปาทมตฺตํ ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโท ๑ สทฺทภฺเกทโตติ ๑ ปฏฺิจฺจสทฺโท
จ ปนํยํ สฺमानเ กตฺตริ ปุพฺพกาเล ปยฺชชฺมาโน อตฺถสิทฺธิกโร
โหติ ๑ เสยฺยถิํ ๑ จกฺขุณฺจ ปฏฺิจฺจ รุเป จ อุปฺปชฺชติ
จกฺขุวิณฺณณณฺติ ๑ อิธ ปน ภาวสาธเนน อุปฺปาทสทฺเทน สทฺธี
ปยฺชชฺมาโน สฺमानสฺส กตฺต อภาวโต สทฺทภฺทํ คจฺจติ น จ
กิลฺลจ อตฺถํ สาธะตีติ สทฺทภฺเกทโตปิ น อุปฺปาทมตฺตํ ปฏฺิจฺจ-
สมุปฺปาโทติ ๑ ตตฺถ สฺยา โหติสทฺเทน สทฺธี โยชฺยิสฺสาม
ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโท โหตีติ ๑ ตํ น ยุตฺตํ ๑ กสฺมา ๑ โยคาภาวโต เจว
อุปฺปาทสฺส จ อุปฺปาทปฺปตฺติโทสโต ๑ ปฏฺิจฺจสมุปฺปาทํ โว ภิกฺขเว
เทสิสฺสามิ กตฺโม จ ภิกฺขเว ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโท ๑ เป ๑ อัย
วจฺจติ ภิกฺขเว ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโทติ ๑ อิมสฺส หิ ปเทสฺส เอเกนปี
๑. ที. มหา. ๑๐/๖๕ ๑ ๒. ส. นิตาน. ๑๖/๘๓ ๑ ๓. ส. นิตาน. ๑๖/๒ ๑

วิสุทธิมคเค

สมุปปาโท จาติ ปฏิจฺจสมุปปาโทฯ อปิจ สห อุปฺปชฺชตีติ
สมุปปาโทฯ ปจฺจยสามคฺคี ปน ปฏิจฺจ น ปจฺจกฺขายาติ ฯ
เอวมฺปิ ปฏิจฺจ จ โส สมุปปาโท จาติ ปฏิจฺจสมุปปาโท ฯ
ตสฺส จายํ เหตุสมฺมุโห ปจฺจโยติ ตปฺปจฺจโยฯ ตปฺปจฺจยตฺตา
อยมฺปิ ยถา โลเก เสมฺหสฺส ปจฺจโย คฺุโป เสมฺโห คฺุโพติ วุจฺจติ
ยถา จ สาสเน สุขปจฺจโย พุทฺธานํ อุปฺปาโท สุโข พุทฺธานํ
อุปฺปาโทติ วุจฺจติ ตถา ปฏิจฺจสมุปปาโท อิจฺเจว ผลโวหารเณ
วฺตุโตติ เวทิตพฺโพ ฯ อถวา

ปฏิมฺขมิโตติ วฺตุโต เหตุสมฺมุโห อํ ปฏิจฺจโจติ
สหิตฺเต อุปฺปาเทติ จ อิติ วฺตุโต โส สมุปฺปาโท ฯ

โย หิ เอส สงฺขาราทีนํ ปาตฺถาวาย อวิชฺชาทีเอเกกเหตุสี่เสน
นิทฺทิกฺกุโง เหตุสมฺมุโห โส สาธารณผลนํปฺผาทกฺกุเณน อเวกฺลลฺกฺกุเณน จ
สามคฺคีองฺกานํ อณฺณมณฺณเณน ปฏิมฺขํ อิตฺถ คโตติ กตฺวา ปฏิจฺจโจติ
วุจฺจติ ฯ สุวายํ สหิตฺเตยว อณฺณมณฺณํ อวินิพฺโปกวฺตุตฺติธมฺเม
อุปฺปาเทตีติ สมุปฺปาโทตีปิ วฺตุโต ฯ เอวมฺปิ ปฏิจฺจโจ จ โส สมุปฺปาโท
จาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ฯ อปโร นโย ฯ

ปจฺจยตฺตา อณฺโณณฺณํ ปฏิจฺจ ยสฺมา สมนํ สห จ ธมฺเม
อยมฺอุปฺปาเทติ ตโตปิ เอวมฺริ ภาสีตา มุนินา ฯ

อวิชฺชาทีสี่เสน นิทฺทิกฺกุจฺจเยสุ หิ เย ปจฺจยา สงฺขาราทีกํ ธมฺมํ
อุปฺปาเทนฺติ น เต อณฺณมณฺณํ อปฏิจฺจ อณฺณมณฺณเวกฺลฺล
สตี อุปฺปาเทตฺถ สมนฺตถาติฯ ตสฺมา ปฏิจฺจ สมนํ สห จ

ปณณามินิทเทโส

น เอเกกเทสํ นาปี ปุพฺพาปรภาเวน อัยํ ปจฺจยตา ฐมฺเม
อุปฺปาเทตฺติ อตุถานุสสารโวหารกฺุสเลน มุณินา เอวมิธ ภาสิตา
ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโทเตวว ภาสิตาตุยฺตุโล ๑ เอวํ ภาสฺมาเนน จ

ปุริเมน สสุตฺตาทึนํ อภาโว ปจฺฉิเมน จ ปเทน

อุจฺเจทาทีวึฆาโต ทฺวเยน ปรีทึปีโต ญาโย ๑

ปุริเมนาติ ปจฺจยสามกฺคิปีรึทึปีเกน ปฏฺิจฺจปเทน ปวตฺติฐมฺมานํ
ปจฺจยสามกฺคิยํ อายตฺตวตฺติตฺตา สสุตฺตาเหตุวิสมเหตุวสวตฺติวาทป-
ปเกทานํ สสุตฺตาทึนํ อภาโว ปรีทึปีโต โหติ ๑ กึ หิ สสุตฺตาทึนํ
อเหตุอาทิวเสน วา ปวตฺตํ ปจฺจยสามกฺคิยาติ ๑ ปจฺฉิเมน จ
ปเทนาติ ฐมฺมานํ อุปฺปาทปรีทึปีเกน สมุปฺปาทปเทน ปจฺจยสามกฺคิยํ
ฐมฺมานํ อุปฺตฺติโต วิหตาอุจฺเจทนตฺติกากรึยวาทาติ อุจฺเจทาที-
วึฆาโต ปรีทึปีโต โหติ ๑ ปุริมปุริมปจฺจยวเสน หิ ปุณฺปุณฺ
อุปฺปชฺชมาเนสุ ฐมฺเมสุ กฺุโต อุจฺเจทนตฺติกากรึยวาทา จาติ ๑
ทฺวเยนาติ สกฺเลน ปฏฺิจฺจสมุปฺปาทวจนฺน ๑ ตฺสฺสา ตฺสฺสา ปจฺจย-
สามกฺคิยา สนฺตตี อวิจฺฉินฺนํทฺวา เตสํ เตสํ ฐมฺมานํ สมฺภวโต
มชฺฉิมาปฏฺิปปทา ๑ โส กโรติ โส ปฏฺิสฺเวเทติ อญฺโหล กโรติ
อญฺโหล ปฏฺิสฺเวเทตฺติ วาทปฺปหานํ ชนปทนิรุตฺติยา อนภินิเวโส
สมณฺญาย อนตฺติชานนฺติ อัยํ ญาโย ปรีทึปีโต โหตฺติ ๑ อัยํ
ตาว ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโทติ วจนมตฺตสฺสุตฺโต ๑

ยา ปนายํ ภควตา ปฏฺิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสนฺเตน อวิชฺชาปจฺจยา
สงฺขาราติอาทึนา นเยน นิกฺขิตฺตา ตฺนฺติ ตฺสฺสา อตุถสํวณฺณํ

วิสุทธิมคฺเค

กโรนุเตน วิชชวาทิมณฺฑลํ โอตริตฺวา อจาริเย อนพฺภาจิกฺขนฺเต
สกสมฺมํ อโวกมฺนฺเตน ปรสมฺมํ อนารุหนฺเตน สุตฺตํ อปฺปฏิพาหนฺเตน
วินยฺมฺ อโนโลเมนฺเตน มหาปเทเส อโโลเกนฺเตน ฌมฺมํ ทีเปนฺเตน
อตุถํ สงฺคาหนฺเตน* ตเมวตฺถํ ปฺนรเวตฺเตตฺวา อปฺเรหิปี ปริยาเยหิ*
นิตฺทิสนฺเตน จ ยสฺมา อตฺถสํวณฺณา กาทพฺพา โหติ ปกฺติยาปี จ
ทุกฺกราว ปฺฏิจฺจสมฺปฺปาตสฺส อตฺถสํวณฺณา ยถาหุ โปราณา

สจฺจํ สตุโต ปฺฏิสฺนฺธิ ปจฺจยาการเมว จมฺ

ทุทฺทสา จตุโร ฌมฺมา เทเสตฺถจฺ สฺทุกฺกราคิ

ตสฺมา อณฺตฺร อากฺมาธิกมฺปฺตฺเตหิ น สฺกรา ปฺฏิจฺจ-
สมฺปฺปาตสฺส อตฺถสํวณฺณาติ ปฺริตฺถลฺยิตฺวา

วตฺตุกาโม อหํ อชฺช ปจฺจยาการวณฺณนํ

ปฺติจฺจํ นาธิกจฺฉามิ อชฺโฆกาพฺโหว สาคฺริ

สาสนํ ปนิตํ นานา- เทสนานยมนฺฑิตํ

ปฺพุพฺพาจริยมคฺโค จ อพฺโพจฺฉินฺโน ปวตฺตติ

ยสฺมา ตสฺมา ตทฺถยํ สนฺนิสฺสายตฺถวณฺณนํ

อารภิสฺสามิ เอตฺสฺส ตํ สฺฆณฺถ สฺมาหิตา ฯ

วตฺตตฺถเหตํ ปฺพุพฺพาจริเยหิ

โย โกจิมิ อภฺภูจิกฺตฺวา สฺเณยฺย

ลเถถ ปฺพุพฺพาปฺริยํ วิเสสํ

ลทฺธาน ปฺพุพฺพาปฺริยํ วิเสสํ

๑. สงฺคาหนฺเตนาติปี ทิสฺสตี ฯ ๒. ม. ปริยาณฺตฺเรหิ ฯ

ปณณามินิทเทโส

อทสฺสนํ มจฺจุราชสฺส กจฺเจติ ฯ

อิติ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราทิอาทิสฺส หิ อาทิตฺเตยว ตาว

เทสฺนาภทโต อตฺถล- ลกฺขณกวิธาทิตฺโต

องฺคานนฺจ ววฺฏฺจํ วิญฺญาตพฺโพ วิญฺจฺนโย ฯ

ตตฺถ เทสฺนาภทตฺติ ฯ ภควโต หิ วฺลฺลิตฺหารกานํ จตฺตุนํ

ปฺริสํ วิญฺจฺนคฺคหณํ วิย อาทิตฺโต วา มชฺฌโต วา ปญฺจาย ยาว
ปฺริโยสํ ตถา ปฺริโยสํ วิญฺจฺนคฺคหณํ วา มชฺฌโต วา ปญฺจาย ยาว อาทิตฺติ
จตฺตพฺพิธา ปญฺจิจฺจสมุปฺปาทเทสฺนา ฯ ยถา หิ วฺลฺลิตฺหารเกสฺส จตฺต
ปฺริเสสฺส เอโก วฺลฺลิตฺยา มฺลเมว ปจฺจํ ปสฺสตี โส ตํ มฺลเจตฺวา
สพฺพํ อากทฺตฺติตฺวา อาทาย กมฺเม อฺปนฺเต เอวํ ภควา อิติ
โฆ ภิกฺขเว อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารานํ ฯ เปฯ ชาตีปจฺจยา ชฺรา-
มรณนฺติ อาทิตฺโต ปญฺจาย ยาว ปฺริโยสํ ปญฺจิจฺจสมุปฺปาท
เทเสติ ฯ ยถา ปนฺ เตสฺส ปฺริเสสฺส เอโก วฺลฺลิตฺยา มชฺฌํ ปจฺจํ
ปสฺสตี โส มชฺฌเณ จินฺทิตฺวา อฺปฺริภาคณฺเณว อากทฺตฺติตฺวา อาทาย
กมฺเม อฺปนฺเต เอวํ ภควา ตสฺมี ตํ เวทณํ อภินฺนทโต
อภิวทโต อชฺโฆสํย ติจฺจโต อฺปฺปชฺชติ นนฺทิตฺยา เวทณาสฺส นนฺทิต
ตทฺปาทานํ ตสฺสฺปาทานปจฺจยา ภโว ภวปจฺจยา ชาตีตี มชฺฌโต
ปญฺจาย ยาว ปฺริโยสํ เทเสติ ฯ ยถา จ เตสฺส ปฺริเสสฺส เอโก
วฺลฺลิตฺยา อคฺคํ ปจฺจํ ปสฺสตี โส อคฺคเณ กเหตฺวา อคฺคานุสํเรเนว
ยว มฺลลา สพฺพํ อาทาย กมฺเม อฺปนฺเต เอวํ ภควา ชาตีปจฺจยา

วิสุทธิมคเค

ชรามรณนุติ อิติ โข ปเนตํ วุตตํ ชาติปจฺจยา นฺโฆ ภิกฺขเว
ชรามรณํ โน วา กถํ วา เอตถ โหตีติ ชาติปจฺจยา ฆนฺเต
ชรามรณํ เอวํ โน เอตถ โหติ ชาติปจฺจยา ชรามรณนุติ ภาวปจฺจยา
ชาติ ฯเปฯ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อิติ โข ปเนตํ วุตตํ
อวิชฺชาปจฺจยา นฺโฆ ภิกฺขเว สงฺขารา โน วา กถํ วา เอตถ
โหตีติ ปริโยसानโต ปญฺจาย ยาว อาทิโตปิ ปญฺจิจฺจสมุปฺปาทำ
เทเสติ ฯ ยถา ปเนเตสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิตฺยา มชฺฌเมว ปจฺจํ
ปสฺสตี โส มชฺฌเม นินฺนิตฺวา เหฏฺฐา โอตฺรนฺโต ยาว มฺลฺลา
อาทาย กมฺเม อุปเนติ เอวํ ภควา อิเม จ ภิกฺขเว จตฺตาริ
อาหารา กิณฺนิตานา กีสฺมุตฺथा กิลฺลชาติกา กิมฺปภาว อิเม จตฺตาริ
อาหารา ตณฺหานิทานา ตณฺหาสมุตฺथा ตณฺหาชาติกา ตณฺหาปภาว
ตณฺหา กิณฺนิตานา เวทนา ผลฺโส สพายตน์ นามรูปํ วิญฺญาณํ
สงฺขารา กิณฺนิตานา สงฺขารา อวิชฺชนิทานา ฯเปฯ อวิชฺชาปภาวตี
มชฺฌโต ปญฺจาย ยาว อาทิโต เทเสติ ฯ

กสฺมา ปเนวํ เทเสตีติ ฯ ปญฺจิจฺจสมุปฺปาทสุส สมฺนตฺตททกตฺตา
สยญฺจ เทสนาวิลาสปฺปตฺตตฺตา ฯ สมฺนตฺตททโก หิ ปญฺจิจฺจสมุปฺปาโท ฯ
ตโต ตโต ฌายปฺปฏิเวธาย ลํวตฺตติเยว ฯ เทสนาวิลาสปฺปตฺโต จ
ภควา จตฺตเวสารชฺชปฺปฏิสมฺภิตาโยเคน จตฺตพฺพิชฺคมฺภีรภาวปฺปตฺติยา จ ฯ
โส เทสนาวิลาสปฺปตฺตตฺตา นานานเยเหว ฌมฺมํ เทเสติ ฯ วิเสสโต
ปนฺนสฺส ยา อาทิโต ปญฺจาย อนุโลมเทสนา สฺวาปวตฺติการณ-

ปณณามินิทเทโส

วิภาคสมมุพหิ เวเนยฺยชนํ สมนุปลฺลโต ยถาสเกหิ การณเหหิ
 ปวตฺติสนฺทสฺสณตฺถํ อุปลตฺติกุมสฺนฺทสฺสณตฺถญจ ปวตฺตาคี
 วิญญาตพฺพา ฯ ยา ปริโยसानโต ปญฺจาย ปฏฺโถมเทสฺนา สากิจฺจํ
 วตฺตํ โลกโ อานฺโน ชายติ จ ชียฺยติ จ มียฺยติ จาติอาทินา
 นเยน กิจฺจาปนํ โลกมนฺวิโลกยโต ปุพฺพภากปฏฺิเวชานฺสาเรณ ตสฺส
 ตสฺส ชรามรณาทิกสฺส ทุกฺขสฺส อตฺตนา อธิคตการณสฺนฺทสฺสณตฺถํ ฯ
 ยา มชฺฌโต ปญฺจาย ยาว อาทิ ปวตฺตา สากาหารนินทาน-
 ววญฺจาปนานฺสาเรณ ยาว อตีตํ อทฺธานํ อติหริตฺวา ปฺน อตีตทฺธโต
 ปญฺติ เหตุผลปฏฺิปาฏฺิสนฺทสฺสณตฺถํ ฯ ยา ปน มชฺฌโต ปญฺจาย
 ยาว ปริโยसानา ปวตฺตา สากา ปจฺจุปฺปนเนน อทฺธานเน อนาคตทฺธเหตุ-
 สมฺภูจฺจานโต ปญฺติ อนาคตทฺธสฺนฺทสฺสณตฺถํ ฯ ตาสฺ ยา ปวตฺติการณ-
 สมฺมุพฺพหสฺส เวเนยฺยชนสฺส ยถาสเกหิ การณเหหิ ปวตฺติสนฺทสฺสณตฺถํ
 อุปลตฺติกุมสฺนฺทสฺสณตฺถญจ อาทิตโต ปญฺจาย อนฺุโลมเทสฺนา วตฺตา
 สากิธ นิกฺขิตฺตาคี เวทิตพฺพา ฯ

กสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา อาทิตโต วตฺตา ก็ ปกตฺวาทินํ ปกตฺติ
 วิช อวิชฺชาปี อการณํ มฺลการณํ โลกสฺสาติ ฯ น อการณํ ฯ
 อาสวสมฺมทฺยา อวิชฺชาสมฺมทฺโยติ^๒ หิ อวิชฺชาย การณํ วตฺตํ ฯ
 อตฺถิ ปน ปริยาโย येन มฺลการณํ สียา ฯ โก ปเนตฺโตติ ฯ
 วญฺญกถาย สีสภาโว ฯ ภควา หิ วญฺญกถํ กเถนฺโต เทว ชมฺเม
 สีสํ กถฺวา กเถติ อวิชฺชํ วา ฯ ยถาห ฯ ปุริมา ภิกฺขเว

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๖ ฯ ๒. ม. ม. ๑๒/๑๐๐ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

โกฏฺฐิ น ปญฺญาติ อวิชฺชาเย อิตฺโต ปุพฺเพ อวิชฺชา นาโหสิ
อถ ปจฺจนา สมภฺวีติ เหวณเจตฺติ ภิกฺขเว วุจฺจติ อถ จปน
ปญฺญาติ อิทปฺปจฺจยา อวิชฺชาติ ๑ ภวตฺตฺนํ หิ วา ๑ ยถาห ๑
ปุริมา ภิกฺขเว โกฏฺฐิ น ปญฺญาติ ภวตฺตฺนํ หาย อิตฺโต ปุพฺเพ
ภวตฺตฺนํ หา นาโหสิ อถ ปจฺจนา สมภฺวีติ เหวณเจตฺติ ภิกฺขเว
วุจฺจติ อถ จ ปน ปญฺญาติ อิทปฺปจฺจยา ภวตฺตฺนํ หาติ ๑

กสฺมา ปน ภควา วฏฺฐกถํ กถนุโต อิมํ เทว ชมฺเม สีสํ
กถวา กถิตฺติ ๑ สุกฺคิตฺตํ กคฺคิตฺตํ กมฺมสฺส วิเสสเหตุตฺตฺตฺตา ๑
ทฺตฺตฺตํ กคฺคิตฺตํ กคฺคิตฺตํ กคฺคิตฺตํ กคฺคิตฺตํ กคฺคิตฺตํ กคฺคิตฺตํ
อวิชฺชาภิกฺขโต ปุณฺณชฺโช อคฺคิสฺสนฺตาปฺลคฺคาภิกฺขมาตฺตฺตฺตฺตํ
วชฺชคาวี ตาย ปฺริสฺสมาตฺตฺตฺตํ นิสฺสสาทฺตฺตํ อตฺตโน อนตฺตฺตํ
อจฺจโน อนตฺตฺตํ ปาณาตฺตํ อนกปฺปการํ ทฺตฺตํ กคฺคิตฺตํ กคฺคิตฺตํ
อภิกฺขิตฺตํ สุกฺคิตฺตํ ปน กมฺมสฺส วิเสสเหตุ ภวตฺตฺนํ ๑
กสฺมา ๑ ยสฺมา ภวตฺตฺนํ ภิกฺขโต ปุณฺณชฺโช สว วุจฺจติ ปฺปการา คาวี
สีกฺคิตฺตํ สอฺสสาทํ อตฺตโน ปฺริสฺสมวิโนทฺตํ สีกฺคิตฺตํ ปน วิ
กิลฺลสฺสนฺตาปฺริทฺโต สอฺสสาทํ สุกฺคิตฺตํ ปน อนตฺตโน ทฺตฺตํ
ทฺตํ ปฺริสฺสมวิโนทฺตํ ปาณาตฺตํ อนกปฺปการํ
อภิกฺขิตฺตํ อภิกฺขิตฺตํ ๑ เอเตสุ ปน วฏฺฐกถาย สีสฺสเทสุ
ชฺมเมสุ กถฺจจิ ภควา เอกชฺมเมสุ เทสนํ เทเสติ ๑ ๕

ปณณามินิทเทโส

อิติ โข ภิกขเว อวิชชูปนิสา สงขารา สงขารูปนิสั วิญญาณนฺติ-
อาทิฯ ตถา อุปาทานิเยสุ ภิกขเว ชมฺเมสุ อสุสาทานุปลฺลฺสิโน
วิหโรโต ตณฺหา ปวทุตฺตติ ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺติอาทิฯ ฯ
กตฺถจฺจ อุกฺขมฺมฺลิกมฺปิ ฯ เสยฺยถิทํ ฯ อวิชฺชานีวฺรณสุตฺต ภิกขเว
พาลสุตฺต ตณฺหา ย สมฺปยุตฺตสุตฺต เอวมฺมํ กาโย สมฺมทาคโต อิติ
อญฺญเจว กาโย พหิทฺธา จ นามรูปํ อิตฺถेतํ ทวยํ ทวยํ ปฏฺิจจ
ผลฺลฺโส ฉเพวยตฺนานิ เยหิ สุญฺโจ พาลो สุขทฺทุกํ ปฏฺิสฺเวตฺตติ-
อาทิฯ ฯ ตาสฺว เทสฺนาสุ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อญฺ อิจฺเชว
อวิชฺชาวเสน เอกชฺมมฺมฺลิกา เทสฺนาติ เวทิตฺพฺพา ฯ เอวํ ตาเวตฺถ
เทสฺนาเกทโต วิญญาตฺพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

อตฺถโตติ อวิชฺชาทินํ ปทานํ อตฺถโต ฯ เสยฺยถิทํ ฯ ปฺรูเรตฺถ
อญฺตฺตญฺเจน กายทฺวจฺริตาทิ อวิญฺชียํ นาม ฯ อลทฺทพฺพนฺติ อตฺถโต ฯ
ตํ อวิญฺชียํ วิญฺชิตฺติ อวิชฺชา ฯ ตพฺพิปรีตโต กายสุจฺริตาทิ วิญฺชียํ
นาม ตํ วิญฺชียํ น วิญฺชิตฺติ อวิชฺชา ฯ ขนฺธานํ ราสฺญจํ อายตฺนानํ
อายตฺนญฺจํ ธาตฺวนํ สฺลยฺญจํ อินฺทฺริยานํ อธิปฺตฺยญฺจํ สจฺจานํ ตถญฺจํ
อวิทฺตํ กโรตฺติติ อวิชฺชา ฯ ทฺกฺขาทินํ ปิพฺนาทิวเสน วุตฺตํ
จตฺตพฺพิธํ อตฺถํ อวิทฺตํ กโรตฺติติ อวิชฺชา ฯ อนฺตฺวิริเท สํสาเร
สพฺพโยนิคฺติภาววิญญาณญฺจิสฺสคฺตาวาเสสุ สคฺเต ชวาเปตฺติติ
อวิชฺชา ฯ ปรมคฺถโต อวิชฺชมาเนสุ อิตฺถิปฺริสาทิสฺว ชวติ วิชฺชมาเนสุปิ
ขนฺธาทิสฺว น ชวตฺติติ อวิชฺชา ฯ อปฺิจ จกฺขุวิญญาณาทินํ

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๓๗ ฯ ๒. ส. นิตาน. ๑๖/๑๐๒ ฯ ๓. ส. นิตาน. ๑๖/๒๘ ฯ

วิสุทธิมคเค

วตถารมมณานิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนानนฺจ ฐมฺมานิ
ฉาทนโตปิ อวิชฺชา ฯ ยํ ปฏิจฺจ ผลเมติ โส ปจฺจโย ฯ ปฏิจฺจาติ
น วินา อปฺจฺจกฺขิตฺวาติ อตฺโต ฯ เอตฺติ อฺปฺปชฺชติ เจว ปวตฺตติ
จาทิ อตฺโต ฯ อปฺปิ อฺปฺการกฺกุโ จ ปจฺจยฺกุโ จ อวิชฺชา จ
สา ปจฺจโย จาทิ อวิชฺชาปจฺจโย ฯ ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา ฯ
สงฺขตมภิสฺงฺขโรนฺตฺติ สงฺขารา ฯ อปฺปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา
สงฺขารสทฺเทน อากตสงฺขารา จาทิ ทฺวิธา สงฺขารา ฯ ตตฺถ
ปฺลฺลณฺาปฺลฺลณฺาเนนฺชาภิสฺงฺขารา ตโย กายวฺจิจิตฺตสงฺขารา ตโยติ อิม
น อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ฯ เต สพฺเพปิ โลกียกฺกุสลา กุสลาเจตนา-
มตฺตเมว โหนฺติ ฯ สงฺขตสงฺขาโร อภิสฺงฺขตสงฺขาโร อภิสฺงฺขรณก-
สงฺขาโร ปโยคาภิสฺงฺขาโรติ อิม ปน จตฺตาโร สงฺขารสทฺเทน
อากตสงฺขารา ฯ ตตฺถ อนิจฺจา วต สงฺขาราติอาทิสฺสู วุตฺตา สพฺเพปิ
สปฺปจฺจยฺฐมฺมา สงฺขตสงฺขารา นาม ฯ กมฺมณิพฺพตฺตา เตภูมิกา
รฺูปรฺูปรฺมฺมา อภิสฺงฺขตสงฺขาราติ อญฺฺจกถาสฺสู วุตฺตา ฯ เตปิ อนิจฺจา วต
สงฺขาราติ เอตฺถेว สงฺกหํ คจฺจนฺติ ฯ วิสฺสุ ปน เนสํ อากตญฺฺจณํ น
ปฺลฺลณฺายติ ฯ เตภูมิกกฺกุสลา กุสลาเจตนา ปน อภิสฺงฺขรณกสงฺขาโรติ
วฺจฺจติ ฯ ตสฺส อวิชฺชาคโต อຍํ ภิกฺขเว ปฺริสฺปฺกคฺโค ปฺลฺลณฺญฺเจว
สงฺขารํ อภิสฺงฺขโรตฺติอาทิสฺสู อากตญฺฺจณํ ปฺลฺลณฺายติ ฯ กายิก
เจตสิกํ ปน วิริยํ ปโยคาภิสฺงฺขาโรติ วฺจฺจติ ฯ โส ยาวตฺติกา
อภิสฺงฺขารสฺส คติ ตาวตฺติกํ คนฺตุวา อภฺขหาหตฺติ มณฺเณ อญฺฺจาสฺตีติ-
๑. ที. มหา. ๑๐/๑๘๑ ฯ ๒. ส. นิทาน. ๑๖/๕๕ ฯ ๓. อ. ติก. ๒๐/๑๔๑ ฯ

ปณณามินิทเทโส

อาทิสฺ อากโต ๑ น เกวลญฺ เอเตเยว อญฺเณปี สญฺญาเวทยิต-
นิโรธฺ สมาปชฺชนุตฺตสฺ โข อวฺุโส วิสาข ภิภฺขุน ปจฺมํ นิรุชฺฌติ
วจิสฺสงฺขาโร ตโต กายสงฺขาโร ตโต จิตฺตสงฺขาโรติอาทินา นเยน
สงฺขารสทฺเทน อากตาอเนกสงฺขารา ๑ เตสุ นตฺถิ โส สงฺขาโร
โย สงฺขตสงฺขารे สงฺกหํ น กจฺญเยย ๑ อิตฺ ปริ สงฺขารปจฺจยา
วิญฺญาณนฺติอาทิสฺ วุตฺตํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ ๑ อวฺุเต ปน ๑
วิชานาตีติ วิญฺญาณํ ๑ นมตีติ นามํ ๑ รูปปตีติ รูปํ ๑ อาเย
ตฺนติ อายตฺตญฺ นยตีติ อายตฺนํ ๑ ผุสตีติ ผุสฺโส ๑ เวทยตีติ
เวทนา ๑ ปรีตสฺสตีติ ตณฺหา ๑ อุปาทิยตีติ อุปาทานํ ๑ ภวติ
ภาวยติ วาติ ภโว ๑ ชนฺนํ ชาติ ๑ ชีรณํ ชรา ๑ มรฺนติ
เอเตนาติ มรณํ ๑ โสจฺนํ โสโก ๑ ปรีเทวณํ ปรีเทโว ๑
ทฺกขยตีติ ทฺกขํ ๑ อุปฺปาทญฺจิตฺตวเสน วา ทฺวิธา ขณตีติปี ทฺกขํ ๑
ทฺมมฺนสฺส ภาวो ทฺมมฺนสฺสํ ๑ ภูโส อายาโส อุปายาโส ๑
สมฺภวณฺตีติ อภินิพฺพตฺตฺนติ ๑ น เกวลญฺ โสกาทีเหว อถโย
สพฺพปเทหิ สมฺภวณฺตีสทฺทสฺ โยชฺนา กาทพฺพา ๑ อิตฺรธา หิ
อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารธาติ วุตฺเต กิ กโรนตีติ น ปณฺญาเยย ๑
สมฺภวณฺตีติ ปน โยชฺนาย สติ อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ
อวิชฺชาปจฺจโย ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวณฺตีติ ปจฺจย-
ปจฺจยฺอุปฺนฺนววญฺจานํ กตฺติ โหติ ๑ เอส นโย สพฺพตฺถ ๑ เอวณฺติ
นินฺทิตฺถฺจฺจนยนิทฺสฺสนํ ๑ เตน อวิชฺชาทีเหว การฺณเหหิ น อิตฺสร-

วิสุทธิมคเค

นิมมานาทีหีติ ทสเสติ ฯ เอตสฺสาติ ยถาวุตฺตสฺส ฯ เกวลสฺสาติ
อสมฺมิสฺสสฺส สกฺลสฺส วา ฯ ทุกฺขกฺขนฺธสฺสาติ ทุกฺขสมฺมุหฺสฺสํ น
สฺตฺตสฺส น สุขสุภาทีนํ ฯ สมฺทโยติ นิพฺพุตฺติ ฯ โหตีติ สมฺภวตี ฯ
เอวเมตฺถ อตฺถโต วิญฺญาตพฺโป วินิจฺฉโย ฯ

ลกฺขณาทีโตติ อวิชฺชาทีนํ ลกฺขณาทีโต ฯ เสยฺยถีทํ ฯ อญฺญาณ-
ลกฺขณา อวิชฺชา สมฺโมหนฺรสา ฉาทนปจฺจุปฺปฏฺจํ อาสวปฏฺจํ ฯ
อภิสงฺขรณลกฺขณา สงฺขารา อายุหนฺรสาเจตนาปจฺจุปฺปฏฺจํ
อวิชฺชาปฏฺจํ ฯ วิชานนลกฺขณํ วิญฺญาณํ ปุพฺพกมฺรลํ ปฏฺฐินฺธิ-
ปจฺจุปฺปฏฺจํ สงฺขารปฏฺจํ วตฺถารมฺมณปฏฺจํ วา ฯ นมน-
ลกฺขณํ นามํ สมฺปโยครลํ อวินิพฺโภกปจฺจุปฺปฏฺจํ วิญฺญาณปฏฺจํ ฯ
รูปฺปนลกฺขณํ รูปํ วิกิริณฺรลํ อพฺยาทปจฺจุปฺปฏฺจํ วิญฺญาณ-
ปฏฺจํ ฯ อายตฺนลกฺขณํ สพฺยตฺนํ ทสฺสนาทีรลํ วตฺถุทฺวารภาว-
ปจฺจุปฺปฏฺจํ นามรูปปฏฺจํ ฯ ผุสฺนลกฺขโณ ผุสฺโส สงฺฆญฺญนฺรโต
สงฺคฺติปจฺจุปฺปฏฺจํ สพฺยตฺนปฏฺจํ ฯ อนุภวณลกฺขณา เวทนา
วิสยฺรสมฺโภครสา สุขทุกฺขปจฺจุปฺปฏฺจํ ผุสฺสปฏฺจํ ฯ เหตุ-
ลกฺขณา ตณฺหา อภินฺนทฺนรสา อตฺตคฺติภาวปจฺจุปฺปฏฺจํ เวทนา
ปฏฺจํ ฯ คหณลกฺขณํ อุปาทานํ อมฺฤจฺนรลํ ตณฺหาทฺพฺหตฺตทฺธิจฺฉิ-
ปจฺจุปฺปฏฺจํ ตณฺหาปฏฺจํ ฯ กมฺมกมฺมผลลกฺขโณ ภโว ภาวานุ-
ภวณฺรโต กุสลากุสลาพฺยาทปจฺจุปฺปฏฺจํ อุปาทานปฏฺจํ ฯ
ชาติอาทีนํ ลกฺขณาทีนํ สจฺจนิทฺเทเส วุตฺตฺนเยเนว เวทิตฺตพฺพานีติ ฯ
๑. ม. ทุกฺขสมฺมุทฺยสฺส ฯ ๒. ม. ภาวณฺรโต ฯ

ปณณามินิทุเทโส

เอวมเมตถ ลกขณาทีโตปี วิญญาตพุโพ วินิจฺฉโย ฯ

เอกวิธาทีโตติ เอตถ ฯ อวิชฺชา อญฺญาณาทสุสนโมหาทีภาวโต
เอกวิธา อปฺปฏิปตฺติมิจฺจาปฺปฏิปตฺติโต ทูวิธา ตถา สสงฺขารธา-
สงฺขารโต เวทนาตฺตยสมฺปโยคโต ติวิธา จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
จตฺต
ปฺน สพฺเพสุ อรูปชฺมเมสุ จพฺพิชฺตา เวทิตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
สวาสวิปากชฺมมชฺมาทีภาวโต เอกวิธา กุสลากุสลาโต ทูวิธา
ตถา ปริตฺตมหคฺคตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ปฺนญฺญาภิสงฺขารธาทีภาวโต จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ปฺนญฺจตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ปฺนญฺจตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
กาเหตุกาทีโต ทูวิธํ ภาวตฺตยปรียาปฺนฺนโต เวทนาตฺตยสมฺปโยคโต
อเหตุกฺทเหตุกฺติเหตุกฺโต จ ติวิธํ โยนิคตฺตฺตฺตฺต
วิธจฺจ ฯ นามรูปํ วิญฺญาณสนฺนํ สุตฺตยโต กมฺมปจฺจยโต จ เอกวิธํ
สสารมฺมณานารมฺมณโต ทูวิธํ อตฺตฺตาทีโต ติวิธํ โยนิคตฺตฺต
จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ภูตปฺปสาทวิญฺญาณาทีโต ทูวิธํ สมฺปตฺตฺตาสมฺปตฺตฺตโนภยโคจรโต
ติวิธํ โยนิคตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ผลฺลสฺสาทินมฺปิ เอกวิธาทีภาโว เวทิตฺตฺตฺต
วิญฺญาตพุโพ วินิจฺฉโย ฯ

องฺคานญจ ววญฺจนาตฺติ โสกาทโย เจตฺถ ภาวจกฺกสุส อวิจฺเจท-
๑. โนภยโคจรนฺตฺติ มนายตฺนมาหาตี ฎีกา ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ทสฺสนตฺถิ วุตฺตาฯ ชรามรณพฺภาทสฺส หิ พาลสฺส เต สมภวานฺติ ฯ
ยถาห ฯ อสฺสุตฺวา ภิกฺขเว ปฺนุชฺชโน กายิกาย ทฺกฺขาย เวทนาย
ผุฏฺโฐ สฺมานโน โสจติ กิลมฺติ ปริเทวติ อฺรุตฺตาฬิ กนฺทติ
สมฺโมหฺมาปชฺชตีติ ฯ ยาว จ เตสํ ปวตฺติ ตาว อวิชฺชายาติ
ปฺนปี อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราคิ สมฺพนฺธเมว โหติ ภวจกฺกํ ฯ
ตสฺมา เตสมฺปิ ชรามรณเนว เอกสงฺเขปํ กตฺวา ทฺวาทเสว ปฏฺิจฺ-
สมฺปฺปาตฺกานีติ เวทิตพฺพา ฯ เอวเมตฺถ อํกานํ ววฺฏฺจฺจานโตปิ
วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ อํยํ ตาเวตฺถ สงฺเขปกถา ฯ อํยํ ปน
วิตถารนโย ฯ

อวิชฺชาติ สฺสุดนฺตปริยาเยน ทฺกฺขาทีสุ จตฺตฺส จาเนตฺส อณฺณานํ ฯ
อภิชฺมมฺปริยาเยน ปุพฺพนฺดาทีหิ สทฺธิ อภฺจฺสฺ ฯ วุตฺตลฺลเหตฺ ตตฺถ
กตฺมา อวิชฺชา ทฺกฺখে อณฺณานํ ฯเปฯ ทฺกฺขนิโรธคามินิยา ปฏฺิจฺปทาย
อณฺณานํ ปุพฺพนฺเต อณฺณานํ อปรนฺเต อณฺณานํ ปุพฺพนฺตาปรนฺเต
อณฺณานํ อิทปฺปจฺจยตาปฏฺิจฺจสมฺปฺปนฺเนสุ ฐมฺเมสุ อณฺณานนฺติ ฯ
ตตฺถ กิณฺจาปี จเปตฺวา โลกุตฺตรํ สจฺจทฺวยํ เสสฺสฺจฺจานเนสุ อารมฺมณ-
วเสนาปี อวิชฺชา อฺปฺปชฺชติ เอวํ สนฺเตปี ปฏฺิจฺจาทนฺวเสเนว อิท
อธิปฺเปตา ฯ สทา หิ อฺปฺปนฺนา ทฺกฺขสจฺจํ ปฏฺิจฺจาทตฺวา ติฏฺฐติ
ยถาวสฺสรสฺสทฺกฺขณฺ^๑ ปฏฺิจฺจิมิตฺตํ น เทติ ตถา สมฺทํยํ นิโรธํ มคฺคํ
ปุพฺพนฺตสงฺขาตํ อตีตํ ขนฺธปญฺจกํ อปรนฺตสงฺขาตํ อนาคตํ ขนฺธ-
๑. ส. สพา. ๑๘/๒๕๖ ฯ ๒. รสิตพฺโพ ปฏฺิจฺจิมิตฺตพฺโพ รโส ฯ อตฺตโน รโส สรโส ฯ
ยถาโว ยถาภูโต ยถาวสฺสรโสติ ฎฺฐิกา ฯ

ปณณามินิทุเทโส

ปณจกั ปุพพนตาปรนตสงฆาติ ตทุกยั อิทปจจยตาปฏิจสมุป-
ปนุณนมมสงฆาติ อิทปจจยตถเจว ปฏิจสมุปปนุณนมเม จ
ปฏิจจาทตวา ตัญจติ ฯ อัย อวิชชา อิเม สงฆาราคี เอวั ยถา
วสรสถกขณเมตถ ปฏิวิชฌิตุ น เทติ ตสฺมา ทุกเย อณฺณานิ ฯเปฯ
อิทปจจยตาปฏิจสมุปปนุเนสุ ฌมเมสุ อณฺณานิ วุจจติ ฯ

สงฆาราคี ปุณฺณาทโย ตโย กายสงฆาราทโย ตโยติ เอวั
ปุพเพ สงเขปโต วุตฺตา ฉ ฯ วิตุถารโต ปเนตถ ปุณฺณาสงฆาโร
ทานสีลาทิวเสน ปวตฺตา อญฺจ กามาวจรกุสลเจตนา ภาวนาเวเสเนว
ปวตฺตา ปณจ รูปาวจรกุสลเจตนา จาคี เทรสเจตนา โหนฺติ
อปุณฺณาสงฆาโร ปาณาติปาตาทิวเสน ปวตฺตา ทฺวาทส อกุสล-
เจตนา อเนลฺลชาภิสงฆาโร ภาวนาเวเสเนว ปวตฺตา จตฺสโส อรูปา-
วจรกุสลเจตนาติ ตโยปี สงฆาราคี เอกุนตฺตีสเจตนา โหนฺติ ฯ อิตเรสุ
ปน ตีสู กายสญฺเจตนา กายสงฆาโร วจิสญฺเจตนา วจิสงฆาโร
มโนสญฺเจตนา จิตฺตสงฆาโร ฯ อัย ติโก กมฺมายุหนกฺขณ
ปุณฺณาสงฆาราทินิ ทฺวารโต ปวตฺตติทฺสสนตฺถิ วุตฺโต ฯ กายวิญญตฺตึ
สมฺมูจฺจาเปตฺวา หิ กายทฺวารโต ปวตฺตา อญฺจ กามาวจรกุสลเจตนา
ทฺวาทส อกุสลเจตนาติ สมวิสติ เจตนา กายสงฆาโร นาม ฯ
ตาเอว วิญญตฺตึ สมฺมูจฺจาเปตฺวา วิทฺวารโต ปวตฺตา วิจิสงฆาโร
นาม ฯ อภิญญาเจตนา ปเนตถ ปรโต วิญญาณสฺส ปจฺจโย น
โหตีติ น คหิตา ฯ ยถา จ อภิญญาเจตนา เอวั อุตฺทจฺจเจตนาปี
น โหตี ตสฺมา สาปี วิญญาณสฺส ปจฺจยภาเว อปเนตฺตพฺพา ฯ

วิสุมุทิมคเค

อวิชชาปัจจุยา ปน สพพาเปตา โหนติ ฯ อุโกปี วิญญตติโย
อสมมุจจาเปตวา มโนทวารเ อุปปนนา ปน สพพาปี เณนตติสตี
เจตนา จิตตสงขารโรติ ฯ อิติ อัย ติโก ปุริมตติกเมว ปวิสตีติ
อตุลโต ปุณณาสังขาราทินเวย วเสน อวิชชาย ปัจจุยภาโว
เวทิตפו ฯ ตตุล สียา กถึ ปเนตฺ ชานิตพพิ อิเม สงขารา
อวิชชาปัจจุยา โหนตตีติ ฯ อวิชชาภาเว ภาวโต ฯ ยสฺส หิ
ทุกขาทิสฺส อวิชชาสงขาทิ อณฺณณํ อปฺปหีนํ โหติ โส ทุกฺเข
ตาว ปุพฺพนตาทิสฺส จ อณฺณณเณน ลัสนารทุกฺขํ สุขสณฺณาย กเหตุวา
ตสฺเสว เหตุญเต ติวเรปี สงขารเ อารภติ ฯ สมฺมทเย อณฺณณเณน
ทุกฺขเหตุญเตปี ตณฺหาปริกฺขารเ สงขารเ สุขเหตุโต มณฺณมาโน
อารภติ ฯ นิโรเช ปน มคฺเค จ อณฺณณเณน ทุกฺขสฺส อนิโรช-
ญเตปี คตฺติวิเสเส ทุกฺขนิโรชสณฺณิ หุตฺวา ทุกฺขนิโรชสฺส จ อมคฺค-
ญเตสฺสปี ยณฺณามรตปาทิสฺส นิโรชมคฺคสณฺณิ หุตฺวา ทุกฺขนิโรชปฺปญฺจ-
มาโน ยณฺณามรตปาทิมุขเณ ติวเรปี สงขารเ อารภติ ฯ อปิ จ โส
ตาย จตฺตฺส สจฺเจสฺส อปฺปหีนาวิชฺชตาย วิเสสโต ชาตฺติชราโรคมรณาทิ
อนเภาทินวโวกิณฺณมฺปิ ปุณฺณผลสงขาทิ ทุกฺขํ ทุกฺขโต อชานนฺโต
๑. อวิชชาภาเว ภาวโตติ อวิชชาย อตฺถิภาเว สงขารานํ ภาวโตติ ฎีกา ฯ
๒. อนนคตปสฺสพทฺธกิสฺสโน วาชเปยยาทิกอ ยณฺโณ ฯ อมรณตฺถาติ คหิตา ทุกฺกรกิริยา
อมรตโป ฯ อมโร วา เทโว วา ภเวยฺยํ เทวณฺณตโร วาติ ปวตฺติตา วตฺจรียา
อมรตโป ฯ ทุกฺขตฺตา วา มโร มารโก ตโป อมรตโป ฯ ทิฏฺเฐ อทิฏฺฐสทฺโท วิย
มเร อมรสทฺโท ทฏฺฐพฺโพติ ฎีกา ฯ

ปญญาภูมินิทเทโส

ตสฺส อธิคฺมาย กายวชิจิตฺตสงฺขารเกหิ ปุญฺญาภิสงฺขาริ อารภติ
เทวจฺจรรกามโก วยิ มรฺรูปปฺปาดํ ๑ สุขสมฺมตฺตสฺสาปี จ เอตฺตสฺ
ปุญฺญผลตฺสฺส อนฺเต มหาปริพาหชนิกิ วิปริณามทฺทกฺขตํ อปฺปสฺสทาตตฺตจ
อปฺปสฺสนฺโตปี ตปฺปจฺจยิ วุตฺตปฺปการเมว ปุญฺญาภิสงฺขาริ อารภติ
สลโก วยิ ทีปสิขาภิปาดํ มรฺุพินฺทฺทคฺทฺทโร วยิ จ มรฺุทิตฺตตฺต-
ธาราลេหนิ ๑ กามุปฺเสวนาทิสฺสุ จ สวิปาเกสฺสุ อาทิณฺวํ อปฺปสฺสนฺโต
สุขสฺสณฺยาย เจว กิเลตฺทากิฏฺฏตฺตาย จ ทฺวารตฺตยปฺปวตฺตมฺปิ
อปฺปุญฺญาภิสงฺขาริ อารภติ พาโล วยิ कुถกิพฺนํ มริตฺตุกาโม วยิ
จ วิสขาทณฺ ๑ อารุปฺปวิปาเกสฺสุ จาปี สงฺขารวิปริณามทฺทกฺขตํ
อนวพฺุชฺชมาโน สสฺสตาทวิปฺลฺลาเสณ จิตฺตสงฺขารภูตํ อนนฺธชาภิสงฺขาริ
อารภติ ทิสามุพฺุโห วยิ ปีสาจนฺครากิมุขมคฺคกมฺนํ ๑ เอวํ ยสฺมา
อวิชฺชาภาวโตว สงฺขารภาโว น อภาวโต ตสฺมา ชานิตพฺุพฺเมตํ
อิเม สงฺขาราว อวิชฺชาปฺจฺจยา โหนฺตฺติติ ๑ วุตฺตมฺปิ เจตํ
อวิทฺวา ภิกฺขเว อวิชฺชาคโต ปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ
อปฺปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ อนนฺธชาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ
ยโต จ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน อวิชฺชา ปหิณา วิชฺชา อฺุปฺปนฺนา โส
อวิชฺชาวิราคา วิชฺชูปฺปาทา เนว ปุญฺญาภิสงฺขาริ อภิสงฺขโรตฺติติ ๑
เอตฺถ ๑ คณฺหาม ตาว เอตํ อวิชฺชา สงฺขารานํ ปฺจฺจโยติ
อิทํ ปน วุตฺตพฺุพฺ กตเมสํ สงฺขารานํ กถํ ปฺจฺจโย โหตฺติติ ๑
ตฺตฺริทํ วุจฺจติ ๑

ภควตา हि เหตุปฺจฺจโย อารมฺมณปฺจฺจโย อธิปฺติปฺจฺจโย

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๕๕ ๑ ๒. ย. เอตฺถาหาติ ทิสฺสตี ๑

วิสุมุทิมคเค

อนนุตรปจโย สมนนุตรปจโย สหชาติปจโย อณุมณณปจโย
นิสฺสยปจโย อุปนินิสฺสยปจโย ปุเรชาติปจโย ปจฺจชาติปจโย
อาเสวนปจโย กมฺมปจโย วิปากปจโย อาหารปจโย อินฺทฺริย-
ปจโย ฌานปจโย มคฺคปจโย สมฺปยุตฺตปจโย วิปฺปยุตฺต-
ปจโย อตฺถิปจโย นตฺถิปจโย วิคตปจโย อวิกตปจโยติ*
จตุวิสฺติ ปจฺจยา วุตฺตา ฯ

ตตฺถ เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ เหตุปจฺจโย เหตุ หุตฺวา
ปจฺจโย เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ ฯ อารมฺมณปจฺจยา-
ทีสุปีเอเสว นโย ฯ ตตฺถ เหตุติ วจฺจนาวยวการณฺมุลานเมตฺถิ
อริวจฺจนํ ฯ ปฏฺิณฺณา เหตุติอาทีสุํ หิ โลกเ วจฺจนาวยโว เหตุติ
วฺจฺจติ ฯ สาสเน ปน เย ฐมฺมา เหตุปฺปภาวติอาทีสุํ การณฺํ ฯ
ตโย กุสฺลเหตุ ตโย อกุสฺลเหตุติอาทีสุํ มฺลํ เหตุติ วฺจฺจติ ฯ
ตํ อธิ อธิปฺเปตฺติ ฯ ปจฺจโยติ เอตฺถ ปน อโย วจฺจนฺนุโจ ฯ ปฏฺิจฺจ
เอตฺสฺมา เอตฺตีติ ปจฺจโย อปจฺจกฺขาเย นํ วตฺตตีติ อตฺถโถ ฯ
โย หิ ฐมฺมํ ยํ ฐมฺโม ปฏฺิจฺจ อปจฺจกฺขาเย ติฏฺฐติ วา อฺปฺปชฺชติ
วา โส ตสฺส ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ ฯ ลกฺขณโต ปน อฺปการ-
ลกฺขโณ ปจฺจโย ฯ โย หิ ฐมฺโม ยสฺส ฐมฺมสฺส จิตฺติยา วา
อฺปฺปตฺตติยา วา อฺปการโก โหติ โส ตสฺส ปจฺจโยติ วฺจฺจติ ฯ
ปจฺจโย เหตุ การณฺํ นินานํ สมฺภโว ปภโวติอาที อตฺถโต
เอกํ พุยฺยชนโต นานํ ฯ อิติ มฺลญฺเจเน เหตุ อฺปการญฺเจเน
๑. อภิ. ป. ๔๐/๑ ฯ ๒. วิ. มหาวุค. ๔/๗๔ ฯ ๓. อภิ. สํ. ๓๔/๒๓๑ ฯ

ปณณามินิทเทโส

ปัจจโยติ สจฺเจปโต มุลฺลฺเจเน อุปการโก ฌมฺโม เหตุปัจจโย ฯ
โส สาลิอาทินํ สาลิพีชาทีนํ วีย มณฺปิปรภาทีนํ วีย จ มณฺวิณฺณาทโย
กุสลาทีนํ กุสลาทีภาวสาธโกติ อัจริยานํ อธิปฺปาโย ฯ เอวํ
สนฺเต ปน ตํสมฺมจฺจานรฺเปสุ เหตุปัจจยตา น สมฺปชฺชติ น หิ
โส เตสํ กุสลาทีภาวํ สาธติ น จ ปัจจโย น โหติ ฯ
วุตฺตตฺถเหตํ เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกาณํ ฌมฺมานํ ตํสมฺมจฺจานานนฺจ
รฺูปานํ เหตุปัจจยเนน ปัจจโยติ ฯ อเหตุกจิตฺตทานนฺจ วินา เอเตน
อพฺยาคตภาโว สิทฺโธ ฯ สเหตุกานมฺปิ จ โยนิโสมนสิการาธิปฺปฏิพฺพุโ
กุสลาทีภาโว น สมฺปยุตฺตเหตุปฺปฏิพฺพุโ ฯ ยทิ จ สมฺปยุตฺตเหตุสุ
สกาเวตฺว กุสลาทีภาโว สียา สมฺปยุตฺตเตสุ เหตุปฺปฏิพฺพุโ
อโลโก กุสโล วา สียา อพฺยาคโต วา ฯ ยสฺมา ปน อุภยถาปี
โหติ ตสฺมา ยถา สมฺปยุตฺตเตสุ เอวํ เหตุสุปี กุสลาทีตา
ปริเยสิตฺตพฺพา ฯ กุสลาทีภาวสาธนฺวเสน ปน เหตุณํ มุลฺลจฺ
อคฺคเหตฺวา สุปฺติญฺจิตฺตภาวสาธนฺวเสน คยฺหมานเน น กิลฺยจิ วิรุชฺชติ ฯ
ลทฺธเหตุปัจจยยา หิ ฌมฺมา วิรุพฺพหฺมฺลา วีย ปาพฺปา ธิรา โหนฺติ
สุปฺติญฺจิตฺตา ฯ อเหตุกา ติลพีชกาทีเสวลา วีย น สุปฺติญฺจิตฺตา ฯ
อิตฺติ มุลฺลฺเจเนปการโกติ สุปฺติญฺจิตฺตภาวสาธเนน อุปการโก ฌมฺโม
เหตุปัจจโยติ เวทิตฺตพฺโพ ฯ

ตโต ปเรสุ อารมฺมณฺภาเวเน อุปการโก ฌมฺโม อารมฺมณ-
ปัจจโย ฯ โส รฺูปายตฺนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตฺยชาติ อารกิตฺวาปี
๑. อภ. ป. ๔๐/๑ ฯ

วิสุทธิมคเค

ยัม ยัม ชมมัม อารพุก เย เย ชมมา อุปุปชชนฺติ จิตฺตเจตฺติกา ชมมา
เต เต ชมมา เตสํ เตสํ ชมมานํ อารมฺมณฺปจฺเจเนน ปจฺจโยติ*
โอสํปิตตฺตา น โกจิ ชมฺโม น โหติ ฯ ยถา หิ ทุพฺพโล ปุริโส
ทณฺฑํ วา รชฺชช วา อาตมฺพิตฺตวาว อฏฺฐหฺติ เจว ติฏฺฐติ จ เอวํ
จิตฺตเจตฺติกา ชมมา รูปาภิอารมฺมณฺ อารพฺเกว อุปุปชชนฺติ เจว
ติฏฺฐนฺติ จ ฯ ตสฺมา สพฺเพปิ จิตฺตเจตฺติกาํ อารมฺมณฺภูตา ชมมา
อารมฺมณฺปจฺจโยติ เวทิตฺตพฺพา ฯ

เชฏฺฐกฺกฺเขน อุปการโก ชมฺโม อธิปฺติปจฺจโย ฯ โส
สหชาตารมฺมณฺวเสน ทุพฺพิโธ ฯ ตตฺถ ฉนฺทาทิปฺติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาํ
ชมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจานานนฺจ รูปานํ อธิปฺติปจฺเจเนน ปจฺจโยติอาทิวจฺจไนโต*
ฉนฺทาวิริยจิตฺตวิมฺสาสขฺวาตา จตฺตารอ ชมฺมา สหชาตาทิปฺติปจฺจโยติ
เวทิตฺตพฺพา ฯ โน จ โข เอกโต ฯ ยथा หิ ฉนฺทํ ชฺฐํ ฉนฺทํ
เชฏฺฐกํ กตฺวา จิตฺตํ ปวตฺตติ ตथा ฉนฺโทว อธิปฺติ น อิตฺเร ฯ
เอส นโยเสสสุ ฯ ยัม ปน ชมมัม คฺรร กตฺวา อรูปฺชมฺมา
ปวตฺตนฺติ โส เนสํ อารมฺมณฺธาปฺติ ฯ เตน วุตฺตํ ยัม ยัม
ชมมัม คฺรร กตฺวา เย เย ชมฺมา อุปุปชชนฺติ จิตฺตเจตฺติกา ชมฺมา
เต เต ชมฺมา เตสํ เตสํ ชมฺมานํ อธิปฺติปจฺเจเนน ปจฺจโยติ* ฯ

อนนฺตรภาเวน อุปการโก ชมฺโม อนนฺตรปจฺจโย ฯ สมฺนนฺตร-
ภาเวน อุปการโก ชมฺโม สมฺนนฺตรปจฺจโย ฯ อิทญจ ปจฺจยทฺวํ
พหุธา ปปญฺจยนฺติ ฯ อยัม ปเนตฺถ สारो ฯ โย หิ เอส

๑. อภ. ป. ๔๐/๒ ฯ

ปณณามินิทเทโส

จกขุวิญญานานนตรา มโนชาตุ มโนชาตุนนตรา มโนวิญญาน-
ชาตติอาทิจิตุนियโม โส ยสุมา ปุริมปุริมจิตตวเสเนว อิฉลติ
น อญญา ตสุมา อตฺตโน อตฺตโน อนนตฺร อนุรูปสฺส จิตฺตูปาทสฺส
อุปาทนสมตฺโต ชฺมโม อนนตฺรปจฺจโยฯ เตเนวาห อนนตฺร-
ปจฺจโยติ จกขุวิญญานชาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ชฺมมา มโนชาตุยา
ตํสมฺปยุตฺตกานญจ ชฺมมานํ อนนตฺรปจฺจเยน ปจฺจโยติอาทิฯ ๆ
โย อนนตฺรปจฺจโย เสวว สมฺนนตฺรปจฺจโยฯ พุยฺยชนมตฺตเมว
เหตุถ นานํ อุปจยสนฺตีสฺส วिय อธิวจนนिरฺตฺติทุกาทิสฺส วिय จ ๆ
อตฺตโต ปน นานํ นตฺติฯ ยมฺปิ อตฺถานนตฺรตฺย อนนตฺรปจฺจโย
กาลานนตฺรตฺย สมฺนนตฺรปจฺจโยติ อจฺจริยานํ มตฺ ตํ นิโรธา
วฺภูจหนตฺสฺส เนวสญฺยานาสญฺยาตฺนกุสฺลํ ผลสมฺปาตฺติยา สมฺนนตฺร-
ปจฺจเยน ปจฺจโยติอาทิจิ วิรุชฺชติฯ ยมฺปิ ตตฺถ วทฺตติ
ชฺมมานํ สมฺภูจาปนสมตฺถตา น ปรีหายติ ภาวนापเลน ปน วาริตฺตฺตา
ชฺมมา สมฺนนตฺรนา นุปฺปชฺชนตฺติ ตมฺปิ กาลานนตฺรตฺย อภาวเมว
สาเชติ ภาวนापเลน हि ตตฺถ กาลานนตฺรตฺตา นตฺติติ ยมฺปิ
เอตเทว วทามฯ ยสุมา จ กาลานนตฺรตฺตา นตฺติ ตสุมา สมฺนนตฺร-
ปจฺจยตา น ยุชฺชติฯ กาลานนตฺรตฺย हि เตสํ สมฺนนตฺรปจฺจโย
โหติติ โว* ลทฺธิฯ ตสุมา อภินิเวสํ อกตฺวา พุยฺยชน-
มตฺตโตเวตฺถ นานาภรณํ ปจฺเจตฺตพฺพิ น อตฺถโตฯ ๆ ถลํฯ
นตฺติ เอเตสํ อนตฺรนตฺติ हि อนนตฺรนา สญฺจानาภาวโต สฺกุสุ
๑. อภि. ป. ๔๐/๓ฯ ๒. อัย ปาโจ อญฺญตฺถ น ทิสฺสติฯ

วิสุทธิมคฺเค

อนนฺตราติ สมนนฺตรา ฯ

อุปปชฺชมาโนว สห อุปฺปาทนภาเวน อุปการโก ฌมฺโม
สหชาติปจฺจโย ปกาสสฺส ปทีโป วีย ฯ โส อรูปกฺขนฺธาทิวเสน ฉพฺพิโ
โหติ ฯ ยถาห ฯ จตุตาโร ขนฺธา อรูปีโน อลฺลวมลฺลํ สหชาติ-
ปจฺจเยน ปจฺจโย จตุตาโร มหาภูตา อลฺลวมลฺลํ โอกฺกนฺตีกฺขณ
นามรูปี อลฺลวมลฺลํ จิตฺตเจตสีกา ฌมฺมา จิตฺตสมฺภูจฺจานันํ รูปานํ
มหาภูตา อุปาทายรูปานํ รูปีโน ฌมฺมา อรูปีโน ฌมฺมานํ กิลฺลิจิกาเล
สหชาติปจฺจเยน ปจฺจโย กิลฺลิจิกาเล น สหชาติปจฺจเยน ปจฺจโยติ ฯ
อิทํ ททยวตฺถุเมว สนฺธาย วุตฺตํ ฯ

อลฺลวมลฺลํ อุปฺปาทนฺตฺถมฺภนภาเวน อุปการโก ฌมฺโม
อลฺลวมลฺลปจฺจโย อลฺลวมลฺลนฺตฺถมฺภกํ ติทฺถนฺทกํ วีย ฯ โส
อรูปกฺขนฺธาทิวเสน ติวโร โหติ ฯ ยถาห ฯ จตุตาโร ขนฺธา
อรูปีโน อลฺลวมลฺลปจฺจเยน ปจฺจโย จตุตาโร มหาภูตา ฯ เป
โอกฺกนฺตีกฺขณ นามรูปี อลฺลวมลฺลปจฺจเยน ปจฺจโยติ ฯ

อริญฺจนาการเณ นิสฺสยาการเณ จ อุปการโก ฌมฺโม นิสฺสย-
ปจฺจโย ตฺรุจิตฺตกมฺมาทีนํ ปจฺวีปฺญาทโย วีย ฯ โส จตุตาโร
ขนฺธา อรูปีโน อลฺลวมลฺลํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโยติ เอวํ สหชาติ
วุตฺตนเยเนว เวทิตฺตพฺโพ ฯ ลฺลฺลโจ ปเนตฺถ โกฏฺจาสฺส จกฺขายตฺนํ
จกฺขวิญฺญาณธาตุยา ฯ เป โสตฺฆมานชีวหากายายตฺนํ กายวิญฺญาณ-
ธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานณฺจ ฌมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย ยํ
๑. อภี. ป. ๔๐/๖ ฯ

ปลยณากุณินิทเทโส

รูปํ นิสฺสาย มโนชาตฺ จ มโนวิญญานชาตฺ จ ปวตฺตุนฺติ ตํ
รูปํ มโนชาตฺยา จ มโนวิญญานชาตฺยา จ ตํ สมฺปยุตฺตกานญจ
ชฺมมานํ นิสฺสยปฺจฺเจน ปฺจฺจโยติ* เอวํ วิภคฺโต ๑

อุปนิสฺสยปฺจฺจโยติ เอตฺถ ปน อัยํ ตาว วจนฺนุโจ ๑
ตทธีนวุตฺติตาย อตฺตโน ฆเลน นิสฺสโต น ปฏิกฺขิตฺโตติ นิสฺสโย ๑
ยถา ปน ภูโส อายาโส อุปายาโส เอวํ ภูโส นิสฺสโย อุปนิสฺสโย ๑
พลวการณเสตํ อธิวณํ ๑ ตสฺมา พลวการณภาเวน อุปการโก
ชฺมโม อุปนิสฺสยปฺจฺจโยติ เวทิตพฺโพ ๑ โส อารมฺมณฺอุปนิสฺสโย
อนนฺตรูปนิสฺสโย ปกตฺอุปนิสฺสโยติ ติวโร โหติ ๑ ตตฺถ ทานํ
ทตฺวา สิลํ สฺมาทียิตฺวา อุโปสถกมฺมํ กตฺวา ตํ ครอบ กตฺวา
ปฺจฺจเวกฺขติ ปุพฺเพ สฺวจินฺณานิ ครอบ กตฺวา ปฺจฺจเวกฺขติ ฌานา
วฺภูจฺหิตฺวา ฌานํ ครอบ กตฺวา ปฺจฺจเวกฺขติ เสกฺขา โภคฺตรภุํ ครอบ กตฺวา
ปฺจฺจเวกฺขนฺติ โวทานํ ครอบ กตฺวา ปฺจฺจเวกฺขนฺติ เสกฺขามคฺคา
วฺภูจฺหิตฺวา มคฺคํ ครอบ กตฺวา ปฺจฺจเวกฺขนฺตีติ* เอวมาทินา นเยน
อารมฺมณฺอุปนิสฺสโย ตาว อารมฺมณาริพฺตินา สทฺธี นานตฺตํ อกตฺวา
วิภคฺโต ๑ ตตฺถ ยํ อารมฺมณํ ครอบ กตฺวา จิตฺตเจตฺติกาอุปฺปชฺชนฺติ
ตํ นิยมโต เตสุ อารมฺมณฺสุ พลวอารมฺมณํ โหติ ๑ อิติ
ครุกาตพฺพมตฺตญฺเณน อารมฺมณาริพฺติ พลวการณญฺเณน อารมฺมณฺอุป-
นิสฺสโยติ เอวเมเตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ ๑ อนนฺตรูปนิสฺสโยปิ
ปุริมา ปุริมา กุสลา ขนฺธา ปฺจฺจิมานํ ปฺจฺจิมานํ กุสลานํ ขนฺธานํ
๑. อภิ. ป. ๔๐/๖ ๑ ๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓ ๑

วิสุทธิมคฺเค

อุปนิสฺสยปจฺเจเนน ปจฺจโยติอาทินา* นเยน อนนฺตรปจฺเจเนน สทฺธิ
นानตฺตํ อกตฺวาว วิภคฺโต ฯ

มาติกานิกฺเขเป ปน เตสํ จกฺขุวิญญานชาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ
ชฺมฺมา มโนชาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญจ ชฺมฺมานํ อนนฺตรปจฺเจเนน
ปจฺจโยติอาทินา* นเยน อนนฺตรสฺส ปุริมา ปุริมา กุสลา
ชฺมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ชฺมฺมานํ อุปนิสฺสยปจฺเจเนน
ปจฺจโยติอาทินา* นเยน อุปนิสฺสยสฺส อากตฺตตา นิกฺเขเป
วิเสโส อตฺถิ ฯ โสปี อตฺถโต เอกีภาวเมว กจฺฉติ ฯ เอวํ
สนฺเตปี อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรานูรูปสฺส จิตฺตฺบุปฺปาทสฺส ปวตฺตน-
สมตฺถตฺตาย อนนฺตรตา ปุริมจิตฺตสฺส ปจฺฉิมจิตฺตฺบุปฺปาทเน พลวตฺตาย
อนนฺตรูปนิสฺสยตา เวทิตพฺพา ฯ ยถา हि เหตุปจฺจยาทีสุ กิณฺจ
ชฺมฺมํ วินาปี จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ น เอวํ อนนฺตรจิตฺตํ วินา จิตฺตสฺส
อุปฺปตฺติ นาม อตฺถิ ตสฺมา พลวปจฺจโย โหติ ฯ อิติ อตฺตโน
อตฺตโน อนนฺตรานูรูปจิตฺตฺบุปฺปาทวเสน อนนฺตรปจฺจโย พลวการณ-
วเสน อนนฺตรูปนิสฺสโยติ เอวเมเตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ ฯ ปกตฺตูปนิสฺสโย
ปน ปกโต อุปนิสฺสโย ปกตฺตูปนิสฺสโย ฯ ปกโต นาม อตฺตโน
สนฺตानเน นิปฺพาทีโต वा สทฺธาसीลาที อุปฺเสวโต वा อุตฺตโกชนาที ฯ
ปกตฺติยาเอว वा อุปนิสฺสโย ปกตฺตูปนิสฺสโย ฯ อารมฺมณฺณานนฺตเรहि
อสมฺมุสฺโสติ อตฺถิ ฯ ตสฺส ปกตฺตูปนิสฺสโย สทฺธิ อุปนิสฺสย ทานํ
เทติ สิลํ สมาทียติ อุโปสถกมฺมํ กโรติ ฌานํ อุปฺปาเทติ วิปฺสฺสนํ
๑. อภि. ป. ๔๐/๑๓๓ ฯ ๒. อภิ. ป. ๔๐/๓ ฯ ๓. อภิ. ป. ๔๐/๓ ฯ

ปณฺณากุณินิทฺเตโส

อุปฺปาเทติ มคฺคํ อุปฺปาเทติ อภิญฺญํ อุปฺปาเทติ สฺมาปตฺตี
อุปฺปาเทติ สีลํ สุตํ จาคํ ปณฺณํ อุปฺนิสฺสาย ทานํ เทติ ฯเปฯ
สฺมาปตฺตี อุปฺปาเทติ สทฺธา สีลํ สุตํ จาโค ปณฺณา สทฺธาย
สีลสฺส สุตสฺส จาคสฺส ปณฺณาย อุปฺนิสฺสยปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโยติ-
อาทินา นเยน อนกปฺปการโต ปเถโท เวทิตฺพุโป ฯ อิติ
อิเม สทฺธาทโย ปกตา เจว พลวการณฺฺเจเนน อุปฺนิสฺสยา จาติ
ปกตฺอุปฺนิสฺสโยติ ฯ

ปฺจฺจมตฺริ อุปฺปชฺชิตฺวา วตฺตมานภาเวเนน อุปการโก ฐมฺโม
ปฺเรชาตปฺจฺจโย ฯ โส ปณฺจทฺวารे วตฺตารมฺมณฺนทฺทวตฺตวเสน
เอกาทสฺวิโร โหติ ฯ ยถาห ฯ จกฺขายตฺนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตฺยา
ตฺสฺมปฺยุตฺตกานฺนจ ฐมฺมานํ ปฺเรชาตปฺจฺจเยเนน ปฺจฺจโย โสต-
ฆานชฺิวหากายตฺนํ รูปายตฺนํ สทฺทกนฺฺรสรโผฏฺฐพฺพายตฺนํ
กายวิญฺญาณธาตฺยา ตฺสฺมปฺยุตฺตกานฺนจ ฐมฺมานํ ปฺเรชาตปฺจฺจเยเนน
ปฺจฺจโย รูปสทฺทกนฺฺรสรโผฏฺฐพฺพายตฺนํ มโนธาตฺยา ยํ รูปี
นิสฺสาย มโนธาตฺ จ มโนวิญฺญาณธาตฺ จ ปวตฺตนฺฺติ ตํ รูปี
มโนธาตฺยา ตฺสฺมปฺยุตฺตกานฺนจ ฐมฺมานํ ปฺเรชาตปฺจฺจเยเนน ปฺจฺจโย
มโนวิญฺญาณธาตฺยา ตฺสฺมปฺยุตฺตกานฺนจ ฐมฺมานํ กิณฺจิกาเล
ปฺเรชาตปฺจฺจเยเนน ปฺจฺจโย กิณฺจิกาเล น ปฺเรชาตปฺจฺจเยเนน ปฺจฺจโยติ* ฯ

ปฺเรชาตानํ รูปฐมฺมานํ อุปตฺถมฺภกตฺเตเนน อุปการโก อรูปฐมฺโม
ปฺจฺจลาชาตปฺจฺจโย กิณฺจิมฺโปตฺกสฺรีรานํ อาหาราสา เจตนา วิย ฯ

๑. อภ. ป. ๔๐/๑๓๓ ฯ ๒. อภ. ป. ๔๐/๘ ฯ

วิสุทติมคฺเค

เตน วุตฺตํ ปจฺจนาชตา จิตฺตเจตสีกา ชมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส
กายสฺส ปจฺจนาชตปจฺจเยน ปจฺจโยติ* ๑

อาเสวนภูเจเน อนนฺตรานํ ปคฺคณพลวภาวาย อุปการโก ชมฺโม
อาเสวนปจฺจโย คณฺฐาทีสุ* ปุริมปุริมาภโยโค วีย ๑ โส กุสลา-
กุสลกิริยชวณวเสน ติวโร โหติ ๑ ยถาห ๑ ปุริมาปุริมา
กุสลา ชมฺมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ กุสลานํ ชมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน
ปจฺจโย ปุริมา ปุริมา อกุสลา๑เป๑ กิริยาพฺยากตา ชมฺมา
ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ กิริยาพฺยากตานํ ชมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน
ปจฺจโยติ* ๑

จิตฺตปฺปโยคสงฺขาเตน กิริยาเวเน อุปการโก ชมฺโม กมฺม-
ปจฺจโย ๑ โส นานกฺขณิกาย เจว กุสลากุสลเจตนาย สหชาตาย จ
สพฺพายปี เจตนาย วเสน ทิวโร โหติ ๑ ยถาห ๑ กุสลากุสลํ
กมฺมํ วิปากานํ ขนฺธานํ กฏฺตตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย
สหชาตา* เจตนาสมฺปยุตฺตกานํ ชมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจานานญจ รูปานํ
กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโยติ* ๑

นिरุสฺสาหสนฺตภาเวเน นินฺรุสฺสาหสนฺตภาวาย อุปการโก วิปาก-
shmomo วิปากปจฺจโย ๑ โส ปวตฺเต ตํสมฺภูจฺจานานํ ปฏฺฐินฺธิยํ กฏฺตตา
จ รูปานํ สพฺพตฺถ จ สมฺปยุตฺตshmomo ปจฺจโย โหติ ๑ ยถาห ๑
วิปากาพฺยากโต เอโก ขนฺธโร ตินฺณนฺนํ ขนฺธานํ จิตฺตสมฺภูจฺจานานญจ
รูปานํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย ๑เป๑ ปฏฺฐินฺธิยํกฺขณฺเน วิปากา-

๑. อภิ. ป. ๔๐/๕ ๑ ๒. คณฺฐาทีสุ ๑ ๓. ปาลียํ สหชาตาดิ ปาโจ นคฺคิ ๑ ๔. อภิ. ป. ๔๐/๕ ๑

ปณณามินิทเทโส

พฺยาคโต เอโก ขนฺโธ ตินฺนุนฺนํ ขนฺธานํ กฺกุตฺตา จ รูปํ
ตโย ขนฺธา เอกสฺส ขนฺธสฺส เทว ขนฺธา ทฺวินฺนํ ขนฺธานํ
กฺกุตฺตา จ รูปํ วิปากปฺจฺเจน ปฺจฺจโย ขนฺธา วตฺตสฺส
วิปากปฺจฺเจน ปฺจฺจโยติ* ๑

รูปรูปํ อุปตฺถมฺภกฺกฺเจน อุปการกา จตฺตารโ อหารา
อาหารปฺจฺจโย* ยถาห* ๑ กพฺพิงฺกาโร อหารโ อิมสฺส กายสฺส
อาหารปฺจฺจเยน ปฺจฺจโย อรุปีโน อหารา สมฺปยุตฺตกานํ ฌมฺมานํ
ตฺสมฺภูจฺจานานนฺจ รูปํ อาหารปฺจฺจเยน ปฺจฺจโยติ* ๑ ปณฺหาเว
ปน ปฺภิสฺนฺธิกฺขณฺเ วิปากาพฺยาคตา อหารา ตฺสมฺปยุตฺตกานํ
ขนฺธานํ กฺกุตฺตา จ รูปํ อาหารปฺจฺจเยน ปฺจฺจโยติปิ* วุตฺติ* ๑

อธิปตฺติยฺเจน อุปการกา อิตฺถินฺทฺริยปฺริสฺสินฺทฺริยวชฺชา
วิสฺตินฺทฺริยา อินฺทฺริยปฺจฺจโย* ๑ ตตฺถ จ จกฺขุณฺทฺริยาทโย ปณฺจ*
อรุปรฌมฺมานํเยว เสสา รูปรูปํ ปฺจฺจโย โหนฺติ* ๑ ยถาห* ๑
จกฺขุณฺทฺริยํ จกฺขุวิญฺญาณธาตฺยา*เป* โสตฺถมานชิวฺหากายินฺทฺริยํ
กายวิญฺญาณธาตฺยา ตฺสมฺปยุตฺตกานนฺจ ฌมฺมานํ อินฺทฺริยปฺจฺจเยน
ปฺจฺจโย รูปชิวฺิตินฺทฺริยํ กฺกุตฺตารูปํ อินฺทฺริยปฺจฺจเยน ปฺจฺจโย
อรุปีโน อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ฌมฺมานํ ตฺสมฺภูจฺจานานนฺจ รูปํ
อินฺทฺริยปฺจฺจเยน ปฺจฺจโยติ* ๑ ปณฺหาเว ปน ปฺภิสฺนฺธิกฺขณฺเ
วิปากาพฺยาคตา อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฺกุตฺตา จ
รูปํ อินฺทฺริยปฺจฺจเยน ปฺจฺจโยติปิ* วุตฺติ* ๑ณ

- ๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๘๗ ๑ ๒. อภิ. ป. ๔๐/๕ ๑ ๓. อภิ. ป. ๔๐/๑๘๕ ๑
- ๔. อภิ. ป. ๔๐/๑๕๐ ๑

วิสุทธิมคฺเค

อุปนิชฺฌานญฺเจน อุปการกานิ จเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาณเ
สุขทุกฺขเวทนาทฺวยํ สพฺพานิปี กุสลาภิเภทานิ สตฺต ฌานํคานิ
ฌานปจฺจโย ๑ ยถาห ๑ ฌานํคานิ ฌานสมฺปยุตฺตคานํ ฌมฺมานํ
ตํสมฺมูจฺจานานญฺจ รูปรานํ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโยติ ๑ ปญฺหาวาร
ปน ปฏฺฐิสฺนุชฺชิกฺขณเ วิปาคาพฺยาगतานิ ฌานํคานิ สมฺปยุตฺตคานํ
ขนฺธานํ กญฺจตฺตา จ รูปรานํ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโยติปี ๑ วุตฺตํ ๑

ยโต ตโต วา นิยฺยานญฺเจน อุปการกานิ กุสลาภิเภทานิ
ทฺวาทส มคฺคํคานิ มคฺคปจฺจโย ๑ ยถาห ๑ มคฺคํคานิ มคฺค-
สมฺปยุตฺตคานํ ฌมฺมานํ ตํสมฺมูจฺจานานญฺจ รูปรานํ มคฺคปจฺจเยน
ปจฺจโยติ ๑ ปญฺหาวาร ปน ปฏฺฐิสฺนุชฺชิกฺขณเ วิปาคาพฺยาगतานิ
มคฺคํคานิ สมฺปยุตฺตคานํ ขนฺธานํ กญฺจตฺตา จ รูปรานํ มคฺคปจฺจเยน
ปจฺจโยติปี ๑ วุตฺตํ ๑ เอเต ปน เทวปี ฌานมคฺคปจฺจยา ทฺวิปญฺจ-
วิญฺญาณาเหตุกจิตฺเตสฺส น ลพฺภนฺตีติ เวทิตพฺพา ๑

เอกวัตฺตูกเอการมฺมณเอกุปฺปาเทกนิโรธสงฺขาเตน สมฺปยุตฺต-
ภาเวน อุปการกา อรูปฌมฺมา สมฺปยุตฺตปจฺจโย ๑ ยถาห ๑ จตฺตาโร
ขนฺธา อรูปิโน อณฺณมณฺณํ สมฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโยติ ๑

เอกวัตฺตูกาทิกาวานุปกเมน อุปการกา รูปิโน ฌมฺมา อรูปินํ
ฌมฺมานํ อรูปิโนปี รูปินํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย ๑ โส สหชาตปจฺจชาต-
ปุเรชาตวเสน ติวโร โหติ ๑ วุตฺตญฺเหตํ สหชาตา กุสลา

๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๐ ๑ ๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๕๑ ๑ ๓. อภิ. ป. ๔๐/๑๕๓ ๑

๔. อภิ. ป. ๔๐/๑๐ ๑.

ปลยณานุมินิทเทโส

ขณฺธา จิตฺตสมมฺภูจฺจานานํ รูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย ปจฺจนา-
ชาตา กุสฺลา ขณฺธา ปุเรชาตฺส อิมฺสฺส กายฺสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน
ปจฺจโยติ* ๑ อพฺยาเกตปทฺสฺส ปน สหชาตวิกงฺเค ปฏฺฐิสฺสชฺชิกฺขณฺ
วิปากาพฺยาเกตา ขณฺธา กญฺจตฺตารูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย
ขณฺธา วตฺถุสฺส วตฺถุ ขณฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโยติ*
วุตฺตํ ๑ ปุเรชาตํ ปน จกฺขุขุทฺทริยาทิวตฺถุวเสเนว เวทิตพฺพํ ๑ ยถาห ๑
ปุเรชาตํ จกฺขฺยาตฺนํ จกฺขุวิญฺญาณฺสฺส ๑เป ๑ กายายตฺนํ กาย-
วิญฺญาณฺสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย วตฺถุ วิปากาพฺยาเกตานํ
กิริยาพฺยาเกตานํ ขณฺธานํ ๑เป ๑ วตฺถุ กุสฺลานํ ขณฺธานํ ๑เป ๑
วตฺถุ อกุสฺลานํ ขณฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโยติ* ๑

ปจฺจูปฺปนฺนลกฺขณฺเนน อตฺถิภาเวเน ตาทิสฺสเสว ฐมฺมสฺส
อุปตฺถมฺภกตฺเตเน อุปการโก ฐมฺโฆ อตฺถิปจฺจโย ๑ ตสฺส อรูปก-
ขณฺฐมหาภูตนามรูปจิตฺตเจตฺตสิกฺคา มหาภูตอายตฺนวตฺถุวเสเน สุตฺตธา
มาติกา นิกฺขิตฺตา ๑ ยถาห ๑ จตฺตาโร ขณฺธา อรูปิโน อญฺญมมฺญลฺลํ
อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย จตฺตาโร มหาภูตา โอกกนฺติกฺขณฺ
นามรูปิ อญฺญมมฺญลฺลํ จิตฺตเจตฺตสิกา ฐมฺมา จิตฺตสมมฺภูจฺจานานํ รูปานํ
มหาภูตา อุปาทายรูปานํ จกฺขฺยาตฺนํ จกฺขุวิญฺญาณฺธาตฺตยา ๑เป ๑
กายายตฺนํ ๑เป ๑ รูปายตฺนํ ๑เป ๑ โสภฺจฺจพฺพายตฺนํ กายวิญฺญาณ-
ธาตฺตยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ฐมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย รูปายตฺนํ
๑เป ๑ โสภฺจฺจพฺพายตฺนํ มโนธาตฺตยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ฐมฺมานํ ยํ

วิสุทธิมคเค

รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญญาณธาตุ จ ปวตฺตุนฺติ ตํ
รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกาณญจ
ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโยติ* ๑ ปญฺหาวเร ปน สหชาติ
ปุเรชาติ ปจฺจชาติ อหาริ อินฺทฺริยนฺตฺปิ* นิกฺขิปปิตฺวา สหชาติ
ตาว เอโก ขนฺโธ ติณฺณนฺนํ ขนฺธานํ ตํสมฺภูจฺจนาณญจ รูปานํ
อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโยติอาทินา* นเยน นิตฺเทโส กโต ๑ ปุเรชาติ
ปุเรชาติตาณํ จกฺขาทีนํ วเสน นิตฺเทโส กโต ๑ ปจฺจชาติเต ปุเรชาติสฺส
อิมสฺส กายสฺส ปจฺจชาติตาณํ จิตฺตเจตฺตีกานํ ปจฺจยวเสน นิตฺเทโส
กโต ๑ อหารินฺทฺริเยสฺส กพฺพิงฺกาโร อหารโร อิมสฺส กายสฺส
อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย รูปชีวิตฺตินฺทฺริยํ กฏฺตฺตารูปานํ อตฺถิปจฺจเยน
ปจฺจโยติ เอว นิตฺเทโส กโตติ ๑

อตฺตโน อนนฺตฺรา อูปฺปชฺชमानานํ อรูปธมฺมานํ ปวตฺติโอกาส-
ทานเนน อูปการกา สมฺนนฺตฺรนิรฺทฺธา อรูปธมฺมา นตฺถิปจฺจโย ๑
ยถาห ๑ สมฺนนฺตฺรนิรฺทฺธา จิตฺตเจตฺตีกา ธมฺมา ปจฺจูปฺปนฺนานํ
จิตฺตเจตฺตีกานํ ธมฺมานํ นตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโยติ* ๑

เตเอว วิคตภาเวเนน อูปการกตฺตา วิคตปจฺจโย ๑ ยถาห ๑
สมฺนนฺตฺรวิกตฺตา จิตฺตเจตฺตีกา ธมฺมา ปจฺจูปฺปนฺนานํ จิตฺตเจตฺตีกานํ
ธมฺมานํ วิคตปจฺจเยน ปจฺจโยติ* ๑

อตฺถิปจฺจยธมฺมาเอว จ อวิกตภาเวเนน อูปการกตฺตา อวิกต-
๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๐ ๑ ๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๕๖ ๑ ๓. อภิ. ป. ๔๐/๑๕๕ ๑
๔. อภิ. ป. ๔๐/๑๒ ๑

ปณฺณานิทเทโส

ปจฺจโยติ เวทิตพฺพา ฯ เทสนาวิลาเสน ปน ตถาวิเนตพฺพเวเนยฺย-
วเสน วา อํยํ ทุโก วุคฺโต อเหตุกทุกํ วตฺวาปี เหตุวิปฺปยุตฺตทุโก
วียาติ ฯ

เอวมิเมสุ จตุวิสตฺติยา ปจฺจเยสุ อํยํ อวิชฺชา

ปจฺจโย โหติ ปุณฺณานิ ทฺวิธาเนกธา ปน

ปรเสถํ ปจฺจนิมานํ สา เอกธา ปจฺจโย มตาติ ฯ

ตตฺถ ปุณฺณานิ ทฺวิธาติ อารมฺมณปจฺจเยน จ อุปฺนิสฺสย-
ปจฺจเยน จาติ เทวธา ปจฺจโย โหติ ฯ สา हि อวิชฺชํ ขยโต วยโต
สมฺมสนกาเล กามาวจรานํ ปุณฺณานิสงฺขารานํ อารมฺมณปจฺจเยน
ปจฺจโย โหติ อภิญฺญาจิตฺเตน สโมหจิตฺตชานนกาเล รูปาวจรานํ ฯ
อวิชฺชาสมตฺถิกมตฺถาย ปน ทานาทีนํ เจว กามาวจรปุณฺณกิริยาवตฺตุนิ
ปุเรนฺตสฺส รูปาวจรชฺชมานานิ จ อุปฺปาเทนฺตสฺส ทฺวินฺนํปิ เตถํ
อุปฺนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ ฯ ตถา อวิชฺชาสมฺมุพฺพหตฺตา กามภว-
รูปภวสมฺปตฺติโย ปญฺเจตฺวา ตาเนว ปุณฺณานิ กโรนฺตสฺส ฯ อนเอกธา
ปน ปรเสถนฺติ อปุณฺณานิสงฺขารานํ อนเอกธา ปจฺจโย โหติ ฯ กถํ ฯ
เอสา हि อวิชฺชํ อารพฺภ รากาทีนํ อุปฺปชฺชนกาเล อารมฺมณ-
ปจฺจเยน ครร กตฺวา อสฺสาทนกาเล อารมฺมณชาติปติอารมฺมณฺ-
นิสฺสยเอहि อวิชฺชาสมฺมุพฺพหสฺส อนาทีนํวทฺสสาวิโน ปาณาติปาตาทีนํ
กโรนฺตสฺส อุปฺนิสฺสยปจฺจเยน ทฺติยชฺวนาทีนํ อนนฺตรสมนฺน-
ตรานนฺตรูปฺนิสฺสยาเสวนนตฺถิวิกตปจฺจเยहि ยงฺกิญฺจิ อกฺุสถํ กโรนฺตสฺส
เหตุสฺสหาตอณฺณมณฺณนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิวิกตปจฺจเยหีติ อนเอกธา

วิสุทธิมคฺเค

ปัจจโย โหติ ฯ ปจฺฉิมานํ สา เอกธา ปจฺจโย มตาติ อเนญชา-
ภิสฺสงฺขารานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยเนว เอกธา ปจฺจโย มตา ฯ โส
ปนสฺสา อุปนิสฺสยภาโว ปุณฺณภิสฺสงฺขารे วุตฺตนเยเนว
เวทิตฺตฺวา โหติ ฯ

เอตฺถาห กิมฺปนายเมกาว อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย
อุททาหุ อญฺเญปี ปจฺจยา สนฺตีติ ฯ กิมฺปนเนตฺถ ยถิ ตาว เอกาว
เอกการณฺวาโท อาปชฺชติ อถ อญฺเญปี สนฺติ อวิชฺชาปจฺจยา
สงฺขาราคิ เอกการณฺนิทฺเทโส นฺนุปชฺชตีติ ฯ น นฺนุปชฺชติ ฯ
กสฺมา ฯ ยสฺมา

เอกํ น เอกโต อิธ นานกมเนกโตปี โน เอกํ

ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน เอกเหตุผลทีปเน อตฺถิ โหติ ฯ

เอกโต หิ การณฺโต น อิธ กิณฺจึ เอกํ ผลมตฺถิ น อนेกํ
นาปี อนेเกหิ การणेหิ เอกํ ฯ อนेเกหิ ปน การणेหิ อนेกเมว
โหติ ฯ ตถาหิ อนेเกหิ อุตฺตฺววิพฺพิชฺสลิทสงฺขาเตหิ การणेหิ
อนेกเมว รูปคณฺฐรสาทิจฺจฺจสงฺขาตํ ผลมฺปชฺชมานํ ทิสฺสตีติ ฯ ยํ
ปนเนตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารธา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอเกกเหตุ-
ผลทีปนํ กตํ ตตฺถ อตฺถิ โปชฺชนํ วิชฺชติ ฯ ภควาหิ กตฺถจึ
ปธานตฺตา กตฺถจึ ปากฺกตฺตา กตฺถจึ อสฺาธารณตฺตา เทสนาวิลาสสฺส
จ เวเนยฺยานญฺจ อนฺนรูปโต เอกเมว เหตุํ วา ผลํ วา ทีเปติ ฯ
ผลสฺสปจฺจยา เวทนาตี หิ ปธานตฺตา เอกเมว เหตุํ ผลญฺจาห ฯ

๑. สํ. นิตาน. ๑๖/๑ ฯ

ปณณามินิทเทโส

ผลุโส หิ เวทนาย ปธานเหตุ ยถาผลุสั เวทनावวภูจันโต ฯ เวทนา
จ ผลุสสุต ปธานผลั ยถาเวทนั ผลุสววภูจันโต ฯ เสมหสมภูจันนา
อาพาชาติ ปากภูตตะตา เอกั เหตุมาห ฯ ปากโฏ หิ เขตถ เสมโห
น กมุมาทโย ฯ เขเกจิ ภิกขเว อกุสลา ชมมา สพุเพ เต อโยนิโส-
มนสิการมุลกาคิ อสาธารณตตะตา เอกั เหตุมาห ฯ อสาธารโณ หิ
อโยนิโสมนสิกาโร อกุสลาณั สาธารณานิ วตถารมมณาทินิตี ฯ
ตสุมา อยมิช อวิชชา วิชชมานนสุปี อญญesu วตถารมมณสทชาต-
ชมมาทิสู สงขารการณesu อสุสาทานุปสุติโน ตณหา ปวทุตตีติ*
จ อวิชชาสมุทยา อาสวสมุทโยติ* จ วจนโต อญญสมปิ
ตณหาทินั สงขารเหตุณั สงขารเหตุติ ปธานตตะตา อวิทฺวา ภิกขเว
อวิชชาคโต ปุณณากิสงขารมปิ อภิสงขโรตีติ ปากภูตตะตา อสาธาร-
ณตตะตา จ สงขารานั เหตุภาเวน ทิปิตาคิ เวทิตพฺพา ฯ เอเตเนว จ
เอเกกเหตุผลทูปนปริหารวจนน สพุพตถ เอเกกเหตุผลทูปเน ปโยชนั
เวทิตพฺพนุติ ฯ

เอตถาห เอวั สนุเตปี เอกนุตานิภูจผลลา ย สาวชชาย อวิชชาย
กถั ปุณณานนุชาภิสงขารปจจยตตั ยุชชติ น หิ นิมฺพพิชโต
อุจฺจุ อุปฺปชชตีติ ฯ กถั น ยุชชิสฺสุตติ โลกสุมี หิ

วิรุฑุโธ จาวิรุฑุโธ จ สทิสาสทิสโต ตถา

ชมมานั ปจจโย สิฑุโธ วิปากาเอว เต จ น ฯ

ชมมานั หิ จานสทาวกิจจาทีวิรุฑุโธ จาวิรุฑุโธ จ ปจจโย โลก

๑. อ. ทสก. ๒๔/๑๑๓ ฯ ๒. ส. นิตาน. ๑๖/๑๐๒ ฯ ๓. ม. ม. ๑๒/๑๐๑ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

สิทฺโธ ๑ ปุริมจิตฺตํ หิ อปรจิตฺตสฺส จานวิรุทฺโธ ปจฺจโย
ปุริมสิปฺปาทิสึกฺขา จ ปจฺจนา ปวตฺตมานานํ สิปฺปาทิกิริยานํ ๑ กมฺมํ
รูปสฺส สภาววิรุทฺโธ ปจฺจโย จีราทีนํ จ ทธิตานํ ๑ อาโลโก
จกฺขุวิญญาณสฺส กิจฺจวิรุทฺโธ กุพาทโย จ อาสวาทินํ ๑ จกฺขุ-
รูปาทโย ปน จกฺขุวิญญาณาทีนํ จานาวิรุทฺธา ปจฺจยา ปุริม-
ชวนาทโย ปจฺจิมชวนาทีนํ สภาววิรุทฺธา กิจฺจวิรุทฺธา จ ๑ ยถา จ
วิรุทฺธาวิรุทฺธา ปจฺจยา สิทฺธา เอวํ สทิสาสทิสาปี ๑ สทิสเมว หิ
อตุอาหารสงฺขาตํ รูปํ รูปสฺส ปจฺจโย โหติ สาลีพีชาทีนํ จ
สาลีผลาทินํ ๑ อสทิสมฺปิ รูปมฺรูปสฺส อรูปญจ รูปสฺส ปจฺจโย
โหติ โคโลมาวิโลมวิสาณทตฺติลปิฏฺจาทินํ จ ทพฺพาภูตินิกาทีนํ ๑
เยสญจ ฌมฺมานํ เต วิรุทฺธาวิรุทฺธสทิสาสทิสา ปจฺจยา น เต
ฌมฺมา เตสํ ฌมฺมานํ วิปากาเอว ๑ อิติ อัย อวิชฺชาวิปากวเสน
เอกนฺตานิฏฺจผลา สภาววเสน จ สวชฺชปิ สมานา สพฺเพสมฺปิ
เอเตสํ ปุณฺณภิสงฺขาราทีนํ ยถานูรูปํ จานกิจฺจสภาววิรุทฺธาวิรุทฺธ-
ปจฺจยวเสน สทิสาสทิสปจฺจยวเสน จ ปจฺจโย โหติติ เวทิตพฺพา ๑
โส จสฺสา ปจฺจยภาโว ยสฺส หิ ทฺกฺขาทีสุ อวิชฺชาสงฺขาตํ
อญฺญาณํ อปฺปหีนํ โหติ โส ทฺกฺเข ตาว ปุพฺพนฺดาทีสุ จ
อญฺญาณน สํสารทฺกฺขํ สุขสญฺญา ย คเหตุวา ตสฺส เหตุญฺเต ติวีเชปี
๑. โคโลมาวิโลมานิ ทพฺพาย ๑ อวิติ จ รตฺตา เอพกา เวทิตพฺพา ๑ วิสาณํ สรฺสส ๑
ทตฺติลปิฏฺจคฺคานํ ภูตินิกสฺส ๑ เสวาลํ ตณฺฑุเลยฺยกสฺส ขรวพฺวา อสฺสตรฺสฺสาติ
เอวมาที อาทิสทฺเทน สงฺคหิตฺติ ฎีกา ๑

ปณฺณานุมนิทฺเทโส

สงฺขาร อารกฺตฺติอาทินา นเยน วุตฺโตเยว ฯ

อปีจ อัยฺ อญฺโณปี ปริยาโย

จตุปฺปาเต สํสारे สงฺขารานญจ ลกฺขณเ

โย ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน- ฌมฺเมสุ จ วิมฺยุหติ

อกฺกิสฺขโรติ โส เอเต สงฺขारे ติวิเช ยโต

อวิชฺชา ปจฺจโย เตสํ ติวิชานมยฺ ตโตติ ฯ

กถํ ปน โย เอเตสุ วิมฺยุหติ โส ติวิเชเปเต สงฺขारे กโรตฺติ

เจ ฯ จุตฺติยา ตาว วิมฺพุโห สพฺพตฺถ ขนฺธานํ เกโท มรณฺนติ

จฺตี อกฺกณฺหนโต สตฺโต มรติ สตฺตสฺส เทहनฺตรสงฺกมณฺนติอาทินิ

วิกปฺเปติ ฯ อุปฺปาเต วิมฺพุโห สพฺพตฺถ ขนฺธานํ ปาตุภาโว ชาตฺติ

อุปฺปาตํ อกฺกณฺหนโต สตฺโต อุปฺปชฺชติ สตฺตสฺส นวสรีรปาตุภาโวติ-

อาทินิ วิกปฺเปติ ฯ สํสारे วิมฺพุโห โย เอส

ขนฺธานญจ ปฏฺิปาฎิ ชาติ อายตฺนान จ

อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา สํสโรติ ปวฺจจฺตีติ ฯ

เอวํ วณฺณิโต สํสโร ตํ เอวํ อกฺกณฺหนโต อัยฺ สตฺโต อสุมา

โลกา ปรี โลกํ คจฺฉติ ปฺรสุมา โลกา อิมํ โลกมากจฺฉตฺติอาทินิ

วิกปฺเปติ ฯ สงฺขารานํ ลกฺขณเ วิมฺพุโห สงฺขารานํ สภาวลกฺขณํ

สามญฺลลกฺขณญจ อกฺกณฺหนโต สงฺขारे อตฺตโต อตฺตนิยโต ฐวโต

สุภโต สุขโต จ วิกปฺเปติ ฯ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนฌมฺเมสุ วิมฺพุโห

อวิชฺชาทึหิ สงฺขาราทึนํ ปวตฺตี อกฺกณฺหนโต อตฺตา ชานาติ วา

น ชานาติ วา โสเอว กโรติ จ การเตจ โสเอว ปฏฺิสนฺธิย

วิสุทธิมคฺเค

อุปฺปชฺชติ ตสฺส อณฺฺอิตฺสราทโย กลลาทิกาเวน สริริ สณฺฺจเปนฺตา
อินฺฺทริยานิ สมฺปาเทนฺติ โส อินฺฺทริยสมฺปนฺโน ผุสฺติ เวทียติ
ตณฺฺหียติ อุปาทียติ ฃฎฺฎียติ โส ปุณฺ ภาวนฺตเร ภาวตีติ วา สพฺเพ
สตุตา นียติสฺสคฺติภาวปริณฺตาคี วา วิกปฺเปตีฯ โส อวิชฺชาย
อนฺฺธิกโต เอวํ วิกปฺเปนฺโต ยถา นาม อนฺฺโธ ปจฺวิยํ วิจารณ์ฺโต
มคฺคมฺปิ อมคฺคมฺปิ ถลมฺปิ นินฺนฺมฺปิ สมฺมฺปิ วิสมฺมฺปิ ปฏฺิปชฺชติ
เอวํ ปุณฺณมฺปิ อปุณฺณมฺปิ อนนฺณชฺมฺปิ สงฺขารํ อภิสงฺขโรตีติฯ
เตเนตํ วุจฺจติ

ยถาปี นาม ชจฺจนฺโธ นโร อปริณายโก
เอกทา ยาคี มคฺเคน อุมฺมคฺเคนาปี เอกทา
สํสारे สํสรํ พาลो ตถา อปริณายโก
กโรตี เอกทา ปุณฺณํ อปุณฺณมฺปิ เอกทา
ยถา จ ตฺวา โส ชมฺมํ สจฺจํ อภิสเมสฺสตี
ตทา อวิชฺชุปฺสมา อุปฺสนฺโต จริสฺสตีติฯ

อัย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ ปทสฺมี วิตุถารกถามุขํฯ

สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณปฺเทฯ วิญฺญาณนฺติ จกฺขุวิญฺญาณาที
ฉพฺพิชฺ ๕ ตตฺถ จกฺขุวิญฺญาณํ กุสลวิปากํ อกุสลวิปากนฺติ ทฺวิริชฺ
โหตีฯ ตถา โสตฺฆานชฺิวหากายวิญฺญาณานิฯ มโนวิญฺญาณํ
กุสลากุสลวิปากาทฺเว มโนธาตุโย ติสฺโส อเหตุกมโนวิญฺญาณ-
ธาตุโย อฏฺฐ สเหตุกานิ กามาวจรวิปากจิตฺตานิ ปญฺจ รุปา-
วจรานิ จตฺตาริ อรูปาวจรานิตี พาวีสตีวิริชฺ โหตีฯ อิติ อิเมหิ

ปณฺณากุณินิทฺเตโส

ฉนฺทึ วิญฺญาณฺเหหิ สพฺพานิปี พคฺคํสํ โลกียวิปากวิญฺญาณานิ สงฺคหิตานิ

โหนตฺติ ฯ โลกุตฺตรานิ ปน วฏฺฏกถาย น ยุชฺชนตฺติตฺติ น คหิตานิ ฯ

ตตฺถ สฺยิยา กถํ ปเนตฺติ ชานิตพฺพํ อิทํ วุตฺตปฺปการํ

วิญฺญาณํ สงฺขารปจฺจยา โหตฺติตฺติ ฯ อุปจิตกมฺมาภาเว วิปากภาวโต ฯ

วปากํ เหตํ วิปากญจ น อุปจิตกมฺมาภาเว อุปฺปชฺชติ ยถิ

อุปฺปชฺชเยยฺย สพฺเพสํ สพฺพวิปากานิ อุปฺปชฺชเยยฺยํ น จ อุปฺปชฺชนตฺติตฺติ

ชานิตพฺพเมตฺติ สงฺขารปจฺจยา อิทํ วิญฺญาณํ โหตฺติตฺติ ฯ

กตฺรสงฺขารปจฺจยา กตฺริ วิญฺญาณนฺตฺติ เจ ฯ กามาวจร-

ปฺลฺลวณฺทิสงฺขารปจฺจยา ตาว กุสลวิปากานิ ปณฺจจกฺขุวิญฺญาณานิ

มโนวิญฺญาณฺ เอกา มโนธาตุ เทวมโนวิญฺญาณธาตุโย อฏฺฐ

กามาวจรวิปากานิตฺติ โสพส ฯ ยถาห ฯ กามาวจรสฺส กุสลสฺส

กมฺมสฺส กตฺตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ

โสตฺฆานชิวฺหากายวิญฺญาณํ วิปากามโนธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ

โสมนสฺสสหคฺตา มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ อุเปกฺขาสหคฺตา

มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ โสมนสฺสสหคฺตา ฅานสมฺปยุตฺตา

โสมนสฺสสหคฺตา ฅานสมฺปยุตฺตา สสงฺขารเณ โสมนสฺสสหคฺตา

ฅานวิปฺปยุตฺตา โสมนสฺสสหคฺตา ฅานวิปฺปยุตฺตา สสงฺขารเณ

อุเปกฺขาสหคฺตา ฅานสมฺปยุตฺตา อุเปกฺขาสหคฺตา ฅานสมฺปยุตฺตา

สสงฺขารเณ อุเปกฺขาสหคฺตา ฅานวิปฺปยุตฺตา อุเปกฺขาสหคฺตา

ฅานวิปฺปยุตฺตา สสงฺขารเณตฺติ ฯ รูปาวจรปฺลฺลวณฺทิสงฺขารปจฺจยา ปน

๑. อภิ. สํ. ๑๔/๑๒๘. ๑๔๓ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ปญจ รูปร่างวิปากานิ ฯ ยถาห ฯ ตสฺเสว รูปร่างรสฺส กุสลรสฺส
 กम्मรสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ วิวิจฺเจว กามะหิ ฯเปฯ
 ปจฺมํ ฌานํ ฯเปฯ ปญจมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรตีติ ฯ เอวํ
 ปุณฺณาสงฺขารปจฺจยา เอกวิสตฺติวิธํ วิญฺญาณํ โหติ ฯ อุปุณฺณาสงฺ-
 ขารปจฺจยา ปน อกุสลวิปากานิ ปญจ จกฺขุวิญฺญาณาทินิ
 เอกา มโนธาตุ เอกา มโนวิญฺญาณธาตุติ เอวํ สตฺตฺติวิธํ วิญฺญาณํ
 โหติ ฯ ยถาห ฯ อกุสลรสฺส กम्मรสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ
 จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสตฺถมานชิวฺหากายวิญฺญาณํ วิปาก
 มโนธาตุ วิปากมโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหตีติ ฯ อนนฺตชาทิ-
 สงฺขารปจฺจยา ปน จตฺตาริ อรูปวิปากานีติ เอวํ จตฺตฺพิชฺชํ วิญฺญาณํ
 โหติ ฯ ยถาห ฯ ตสฺเสว อรูปร่างรสฺส กุสลรสฺส กम्मรสฺส กตตฺตา
 อุปจิตตฺตา วิปากํ สพฺพโส รุปสณฺณานํ สมตฺติกกมา อากาसानนฺจาย-
 ยตนสณฺณาสหคฺตํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณนฺจายตนอากิณฺจณฺญาตน-
 เนวสณฺณานาสณฺญาตนสณฺณาสหคฺตํ สุขรสฺส จ ทฺถขรสฺส จ ปหานา
 จตฺตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรตีติ ฯ เอวํ ยํสงฺขารปจฺจยา ยํ
 วิญฺญาณํ โหติ ตํ ญตฺวา อิทานิรสฺส เอวํ ปวตฺติ เวทิตฺตฺวา ฯ

สพฺพเมว หิ อิทํ ปวตฺติปฏิสนฺธิวเสน เทวธา ปวตฺตติ ฯ
 ตตฺถ เทว ปญจวิญฺญาณานิ เทว มโนธาตุโย โสมนรสฺสสหคฺตา
 อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุติ อิมานิ เทรส ปญจโวการภเว ปวตฺติยฺเยว
 ปวตฺตนฺติ ฯ เสตานิ เอกุณฺวีตติ ตีสุ ภเวสุ ยถานูรูป ปวตฺติยมฺปิ
 ๑. อภิ. สํ. ๓๔/๑๔๔ ฯ ๒. อภิ. สํ. ๓๔/๑๗๓ ฯ ๓. อภิ. สํ. ๓๔/๑๔๕ ฯ

ปณณากุณินิทเทโส

ปฏิสนธิมฺปิ ปวตฺตุนฺติ ฯ กถํ ฯ กุสลวิปากานิ ตาว จกฺขุ-
วิญญาณาทีนํ ปญฺจ กุสลวิปาเคน อกุสลวิปาเคน วา นิพฺพตฺตสุส-
ยถากุณมฺ ปรีปាកมฺปกตฺตินุทฺริยสุส จกฺขาทีนํ อาปาลกตฺ อิกฺขจํ วา
อิกฺขมฺชฺชตฺตํ วา รุปาทิมารมฺมณํ อารพฺก จกฺขาทีปสาทํ นิสฺสาย
ทสฺสนสวณฺฆายนสายนฺสุสนกิจฺจํ สาธมฺมานานิ ปวตฺตุนฺติ ฯ ตถา
อกุสลวิปากานิ ปญฺจ ฯ เกวลํ หิ เตสํ อนิกฺขจํ อนิกฺขมฺชฺชตฺตํ
วา อารมฺมณํ โหติ ฯ ออยเมว วิเสโส ฯ ทสาปี เจตานิ นียต-
ทวารารมฺมณวตฺตญฺจฺจานานิ นียตกิจฺจฺจฺจเนว จ กฺวณฺติ ฯ ตโต
กุสลวิปากานํ จกฺขุวิญญาณาทีนออนนฺตฺรา กุสลวิปากา มโนธาตฺ เตสํเยว
อารมฺมณํ อารพฺก หทฺยวตฺตํ นิสฺสาย สมฺปฺปฏิจฺจนกิจฺจํ สาธมฺมานา
ปวตฺตติ ฯ ตถา อกุสลวิปากานํ อนนฺตฺรา อกุสลวิปากา ฯ อิทฺถจ
ปน ทฺวยํ อนียตทวารารมฺมณํ นียตวตฺตญฺจฺจานํ นียตกิจฺจฺจฺจเนว โหติ ฯ
โสมนสฺสสทฺทตา ปน อเหตุกมโนวิญญาณธาตฺ กุสลวิปากมโนธาตฺยา
อนนฺตฺรา ตสฺสาเยว อารมฺมณํ อารพฺก หทฺยวตฺตํ นิสฺสาย สนฺตีรณกิจฺจํ
สาธมฺมานา ฉสุ ทฺวารเรสุ พลวารมฺมณเ กามาจรสฺตฺตฺตานํ เยภฺยฺเยน
โลภสมฺปยุตฺตชวณาวसानเ ภวํสฺสวีกิธี ปจฺฉินฺนิตฺตฺวา ชวเนน คหิตารมฺมณ
ตทารมฺมณวเสน จ สกึ วา ทฺวิกฺขตฺตํ วา ปวตฺตตีติ มชฺฉิมฺภฺจ-
กถายํ วุตฺตํ ฯ อภิธมฺมภฺจกถายํ ปน ตทารมฺมณเ เทว จิตฺตวารา
อาคตา ฯ อิทํ ปน จิตฺตํ ตทารมฺมณนฺติ จ ปิฏฺฐิจฺจวํกนฺติ จาติ
เทว นามานิ ลภติ ฯ อนียตทวารารมฺมณํ นียตวตฺตญฺจํ อนียตญฺจฺจ-
กิจฺจฺจเนว โหตีติ ฯ เอวํ ตาว เทรส ปญฺจโวการภเว ปวตฺตียเยว

วิสุทธิมคฺเค

ปวตฺตนฺตํ เวทิตพฺพานิ ฯ เสเสสฺส เอภฺนวิสฺตฺยา น กิณฺจิ อตฺตโน
 อนฺรฺูปาย ปฺภิสฺนฺธิยา น ปวตฺตติ ฯ ปวตฺตติยํ ปน กุสฺลากุสฺลวิปาภา
 ตาว เทว อเหตุกมโนวิญญาณชาตฺโย ปญฺจทฺวารเอ กุสฺลากุสฺล-
 วิปากมโนชาตฺถุณฺ อนนฺตรา สนฺตฺริณฺจํ จ สฺส ทฺวารเอสฺส ปุพฺเพ
 วุตฺตนเยเนว ตทารมฺมณฺจํ อตฺตนา ทินฺนปฺภิสฺนฺธิโต อฺทฺธํ อสฺติ
 กวํกุปฺจเฉทเก จิตฺตฺอุปฺปาเท กวํกฺกจํ อนฺเต จุตฺติจฺจณฺจาติ
 จตฺตาริ กิจฺจํ สาชฺยมาณา นียตฺวตฺตฺกาน อนิยตฺทฺวารารมฺมณฺญ-
 ญาณกิจฺจา หุตฺวา ปวตฺตนฺตํ ฯ อภฺจ กามาวจรสเหตุกจิตฺตานิ
 วุตฺตนเยเนว จ สฺส ทฺวารเอสฺส ตทารมฺมณฺจํ อตฺตนา ทินฺนปฺภิสฺนฺธิโต
 อฺทฺธํ อสฺติ กวํกุปฺจเฉทเก จิตฺตฺอุปฺปาเท กวํกฺกจํ อนฺเต
 จุตฺติจฺจณฺจาติ ติณฺน กิจฺจํ สาชฺยมานานิ นียตฺวตฺตฺกาน อนิยต-
 ทฺวารารมฺมณฺญญาณกิจฺจํ หุตฺวา ปวตฺตนฺตํ ฯ ปญฺจ รุปาจรานิ
 จตฺตาริ จ อารุปฺปานิ อตฺตนา ทินฺนปฺภิสฺนฺธิโต อฺทฺธํ อสฺติ
 กวํกุปฺจเฉทเก จิตฺตฺอุปฺปาเท กวํกฺกจํ อนฺเต จุตฺติจฺจณฺจาติ
 กิจฺจทฺวยํ สาชฺยมานานิ ปวตฺตนฺตํ ฯ เตสฺส รุปาจรานิ
 นียตฺวตฺตฺทฺวารารมฺมณานิ อนิยตฺทฺญาณกิจฺจํ อิตฺรานิ นียตฺวตฺตฺกาน
 นียตารมฺมณานิ อนิยตฺทฺญาณกิจฺจํ หุตฺวา ปวตฺตนฺตํ ฯ เอวํ
 ตาว พตฺตีสฺวิธมฺปิ วิญญาณํ ปวตฺตติยํ สงฺขารปฺจฺจา ปวตฺตติ ฯ
 ตตรสฺส เต เต สงฺขารา กมฺมปฺจฺเยน จ อฺปนฺนิสฺสยปฺจฺเยน
 จ ปฺจฺจา โหนฺติ ฯ ยํ ปน วุตฺตํ เสเสสฺส เอภฺนวิสฺตฺยา น
 กิณฺจิ อตฺตโน อนฺรฺูปาย ปฺภิสฺนฺธิยา น ปวตฺตติ ตํ

ปณณามินิทเทโส

อดีตจัตตตตตตต ทุพพิชานัน เตนสุส วิตุถารนยทสุสนตถัม วุจติ กติ
ปฏิสนธิโย กติ ปฏิสนธิจิตตานิ เกน กตถ ปฏิสนธิ โหติ
ก็ ปฏิสนธิยา อารมมณนติ ฯ อสณฺณิปฏิสนธิยา สทฺธี วิสติ
ปฏิสนธิโย วุตตปฺปการานว เอกุณวิสติ ปฏิสนธิจิตตานิ ตตถ
อกุสลวิปากาย อเหตุกมโนวิญญาณชาตฺยา อปาเยสุ ปฏิสนธิ โหติ
กุสลวิปากาย มนุสฺสโลเก ชฺจจฺจนุชชาติพิริชชาติอุมมตฺตกชาติเอพฺมุค-
นปฺปสกาทีนํ อฏฺฐหิ สเหตุกกามาวจรวิปาเกหิ กามาวจรเทเวสุ เจว
มนุสฺสเสสุ จ ปุณฺณวนฺตานํ ปฏิสนธิ โหติ ปญฺจหิ รุปาจรวิปาเกหิ
รูปฺพิพฺพหฺมโลเก จตฺถหิ อรูปาวจรวิปาเกหิ อรูปโลเกติ เยน จ
ยตถ ปฏิสนธิ โหติ สาเอว ตสฺส อนฺนรูปา ปฏิสนธิ นาม ฯ
สงฺเขปโต ปน ปฏิสนธิยา ติณฺณิ อารมมณานิ โหนฺติ อตีตํ
ปจฺจุปฺปนฺนํ นวตตพฺพพฺพจ อสณฺณิปฏิสนธิ อนารมมณานิ ฯ
ตตถ วิญญาณญฺายตนเนวสณฺณานาสณฺณายตนปฏิสนธิํ อตีตเมว
อารมมณํ ทสนฺนํ กามาวจรานํ อตีตํ วา ปจฺจุปฺปนฺนํ วา เสสํ
นวตตพฺพเมว ฯ เอวํ ตีสุ อารมมณฺเสสุ ปวตฺตมานา ปน ปฏิสนธิ
ยสฺมา อตีตารมมณฺสฺส วา นวตตพฺพอารมมณฺสฺส วา จตฺติจิตฺตสฺส
อนนฺตรเมว ปวตฺตติ ปจฺจุปฺปนฺนารมมณํ ปน จตฺติจิตฺตํ นาม นตฺถิ
ตสฺมา ทวีสุ อารมมณฺเสสุ อญฺญตรารมมณาย จุตฺติยา อนนฺตรา
ตีสุ อารมมณฺเสสุ อญฺญตรารมมณาย ปฏิสนธิยา สุกฺคิทุกฺคติวเสน
ปวตฺตนากาโร เวทิตพฺโพ ฯ เสยฺยถิํ ฯ

กามาวจรสุคฺคิยํ ตาว จิตฺตสฺส ปาปกมฺมิโน ปุคฺคลสฺส ตานิสฺส

วิสุทธิมคฺเค

ตสฺมี สมเย โอลมพฺนตฺติอาทิวจนโต* มรณมญฺเจ นิปนฺนสฺส
ยถูปจิตฺ ปาปกมมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา มโนทฺวารเ อาปาถํ
อาคจฺจติ ฯ ตํ อารพฺก อุปปนฺนํ ตทารมฺมณปริโยสานาย ชวนวิธิยา
อนนฺตรํ ภาวฺกวิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ ฯ ตสฺมี
นिरุทฺเท ตทฺเว อาปาถคตฺตํ กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺก
อนฺุปปจฺฉินฺนํ กิเลสพลวินมิตํ ทุคฺคตฺติปริยาปนฺนํ ปฏฺฐิสฺสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ ฯ
อัยํ อตีตารมฺมณาย จุตฺติยา อนนฺตรํ อตีตารมฺมณา ปฏฺฐิสฺสนฺธิ ฯ

อปฺรสฺส มรณสมเย วุตฺตปฺปการกมฺมวเสน นรกาทิสฺสุ
อคฺคิชาลวณฺณาทิกํ ทุคฺคตฺตินิมิตฺตํ มโนทฺวารเ อาปาถํ อาคจฺจติ
ตสฺส* ทฺวิกชฺตฺตํ ภาวฺกเ อุปฺปชฺชิตฺวา นฺิรุทฺเท ตํ อารมฺมณํ
อารพฺก เอกํ อวชฺชนํ มรณสฺสทฺสสนฺนภาเวน มนฺุทฺทเวคตฺตา ปญฺจ
ชวณานิ เทว ตทารมฺมณานิ ติณิ วิถิจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ ตโต
ภาวฺกวิสยมารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํ ฯ เอตฺตาวตา เอกาทส
จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติ ฯ อถสฺส อวเสสฺปญฺจจิตฺตกฺขณาเย
ตสฺมีเยว อารมฺมณเ ปฏฺฐิสฺสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ ฯ อัยํ อตีตารมฺมณาย
จุตฺติยา อนนฺตรํ ปจฺจุปปนฺนารมฺมณา ปฏฺฐิสฺสนฺธิ ฯ

อปฺรสฺส มรณสมเย ปญฺจนํ ทฺวารานํ อลฺยตรสฺมี ราคาทิ-
เหตุภูตํ หีนมารมฺมณํ อาปาถํ อาคจฺจติ ฯ ตสฺส ยถากุเมน
อุปปนฺนโวฏฺฐจวนาวสาเน มรณสฺสทฺสสนฺนภาเวน มนฺุทฺทเวคตฺตา ปญฺจ
ชวณานิ เทว ตทารมฺมณานิ จ อุปฺปชฺชนฺติ ตโต ภาวฺก-

๑. ม. อ. ๑๔/๓๑๓ ฯ ๒. ม. ตสฺมา ฯ

ปณฺณามินิทฺเตโส

วิสยมารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํ ๑ เอตฺตาวตฺตา จ เทว ภวฺงคานิ
อวชฺชนํ ทสฺสนํ สมฺปฺปฏิจฺจนฺนํ สนนฺตฺรณํ โวภูจฺวนํ ปญฺจ ชวนานิ
เทว ตทารมฺมณานิ เอกํ จุติจิตฺตฺนฺตฺตมฺ ปญฺจทส จิตฺตกฺขณา อตีตา
โหนฺติ ๑ อถ โข อวเสสเอกจิตฺตกฺขณายูเก ตสฺมีเยว อารมฺมณ
ปฏฺิสนฺธิจิตฺตมฺปฺปชฺชติ ๑ อยมฺปิ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรํ
ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏฺิสนฺธิ ๑

เอส ตาว อตีตารมฺมณาย สุกฺคิจุติยา อนนฺตรํ อตีต-
ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ทฺกฺคฺคิปฏฺิสนฺธิยา ปวตฺตนาภาโร ๑

ทฺกฺคฺคิยํ จิตฺตสฺส ปน อุปฺจิตานวชฺชกมฺมสฺส วุตฺตนเยเนว ตํ
อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมณิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถํ อากฺขจฺตีติ
กณฺหปฺกฺเข สุกฺกปฺกํ ฐเปตฺวา สพฺพิ ปริมฺนเยเนว เวทิตฺพํ ๑
อโย อตีตารมฺมณาย ทฺกฺคฺคิจุติยา อนนฺตรํ อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย
สुकฺคิปฏฺิสนฺธิยา ปวตฺตนาภาโร ๑

สुकฺคิยํ จิตฺตสฺส ปน อุปฺจิตานวชฺชกมฺมสฺส ตานิสฺส ตสฺมี
สมเย โอลมฺพนฺตฺตีติอาทิวจฺนโต* มรณฺมณฺเจ นิปฺนฺนสฺส ยถูปฺจิตํ
อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมณิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถํ อากฺขจฺติ
ตญฺจ โข อุปฺจิตกามาวจฺรานวชฺชกมฺมสฺสเสว ๑ อุปฺจิตมฺหคฺคตกมฺมสฺส
ปน กมฺมณิมิตฺตเมว อาปาถํ อากฺขจฺติ ตํ อารพฺก อุปฺปนฺนํ
ตทารมฺมณปริโยสานาย สฺทฺทฺชาย วา ชวนวិถิยา อนนฺตรํ ภวฺงคฺวิสยํ
อารมฺมณํ กตฺวา จุติจิตฺตมฺปฺปชฺชติ ๑ ตสฺมี นฺริทฺเท ตเทว

วิสุทธิมคฺเค

อาปาถคตํ กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺภ อนุปฺจฺฉินฺนภิเสส-
พลวินมิตฺตํ สุกฺคตปริยาปนฺนํ ปฏฺฐิสฺสณฺธิจิตฺตมฺปฺปชฺชติ ฯ อัยฺย อตีตา-
รรมฺมณาย จุตฺติยา อนนฺตฺรา อตีตารมฺมณา วา นวตฺตพฺพารมฺมณา
วา ปฏฺฐิสฺสณฺธิ ฯ

อปรสฺส มรณสมเย กามาวจรานวชฺชกมฺมวเสน มนุสฺสโลเก
มาตฺตจฺฉินฺนสงฺฆาตํ วา เทวโลเก อุตฺตยานวิมานกปฺปรุกฺษาที-
วณฺณสงฺฆาตํ วา สุกฺคตนิมิตฺตํ มโนทฺวารे อาปาถํ อากจฺฉติ ฯ
ตสฺส ทฺถกคฺคินิมิตฺเต ทสฺสิตานุกฺกเมเนว จุตฺติจิตฺตานนฺตรํ ปฏฺฐิสฺสณฺธิ-
จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ ฯ อัยฺย อตีตารมฺมณาย จุตฺติยา อนนฺตฺรา
ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏฺฐิสฺสณฺธิ ฯ

อปรสฺส มรณสมเย ฌาตกา อัยฺย ตาต ตวตฺถาย พุทฺธปฺปชา
กรียตี จิตฺตํ ปสาเทหิตี วตฺวา ปุํปฺพทามชฺชปฏฺฐากาทิวเสน รุปา-
รรมฺมณํ วา ฌมฺมสฺสวณฺตรียปฺปชาทิวเสน สทฺทการมฺมณํ วา ฐปฺวาส-
กนฺธาทิวเสน กนฺธารมฺมณํ วา อิทํ ตาต สยสฺส ตวตฺถาย
ทาตพฺพิ เทยฺยชฺมมฺนฺติ วตฺวา มรฺุผาณิตาทิวเสน รสารมฺมณํ วา
อิทํ ตาต พุสฺสสฺส ตวตฺถาย ทาตพฺพิ เทยฺยชฺมมฺนฺติ วตฺวา จินฺปฏฺฐ
โสमारปฏฺฐาทิวเสน โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ วา ปญฺจทฺวารे อุปฺสัทรนฺติ ฯ
ตสฺส ตสฺมี อาปาถคเต รุปาทิอารมฺมणे ยถากฺกเมเนว อุปฺปนฺน-
โวฏฺฐวณฺนาวสานเน มรณสฺสาสนฺนภาเวเน มนฺทีฏฺฐเวกตฺตา ปญฺจ
ชวณานิ เทว ตการมฺมณานิ จ อุปฺปชฺชนฺติ ตโต ภวฺงคฺวิสยํ
อารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุตฺติจิตฺตํ ตทวสานเน ตสฺมีเยว

ปณณากุณินิทเทโส

เอกจิตตกุณญจิติเก อารมมणे ปฏิสนธิจิตต์ อุปฺปชฺชติฯ อยมปิ
อตีตารมมณาย จุตिया อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมมณา ปฏิสนฺธิฯ

อปรสฺส ปน ปจฺวิกฺสิณฺชฌานาทิวเสน ปฏิทฺทฺมฺหคฺคตฺสฺส สุกฺคิย
จิตฺสฺส มรณฺสมเย กามาวจรกุสฺสทกมฺมกมฺมนิมิตฺตคฺคินิมิตฺตानํ วา
อณฺดตฺรํ ปจฺวิกฺสิณาทินิมิตฺตํ วา มหคฺคตฺตจิตฺตํ วามโนทฺวาทเร
อาปาถํ อากฺขณฺติ จกฺขุโสตาณํ วาอณฺดตฺรสมฺมํ กุสฺสอุปฺปตฺติเหตุภูตํ
ปณฺธิตมารมฺมณํ อาปาถํ อากฺขณฺติฯ ตสฺส ยถากุณฺเณน อุปฺปนฺน-
โวฏฺฐวณาวसानเ มรณฺสฺสาสนฺนภาเวน มนฺทีภูตเวกตตฺตทา ปณฺจ ชวนานิ
อุปฺปชฺชนฺติฯ มหคฺคตคฺคิกานํ ปน ตทารมฺมณํ นตฺถิ ตสฺมา ชวนา-
นนฺตรํเยว ภวฺจฺจวิสฺขํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุตฺติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ
ตสฺสวาทานเ กามาวจรมฺหคฺคตฺสฺสคฺคินิ อณฺดตฺรสุคฺคิปรียาปนฺนํ
ยถุฏฺฐจิตฺเตสุ อารมฺมณฺเตสุ อณฺดตฺรารมฺมณํ ปฏิสนฺธิจิตต์ อุปฺปชฺชติฯ
อโย นวตฺตพฺพารมฺมณาย สุกฺคิจุตฺติยา อนนฺตราอตีตปจฺจุปฺปนฺน-
นวตฺตพฺพารมฺมณานํ อณฺดตฺรารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ เอเตนนฺุสारेณ
อารุปฺปจุตฺติยาปิ อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ เวทิตพฺพาฯ

อโย อตีตนวตฺตพฺพารมฺมณาย สุกฺคิจุตฺติยา อนนฺตราอตีต-
นวตฺตพฺพปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนาภาโรฯ

ทุกฺคคิยํ จิตฺสฺส ปน ปาปกมฺมิโน วุตฺตนเยเนว ตํ กมฺมํ
กมฺมนิมิตต์ คฺคินิมิตต์ วา มโนทฺวาทเร ปณฺจทฺวาทเร วา ปน
อกุสฺสอุปฺปตฺติเหตุภูตํ อารมฺมณํ อาปาถํ อากฺขณฺติฯ อถสฺส
ยถากุณฺเณน จุตฺติจิตฺตาวสานเ ทุกฺคคิปรียาปนฺนํ เตสุ อารมฺมณฺเตสุ

วิสุทธิมคฺเค

อณฺดรารมฺมณํ ปฏฺฐินฺนุจิจฺจํ อฺปฺปชฺชติ ฯ อโย อตีตารมฺมณาย
ทฺถคฺคิจฺจติยา อนนฺตรา อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ปฏฺฐินฺนุชฺชา
ปวตฺตนาภาโรติ ฯ

เอตฺตาวตา เอกฺกนฺนวิสฺตฺติวิหฺมฺปิ วิญฺญาณสฺส ปฏฺฐินฺนุชฺชเวสน
ปวตฺติ ทิปิตา โหติ ฯ ตยํ สพฺพมฺปิ เอว

ปวตฺตมานํ สนฺนิมฺหิ เทวธา กมฺเมว วตฺตติ

มิสฺสาทีหิ จ เกเทหิ เกทสฺส ทฺวิธาทีโก ฯ

อิทํ หิ เอกฺกนฺนวิสฺตฺติวิหฺมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ ปฏฺฐินฺนุชฺชเวสน
ปวตฺตมานํ เทวธา กมฺเมว วตฺตติ ฯ ยถาสกํ หิ เอตฺตสฺส
ชนกกมฺมํ นานาขณิกกมฺมปจฺจเยน เจว อฺปนฺนีสฺสยปจฺจเยน จ ปจฺจโย
โหติ ฯ วตฺตตฺถเหตํ กุสลากุสลกมฺมํ วิปากสฺส อฺปนฺนีสฺสยปจฺจเยน
ปจฺจโยตี ฯ

เอว ปวตฺตมานสฺส ปนฺนสฺส มิสฺสาทีหิ เกเทหิ ทฺวิธาทีโกปิ
เกโท เวทิตพฺโพ ฯ เสยฺยถิทํ ฯ อิทํ หิ ปฏฺฐินฺนุชฺชเวสน เอกธา
ปวตฺตมานมฺปิ ฐเปว สห มิสฺสามิสฺสเกทโต ทฺวิชฺชํ กามฐปารุปภาว-
เกทโต ตฺวิชฺชํ อณฺุทฺทชฺชลาพฺพชฺชสฺสเททชโอบปาตฺติโกนิเวสน จตฺตพฺพิชฺชํ
คตฺติเวสน ปณฺุจวิชฺชํ วิญฺญาณภูจฺจิตฺติเวสน สตฺตตฺติวิชฺชํ สตฺตตฺตาวาสเวสน
อณฺุจวิชฺชํ โหติ ฯ ตตฺถ

มิสฺสํ ทฺวิธา ภาวเกทา สภาวํ ตตฺถ จ ทฺวิธา

เทว วา ตโย วา ทสกา โอมโต อาทีนา สห ฯ

ปณณากุณินิทเทโส

มิสฺสํ ทูริชา ภาวเภทาทิ ยํ เหตุเมตฺถ อณฺณตฺร อรูปภวา
รูปมิสฺสํ ปฏฺฐิสฺสนฺธิวิญฺญาณํ อูปฺปชฺชติ ตํ รูปภเว อิตฺถินฺทฺริย-
ปฺริสฺสินฺทฺริยสงฺขาเตน ภาวเณ วินา อูปฺปตฺติโต กามภเว อณฺณตฺร
ชาติปณฺทกปฏฺฐิสฺสนฺธิยา ภาวเณ สห อูปฺปตฺติโต สภาวํ อภาวนฺติ
ทฺูริชํ โหติ ฯ สภาวํ ตตฺถ จ ทฺูริชาติ ตตฺถาปี จ ยํ สภาวํ
ตํ อิตฺถิปฺริสฺสากวานํ อณฺณตเรณ สห อูปฺปตฺติโต ทฺูริชเมว โหติ ฯ
เทว วา ตโย วา ทสกา โอมโต อาทินา สหาคิ ยํ เหตุเมตฺถ
มิสฺสํ อมิสฺสนฺติ ทฺูเย อาทิกฺกตํ รูปมิสฺสํ ปฏฺฐิสฺสนฺธิวิญฺญาณํ
เตน สห วตฺถุกายทสกวเสณ เทว วา วตฺถุกายภาวทสกวเสณ
ตโย วา ทสกา โอมโต อูปฺปชฺชนฺติ นตฺถิ อิตฺถิ ปฺริ
รูปปฺริหานีติ ฯ

ตมฺปนเนตํ เอวํ โอมกปริมาณํ อูปฺปชฺชมานํ อณฺณทช-
ลาพฺุชนามิกาสฺ ทฺูวิสุ โยนิสุ ชาติอณฺณณาย เอเกน อํสุนา
อฺุทฺทฺฐสฺสปีมณฺณทปฺปมาณํ กลลนฺติ ลทฺุชสงฺขํ หุตฺวา อูปฺปชฺชติ ฯ
ตตฺถ โยนิํ คตฺิวเสณ สมฺภวเกโท เวทิตพฺุโพ ฯ เอตาสฺ หิ

นิริเย ภูมฺุมวชฺเชสุ เทเวสุ จ น โยนิโย

ติสฺสุโส ปฺุริมิกา โหนฺติ จตฺสุโสปี คตฺิตฺตเย ฯ

ตตฺถ เทเวสุ จาติ จสทฺุเทเน ยถา นิริเย จ ภูมฺุมวชฺเชสุ จ
เทเวสุ เอวํ นิชฺฌามตณฺ्हิกเปเตสุ จ ปฺุริมิกา ติสฺสุโส โยนิโย
น สนฺตํติ เวทิตพฺุพา ฯ โอปฺปาตฺติกาเอว หิ เต โหนฺติ ฯ
เสเส ปน ติริจฺจนานปีตฺติวิสยมนฺุสฺสสงฺขาเต คตฺิตฺตเย ปฺุพฺุเพ

วิสุมุทิมคเค

วชชิตภุมมเทเวสุ จ จตสุโสปี โยนิโย โหนติ ฯ

ตตถ

ตีส นว เจว รุปีสู สตตติ อุกกัสตโตธ รูปานิ

สัเสทูปปาตโยนิสู อถ วา อวกัสตโต ตีส ฯ

รูปีพรหฺเมสุ ตาว โอปปาติกโยนิเกสุ จกฺขุโสตวตฺตฤทฺสกาณิ

ชีวิตนวกสุส จาติ จตฺตุนิ กลาปานิ วเสน ตีส จ นว จ

ปฏิสนฺธิวิญญาณน สห รูปานิ อูปฺปชฺชนฺติ ฯ รูปีพรหฺเม ปน

จเปตฺวา อณฺเณสุ สัเสทวโอปปาติกเกสุ อุกกัสตโต จกฺขุโสตมาณ-

วิหากายวตฺตฤทฺสกาณิ วเสน สตตติ ตานิ จ นิจฺจ

เทเวสุ ฯ ตตถ วมฺโณ กนฺโชรโส โอชา จตฺสุโส จาปี ชาตฺโย

จกฺขุปฺปสาโท ชีวิตนฺติ อํ ทสฺรูปปริมาโณ รูปฺปฺลฺลฺโซ จกฺขุทสโก

นาม ฯ เอวํ เสสา เวทิตพฺพา ฯ อวกัสตโต ปน ขจฺจนฺ-

พริธมาณกนปฺปสกสุส ชิวหากายวตฺตฤทฺสกาณิ วเสน ตีส รูปานิ

อูปฺปชฺชนฺติ ฯ อุกกัสาวกัसानิ ปน อนฺตเร อนฺรูโปโต วิกฺปโป

เวทิตพฺโพ ฯ เอวํ วิทิตฺวา ปฺน

ขนฺธารมฺมณคฺติเหตุ- เวทนาปีติวิตกฺกวจิอารเหิ

ภททาภทวิเสโส จุติสนฺธินํ ปริณฺเณยฺโย ฯ

ยา हेसा มิสฺสามิสฺสโต ทฺวิธา ปฏิสนฺธิ ยา จสฺสา

อตีตานนฺตรา จุตี ตาสํ อิมเหิ ขนฺธาทีหิ ภททาภทวิเสโส ฉาตพฺโพติ

อตุโล ฯ กถิ ฯ กทาจิ หิ จตฺกฺขนฺธาย อารูปฺจุตฺติยา อนนฺตรา

จตฺกฺขนฺธาว อารมฺมณโตปี อภินฺนา ปฏิสนฺธิ โหติ กทาจิ

ปณณากุณินิทุเทโส

อมหคฺคตพหิทุชารมฺมณาย มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณาฯ อัย ตาว
อรุปฺภุมิสฺสเยว นโยฯ กทาจิ ปน จตุกฺขนฺธาย อารุปฺปจฺจุติยา อนนฺตรา
ปณฺจกฺขนฺธา กามาวจรปฺภิสฺสนฺธิ กทาจิ ปณฺจกฺขนฺธาย กามาวจรจฺจุติยา
วา รูปาวจรจฺจุติยา วา อนนฺตรา จตุกฺขนฺธา อารุปฺปปฺภิสฺสนฺธิฯ เอว
อติตารมฺมณจฺจุติยา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฺภิสฺสนฺธิฯ เอกจฺจุสฺสจฺจุติยา
เอกจฺจุทฺตฺตปฺภิสฺสนฺธิ อเหตุกจฺจุติยา สเหตุกปฺภิสฺสนฺธิ ทุเหตุกจฺจุติยา
ติเหตุกปฺภิสฺสนฺธิ อุเปกฺขาสหคฺตจฺจุติยา โสมนสฺสสหคฺตปฺภิสฺสนฺธิ
อปฺปิตฺกจฺจุติยา สปฺปิตฺกปฺภิสฺสนฺธิ อวิตกฺกจฺจุติยา สวิตกฺกปฺภิสฺสนฺธิ
อวิจาร์จฺจุติยา สวิจาร์ปฺภิสฺสนฺธิ อวิตกฺกาวิจาร์จฺจุติยา สวิตกฺกสวิจาร์-
ปฺภิสฺสนฺธิติ ตสฺส ตสฺส วิปริตโต จ ยถาโยคํ โยเชตพฺพํฯ

ลทฺธฺรปจฺจยมิติ ฐมฺมมตฺตเมตฺตํ ภาวนตฺตรมฺเปติ

นาสฺส ตโต สงฺกนฺติ น ตโต เหตุํ วิตฺวา โหติฯ

อิตฺติ เหตุํ ลทฺธฺรปจฺจยํ รูปรูปรฐมฺมมตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ ภาวนตฺตร
อุเปตฺติติ วุจฺจติ น สตฺโต น ชีโว ตสฺส จ นาปี อตฺตภาวโต
อิธ สงฺกนฺติ อตฺถิ นาปี ตโต เหตุํ วิตฺวา อิธ ปาตุภาโวฯ ตยิทํ
ปากฺเณน มนุสฺสจฺจุติปฺภิสฺสนฺธิกฺกเมน ปกาสะยิสฺสามฯ

อติตภาวสฺมี หิ สรเสน อุปฺกเมน วา สมาสฺนฺนมฺรณสฺส
อสยฺหานํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคสนฺธิพฺนฺชฺนจฺเจทกานํ มारณฺนตฺกเวทนา-
สคฺถานํ สนนฺิปาตํ อสหนฺตสฺส อาตเป ปกฺกจิตฺตหริตฺตาลปณฺณมิว
กเมน อุปฺสฺสสฺมาเน สรีเร นฺริทุเรสุ จกฺขาทิสฺสู อินฺทุริเยสุ หทย-
วตฺถุมตฺเต ปตฺติจฺจุเตสุ กายินฺทุริยมนินฺทุริยชีวิตินฺทุริเยสุ ตังขณา-

วิสุทธิมคฺเค

วเสสททยวตฺตุนฺนินิสฺสิตํ วิญฺญาณํ ครุกสฺมาเสวิตาสนฺนปฺพุทฺททานํ
อณฺตุตริํ ลทฺทราวเสสปจฺจยสงฺขารสงฺขาตํ กมฺมํ ตทฺทฎฺฐาปิตี วา
กมฺมนิมิตฺตคคตินิมิตฺตสงฺขาตํ วิสยมารพฺภ ปวตฺตติ ตเทวํ
ปวตฺตมานํ ตณฺหาวิชฺขานํ อปฺปหีนตฺตา อวิชฺชาปฏฺิจฺฉาภิตาทีนเว
ตสฺมี วิสยตณฺหา นเมติ สหชาตสงฺขารา จิปนฺติ ตํ สนฺตติวเสน
ตณฺหาหย นมฺยมานํ สงฺขารเอหิ จิปิยมานํ โอริมตีรรุกฺขวินิพนฺธ-
รชฺชฺฐมาลมพิตฺวา มาติกาติกกมโก วิย ปฺริมณฺจ นิสฺสยํ ชหติ อปรณฺจ
กมฺมสมฺภูจฺฉาปิตี นิสฺสยํ อสฺสาทยมานํ วา อนสฺสาทยมานํ วา
อารมฺมณฺหาทีหิยว ปจฺจเยหิ ปวตฺตตีติ ฯ เอตฺถ จ ปฺริมํ จวนโต
จฺติ ปจฺฉิมํ ภวนฺตราทีปฏฺิจฺฉนฺธานโต ปฏฺิจฺฉนฺธีติ วุจฺจติ ฯ ตเทตํ
นาปี ปฺริมกฺวา อีธาคตํ นาปี ตโต กมฺมสงฺขารนตีวิสยาทีเหตฺ-
วินา ปาตฺต

สฺยํ นิตฺสฺสนานเนตฺถ ปฏฺิจฺฉนฺธีติกา อถ

สนฺตฺตานพนฺธโต นตฺถิ เอกตา นาปี นานตา ฯ

เอตฺถ เจตฺสฺส วิญฺญาณสฺส ปฺริมกฺวโต อีธ อนากมเนน อตีต-
ภวปริยาปนฺนเหตฺุหิ จ อฺปฺปาเท ปฏฺิจฺฉนฺธีติปมฺุทฺทาปฏฺิจฺฉนฺธีติปมฺุทฺทา
ธมฺมา นิตฺสฺสนานนํ สฺยํ ฯ ยถา หิ ปฏฺิจฺฉนฺธีติปมฺุทฺทาจายา
สทฺุทฺทาทีเหตฺุกา โหณฺติ อณฺตุตฺร อคฺนฺตฺวา โหณฺติ เอวเมว อิทํ
จิตฺตํ ฯ เอตฺถ จ สนฺตฺตานพนฺธโต นตฺถิ เอกตา นาปี นานตา

๑. กมฺมนฺติ ปฏฺิจฺฉนฺธีตํ กมฺมํ ฯ สงฺขาราคิ จฺติอาสนฺนชวณวิญฺญาณสทฺคตา
จิปนกสงฺขารา ฯ นตีติ นมนวเสน ปวตฺตา ตณฺหา ฯ วิสโย กมฺมาทีติ ฐีกา ฯ

ปณณามินิทเทโส

ยทิ หิ สนนตานุพนุเช สติ เอกนตเมกตา ภเวยฺย น จีรโต ทริ
สมภูตํ สียา อถาปี เอกนตนาตา ภเวยฺย น จีรสสาธินो ทริ
สียา ๑ เอส นโย สพฺพเหตุเหตุสมุปฺปนฺเนสุ ๑ เอวํ จ สติ
สพฺพโลกโหวหารโลโป สียา โส จ อนินฺนุโจ ตสฺมา เอตถ น
เอกนตเมกตา วา นานตา วา อุปคฺคตพฺพชาติ ๑

เอตถาห นนุ เอวํ อสงฺกนฺติปาตุภาเว สติ เย อิมสฺมี
มนุสฺสตฺตภาเว ขนฺธา เตถํ นีรฺุทฺตฺตา ผลปจฺจยสฺส จ กมฺมสฺส
ตฺตถ อคฺคมนโต อณฺณสฺส อณฺณโต จ ตํ ผลํ สียา อุปฺภุชฺชเก
จ อสฺติ กสฺส ตํ ผลํ สียา ตสฺมา น สฺนุทรมิทํ วิชานนฺติ ๑
ตฺตฺริทํ วุจฺจติ

สนฺตานุเน ยํ ผลํ เอตํ นาณฺณสฺส น จ อณฺณโต

พีชานํ อภิสงฺขารो เอตสฺสตฺถสฺส สาธโก ๑

เอกสนฺตานุสฺมี หิ ผลมฺุปฺปชฺชมานํ ตฺตถ เอกนตเอกตฺต-
นानตฺตานํ ปฏฺิสิทฺตฺตา อณฺณสฺสชาติ วา อณฺณโตติ วา น
โหติ ๑ เอตสฺส จ วจฺนตฺถสฺส พีชานํ อภิสงฺขารो สาธโก ๑
อมฺพพีชานินํ หิ อภิสงฺขารเรสุ กเตสุ ตสฺส พีชสฺส สนนตานุ
ลทฺฐปจฺจยา กาลนฺตเร ผลวิเสโส อุปฺปชฺชมาโน น อณฺณพีชานํ
นาปี อณฺณภิสงฺขารปจฺจยา อุปฺปชฺชติ น จ ตานิ พีชานิ
อภิสงฺขารา [๑] ผลญฺจานํ ปาปฺณนฺติ เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ ๑
วิชฺชาสิปฺโปสฺถาทีหิ จาปี พาลสฺรีเร อุปฺยฺตฺเตหิ กาลนฺตเร วุฑฺฒ-
สฺรีราทีสุ ผลเทหิ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ ๑

๑. เอกนฺตนฺตเร วาสทฺโท ปกฺขจิตฺโตว ทิสฺสติ ๑

วิสุทธิมคฺเค

ยมฺปิ วุตฺตํ อุปฺภุชฺชเก จ อสฺติ กสฺส ตํ ผลํ สียาติ

ตตฺถ ฯ

ผลสฺสอุปฺตฺติยาเอวํ สิทฺธา ภุชฺชก สมฺมตฺติ

ผลูปฺปาเทน รุกฺขสฺส ยถา ผลตฺติสมฺมตฺติ ฯ

ยถา หิ รุกฺขสงฺฆาตานิ ฌมฺมานิ เอกเทศภูตสฺส รุกฺขผลสฺส
อุปฺตฺติยาเอว รุกฺโข ผลตฺติ วา ผลิโตติ วา วุจฺจติ ตถา
เทวมนุสฺสสงฺฆาตานิ ฌนฺชานิ เอกเทศภูตสฺส อุปฺโภกสงฺฆาตสฺส
สุขทฺถุขผลสฺส อุปฺปาเทนเนว เทโว วา มนุสฺโส วา อุปฺภุชฺชตฺติ
วา สฺวจิตฺ ทุกฺขจิตฺติ วา วุจฺจติ ตสฺมา น เอตฺถ อณฺเณน
อุปฺภุชฺชเคน นาม โภจฺจि อตฺถิ อตฺถิ ตฺติ ฯ โยปิ วทฺเยย เอวํ
สนฺเตปิ เอเต สงฺฆารว วิชฺชมานา วา ผลสฺส ปจฺจยา สฺยํ
อวิชฺชมานา วา ยถิ จ วิชฺชมานา ปวตฺติกฺขณฺเวยว เนถํ
วิปาเคน ภวิตพฺพํ อถาปิ อวิชฺชมานา ปวตฺติโต ปุพฺเพ ปจฺจนา
จ นิจฺจํ ผลาวหา สฺยฺนฺนฺติ โส เอวํ วตฺตพฺโพ

กตตฺตา ปจฺจยาเอเต น จ นิจฺจํ ผลาวหา

ปาฏฺฐิโกคาทิกํ ตตฺถ เวทิตพฺพํ นิตฺถสฺสนํ ฯ

กตตฺตาเยว หิ สงฺฆารว อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา โหนฺติ
น วิชฺชมานตฺตา อวิชฺชมานตฺตา วา ฯ ยถาห ฯ กามาวจรสฺส
กุสฺลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปฺจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ
โหตฺติอาทิ ฯ ยถารหสฺส จ อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา หุตฺวา

๑. อภฺ. สํ. ๓๔/๑๒๘ ฯ

ปณฺณากุณินิทฺเทโส

น ปุณฺ ผลาวหา โหนฺติ วิปกฺกวิปากตฺตา ฯ เอตฺตฺส จตฺตฺส
วิภาวเน อิทํ ปาฏิกโกทิกํ นิตฺตฺสนํ เวทิตฺพุทฺ ๑ ยถา หิ โลก
โย กตฺตฺจิจจตฺตฺส นียฺยตฺนตฺถํ ปาฏิกโก โหติ ภาณํ วา
กัณฺหาติ อธิํ วา คณฺหาติ ตฺตฺส ตํกิริยา กรณฺมตฺตฺเมว ตทตฺต-
นียฺยตฺนาทิมฺหิ ปจฺจโย โหติ น กิริยา ย วิชฺชมาณตฺตฺมวิชฺช-
มาณตฺตํ วา น จ ตทตฺตฺนียฺยตฺนาทิตฺโต ปรมฺปิ ธารโกว โหติ
กสฺมา นียฺยตฺนาทินํ กตฺตฺตา เอวํ กตฺตฺตา ว สงฺขาราปี
อตฺตฺโน ผลตฺส ปจฺจยา โหนฺติ น จ ยถารํ ผลทानฺโต ปรมฺปิ
ผลาวหา โหนฺตีติ ๑

เอตฺตฺวาตา มิสฺสามิสฺสวเสน เทวธาปี ปวตฺตฺมานตฺส ปฏิสฺนธิ-
วิญฺญาณตฺส สงฺขารปจฺจยา ปวตฺติ ทิปิตา โหติ ๑

อิทานิ สพุเพสฺสเวเตสุ พตฺตีสฺวิปากวิญฺญาณตฺส สมฺโมห-
วิฆาตตฺถํ

ปฏิสฺนธิปวตฺตินํ วเสนเต ภวาทิสฺ

วิชานิตฺพุพา สงฺขารา ยถา เยสฺสจ ปจฺจยา ๑

ตตฺถ ตโย ภวา จตฺตฺโส โยนิโย ปณฺจ คติโย สตฺต
วิญฺญาณภูจิติโย นว สตฺตฺวาสาติ เอเต ภวาทโย นาม เอเตสุ
ภวาทิสฺ ปฏิสฺนธิยํ ปวตฺเต เจเต เยสํ วิปากวิญฺญาณานํ ปจฺจยา
ยถา จ ปจฺจยา โหนฺติ ตถา วิชานิตฺพุพาติ อตฺถิ ๑

ตตฺถ ปุณฺณากิสฺสงฺขาราเร ตาว กามาวจรอฏฺฐเจตนาภโท
ปุณฺณากิสฺสงฺขารो อวิเสเสน กามภเว สุกฺคิยํ นวณฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ

วิสุทธิมคค

ปฎิสนุธิย นานาขณิกมมปจฺเจยเนน เจว อุปนิสฺสยปจฺเจยเนน จาติ
เทวธา ปจฺจโย ฯ ฐปาวจรปญฺจกฺกุสฺสเจตนาภโธ ปุณฺณวาทิสงฺขาโร
ฐปภเวปี ปฎิสนุธิยเอว ปญฺจนัน ฯ วุตฺตปฺปเกทกามาจโร
ปน กามภเว สุคฺคิยฺ อุกฺเขยาสหคตาเหตุมนโณวิญฺญาณธาตฺวชฺชานัน
สฺสคฺคณัน ปฺริตฺตวิปากวิญฺญาณานัน วุตฺตณเยเนว เทวธา ปจฺจโย
ปวตฺเต โน ปฎิสนุธิย ฯ เสว ฐปภเว ปญฺจนัน วิปากวิญฺญาณานัน
ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต โน ปฎิสนุธิย ฯ กามภเว ปน ทฺวคฺคิย
อฏฺฐนฺนํปฺริ ปฺริตฺตวิปากวิญฺญาณานัน ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต โน
ปฎิสนุธิย ฯ ตตฺถ นิเรเย มหาโมคฺคัลลฺลานตฺเถรสฺส นรกจาริกาทิสฺส
อิฏฺฐารมฺมณสมายเके โส ปจฺจโย โหติ ฯ ตฺริจฺฉานํสฺส ปน
เปตฺมहितฺธิเกสฺส จ อิฏฺฐารมฺมณํ ลพฺภติเยว ฯ เสว กามภเว สุคฺคิย
โสพสฺสนนํปฺริ กุสฺสลวิปากวิญฺญาณานัน ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต จ
ปฎิสนุธิยญฺจ ฯ อวิเสเสน ปน ปุณฺณวาทิสงฺขาโร ฐปภเว ทสนฺนัน
วิปากวิญฺญาณานัน ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต จ ปฎิสนุธิยญฺจ ฯ

ทฺวาทสากุสฺสเจตนาภโธ อปุณฺณวาทิสงฺขาโร กามภเว ทฺวคฺคิย
เอกสฺส วิญฺญาณสฺส ตเถว ปจฺจโย ปฎิสนุธิย โน ปวตฺเต ฉนฺนัน
ปวตฺเต โน ปฎิสนุธิย สคฺคณนํปฺริ อกุสฺสลวิปากวิญฺญาณานัน ปวตฺเต
จ ปฎิสนุธิยญฺจ ฯ กามภเว ปน สุคฺคิย เตสฺสเยว สคฺคณนํปฺริ
ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต โน ปฎิสนุธิย ฯ ฐปภเว จคฺคณัน
วิปากวิญฺญาณานัน ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต โน ปฎิสนุธิย ฯ โส
จ โข กามาวจเร อนิฏฺฐรูปทฺสฺสนสทฺทสฺสวณฺนเสน ฯ พุรหฺมโลเก

ปณณามินิทเทโส

ปน อนัญจรูปาทโย นาม นตฺถิ ตถา กามาวจรเทวโลเกปิ ฯ

อนนชากิสงฺขารो ปน อรูปภเว จตฺตุนัน วิปากวิญญาณานัน
ตถเว ปจฺจโย ปวตฺเต จ ปฏิสนฺธิยญจ ฯ เอวํ ตาว ภเวสุ
ปฏิสนฺธิปวตฺตินัน วเสน เอเต สงฺขารา เยสํ ปจฺจยา ยถา จ
ปจฺจยา โหนฺติ ตถา ชานิตพฺพา ฯ เอเตเนว นเยน โยนีอาทิสฺสปี
เวทิตพฺพา ฯ ตตฺริทํ อาทิตโต ปญฺจาย มุขมตฺตปฺปกาสนํ ฯ

อิมesu หิ สงฺขารesu ยสฺมา ปณณามิสงฺขารो ตาว ทฺวิสุ ภเวสุ
ปฏิสนฺธิ ทตฺวา สพฺพมตฺตโน วิปากํ ชเนติ ตถา อณฺฑชชาติสุ
จตฺตฺส โยนีสุ เทวมนุสฺสสงฺขาทาสฺ ทฺวิสุ คตฺติสุ นานตฺตกาย-
นानตฺตสณฺณินานตฺตกายเอกตฺตสณฺณิเอกตฺตกายนानตฺตสณฺณิเอกตฺต-
กายเอกตฺตสณฺณิสงฺขาทาสฺ จตฺตฺส วิญญาณญฺจิตฺติสุ อสณฺณิสตฺตาวาเส
ปนเส รุปมตฺตเมวากิสงฺขโรตฺติติ จตฺตฺสเยว สตฺตาวาเสสุ จ ปฏิสนฺธิ
ทตฺวา สพฺพมตฺตโน วิปากํ ชเนติ ตสฺมา เอส เอเตสุ ทฺวิสุ ภเวสุ
จตฺตฺส โยนีสุ ทฺวิสุ คตฺติสุ จตฺตฺส วิญญาณญฺจิตฺติสุ จตฺตฺส สตฺตาวาเสสุ จ
เอกวิสตียา วิปากวิญญาณานัน วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย โหติ ยถาสมฺภวํ
ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ ฯ

อปณณามิสงฺขารो ปน ยสฺมา เอกสฺมีเยว กามภเว จตฺตฺส โยนีสุ
อวเสสาสฺ ตีสุ คตฺติสุ นานตฺตกายเอกตฺตสณฺณิสงฺขาทาย เอกิสฺสา
วิญญาณญฺจิตฺติยา ตาทิสเยว จ เอกสฺมี สตฺตาวาเส ปฏิสนฺธิวเสน
วิปฺจฺจติ ตสฺมา เอส เอกสฺมี ภเว จตฺตฺส โยนีสุ ตีสุ คตฺติสุ
เอกิสฺสา วิญญาณญฺจิตฺติยา เอกมฺหิ จ สตฺตาวาเส สตฺตุนัน

วิสุทธิมคฺเค

วิปากวิญญานานํ วุตตนเยเนว ปจฺจโย ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ ฯ

อนนฺตชาภิสงฺขาโร ปน ยสฺมา เอกสฺมีเยว อรูปภเว เอกิสฺสา
โอปปาติกโยนินยา เอกิสฺสา เทวคตฺยา อากาसानนฺจายตนาทิกาสฺ
ตีสฺ วิญญานภูจฺจิตฺตํ อากาसानนฺจายตนาทิกาสฺ จตฺตํ สตฺตาวาสฺ
ปฏิสนฺธิวเสน วิปจฺจติ ตสฺมา เอส เอกสฺมี ภเว เอกิสฺสา โยนินยา
เอกิสฺสา คตฺยา ตีสฺ วิญญานภูจฺจิตฺตํ จตฺตํ สตฺตาวาสฺ จจฺจนํ
วิญญานานํ วุตตนเยเนว ปจฺจโย โหติ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จาติ ฯ

เอวํ

ปฏิสนฺธิปวตฺตํ วเสนเต ภวาทิสฺ

วิชานิตพฺพา สงฺขารา ยถาเยสฺสจ ปจฺจยาติ ฯ

อํ สงฺขารปจฺจยา วิญญานนฺติ ปทสฺมี วิตุถารกธา ฯ

วิญญานปจฺจยา นามรูปปเท

วิภาคา นามรูปานํ ภวาทิสฺ ปวตฺติโต

สงฺคหา ปจฺจยนฺยา วิญญตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

วิภาคา นามรูปานนฺติ เอตฺถ หิ ฯ นามนฺติ อารมฺมณาภิมุขํ
นมนโต เวทนาทโย ตโย ขนฺธา ฯ รูปนฺติ จตฺตาริ มหาภูตานิ
จจฺจนนฺจ มหาภูตานิ อูปาทายรูปํ ฯ เตสํ วิภาโค ขนฺธนิทฺเทเส
วตฺติโตเยวาติ ฯ เอวํ ตาเวตฺถ วิภาคา นามรูปานํ วิญญตพฺโพ
วินิจฺฉโย ฯ

ภวาทิสฺ ปวตฺติโตติ เอตฺถ จ ฯ นามํ เอกํ สตฺตาวาสํ

จเปตฺวา สพฺพภวโยนิคตฺติวิญญานภูจฺจิตฺตเสสสตฺตาวาสฺ ปวตฺติติ ฯ

ปณณามินิทุเทโส

รูปํ ทวีสุ ภาเวสุ จตุสุ โยนิสุ ปณจสุ กตีสสุ ปุริมาสุ จตุสุ
วิญญานภูจิสฺส ปณจสุ สตุตาวาเสสุ ปวตตติ ฯ เอวํ ปวตตมานเน
เจตสมิ นามรูปเป ยสุมา อภาวคคพุกเสยยกานํ อณฺฆชานณจ
ปฏิสนฺธิกขณเ วตถุกายทสกวเสน รูปโต เทว สนฺตติสฺसानิํ ตโย จ
อรูปีโน ขนฺธา ปาตุกวนฺติ ตสุมา เตสํ วิตุถาเรน รูปรูปโต วิสติ
ธมฺมา ตโย จ อรูปีโน ขนฺธาติ เอเต เตวิสติ ธมฺมา วิญญาน-
ปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพา ฯ อคฺคหิตคฺคหณฺน ปน เอกสนฺตติ-
สฺสโต นว รูปธมฺเม อปเนตฺวา จุทฺทส ฯ สภาวกานํ ภาวทสํ
ปกฺขิปิตฺวา เตตฺตีส ฯ เตสมฺปิ อคฺคหิตคฺคหณฺน สนฺตติสฺสทฺวยโต
อภฺจารส รูปธมฺเม อปเนตฺวา ปณฺณรส ฯ ยสุมา ปน โอปปาติกสตุเตสุ
พฺรหฺมกายิกาทินิํ ปฏิสนฺธิกขณเ จกฺขุโสตวตถุทสกันํ ชีวิตินฺทริย-
นวกสฺส จ วเสน รูปโต จตุตาริ สนฺตติสฺसानิํ ตโย จ อรูปีโน
ขนฺธา ปาตุกวนฺติ ตสุมา เตสํ วิตุถาเรน รูปรูปโต เอณฺนจตุตาลีส
ธมฺมา ตโย จ อรูปีโน ขนฺธาติ เอเต พาจตุตาลีส ธมฺมา วิญญาน-
ปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพา ฯ อคฺคหิตคฺคหณฺน ปน สนฺตติ-
สฺสตุตยโต สตุตวิสติ ธมฺเม อปเนตฺวา ปณฺณรส ฯ กามภเว ปน
ยสุมา เสสโอปปาติกานํ สํเสทชานํ วา สภาวกปฺริปฺณณายตนาํ
ปฏิสนฺธิกขณเ รูปโต สตุต สนฺตติสฺसानิํ ตโย จ อรูปีโน ขนฺธา
ปาตุกวนฺติ ตสุมา เตสํ วิตุถาเรน รูปารูปโต สตุตติ ธมฺมา
ตโย จ อรูปีโน ขนฺธา เอเต เตสตุตติ ธมฺมา วิญญานปจฺจยา

๑. สนฺตติสฺसानีติ กลาปฺนตฺตานมฺูลานีติ ฎีกา ฯ

วิสุมุทิมคเค

นามรูปนติ เวทิตพพาฯ อคคหิตคคหณน ปน รูปสนนตติสิจจกุกโต
จตุปณณาส ฐมเม อปนเนตวา เอณนวิสติฯ เอส อุกกัสนโต ฯ
อวกัสนน ปน ตัตฺรูปสนนตติสิจจิกถานันฺ ตสฺส ตสฺส วเสน หาเปตวา
หาเปตวา สงฺเขปโต วิตถารโต จ ปฏิสนฺธิยํ วิญญานปจฺจยา
นามรูปสงฺขา เวทิตพพาฯ อรูปินฺ ปน ตโยว อรูปินฺ ขนฺธา
อสณฺณินฺ รูปโต จีวิตินฺทฺริยนวกเมวาทิฯ เอส ตาว ปฏิสนฺธิยํ
นโยฯ ปวตเต ปน สพฺพตถ รูปปวตติเทเส ปฏิสนฺธิจิตตสฺส
จิตฺกขณฺ ปฏิสนฺธิจิตเตน สห ปวตตอตุโต อุตฺตสมฺภูจฺจันฺ สฺสทฺฐจกั
ปาทูกวติ ฯ ปฏิสนฺธิจิตตํ ปน รูปิ น สมฺภูจฺจาเปติ ฯ ตํ หิ ยถา
ปปาเต ปตติปริโส ปรสฺส ปจฺจโย โหตุํ น สกโกติ เอวํตถ
ทพฺพลตาย ทพฺพลตฺตา รูปิ สมฺภูจฺจาเปตุํ น สกโกติฯ ปฏิสนฺธิ-
จิตตโต ปน อุกฺกั ปจฺจมกวจฺจโต ปฏฺติจิตตสมฺภูจฺจันฺ สฺสทฺฐจกั ฯ
สทฺทปาทูกวกาเล ปฏิสนฺธิกขณโตว อุกฺกั ปวตตอตุโต เจว
จิตตโต จ สทฺททวักฯ ย ปน กพฺพิงการาหารูปชีวินฺ คพฺภ-
เสยฺยกสฺตฺตาเตสํ

ยลฺยจฺจสฺส ภูณฺชติ มาตา อนนฺ ปานณจ โภชนํ

เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตูกุจฺจิกโต ติโรติ

วจนโต มาตรา อชฺโฆหริตาหารนนานุกเต สรีเร โอปปาติกานํ สพฺพ-
ปจฺมํ อตฺตโน มุขคตํ เขฬิ อชฺโฆหรรณกาเล อาหารสมฺภูจฺจัน
สฺสทฺฐจกนฺติ ฯ อิทํ อาหารสมฺภูจฺจันสฺส สฺสทฺฐจกสฺส อุตฺตจิตตสมฺภูจฺจันนณฺจ
๑. สํ. สคค. ๑๕/๓๐๓ ฯ ปาลียมฺปน มาตูกุจฺจิกโต นโรติ ทิสฺสติ ฯ

ปณฺณานุมนิทฺเทโส

อุกฺกัสนฺโต ทฺวินฺนํ นวกาณํ วเสน ฉพฺพิสฺตฺวิธํ ปุพฺเพ เกกจิตฺตกฺขณ
ตฺกฺขตฺตํ อุปฺปชฺชมาณํ วุตฺตํ กมฺมสมฺภูจฺจานนฺจ สตฺตตฺติวิธนฺติ ฉนฺนฺวตฺติ-
วิธํ รูปี ตโย จ อรุปีโน ขนฺธชาติ สมาสโต นวณฺวตฺติ ฐมฺมา ฯ
ยสฺมา วา สทฺโท อนฺยโต กทาจิเทว ปาตุภาวโต ตสฺมา ทฺวิธมฺปิ
ตํ อปเนตฺวา อิม สตฺตณฺวตฺติ ฐมฺมา ยถาสมฺภาวํ สพฺพสฺตฺตานํ
วิญฺญาณปจฺจยา นามรฺูปนฺติ เวทิตฺตพฺพา ฯ เตสํ หิ สตฺตฺตานมฺปิ
ปมตฺตานมฺปิ ขาทนฺตานมฺปิ ปีนฺนตฺตานมฺปิ ทิวา จ รตฺตฺติณฺจ เอเต
วิญฺญาณปจฺจยา ปวตฺตณฺติ ฯ ตณฺจ เนสํ วิญฺญาณปจฺจยาภํ ปรโต
วณฺณยิสฺสาม ฯ ยมฺปเนตฺเมตฺถ กมฺมชฺรูปํ ตํ ภาโยนิคตฺติจฺติ-
สฺตฺตวาเสสฺสุ สพฺพปจฺจํ ปตฺติภูจฺจนฺตมฺปิ ติสฺมฺภูจฺจานิกรฺูปเณ อนฺุปตฺ-
ถทฺธํ น สกฺโกติ สณฺจํคํ นาปี ติสฺมฺภูจฺจานิกํ เตน อนฺุปตฺถทฺธํ ฯ
อถโข วาตฺตพฺภาหตาปี จตฺตทฺธิสฺววณฺุจฺจาปีตา นพฺกลาปีโน วิย
อุมฺมิเวคพฺภาหตาปี มหาสมฺมุทฺเท กตฺถจฺจิ ลทฺธปตฺติภูจฺจา ภินฺนฺวหนิกาวีย
จ อณฺุณมณฺุณฺุปตฺถทฺธาเนเวตานิ อปตฺมานานิ สณฺุจฺหิตฺวา เอกมฺปิ
วสฺสํ เทวปี วสฺसानิ ฯ เป ฯ วสฺสสฺตมฺปิ ยาว เตสํ สตฺตฺตานํ
อายุกฺขโย วา ปุณฺณกฺขโย วา ตาว ปวตฺตณฺตีติ ฯ เอวํ ภาวาทิสฺสุ
ปวตฺตฺติโต เจตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิฉฺนโย ฯ

สงฺกหาติ เอตฺถ จ ฯ ยํ อรุเป ปวตฺตฺติปฏฺิสนฺธิสฺสุ ปณฺุจโวการ-
ภเว จ ปวตฺตฺติยํ วิญฺญาณปจฺจยา นามเมว ยณฺุจ อสฺสณฺุเสสฺสุ
สพฺพตฺถ ปณฺุจโวการภเว จ ปวตฺตฺติยํ วิญฺญาณปจฺจยา รูปเมว
ยณฺุจ ปณฺุจโวการภเว สพฺพตฺถ วิญฺญาณปจฺจยา นามรฺูปํ ตํ

วิสุทธิมคฺเค

สพฺพํ นามญจ รุปญจ นามรูปญจ นามรูปนฺติ เอวํ เอกเทศสฺสรูปก-
เสสนเยน สงฺกเหตุวา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

อสนฺยเวสฺส วิญฺญาณภาวา อยฺยตฺตฺนฺติ เจ ฯ นายฺยตฺตํ ฯ อิทํ หิ

นามรูปสฺส ยํ เหตุ วิญฺญาณํ ตํ ทฺวิธา มตํ

วิปากมฺวิปากญจ ยฺยตฺตเมว ยโต อิทํ ฯ

ยํ หิ นามรูปสฺส เหตุ วิญฺญาณํ ตํ วิปากาวิปากเภทโต เทวธา
มตํ ฯ อิทญจ อสนฺยเวสฺสเตสฺส กมฺมสมฺภูจฺจานตฺตา ปญจโวการภเว
ปวตฺตอกิสฺขารวิญฺญาณปจฺจยา รูปี ตถา ปญจโวการปวตฺตติยํ
กฺุสลาทิจิตฺตกฺุขเณ กมฺมสมฺภูจฺจานนฺติ ยฺยตฺตเมว อิทํ ฯ เอวํ สงฺกเหตุ
เจตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

ปจฺจยนฺยาติ เอตฺถ หิ

นามสฺส ปากวิญฺญาณํ นวธา โหติ ปจฺจโย

วตฺถุรูปสฺส นวธา เสสฺสรูปสฺส อญฺจธา

อกิสฺขารวิญฺญาณํ โหติ รูปสฺส เอกธา

ตทณฺณํ ปน วิญฺญาณํ ตสฺส ตสฺส ยถารหํ ฯ

ยํ เหตุ ปฏฺฐิสฺสนฺธิยํ ปวตฺตติยํ वा วิปากสงฺขาตํ นามํ ตสฺส
รูปมฺิสฺสสฺส वा อมฺิสฺสสฺส वा ปฏฺฐิสฺสนฺธิกํ वा อณฺณํ वा วิปาก-
วิญฺญาณํ สหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสยสมฺปยุตฺตวิปากอาหารอินฺทฺริย-
อตฺถิอวิกตปจฺจเยหิ นวธา ปจฺจโย โหติ วตฺถุรูปสฺส ปฏฺฐิสฺสนฺธิยํ
สหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสยวิปากอาหารอินฺทฺริยวิปฺยุตฺตอตฺถิอวิกต-
ปจฺจเยหิ นวธา ปจฺจโย โหติ จเปตฺวา ปน วตฺถุรูปํ เสสฺสรูปสฺส

ปณณามินิทเทโส

อิมสฺ นวสฺ อณฺณมณฺณปจฺจยํ อปเนตฺวา เสเสหิ อฏฺฐหิ
ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ฯ อภิสงฺขารวิญฺญาณํ ปน อสณฺณีสตฺต-
รูปสฺส วา ปณฺจโวการภเว วา กมฺมชฺรูปสฺส สุตฺตฺตฺตฺกปริยายโต
อุปนิสฺสยวเสน เอกธาว ปจฺจโย โหติ ฯ อวเสสํ ปจฺจมภวฺกโต
ปฏฺติ สพฺพมฺปิ วิญฺญาณํ ตสฺส ตสฺส นามรูปสฺส ยถารหํ ปจฺจโย
โหตีติ เวทิตพฺพํ ฯ วิตุถารโต ปน ตสฺส ปจฺจยฺนเย ทสฺสียมาเน
สพฺพปปี ปฏฺจฺจานกถา วิตุถารตพฺพา โหตีติ น นํ อารภาม ฯ ตตฺถ
สียา กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ ปฏฺฐิสฺสนฺธินามรูปํ วิญฺญาณปจฺจยา
โหตีติ ฯ สุตฺตโต ยุตฺติโต จ ฯ สุตฺเต หิ จิตฺตานุปริวตฺติโน
ธมฺมาตฺถิอาทินา นเยน พหุชา เวทนาทึนํ วิญฺญาณปจฺจยตา
สิทฺธา ฯ ยุตฺติโต ปน

จิตฺตเชน หิ รูปेณ อิธ ทิฏฺฐเณ สิชฺชตฺติ

อทิฏฺฐสฺสาปํ รูปสฺส วิญฺญาณํ ปจฺจโย อิติ ฯ

จิตฺเต หิ ปสฺสนฺเน อปฺปสฺสนฺเน วา ตทฺนฺรูปานิ รูปานิ อปฺปชฺชมานานิ
ทิฏฺฐจฺจานิ ทิฏฺฐเณ จ อทิฏฺฐสฺसानุमानํ โหตีติ อิมินา อิธ ทิฏฺฐเณ
จิตฺตชฺรูปेณ อทิฏฺฐสฺสาปํ ปฏฺฐิสฺสนฺธิรูปสฺส วิญฺญาณํ ปจฺจโย โหตีติ
ชานิตพฺพเมตํ ฯ กมฺมสมฺมฏฺฐจฺจานสฺสาปํ หิ ตสฺส จิตฺตสมฺมฏฺฐจฺจานสฺเสว
วิญฺญาณปจฺจยตา ปฏฺจฺจานเ อากตฺตาติ ฯ เอวํ ปจฺจยฺนยโต เจตฺถ
วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺจ โยติ ฯ อयํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺตฺติ ปทสฺมี
วิตฺถารกถา ฯ

๑. อภ. ส. ๓๔/๓๖๘ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

นามรูปปัจจยา สพายตน ปเท

นามํ ขนฺธตฺตยํ รูปํ ภูตวตฺถาทิกํ มตฺตํ

กเตกเสสํ ตํ ตสฺส ตาทิสสฺเสว ปจฺจโย ฯ

ยํ เหตํ สพายตนสฺส ปจฺจยภูตํ นามรูปํ ตตฺถ ฯ นามนฺติ เวทนา-
ทิกขณฺธตฺตยํ ฯ รูปํ ปน สสนฺตติปริยาปนฺนํ นิยมโต จตฺตารี ภูตานิ
จ วตฺถุณี ชีวิตินฺทฺริยนฺติ เอวํ ภูตวตฺถาทิกํ มตฺตํ เวทิตพฺพํ ฯ
ตํ ปน นามลฺจ รูปลฺจ นามรูปลฺจ นามรูปนฺติ เอวํ กเตกเสสํ
จฺจายตนลฺจ สพายตนลฺจ สพายตนนฺติ เอวํ กเตกเสสฺเสว
สพายตนสฺส ปจฺจโยติ เวทิตพฺพํ ฯ กสฺมา ฯ ยสฺมา อารูปเป
นามเมว ปจฺจโย ตลฺจ จฺจายตนสฺเสว น อลฺยลฺยสฺส ฯ
นามปัจจยา จฺจายตนนฺติํ หิ วิภงฺเก วุตฺตํ ฯ ตตฺถ ลียากถํ
ปนตํ ชานิตพฺพํ นามรูปํ สพายตนสฺส ปจฺจโย ฯ นามรูปภาเว
ภาวโต ฯ ตสฺส ตสฺส หิ นามสฺส รูปสฺส จ ภาเว ตํ ตํ
อายตน์ โหติ น อลฺยลฺยา ฯ सा ปนสฺส ตพฺภาวภาวิตา
ปจฺจยขนฺยสฺมีเยว อาริกวิสฺสติ ฯ ตสฺมา

ปฏฺฐิสนฺธิยา ปวตฺเต วา โหติ ยํ ยสฺส ปจฺจโย

ยถา จ ปจฺจโย โหติ ตถา เนยฺยํ* วิภาวينا ฯ

ตตฺตฺรา ยํ อตฺถทีปนา

นามเมว หิ อารูปเป ปฏฺฐิสนฺธิปวตฺติสฺสุ

ปจฺจโย สตฺตฺตรา จฺจ โหติ ตํ อวกัสมโต ฯ

๑. อภ. วิ. ๓๕/๒๑๐ ฯ ๒. เนยฺยนฺติ เณยฺยนฺติ ฐีกา ฯ

ปณณามุณินิทเทโส

กถํ ๑ ปฐิสนุธิยํ ตาว อวํกัสนโต สหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสย-
สมฺปยุตฺต- วิปากอตุถิอวิคตปจฺเจยหิ สตุตฺธา นามํ ญฺญายตฺนสฺส
ปจฺจโย โหติ ๑ กิณฺจิ ปเนตฺถ เหตุปจฺเจยฺน กิณฺจิ อาหารปจฺเจยฺนาติ
เอวํ อณฺณถาปี ปจฺจโย โหติ ๑ ตสฺส วเสน อุกฺกัสนวํโก
เวทิตฺพุโป ๑ ปวตฺเตปี วิปากํ วุตฺตานเยเนว ปจฺจโย โหติ ๑
อิตรํ ปน อวํกัสนโต วุตฺตปฺปการสฺส ปจฺเจยฺส วิปากปจฺเจยวชฺเชหิ
ณฺหิ ปจฺเจยหิ ปจฺจโย โหติ ๑ กิณฺจิ ปเนตฺถ เหตุปจฺเจยฺน กิณฺจิ
อาหารปจฺเจยฺนาติ เอวํ อณฺณถาปี ปจฺจโย โหติ ๑ ตสฺส วเสน
อุกฺกัสนวํโก เวทิตฺพุโป ๑

อณฺณสมฺมิปิ ภเว นามํ ตเถว ปฐิสนุธิยํ

ญฺญสฺส อิตเรสนฺตํ ฌหากาเรหิ ปจฺจโย ๑

อารุปฺปโต หิ อณฺณสมฺมิปิ ปณฺจโวการภเว ตํ วิปากนามํ
หทฺยวตฺถโน สหายํ หุตฺวา ญฺญสฺส มนายตฺนสฺส ยถา อารุปฺเป
วุตฺตํ ตเถว อวํกัสนโต สตุตฺธา ปจฺจโย โหติ ๑ อิตเรสํ ปน
ตํ ปณฺจนฺนํ จกฺขายตฺนาทึนํ จตฺมहाणฺตสหายํ หุตฺวา สหชาตนิสฺสย-
วิปากวิปฺยุตฺตอตุถิอวิคตวเสน ฌหากาเรหิ ปจฺจโย โหติ ๑ กิณฺจิ
ปเนตฺถ เหตุปจฺเจยฺน กิณฺจิ อาหารปจฺเจยฺนาติ เอวํ อณฺณถาปี
ปจฺจโย โหติ ๑ ตสฺส วเสน อุกฺกัสนวํโก เวทิตฺพุโป ๑

ปวตฺเตปี ตถา โหติ ปากํ ปากสฺส ปจฺจโย

อปากํ อวิปากสฺส ฌชา ญฺญสฺส ปจฺจโย ๑

ปวตฺเตปี หิ ปณฺจโวการภเว ยถา ปฐิสนุธิยํ ตเถว วิปากนามํท

วิสุทธิมคฺเค

วิปากสฺส นฏฺจายตฺนสฺส อวํสโต สตุตฺธา ปจฺจโย โหติ ฯ อวิปากํ
ปน อวิปากสฺส นฏฺจสฺส อวํสโตว ตโต วิปากปจฺจยํ อปนฺตฺวา ฉธา
ปจฺจโย โหติ ฯ วุตฺตนเยเนว ปนฺตฺถ อุกฺกํสวํโกโส เวทิตฺพฺโพ ฯ

ตตฺถเวว เสสฺสปลฺยจฺจนฺนํ วิปากํ ปจฺจโย ภเว

จตุธา อวิปากมฺปิ เอวเมว ปกาสิตฺติ ฯ

ตตฺถเวว หิ ปวตฺเต เสสํ จกฺขายตฺนาทึนํ ปลฺยจฺจนฺนํ จกฺขุปรฺสทาทา
วตฺถุจฺจนฺนํ อิตฺรมฺปิ วิปากนามํ ปจฺจนาชาตวิปรฺยตฺตอตุตฺถิอวิกต-
ปจฺจเยหิ จตุธา ปจฺจโย โหติ ฯ ยถา จ วิปากํ อวิปากมฺปิ-
เอวเมว ปกาสิตฺติ ตสฺมา กุสลาภิเกทฺมฺปิ เตสํ จตุธา ปจฺจโย โหตีติ
เวทิตฺพฺพํ ฯ เอวํดาว นามเมว ปฏฺฐิสฺนฺธิยํ ปวตฺเต วา ยสฺส
ยสฺสายตฺนสฺส ปจฺจโย โหติ ยถา จ ปจฺจโย โหติ ตถา เวทิตฺพฺพํ ฯ

รูปํ ปนฺตฺถ อารุปรฺ- ภเว ภวติ ปจฺจโย

น เอกายตฺนสฺสาปิ ปลฺยจกฺขนฺนฺธเว ปน ฯ

รูปโต สฺนฺธิยํ วตฺถุ ฉธา นฏฺจสฺส ปจฺจโย

ภูตานิ จตุธา โหนฺติ ปลฺยจฺจนฺนํ อวิเสสโต ฯ

รูปโต หิ ปฏฺฐิสฺนฺธิยํ วตฺถุรูปํ นฏฺจสฺส มฺนายตฺนสฺส สหชาต-
อณฺณมณฺณนิสฺสยวิปรฺยตฺตอตุตฺถิอวิกตปจฺจเยหิ ฉธา ปจฺจโย
โหติ ฯ จตฺตารี ปน ภูตานิ อวิเสสโต ปฏฺฐิสฺนฺธิยํ ปวตฺเต จ ยํ
อายตฺนํ อุปรฺชชติ ตสฺส ตสฺส วเสน ปลฺยจฺจนฺนํปิ จกฺขายตฺนาทึนํ
สหชาตนิสฺสยอตุตฺถิอวิกตปจฺจเยหิ จตุธา ปจฺจยา โหนฺติ ฯ

ปลณณามินิทเทโส

ติชชีวิตเมเตส อหาโร จ ปวตติย

ตนาเนว ฉรณณจสว วตตุตสเสว ปลณจชาฯ

เอเตส ปน จกขาทินิ ปลณจณนิ ปฏิสนธิย ปวตเต จ อตติ-
อวิกตอินทริยวเสน รูปชีวิตติชชี ปจโย โหติฯ (อหาโร จาติ)
อหาโร จ อตติอวิกตอาหารวเสน ติชชี ปจโย โหติฯ โส จ
โย เย จ สตตะ อหารูปชีวิน เตส อหารานุกเต กาย
ปวตติยเยว โน ปฏิสนธิยฯ ตานิ ปน ปลณจ จกขายตนาทินิ
ฉรณณจสว จกขุโสตมานชีวหากายวิญญาณสงฆาตสว มนายตนสว
นิสสยปุเรชาตอินทริยวิปยุตตอตติอวิกตวเสน จหิ อากาเรหิ
ปลณจยา โหนติ ปวตเต โน ปฏิสนธิยฯ จเปตวา ปน ปลณจ
วิญญาณานิ ตสเสว อวเสสมนายตนสว วตตุรูปนิสสยปุเรชาต-
วิปยุตต-อตติอวิกตวเสน ปลณจชา ปจโย โหติ ปวตเตเยว โน
ปฏิสนธิยฯ เอว รูปเมว ปฏิสนธิย ปวตเต วา ยสสยสสยตนสว
ปลณจโย โหติ ยถา จ ปลณจโย โหติ ตถาเวทิตพพิฯ

นามรูป ปนุภย โหติ ยยสส ปลณจโย

ยถา จ ตมปี สพพตถ วิญญาตพพิ ภาวินาฯ

เสยยถิทิฯ ปฏิสนธิย ตาว ปลณจโวการภเว ขนชตตยวตตุรูป-
สงฆาคับ นามรูป ฉรณจายตนสว สหชาตอณณมณณนิสสยวิปาก-
สมยุตต-วิปยุตตอตติอวิกตปลณจยาทิทิ ปลณจโย โหติติ อิทเมตถ
มุขมตติ วุตตนาสาเรณ ปน สกกา สพพิ โยเชตุนติ น
เอตถ วิตถาโร ทสสิโตติฯ อยิ นามรูปปลณจยา สพายตนนต
ปทสมิ วิตถารกถาฯ

วิสุทธิมคฺเค

สพายตนปจฺจยา ผสฺสปเท

สเพว ผสฺสา สงฺเขปา จกฺขุสมฺผสฺสอาทโย

วิญฺญาณมิมฺว พตฺตีส วิตุถาเรน ภาวนติ เต ฯ

สงฺเขเปน หิ สพายตนปจฺจยา ผสฺโสติ จกฺขุสมฺผสฺโส

โสตสมฺผสฺโส ฆานสมฺผสฺโส ชิวิหาสมฺผสฺโส กายสมฺผสฺโส มโน-
สมฺผสฺโสติ อิมे จกฺขุสมฺผสฺสาทโย นเเว ผสฺสา ภาวนติ ฯ วิตุถาเรน
ปน จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ปณฺจ กุสลวิปากา ปณฺจ อกุสลวิปากาติ
ทส เสสพาวีสติโลกิยวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา จ พาวีสตีติ เอว
สพฺเพปิ สงฺขารปจฺจยา วุตฺตวิญฺญาณมิมฺว พตฺตีส โหนติ ฯ ยํ
ปนตสฺส พตฺตีสวิรสฺสาปี ผสฺสสฺส ปจฺจโย สพายตนํ ตตฺถ

นญฺเจน สห อชฺฉตฺตํ จกฺขาที พาทิเรหิปี

สพายตนมิจฺฉนฺติ นหิ สทฺธี วิจกฺขณา ฯ

ตตฺถ เย ตาว อูปาทินฺนกปฺปวตฺติกถา อยฺนฺติ สกสนฺตติ-
ปริยาปนฺนเมว ปจฺจยํ ปจฺจยุปฺปนฺนณฺจ ทีเปนฺติ เต นญฺจายตน-
ปจฺจยา ผสฺโสติ ปาถิอนุสารโต อารูปฺเป นญฺจายตนณฺจ อณฺณตฺถ
สพฺพสงฺกหโต สพายตนณฺจ ผสฺสสฺส ปจฺจโยติ เอกเทสสรูปกเสถํ
กตฺวา นญฺเจน สห อชฺฉตฺตํ จกฺขาที สพายตนนฺติ อิจฺฉนฺติ ฯ ตํ
หิ นญฺจายตนณฺจ สพายตนณฺจ สพายตนนฺเตวฺว สงฺขํ กจฺฉติ ฯ
เย ปน ปจฺจยุปฺปนฺนเมว เอกสนฺตติปริยาปนฺนํ ทีเปนฺติ ปจฺจยํ ปน
ภินฺนสนฺตานมฺปิ เต ยํ ยํ อายตนํ ผสฺสสฺส ปจฺจโย โหติ ตํ สพฺพมฺปิ

ปณณามินิทเทโส

ทีเปนุตา พาหิรมปี ปริกุกเหตฺวา ตเทว ญฺเญน สห อชฺฌตฺตํ
พาหิเรหิปี รุปรายตนาทีหิ สทฺธิ สพายตนนฺติ อิจฺจนฺติ ฯ ตมปี หิ
ญฺเญรายตณฺจ สพายตณฺจ สพายตนนฺติ เอเตสํ เอกเสเส กเต
สพายตนนฺเตวว สงฺขํ กจฺจติ ฯ เอตฺถาห น สพฺพายตเนหิ
เอโก ผสฺโส สมฺภอติ นาปี เอกมฺหา आयตนา สพฺเพ ผสฺสา
อยณฺจ สพายตนปจฺจยา ผสฺโสติ เอโกว วุตฺโต โส กสมฺมาติ ฯ
ตตฺริทํ วิสขฺขณํ สจฺจเมตฺตํ สพฺเพหิ เอโก เอกมฺหา วา สพฺเพ
น สมฺภอนฺติ สมฺภอติ ปน อนเนเกหิ เอโก ยถา จกฺขุสมฺผสฺโส
จกฺขายตนา รุปรายตนา จกฺขุวิญฺญาณสงฺฆาตา มนายตนา อวเสส-
สมฺปยุตฺตธมฺมาตนา จาติ เอวํ สพฺพตฺถ ยถานูรูปํ โยเชตพฺพํ ฯ
ตสฺมาเอว หิ

เอโก ปเนกายตนป- ปกโว อิติ ทีปิต

ผสฺโสเยกวจน- นิตฺเทเสนิช ตาทินา ฯ

เอกวจนนิทฺเทเสนาติ สพายตนปจฺจยา ผสฺโสติ อิมินา
เอกวจนนิทฺเทเสน อนเนเกหิ आयตเนหิ เอโก ผสฺโส โหตีติ
ตาทินา ทีปิตติ อตุโธ ฯ आयตเนสุ ปน

ฉธา ปญฺจ ตโต เอกํ นวธา พาหิรานิ จ

ยถาสมฺภวเมตฺตสุส ปจฺจยตฺเต วิภาวเย ฯ

ตตฺราขํ วิภาวนา ฯ จกฺขายตนาทีนํ ตาว ปญฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทิ-
เกทโต ปญฺจวิธสุส ผสฺสสุส นิสฺสยปฺเรชาตินฺทฺริยวิปฺยุตฺต อตฺถิ-
อวิคตวเสน ฉธา ปจฺจยา โหนฺติ ฯ ตโต ปรี เอกํ วิปากมนายตนํ

วิสุทธิมงคล

อนนทสว วิปากมโนสมมุตสว สหชาตอณวมณณินิสยวิปาก-
อาหาร อินทริยสมปยุตตอติอวิตวเสน นวธา ปจโย โหติ ฯ
พาหิเรสุ ปน รูปายคณิ จกขุสมมุตสว อารมณปุเรชาตอติอวิต-
วเสน จตุธา ปจโย โหติ ตถา สทททายตนาทีนิ โสตสมมุตสาทีนิ
มโนสมมุตสว ปน ตานิ จ ฐมมารมณณจ ตถา จ อารมณ-
ปจยตเตเนว จาติเอว พาหิรานิ ฉ ยถาสมภวเมตสว ปจยตเต
วิภาวเยติ ฯ อัย สพายตตปจยยา ผลุโสติ ปทสุมิ วิตุตารกถา ฯ

ผลุสปจยยา เวทนาปเท

ทวารโต เวทนา วุตตา จกขุสมมุตสาทีกา

สเพว ตา ปภเทน เอญนนวุติ มตา ฯ

เอตสว หิ ปทสว วิภงเก จกขุสมมุตสา เวทนา โสต-
ฆานชีวหากายมโนสมมุตสา เวทนาติ เอว ทวารโต สเพว เวทนา
วุตตา ฯ ตา ปน ปภเทน เอญนนวุติยา จิตเตหิ สมปยุตตตตา
เอญนนวุติ มตา ฯ

เวทนาสุ ปเนตาสู อิธ พคฺคีส เวทนา

วิปากจิตตยุตตาว อธิปเปตติ ภาสิตา ฯ

อฏฐธา ตตถ ปญจนัน ปญจทวารมฺหิ ปจโย

เสทานิ เอกธา ผลุโส มโนทวารเปปี โส ตถา ฯ

ตตถ หิ ปญจทวารเอ จกขุขุปสาทาหิตตถกานัน ปญจนัน เวทนานัน
จกขุสมมุตสาทีโก ผลุโส สหชาตอณวมณณินิสยวิปากอาหาร-

๑. ม. วิปากสมปยุตตาว ฯ

ปณณานิทเทโส

สมบุตฺตอตฺถิอวิคฺตวเสน อฏฺฐชา ปจฺจโย โหติ ฯ เสสานํ ปน
เอเกกสฺมี ทฺวารเ สมปฺปฏิจฺจนสนฺตีรณตทารมฺมณวเสน ปวตฺตานํ
กามาวจรวิปากเวทนานํ โส จกฺขุสมฺผลฺลสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํ
เอกฺชาว ปจฺจโย โหติ ฯ มโนทฺวารเป โส ตถาติ มโนทฺวารเป
หิ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺตานํ กามาวจรวิปากเวทนานํ โส
สทฺชาตมโนสมฺผลฺลสํ
ปฏฺฐิสฺนุชฺชิวกฺกจฺจิวเสน จ ปวตฺตานํ เตฏฺฐมิกิวิปากเวทนานมฺปิ ฯ ยา
ปเนตา มโนทฺวารเ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺตตา กามาวจรเวทนา ตาสํ
มโนทฺวาราวชฺชนสมบุตฺตโต มโนสมฺผลฺลสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํ
ปจฺจโย โหตีติ ฯ ออฺย ผลฺลสํปจฺจยา เวทนาติ ปทสฺมี วิตุถารกถา ฯ

เวทนาปจฺจยา ตณฺหาปเท

รูปตณฺหาทิกฺเขเทน ฉ ตณฺหา อิช ทีปิตา

เอเกกา ติวิธา ตตฺถ ปวตฺตการโต มตา ฯ

อิมสฺมี หิ ปเท เสฏฺฐิปฺตุโต พุราหฺมณปฺตุโตติ ปิตโต
นามวเสน ปฺตุโต วิย รูปตณฺหาสทฺทกฺนฺชรสโฆฏฺฐพฺพมฺมตณฺหาติ
อารมฺมณโต นามวเสน วิภงฺเก ฉ ตณฺหา ทีปิตา ฯ ตาสฺ ปน
ตณฺหาสุ เอเกกา ตณฺหา ปวตฺตติอาการโต กามตณฺหา ภวตณฺหา
วิภวตณฺหาติ เอวํ ติวิธา มตา ฯ รูปตณฺหาเยว หิ ยทา
จกฺขุสฺสาปาทมคตํ รูปารมฺมณํ กามสฺสาทวเสน อสฺสาทยมานา
ปวตฺตติ ตทา กามตณฺหา นาม โหติ ยทา ตเทวารมฺมณํ
ฐวํ สสฺสตฺตฺตํ ปวตฺตตาย สสฺสตฺตํทิกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺก

วิสุทธิมคฺเค

ภวตณฺหา นาม โหติ ฯ สสฺสตทิกฺกุจิสฺสทโธ หิ ราโค ภวตณฺหาติ
วฺจฺจติ ฯ ยทา ปน ตเทวารมมณฺ์ อฺจฺจิชฺชติ วินสฺสตีติ ปวตฺตาย
อฺจฺเจททิกฺกุจิสฺสา สทฺธี ปวตฺตติ ตทา วิภวตณฺหา นาม โหติ ฯ
อฺจฺเจททิกฺกุจิสฺสทโธ หิ ราโค วิภวตณฺหาติ วฺจฺจติ ฯ เอส นโย
สทฺทตณฺหาทีสุปีติ ฯ เอตา อฺกฺขารส ตณฺหา โหนฺติ ฯ ตา
อชฺชตฺตรูปาทีสุ อฺกฺขารส พหิทฺธา อฺกฺขารสชาติ นตฺตีสฺ ฯ อิติ อตีตา
นตฺตีสฺ อนาคตา นตฺตีสฺ ปจฺจปฺปนฺนา นตฺตีสฺชาติ อฺกฺขสฺสตตณฺหา
โหนฺติ ฯ ตา ปฺน สงฺฆิปฺปมาณา รูปาทีอามฺมณฺวเสน น กาม-
ตณฺหาทีวเสน วา ติสฺโสว ตณฺหา โหนฺตีติ เวทิตพฺพา ฯ ยสุมา
ปนิเม สคฺคตา ปุคฺคํ อสฺสาเทตฺวา ปุคฺคเต มมตฺเตน ชาตียา วिय
รูปาทีอามฺมณฺวเสน อฺปฺปชฺชมานํ เวทณํ อสฺสาเทตฺวา เวทนาย
มมตฺเตน รูปาทีอามฺมณฺวทายกานํ จิตฺตการกนฺธพฺพกนฺธิกสฺสท-
ตฺนตฺวาย รสายนวิชายกเวชฺชาทีนํ มหาสกฺการํ กโรนฺติ ตสฺมา
สพฺพาเปสฺวา เวทนาปจฺจยา ตณฺหา โหตีติ เวทิตพฺพา ฯ

ยสุมา เจตฺถ อธิปฺเปตา วิปากสุขเวทพา

เอกาเว อเอกธาเวสา ตสฺมา ตณฺหา ย ปจฺจโย ฯ

เอกราติ อฺปฺนิสฺสยปจฺจเยเนว ปจฺจโย โหติ ฯ ยสุมา วา

ทฺกฺขี สฺขํ ปญฺจยติ สฺขี กฺขิโยปิ อิจฺจติ

อฺเปกฺขา ปน สนฺตคฺคตา สฺขมิจฺเจว ภาสิตา

ตณฺหา ย ปจฺจยา ตสฺมา โหนฺติ ติสฺโสปี เวทนา

เวทนาปจฺจยา ตณฺหา อิติ วุคฺคตา มहेสิณา

ปณณามินิทเทโส

เวทนาปจฺจยา จาปี ยสุมา นานุสยํ วินา

โหติ ตสุมา น สว โหติ พุราหฺมณฺสฺส วุสฺมิตฺติ ฯ

อัย เวทนาปจฺจยา ตณฺหาติ ปทสฺมี วิตุถารกถา ฯ

ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานปเท

อุปาทานานิ จตฺตาริ ตานิ อตฺถวิภาโคโต

ชฺมฺมฺสงฺเขปวิทฺถารา กมฺโต จ วิภาวเย ฯ

ตฺตฺรายํ วิภาวนา ฯ กามุปาทานํ ทิฏฺฐุปาทานํ สิลฺพฺพตฺตฺปาทานํ
อตฺตฺวาทฺตฺปาทานนฺติ อิมานิ ตาเวตฺถ จตฺตาริ อุปาทานานิ ฯ เตสํ
อยมตฺถวิภาโค ฯ วตฺถฺสงฺขาตํ กามํ อุปาทียตีติ กามุปาทานํ ฯ
กาโม จ โส อุปาทานญฺจาทิปี กามุปาทานํ ฯ อุปาทานนฺติ
ทพฺพหฺกฺกณฺณํ ฯ ทพฺพหฺกฺกฺจ หิ เอตฺถ อุปสทฺโท อุปายาสอุปกฺกฺจฺจาทิสฺ
วีย ฯ ตถา ทิฏฺฐิ จ สว อุปาทานญฺจาทิ ทิฏฺฐุปาทานํ ฯ ทิฏฺฐิ
อุปาทียตีติ วา ทิฏฺฐุปาทานํ ฯ สสฺสโต อตฺตฺตา จ โลโกจาทิ-
อาทิสฺ หิ ปุริมฺทิฏฺฐิ อตฺตฺตรทิฏฺฐิ อุปาทียติ ฯ ตถา สิลฺพฺพตฺ
อุปาทียตีติ สิลฺพฺพตฺตฺปาทานํ ฯ สิลฺพฺพตฺตฺจ ตํ อุปาทานญฺจาทิปี
สิลฺพฺพตฺตฺปาทานํ ฯ โคสฺสโควตาทินิ หิ เอวํ สฺวทฺธิติ อภินิเวสโต
สยเมว อุปาทานานิ ฯ ตถา วทฺนฺติ เอเตนาติ วาโท อุปาทียนฺติ
เอเตนาปี อุปาทานํ ก็ วทฺนฺติ อุปาทียนฺติ วา อตฺตฺตานํ อตฺตฺโน
วาทฺตฺปาทานํ อตฺตฺวาทฺตฺปาทานํ ฯ อตฺตฺวาทฺมตฺตฺเมว วา อตฺตฺตฺติ
อุปาทียนฺติ เอเตนาติ อตฺตฺวาทฺตฺปาทานํ ฯ อัย ตาว เตสํ อตฺถวิภาโค ฯ
๑....อุปกฺกฺจ...อติ ภเวยฺย ฎฺฎีกายํ ฎฺฎิ ฎฺฎุจฺจ อุปกฺกฺจฺจนฺติ ทิสฺสฺมานตฺตฺตา ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ธมฺมสงฺเขปวิตถารเ ปน ฯ กามุปาทานํ ดาว ตตฺถ กตมํ
กามุปาทานํ โย กามเสสฺ กามจฺจนฺโท กามราโค กามนฺนุทิกาม-
ตณฺหา กามเสนฺโท กามปริพาโห กามมูจฺจา กามชฺโฆสฺสานํ อิทํ
วูจฺจติ กามุปาทานนฺตํ อากตฺตฺตา สงฺเขปโต ตณฺหาทพฺพหตฺตํ วูจฺจติ ฯ
ตณฺหาทพฺพหตฺตํ นาม ปุริมตณฺหา อูปนีสฺสยปจฺเจยน ทพฺพสมฺภูตา
อตุตฺตรตณฺหา ฯ เกจฺจ ปนาหุ อปฺปตฺต วิสยปฏฺฐนา ตณฺหา
อนุทธาเร โจรสฺส หตฺถอปฺปสารถมํ วิย สมฺปตฺตวิสยคฺคหณฺ
อูปาทานํ ตสฺเสว ฆณฺฑคฺคหณฺ วิย อปฺปิจฺจนฺตาสนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
จ เต ธมฺมา ตถา ปริเยสนารกฺขทุกฺขมฺมลาติ ฯ เสสฺอุปาทานตฺตยํ ปน
สงฺเขปโต ทิฏฺฐิมตฺตเมว ฯ วิตถารโต ปน ปุพฺเพ รูปาทีสุ วุต-
ตฺต
อฏฺฐสฺตปฺปเกทายปี ตณฺหาหฺย ทพฺพภาโว กามุปาทานํ ทสฺวตฺตฺตฺต
มิจฺจาทิฏฺฐิจิ ทิฏฺฐูปาทานํ ฯ ยถาห ฯ ตตฺถ กตมํ ทิฏฺฐูปาทานํ นตฺถิ
ทินฺนํ นตฺถิ ยิฏฺฐํ ฯเปฯ สจฺฉนิกคฺควา ปเวเทนฺตฺติติ ยา เอวรูปา
ทิฏฺฐิจิ ฯเปฯ วิปริเยสฺสคฺคาโห อิทํ วูจฺจติ ทิฏฺฐูปาทานนฺตํ ฯ
สีลพฺพเตหิ สฺสุทฺธิติ ปรามสนํ ปน สีลพฺพตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ตตฺถ กตมํ สีลพฺพตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
สฺสุทฺธิติ ยา เอวรูปา ทิฏฺฐิจิ ฯเปฯ วิปริเยสฺสคฺคาโห อิทํ วูจฺจติ
สีลพฺพตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ยถาห ฯ ตตฺถ กตมํ อตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ฯเปฯ สปฺปฺริสฺสธมฺเม อวินีโต รูปี อตฺตฺตฺตฺต
๑. อภฺ. สํ. ๓๔/๓๐๖ ฯ ๒. อภฺ. สํ. ๓๔/๓๐๗ ฯ

ปณฺณากุณินิทฺเทโส

วิปริเยสคฺคาโห อิทํ วุจฺจติ อตฺตวาทุปาทานนฺติ ๑ อยมเตถ
ธมฺมสงฺเขปวิตถารโ ๑

กมฺโถติ เอตฺถ ปน ๑ ติวโร กโม อุปฺปตฺติกฺกโม ปหานกฺกโม
เทสฺนากฺกโม จ ๑

ตตฺถ อนมตฺตเค สํสारे อิมสฺส ปจฺมํ อุปฺปตฺติตฺติ อภาวโต
กิลฺเสสํ นิปฺปริยาเยน อุปฺปตฺติกฺกโม น วุจฺจติ ๑ ปริยาเยน ปน
เยภฺยุเยน เอกสฺมี ภเว อตฺตคฺคาหปฺพุพฺงกโม สสฺสจฺจุเจทาภินิเวโส
ตโต สสฺสโต อโย อตฺตาทิ คณฺหโต อตฺตวิสุทฺตํ สีสฺสพฺตฺตปาทานํ
อฺจุฉิษฺชตีติ คณฺหโต ปฺรโลกนिरเปกฺขสฺส กามุปาทานนฺติ เอวํ ปจฺมํ
อตฺตวาทุปาทานํ ตโต ทิฏฺฐิสีสฺสพฺตฺตกามุปาทานานีติ อยมเตถ
เอกสฺมี ภเว อุปฺปตฺติกฺกโม ๑

ทิฏฺฐูปาทานาณิ เจตฺถ ปจฺมํ ปหิยนฺติ โสตาปตฺติมคฺค-
วชฺชตฺตวาทุปาทานํ ปจฺจนา อรหตฺตมคฺควชฺชตฺตวาทุปาทานนฺติ อยมเตถ
ปหานกฺกโม ๑

มหาวิสยตฺตวาทุปาทานํ ปน ปากฺกตฺตวาทุปาทานํ จ เอเตสุ กามุปาทานํ ปจฺมํ
เทสิตํ ๑ มหาวิสยํ หิ ตํ อภฺจฺจิตฺตสมฺปโยคา อปฺปวิสยานิ
อิตฺรานิ จตฺตจฺจิตฺตสมฺปโยคา ๑ เยภฺยุเยน จ อาลยรามตฺตวาทุปาทานํ
ปากฺกํ กามุปาทานํ น อิตฺรานิ ๑ กามุปาทานวาทุปาทานํ กามานํ
สมฺมคฺคํ โกตฺตลมฺงฺกลาทิพฺพุโล โหติ น สสฺสตฺตทิฏฺฐิตฺติ ตทฺถนฺตรํ
ทิฏฺฐูปาทานํ ๑ ตํ ภิชฺชมานํ สีสฺสพฺตฺตอตฺตวาทุปาทานวเสน ทูริชํ

๑. อภ. ส. ๓๔/๓๐๘ ๑

วิสุมุทิมคเค

โหติฯ ตสุมี ทูเย โคกิริยิ วา กุกุกริรียิ วา ทิสวาปี
 เวทิตพฺพโต โอปาริกนฺติ สีสพฺพตฺปาทานํ ปจฺมํ เทสิตํ สุขุมตฺตา
 อนฺเต อตฺตวาทฺปาทานนฺติฯ อยเมเตสํ เทสนากุโมฯ
 ตณฺหา จ ปุริมสุเสตถ เอกธา โหติ ปจฺจโย
 สตฺตธา อฏฺฐธา วาปี โหติ เสตฺตยสฺส สทาฯ
 เอตถ จ เอวํ เทสิตे อฺปาทานจตุกฺเก ปุริมสุส กามฺปาทานสฺส
 กามตณฺหา อฺปนีสฺสยวเสน เอกธา ว ปจฺจโย โหติ ตณฺหาภินนฺทิตฺเตสุ
 วิสเยสุ อฺปฺปตฺติโตฯ เสตฺตยสฺส ปน สหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสย-
 สมฺปยุตฺต-อตฺถิอวิกตเหตุวเสน สตฺตธา วา อฺปนีสฺสยเนน สห
 อฏฺฐธา วาปีฯ ปจฺจโย โหติฯ ยथा ปน สทา อฺปนีสฺสยวเสน ปจฺจโย
 โหติ ตทา อสหชาตาว โหติติฯ อยํ ตณฺหาปจฺจยา อฺปาทานนฺติ
 ปทสฺมี วิตุถารกถาฯ

อฺปาทานปจฺจยา ภาวปเท

อตฺถโต ชมฺมโต เจว สาทฺถโต เกทสงฺกหา
 อยํ ยสฺส ปจฺจโย เจว วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ
 ตตฺถ ภาวตีติ ภาโวฯ โส กมฺมภาโว อฺปฺปตฺติภาโว จาติ
 ทฺวิโร โหติฯ ยถาหฯ ภาโว ทฺวิเรน อตฺถิ กมฺมภาโว อตฺถิ
 อฺปฺปตฺติภาวตีฯ ตตฺถ กมฺมเมว ภาโว กมฺมภาโวฯ ตถา
 อฺปฺปตฺติเยว ภาโว อฺปฺปตฺติภาโวฯ เอตถ จ อฺปฺปตฺติ ภาวตีติ ภาโว
 กมฺมํ ปน ยถา สุขการณตฺตา สุโข พุทฺธานมฺปฺปาโทตี วุตฺโต
 ๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓ฯ ๒. บ. ๕. ๒๕/๔๑ฯ

ปณณามินิทเทโส

เอว ภาการณตฺตา ผลโวหารณ ภโวติ เวทิตพฺพนฺติฯ เอว
ตาเวตฺถ อตฺถโต วิยลาตพฺโป วิญฺจโยฯ

ธมฺมโต ปนฯ กมฺมภโว ตาว สงฺเขปโต เจตนา เจว
เจตนาสมฺปยุตฺตา จ อภิชฺฌาทยอ กมฺมสงฺฆาตา ธมฺมาฯ ยถาหฯ
ตตฺถ กตโม กมฺมภโว ปุณฺณาสงฺฆาโร อปุณฺณาสงฺฆาโร
อนนฺยชาภิสงฺฆาโร ปริตฺตภูมโก วา มหาภูมโก วา อัย วุจฺจติ
กมฺมภโว สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมภโวติฯ เอตฺถ หิ
ปุณฺณาสงฺฆาโรติ เทรส เจตนา อปุณฺณาสงฺฆาโรติ ทฺวาทส
อนนฺยชาภิสงฺฆาโรติ จตฺสโส เจตนาฯ เอว ปริตฺตภูมโก วา
มหาภูมโก วาติ เอเตน ตาสฺยเว เจตนาณํ มนุทพฺพวิปากตา วุตฺตาฯ
สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมฺนฺติ อิมินา ปน เจตนาสมฺปยุตฺตา อภิชฺฌาทยอ
วุตฺตาฯ อุปฺปตฺติภโว ปน สงฺเขปโต กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา
ปเกทโต นววิโร โหติฯ ยถาหฯ ตตฺถ กตโม อุปฺปตฺติภโว
กามภโว รูปรภโว อรูปภโว สลฺยาภโว อสลฺยาภโว เนวสลฺยา-
นาสลฺยาภโว เอกโวการภโว จตุโวการภโว ปญฺจโวการภโว อัย
วุจฺจติ อุปฺปตฺติภโวติฯ ตตฺถ กามสงฺฆาโต ภโว กามภโวฯ
เอส นโย รูปรูปภเวสุฯ สลฺยาเวตํ ภโว สลฺยา วา เอตฺถ
ภเว อตฺถิติ สลฺยาภโวฯ วิปริยาเยน อสลฺยาภโวฯ โอพาริก-
สลฺยาเย อภาวา สุขุมาย จ ภาวา เนวสลฺยานาสลฺยา อสฺมี
ภเวติ เนวสลฺยานาสลฺยาภโวฯ เอเกน รูปกฺขนฺเรน โวกิณฺโณ
๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๘๓ฯ

วิสุทธิมคเค

ภโว เอกโวการภโว เอโก วา โวกาโร อสุส ภวสุสาติเอกโวการ-
ภโว ฯ เอส นโย จตุโวการปญจโวการภเวสุ ฯ ตตถ กามภโว
ปญจ อุปาทินนุกขนุชา ฯ ตถารูปภโว ฯ อรูปภโว จตุตาโร ฯ
สญญาภโว ปญจ ฯ อสญญาภโว เอโก อุปาทินนุกขนุโธ ฯ
เนวสญญานาสญญาภโว จตุตาโร ฯ เอกโวการภวาทโยเอก-
จตุปญจกขนุชา อุปาทินนุกขนุเชหิติ ฯ เอวเมตถ ฐมมโตปี
วิญญาตพุโป วินิจฺฉโย ฯ

สาตุถโตติ ฯ ยถา จ ภวนิทุเทเส ตเถว กามํ สงฺขาร-
นิทุเทเสปี ปุณฺณภิกสงฺขาราทโยว วุตฺตา เอวํ สนนฺเตปี ปุริมา อตีต-
กมฺมวเสน อิช ปุณฺณินฺธิยา ปจฺจยตฺตา วุตฺตา อิเม ปจฺจูปฺนฺน-
กมฺมวเสน อายตี ปุณฺณินฺธิยา ปจฺจยตฺตาติ ปฺน วจฺนํ สาตุถกเมว ฯ
ปุพฺเพ วา ตตฺถ กตโม ปุณฺณภิกสงฺขาโร กุสลา เจตนา กามา-
วจฺราติ* เอวมาทินา นเยน เจตนาว สงฺขาราคี วุตฺตา อิช ปน
สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมนฺติ* วจฺนโต เจตนาสมฺปยุตฺตาปี ฯ ปุพฺเพ
จ วิญญาณปจฺจยเมว กมฺมํ สงฺขาราคี วุตฺติ อิทานิ อสญญา-
ภวนิทุพฺพตฺตกมฺปิ ฯ ก็ วา พหุณา ฯ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราคี
เอตถ ปุณฺณภิกสงฺขาราทโยว กุสลากุสลา ฐมฺมา วุตฺตา ฯ อุปาทาน-
ปจฺจยา ภโวติ อิช ปน อุปฺปตฺติภวสุสาปี สงฺกฺหิตตฺตา กุสลา-
กุสลาพฺยากตา ฐมฺมา วุตฺตา ฯ ตสฺมา สพฺพถาปี สาตุถกเมวิทํ
ปฺน วจฺนนฺติ ฯ เอวเมตถ สาตุถโตปี วิญญาตพุโป วินิจฺฉโย ฯ

๑. ม. จตุ ปญจ ฯ ๒. อภ. วิ. ๓๕/๑๘๑ ฯ ๓. อภ. วิ. ๓๕/๑๘๓ ฯ

ปณณามินิทเทโส

ภทสงคหาคี อุปาทานปจจยา ภวสุส ภทโต เจว

สงคหโต จ ฯ

ยฺ หิ กามุปาทานปจจยา กามภวนิพพุตตํ กมฺมํ กรียตี
โส กมฺมภโว ตทภินิพพุตตา ขนฺธา อุปฺตติภโว ฯ เอส นโย
รูปารูปภเวสุ ฯ เอวํ กามุปาทานปจจยา เทว กามภว ตทฺนโต-
คธาจ สลฺลาภวปจจโวการภวา เทว รูปภวา ตทฺนโตคธา จ
สลฺลาภวอสลฺลาภวเอกโวการภวปจจโวการภวา เทว อรูปภวา
ตทฺนโตคธา จ สลฺลาภวเนวสลฺลาภานาสลฺลาภวจตุโวการภวาตี
สทฺธิ อนุโตคเชหิ จ ภวา ฯ ยถา จ กามุปาทานปจจยา สทฺธิ
อนุโตคเชหิ จ ภวา ตถา เสสุปาทานปจจยาปิตี ฯ เอวํ อุปาทาน-
ปจจยา ภทโต สทฺธิ อนุโตคเชหิ จตุวีสติ ภวา ฯ

สงคหโต ปน กามภวํ อุปฺตติภวญฺจ เอกโต กตฺวา
กามุปาทานปจจยา สทฺธิ อนุโตคเชหิ เอโก กามภโว ตถา รูปา-
รูปภวาตี ตโย ภวา ตถา เสสุปาทานปจจยาปิตี ฯ เอวํ อุปาทาน-
ปจจยา สงคหโต สทฺธิ อนุโตคเชหิ ทฺวาทส ภวา ฯ อปีจ อวิเสเสน
อุปาทานปจจยา กามภวูปคํ กมฺมํ กมฺมภโว ตทภินิพพุตตา ขนฺธา
อุปฺตติภโว ฯ เอส นโย รูปารูปภเวสุ ฯ เอวํ อุปาทานปจจยา
สทฺธิ อนุโตคเชหิ เทว กามภวา เทว รูปภวา เทว อรูปภวาตี
อปเรน ปรียาเยน สงคหโต จ ภวา ฯ กามภวอุปฺตติภวเกหิ
วา อนุปกมฺม สทฺธิ อนุโตคเชหิ กามภวาทิวเสน ตโย ภวา
โหนติ ฯ กามภวาทิภทญฺจาปี อนุปกมฺม กมฺมภวอุปฺตติภว-

วิสุทธิมคฺเค

เสน เทว ภวา โหนฺติ ฯ กมฺมุปฺปตฺติเกทญฺจาปี อนุปคฺมม

อุปาทานปจฺจยา ภโวติ ภวฺวเสน เอโกว ภโว โหตีติ ฯ

เอวเมตฺถ อุปาทานปจฺจยสฺส ภวสฺส เกทสงฺคหาปี วิญฺญาตพฺโพ
วินิจฺฉโย ฯ

ยํ ยสฺส ปจฺจโย จาติ ยณฺเจตฺถ อุปาทานํ ยสฺส ปจฺจโย
โหติ ตโตปี วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยติ อตฺถโธ ฯ ก็ ปเนตฺถ กสฺส
ปจฺจโย โหติ ฯ ยงฺกิลฺลิจิ ยสฺส กสฺสจि ปจฺจโย โหติเยว ฯ
อุมฺมตฺตโก วิย หิ ปุณฺชฺชโน ฯ โส อิทํ ยุตฺตมิตํ อยุตฺตนฺติ
อวิจารตฺวา ยสฺส กสฺสจิ อุปาทานสฺส วเสน ยงฺกิลฺลิจิ ภวํ ปญฺเจตฺวา
ยงฺกิลฺลิจิ กมฺมํ กโรตีเยว ฯ ตสฺมา ยเทกจฺเจ ลีลพฺพตฺตฺปาทานน
รฺูปารูปรฺภาว น โหนฺตีติ วทนฺติ ตํ น กเหตุพฺพํ ฯ สพฺเพน ปน
สพฺโพ โหตีติ กเหตุพฺพํ ฯ เสยฺยถิทํ ฯ

อิเชกฺโข อนุสฺสวเวเสน วา ทิฏฺฐานฺนฺสาเรณ วา กามา นามเต
มนุสฺสโลเก เจว ขตฺติยมหาสาลกฺลาทีสุ นกามาจฺจเรทวโลเก จ
สมิทฺธาติ จินฺเตตฺวา เตสํ อธิคมตฺถํ อสทฺฐมฺมสฺสวนาทีหิ วญฺจโธ
อิมินา กมฺเมน กามา สมฺปชฺชนฺตีติ มนฺถมาโน กามฺปาทาน-
วเสน กายทฺวจฺจริตาทีนึปี กโรตี ฯ โส ทฺวจฺจริตปาริปุริยา อปาเย
อุปฺปชฺชติ ฯ สนฺทิกฺกฺจเก วา ปน กามे ปญฺจยมาโน ปฏฺิลทฺเช
วา โคปยมาโน กามฺปาทานวเสน กายทฺวจฺจริตาทีนึ กโรตี ฯ โส
ทฺวจฺจริตปาริปุริยา อปาเย อุปฺปชฺชติ ฯ ตตฺตรสฺส อุปฺปตฺติเหตุภูตํ
กมฺมํ กมฺมภโว ฯ กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติภโว ฯ

ปณฺณากุณินิทฺเทโส

สณฺณากวปณฺจโวการภาว ปน ตทฺนุโตคฺชาเอว ฯ

อปโร ปน สทฺทฺมมฺสฺสวณาทิหิ อุปฺพุทฺธิตฺตวโณ อิมินา
กมฺเมณ กามา สมฺปชฺชนฺตฺติ มลฺลมาโน กามุปาทานวเสน กาย-
สุจฺริตาทีนึ กโรติ ฯ โส สุจฺริตปาริปุริยา เทเวสุ วามนฺุสฺเสสุ
วา อุปฺปชฺชติ ฯ ตตฺรสุส อุปฺปตฺติเหตุกฺกุตฺติ กมฺมํ กมฺมภโว ฯ
กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติภโว ฯ สณฺณากวปณฺจโวการภาว
ปน ตทฺนุโตคฺชาเอว ฯ

อิติ กามุปาทานํ สปฺเปทสุสฺต สานุโตคฺคสุสฺต กามภวสุส
ปจฺจโย โหติ ฯ

อปโร รูปรูปรกเวสุ ตโต สมิทฺทตรา กามาติ สุตฺวา वा
ปริกฺปะเตวา वा กามุปาทานวเสนว รูปรูปรสมฺปาตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา
สมฺปาตฺติพฺเลน รูปรูปรพฺรหฺมโลเก อุปฺปชฺชติ ฯ ตตฺรสุส อุปฺปตฺติ-
เหตุกฺกุตฺติ กมฺมํ กมฺมภโว ฯ กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติภโว ฯ
สณฺณาอสณฺณานวสณฺณานาสณฺณาเอกจฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ตทฺนุโตคฺชาเอว ฯ อิติ กามุปาทานํ สปฺเปททานํ สานุโตคฺชานํ
รูปรูปรกวานมฺปิ ปจฺจโย โหติ ฯ

อปโร อัย อุตฺตา นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปรูปรกวานํ
วา อลฺยตฺรสุมี อฺจ
ตทฺุปคํ กมฺมํ กโรติ ฯ ตสฺส ตํ กมฺมํ กมฺมภโว ฯ กมฺมาภินิพฺพตฺตา
ขนฺธา อุปฺปตฺติภโว ฯ สณฺณากวาทโย ปน ตทฺนุโตคฺชาเอว ฯ
อิติ ทิฏฺฐุปาทานํ สปฺเปททานํ สานุโตคฺชานํ ติณฺณมฺปิ กามรูปรูปร-

วิสุทธิมคฺเค

ภวานํ ปจฺจโย โหติ ฯ

อปโร อัย อตฺตา นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วารูปา-
รูปภวานํ วา อณฺฺตรสฺมี สุํ โหติ วิคตปริพาโหติ อตฺต-
วารูปาทาเนน ตทูปคํ กมฺมํ กโรติ ฯ ตสฺส ตํ กมฺมํ กมฺมภโว ฯ
ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติภโว ฯ สลฺยาภวาทโย ปน
ตทนุโตคฺชาเอว ฯ อิติ อตฺตวารูปาทานํ สปปเกทานํ สานุโตคฺชานํ
ติณฺณํ ภวานํ ปจฺจโย โหติ ฯ

อปโร อิทํ สีลพฺพตํ นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา
รูปารูปภวานํ วา อณฺฺตรสฺมี ปริปุเรนฺตสฺส สุํ ปาริปูริ คจฺจตีติ
สีลพฺพตฺตูปาทานวเสน ตทูปคํ กมฺมํ กโรติ ฯ ตสฺส ตํ กมฺมํ
กมฺมภโว ฯ ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติภโว ฯ สลฺยาภวาทโย
ปน ตทนุโตคฺชาเอว ฯ อิติ สีลพฺพตฺตูปาทานมฺปิ สปปเกทานํ
सानุโตคฺชานํ ติณฺณํ ภวานํ ปจฺจโย โหตีติ ฯ เอวเมตฺถ

ยํ ยสฺส ปจฺจโย โหติ ตโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย ฯ

กี ปเนตฺถ กสฺส ภวสฺส ถถํ ปจฺจโย โหตีติ เจ ฯ

รูปารูปภวานํ อุปนิสฺสยปจฺจโย อุปาทานํ

สหชาตาทิหิปี ตํ กามภวสฺสาติ วิญฺเญยฺยํ ฯ

รูปารูปภวานํ หิ กามภวปริยาปนฺนสฺส จ กมฺมภเว กุสล-
กมฺมสฺเสว อุปฺปตฺติภวสฺส เจตํ จตฺตพฺพิชฺมปิ อุปาทานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน
เอกธาว ปจฺจโย โหติ ฯ กามภเว อตฺตนา สมฺปยุตฺตอกุสลกมฺม-
ภวสฺส สหชาตอณฺฺมณฺณนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตุถิวิกตเหตุปจฺจย-
ปปเกเทหิ

ปณฺณากุณินิทฺเตโส

สหชาตาทิหิ ปจฺจโย โหติ วิปฺปยุตฺตสฺส ปน อุปนิสฺสย-

ปจฺจเยเนวติ ฯ อัยฺ อุปาทานปจฺจยา ภโวติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา ฯ

ภวปจฺจยา ชาตีติอาทิสฺส ชาตีอาทินฺ วินิจฺจโย สจฺจนิทฺเตเส
วุตฺตนเยเนว เวทิตฺพุโพ ฯ ภโวติ ปเนตฺถ กมฺมภโวว อธิปฺเปโต ฯ
โส หิ ชาติยา ปจฺจโย น อุปตฺตติภโว ฯ โส จ ปน กมฺม-
ปจฺจยอุปนิสฺสยปจฺจยวเสน เทวธาว ปจฺจโย โหตีติ ฯ

ตตฺถ ลียา กถํ ปเนตฺติ ชานิตฺพุพฺพิ ภโว ชาติยา ปจฺจโยติ เจ ฯ
พาหิรปจฺจยสมตฺเตปิหีนปณฺิตตาทิวิเสสทสฺสนโต ฯ พาหิรานํ หิ ชน-
กชนิสฺสูกโกสณฺิตาหาราทินํ ปจฺจยานํ สมตฺเตปิ สตฺตานํ ยมกานมฺปิ
สตี หีนปณฺิตตาทิวิเสโส ทิสฺสตี ฯ โส จ น อเหตุโก สพุพฺพา จ
สพุเพสณฺจ อภาวโต น กมฺมภวโต อณฺยเหตุโก ตทกนิพุพฺพตฺต-
กตฺตานํ อชฺชมตฺตสนฺदानเ อณฺยสฺส การณฺสฺส อภาวโตติ กมฺม-
ภวเหตุโกว ฯ กมฺมํ หิ สตฺตานํ หีนปณฺิตตาทิวิเสสสฺส เหตุ ฯ
เตนาห ภควา กมฺมํ สตฺเต วิภชตี ยทิตฺติ หีนปณฺิตตายาตี ฯ
ตสฺมา ชานิตฺพุพฺพเมตฺติ ภโว ชาติยา ปจฺจโยติ ฯ

ยสฺมา จ อสตี ชาติยา ชรามรณํ นาม โสกาทโย วา
ชฺรมา น โหนฺติ ชาติยา ปน สตี ชรามรณญฺเจว ชรามรณ-
สจฺจชาตทุกฺชชฺรมาณฺญจฺสจ จ พาลสฺส ชรามรณาภิสมฺพนฺธา วา
เตน เตน ทุกฺชชฺรเมนฺญจฺสจ อนภิสมฺพนฺธา วา โสกาทโย จ
ชฺรมา โหนฺติ ตสฺมา อยมฺปิ ชาตี ชรามรณสฺส เจว โสกาทินญฺจ

วิสุทธิมคฺเค

ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพา ฯ สฺวา ปน อุนิสฺสยโกภฺภิยา เอกธาว

ปจฺจโย โหตีติ ฯ อัย ภวปจฺจยา ชาตีติอาทิสฺสู วิตุถารกถา ฯ

ยสฺมา ปเนตฺถ โสกาทโย อวสานเน วุตฺตา ตสฺมา ยา สฺวา
อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราคิ เอวมตฺตสฺส ภวจกฺกสฺส อาทิมฺหิ วุตฺตา สฺวา
โสกาทีหิ อวิชฺชา สิทฺธา ภวจกฺกมวิทิตาทิมิทํ การกเวทกรหิตํ
ทฺวาทสฺวิชฺชสฺสญฺจตาสฺสญฺจํ สตตํ สมิตํ ปวตฺตตีติ เวทิตพฺพํ ฯ

กถํ ปเนตฺถ โสกาทีหิ อวิชฺชา สิทฺธา กถมิตํ ภวจกฺกํ อวิทิตาทิ
กถํ การกเวทกรหิตํ กถํ ทฺวาทสฺวิชฺชสฺสญฺจตาสฺสญฺจนฺนติ เจ ฯ

เอตฺถ หิ โสกทฺกฺขโทมนสฺส
ปริเทโว จ นาม มุพฺพหสฺส
อวิชฺชา ฯ อปิ จ อาสวสมฺมทฺยา อวิชฺชามฺมทโยติ วุตฺตํ ฯ
อาสวสมฺมทฺยา เจเต โสกาทโย โหนฺติ ฯ กถํ ฯ วตฺถกามวิโยเค
ทฺวา โสโก กามาสวสมฺมทโย โหติ ฯ ยถา ฯ

ตสฺส เจ กามยานสฺส ฆนฺนทฺชาตสฺส ฆนฺนฺนุโน

เต กามา ปริหาณฺติ สลฺลวิทฺโรว รุปฺปตีติ ฯ

ยถา จาห ฯ กามโต ชายตี โสโกติ ฯ สพฺเพปิ เจเต ทิฏฺฐาสว-
สมฺมทฺยา โหนฺติ ฯ ยถา ฯ ตสฺส อหํ รุปํ มม รุปนฺติ
ปริยฺญฺจายิโน รุปวิปริณามญฺจถาภาวา อฺปปชฺชนฺติ โสกปริเทว-
ทฺกฺขโทมนสฺส เอว

๑. ม. ม. ๑๒/๑๐๐ ฯ ๒. พ. ส. ๒๕/๔๘๔ ฯ ๓. พ. ฐ. ๒๕/๔๓ ฯ

๔. ส. ฆนฺนวาร. ๑๗/๔ ฯ ปาลียมฺปน ปริยฺญฺจายิโนติ ทิสฺสตี ฯ

ปณณามินิทเทโส

ภวาสวสมุทยาปี ฯ ยถาห ฯ เยปี เต เทวา ที่มายกา วณณวนุโต
สุขพหุลา อัจเจสุ วิมานesu จิริ ที่มมทธานันฺ ติฏฺฐนฺติ เตปี
ตถาคตสุต ฌมฺมเทสนันฺ สุตฺวา ภยฺ สนฺตาสันฺ สํเวคมาปชฺชนฺตฺติ ฯ
ปณฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานิ ทิสฺวา มรณภเยน สนฺตชฺชิตานันฺ เทวานันฺ วีย
ยถา จ ภวาสวสมุทยา เอวํ อวิชฺชาสวสมุทยาปี ฯ ยถาห ฯ
สโข โส ภิกฺขเว พาโล ทิฏฺฐเฐว ฌมฺเม ติวริชฺ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ
ปฏฺฐิสฺสเวเตตฺติ ฯ อิติ ยสฺมา อาสวสมุทยา เอเต ฌมฺมา โหนฺติ
ตสฺมา เอเต สิชฺชมนานา อวิชฺชาย เหตุญฺเจเต อาสเว สาธเนติ
อาสเวสุ จ สิทฺเธสุ ปจฺจยภาเว ภาวโต อวิชฺชาปี สิทฺธาว โหตฺติ ฯ
เอวํ ตาเวตฺถ โสกาทีหิ อวิชฺชาสิทฺธา โหตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

ยสฺมา ปน เอวํ ปจฺจยภาเว ภาวโต อวิชฺชาย สิทฺธาย ปฺน
อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารธา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอวํ เหตุผล-
ปรมฺปราย ปริโยสานันฺ นตฺถิ ตสฺมา ตํ เหตุผลสมฺพนฺชวเสน ปวตฺตํ
ทฺวาทสงฺกํ ภวจกฺกํ อวิทิตาทีติ สิทฺธํ โหติ ฯ เอวํ สติ
อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราคิ อิทํ อาทิมตฺตถนํ วิรุชฺชตฺติ เจ ฯ นยิทํ
อาทิมตฺตถนํ ฯ ปธานฌมฺมถนํ ปเนตฺติ ฯ ติณฺณนฺนํ หิ วญฺญานัน
อวิชฺชา ปธานา ฯ อวิชฺชากุคฺคหณฺเนน หิ อวเสสสิเลสวญฺญญจ
กมฺมาทีนํ จ พาลํ ปลิโพเธนฺติ สปฺปสฺสิรคฺคหณฺเนน เสสสปฺปสฺสิริ
วีย พหํ ฯ อวิชฺชาสมุจฺเจเต ปน กเต เตหิ วิโมกฺโข โหติ
สปฺปสฺสิริจฺเจเต กเต ปลิโพธิตพฺพาหวิโมกฺโข วีย ฯ ยถาห ฯ อวิชฺชาย
๑. สํ. ขนฺธวาร. ๑๓/๑๐๔ ฯ ๒. ม. อ. ๑๔/๓๑๑ ฯ ๓. ม. ปญฺจานฌมฺมถนํ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

เตวว อเสสวिरากนโรธา สงฺขารนโรโรธาที ๑ อติยํ คณฺหโต
พฺนุโร มฺลฺลจโต จ วิโมกฺโข โหติ ตสฺส ปธานมฺมสฺส กณฺมิตํ
น อาทิมตฺตกณฺนฺตึ ๑ เอวมิตํ ภวจกฺกํ อวิทิตาทิตี เวทิตพฺพิ ๑

ตฺยิตํ ยสฺมา อวิชฺชาทีหิ การณฺเหสิ สงฺขาราทินํ ปวตฺติ
ตสฺมา ตโต อณฺเณน พฺรหฺมา มหาพฺรหฺมา เสฏฺโฐ สชฺชิตาติ
เอวํ ปริกปฺปิเตน พฺรหฺมาทีนา วา สํสารสฺส การณฺ โส โข
ปฺน เม อยํ อตฺตา วโท เวเทยฺโยตี ๑ เอวํ ปริกปฺปิเตน อตฺตนา
วา สุขทุกฺขานํ เวทณฺ รหิตํ ๑ อติ การกเวทกรหิตนฺตึ เวทิตพฺพิ ๑

ยสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา อุตฺตพฺพชฺมมกตฺตา ชฺวภาเวน
สงฺกิลิฏฺฐตฺตา สงฺกิลีสกตฺตา จ สฺวภาเวน อุตฺตพฺพชฺมมกตฺตา
สฺวภาเวน ปจฺจายตฺตวตฺติตฺตา วสวตฺตนฺนฺเตน อตฺตภาเวน จ สฺลฺลณฺ
ตถา สงฺขาราทินํปี อํกานํ ยสฺมา วา อวิชฺชา น อตฺตา น
อตฺตโน น อตฺตนิ น อตฺตวตี ตถา สงฺขาราทินํปี อํกานํ
ตสฺมา ทฺวาทสฺวิชฺสฺลฺลณฺตาสฺลฺลณฺเมตํ ภวจกฺกนฺตึ เวทิตพฺพิ ๑

เอวณฺจ วิทิตฺวา ปฺน

ตสฺสาวิชฺชาตณฺหา มฺลฺมตฺตาทโย ตโย กาลา

เทว อญฺจ เทวเอว จ สฺรฺูปโต เตสฺ อํกานํ ๑

ตสฺส โข ปเนตฺสฺส ภวจกฺกสฺส อวิชฺชา ตณฺหา จาติ เทว

๑. สํ. นิตาน. ๑๖/๒ ๑ ๒. ม. ม. ๑๒/๑๔ ๑ วโท เวเทยฺโยตีอาทโย ปน

สฺสสตทฺธิฏฺฐิยาเอว อภินิเวสาการา ๑ ตตฺถ วทิตฺติ วโท วจิกมฺมสฺส การโกติ วุตฺตํ

โหติ ๑ เวทิตฺติ เวเทยฺโย ชานาติ อนฺนภาวติ จาติ วุตฺตํ โหติตี มฺลฺลปณฺณาสเก

สพฺพาสวสฺสตฺตวณฺณนา ๑

ปณณามินิทเทโส

ธมมา มุลนุติ เวทิตพพาฯ ตเทตฺ ปุพฺพนตาหฺรณโต อวิชฺชามุถิ
เวทนาวาสานิ อปรนตฺสนฺชานโต ตณฺหามุถิ ชรามรณวาสานนุติ
ทฺวิริ โหติ ฯ ตตฺถ ปุริมิ ทิฏฺฐิจริตฺวเสน วุคฺคํ ปจฺฉิมิ ตณฺหา-
จริตฺวเสน ฯ ทิฏฺฐิจริตานํ หิ อวิชฺชา ตณฺหาจริตानญจ ตณฺหา
ลัสนานายิกา ฯ อญฺเฆททิฏฺฐิสมฺมุคฺฆาตาย วา ปจฺฉิมิ ผลุปรปฺตฺติยา เหตุํ
อนุปรจฺเฆทปรปฺกาสนโต สสฺสตฺทิฏฺฐิสมฺมุคฺฆาตาย ทฺติยิ อปรปฺนฺนํ
ชรามรณปรปฺกาสนโต กพฺภเสยฺยกวเสน วา ปุริมิ อนุปรพฺพปรวตฺติ-
ทิปนโต โอปปาดิกวเสน ปจฺฉิมิ สหุปรปฺตฺติทิปนโต ฯ

อติตฺตปจฺจุปรปฺนฺนํนาคตา จสฺส ตโย กาลา ฯ เตสุ ปาลิยิ
สรูปรโต อากตฺวเสน อวิชฺชา สงฺขารา จาติ เทว อํกานิ อติตฺตกาลานิ
วิญฺญาณาทินิ ภวาวสานานิ อญฺจ ปจฺจุปรปฺนฺนํนกาลานิ ชาติ เจว
ชรามรณญจ เทว อนาคตกาลานิตี เวทิตพพานิ ฯ ปุณ

เหตุผลเหตุปุพฺพกตฺติสนฺธิ จคฺภทสงฺกหฺลญเจตฺ

วิสตฺติอาการาริ ติวฏฺฐมฺนาวฏฺฐิตํ ภมฺติ

อิติปิ เวทิตพฺพํ ฯ

ตตฺถ สงฺขารานญจ ปฏฺฐิสนฺธิวิญฺญาณสฺส จ อนฺตรา เอโก
เหตุผลสนฺธิ นาม เวทนาย จ ตณฺหาจ จ อนฺตรา เอโก
ผลเหตุสนฺธิ นาม ภวสฺส จ ชาติยา จ อนฺตรา เอโก
เหตุผลสนฺธิตี เอวมิทํ เหตุผลเหตุปุพฺพกตฺติสนฺธิตี เวทิตพฺพํ ฯ

สนฺธิํ อาทิปรโยสานวฏฺฐิตา ปนสฺส จตฺตาริ สงฺคหา
โหนติ ฯ เสยฺยถิทํ ฯ อวิชฺชาสงฺขารา เอโก สงฺคโ

วิสุทธิมคฺค

วิญญานนามรูปสพายตนผลสุเวทนา ทุติโย ตณฺหุปาทานภาว ตติโย

ชาติชรามรณํ จตุตฺโตติ เอวมิทํ จตุเภทสงฺคหนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

อติเต เหตุโว ปญจ อิทานิ ผลปญจกํ

อิทานิ เหตุโว ปญจ आयตี ผลปญจกนฺติ

เอเตหิ ปน วิสติยา อาการสงฺขาเตหิ อเรหิ วิสติอาการารนฺติ
เวทิตพฺพํ ฯ

ตตฺถ อติเต เหตุโว ปญจชาติ อวิชฺชา สงฺขารา จาติ อิเม
ตาว เทว วุตฺตาเอว ฯ ยสฺมา ปน อวิทฺวา ปริตฺสฺสตี ปริตฺสฺสตีโต
อุปาทิยตี ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโว ตสฺมา ตณฺหุปาทานภาวปี
สงฺคหิตา โหนฺติ ฯ เตนาห ปุริมกมฺมภวสฺมี โมโห อวิชฺชา
อายุหนา สงฺขารา นิกนฺติ ตณฺหา อุปคมนํ อุปาทานํ เจตนา
ภโว อิติ อิเม ปญจ ชมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมี อิชฺ ปฏิสนฺธิยา
ปจฺจยาตี ฯ ตตฺถ ปุริมกมฺมภวสฺมินฺติ ปุริเม กมฺมภเว อตฺตชาติยํ □
กมฺมภเว กริยมานเติ อตฺโต ฯ โมโห อวิชฺชาติ โย ตทา
ทุกฺขาทีสุ โมโห เยน มุพฺโพ กมฺมํ กโรตี सा อวิชฺชา ฯ
อายุหนา สงฺขาราตี ตํ กมฺมํ กโรโต ยา ปุริมเจตนาโย ยถา ทานํ
ทสฺสามีตี จิตฺตํ อุปฺปาเทควา มาสมฺปิ ลํวจฺจรมฺปิ ทานุปกรณานิ
สชฺเชนตฺสฺส อุปฺปนฺนา ปุริมเจตนาโย ฯ ปฏิกฺคาหกานํ ปน หตฺถ
ทกฺขิณํ ปตฺติฏฺฐาปยโต เจตนา ภโวตี วุจฺจตี ฯ เอกาวชฺชเนสุ วา
จฺสุ ชวเนสุ เจตนา อายุหนา สงฺขารา นาม สตฺตมาเจตนา ภโว
๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๕ ฯ

ปณฺณามินิทฺเตโส

ยาคาจิ วา ปน เจตนา ภโว สมฺปยุตฺตา อายุหนฺนา สงฺขารา
นาม ฯ นิกฺกนฺติ ตณฺหาติ ยา กมฺมํ กโรนฺตสฺส ตสฺส พลล
อุปฺปตฺติภเว นิกามนา ปฏฺฐนา สฺวา ตณฺหา นาม ฯ อุปฺกมฺนํ
อุปาทานนฺติ ยํ กมฺมภวสฺส ปจฺจยภูตํ อิํทํ กตฺวา อสฺสูกสมฺมํ นาม
จฺานเ กามเ เสวิสฺสํ อจฺฉินฺชิสฺสํ ตีอาทินา นเยน ปวตฺตํ
อุปฺกมฺนํ คหณํ ปฺรามสฺนํ อิํทํ อุปาทานํ นาม ฯ เจตนา ภโวติ
อายุหนฺนาวสานเ วุตฺตเจตนา ภโวติ ฯ เวมตฺโต เวทิตฺตํ ฯ

อิทานิ ผลปณฺจกนฺติ วิญฺญาณาที เวทนาวสานํ ปาลิยํ
อากตเมว ฯ ยถาห ฯ อิธ ปฏฺฐินฺนํ วิญฺญาณํ โอกกนฺติ นามรูปํ
ปสาโท อายตนํ สฺสฺสฺสํ สสฺสฺสํ เวทิตํ เวทนา อิติ อิม
ปณฺจ ฐมฺมา อิธูปฺปตฺติภวสฺมํ ปฺเร กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยาตี ฯ
ตตฺถ ปฏฺฐินฺนํ วิญฺญาณนฺติ ยํ ภวนฺตรปฏฺฐินฺนํ นวเสน อุปฺปนฺนตฺตา
ปฏฺฐินฺนํ วุจฺจตี ตํ วิญฺญาณํ ฯ โอกกนฺติ นามรูปนฺติ ยา
คพฺเภ รูปารูปฐมฺมานํ โอกกนฺติ อากนฺตฺวา ปวิสฺนํ วิย อิํทํ
นามรูปํ ฯ ปสาโท อายตนนฺติ อิํทํ จกฺขาทีปณฺจายตนาเวเสน วุตฺตํ ฯ
สฺสฺสฺสํ สสฺสฺสํ โย อารมฺมณํ สฺสฺสฺสํ สฺสฺสฺสํ อุปฺปนฺโน อัย
สสฺสฺสํ เวทิตํ เวทนาติ ยํ ปฏฺฐินฺนํ วิญฺญาณเ วา สพายตนา-
ปจฺจเยน วา สสฺเสน สห อุปฺปนฺนํ วิปากเวทิตํ สฺวา เวทนาติ ฯ
เอวมตฺโต เวทิตฺตํ ฯ

อิทานิ เหตุโว ปณฺจชาติ ตณฺหาทโย ฯ ปาลิยํ อากตา

๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๕ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ตณฺหุปาทานภาว ๑ ภเว ปน คหิตเต ตสฺส ปุพฺพภาคา ตํสมฺปยุตฺตา
วา สงฺขารรา คหิตาว โหนฺติ ๑ ตณฺหุปาทานคฺคหณฺน จ
ตํสมฺปยุตฺตา ยาย วา มุพฺโห กมฺมํ กโรติ सा อวิชฺชา คหิตาว
โหตีติ เอวํ ปญฺจ ๑ เตนาห อिธ ปรีปกุคฺคตา आयตฺนानํ
โมโห อวิชฺชา आयुหนา สงฺขารรา นิกฺคหิตี ตณฺหา อุปกมฺนํ
อุปาทานํ เจตนา ภโว อิติ อิเม ปญฺจ ฅมฺมา อิธ กมฺมภาวสฺมี
อายตี ปฏฺฐิสฺสฺสฺสฺส ปจฺจยาตี ๑ ตตฺถ อิธ ปรีปกุคฺคตา आयตฺนानนฺติ
ปรีปกุคฺคตฺนสฺส กมฺมกฺรณกาเล สมฺโมโห ทสฺสฺสฺสฺส ๑ เสสํ
อุคฺคตฺนตฺถเมว ๑

อายตี ผลปญฺจกนฺติ วิญฺญาณาทีนํ ปญฺจ ๑ ตานํ ชาตํคฺคหณฺน
วคฺคตฺนํ ๑ ฅรามรณํ ปน เตสํเยว ฅรามรณํ ๑ เตนาห อายตี
ปฏฺฐิสฺสฺสฺส วิญฺญาณํ โอกกนฺติ นามรूपํ ปสาโท आयตฺนํ สฺสฺสฺส
ผลสฺสฺส เวทยิตํ เวทนา อิติ อิเม ปญฺจ ฅมฺมา อายตี อุปฺปตฺติ-
ภาวสฺมี อิธ กตฺสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยาตี ๑ เอวมํทํ วิสฺสฺสฺส อาการารํ โหตี ๑

ตีวญฺญมฺนญฺจิตํ ฆมตีติ เอตฺถ ปน ๑ สงฺขารภาว กมฺมวญฺญํ
อวิชฺชาตณฺหุปาทานานํ กิเลสวญฺญํ วิญฺญาณนามรูปสพฺพายตฺนผลสฺส-
เวทนาวิปากวญฺญนฺติ อิเมหิ ตีหิ วญฺญเหหิ ติวญฺญมํทํ ภาวกุกํ ยาว
กิเลสวญฺญํ น อุปฺจฺจิชฺชติ ตาว อนุปฺจฺจินฺนปจฺจยตฺตา อนุวญฺจิตํ
ปฺนปฺปฺนํ ปรีวคฺคตฺนโต ฆมตีเยวาตี เวทิตพฺพํ ๑

ตยิทเมวํ ฆมฺมานํ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๖ ๑

ปณณามุณินิทเทโส

สจฺจปฺปภวโต กิจฺจา วารณา อุปมาหิ จ

คฺมฺภีรณยภททา จ วิญฺญาตพฺพิ ยถารหิ ฯ

ตตฺถ ยสฺมา กุสลากุสลกมฺมํ อวิเสเสน สมุทฺยสจฺจนฺติ
สจฺจวิภงฺเก วุตฺตํ ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราคิ อวิชฺชาย
สงฺขารา ทฺตฺตฺยสจฺจปฺปภวํ ทฺตฺตฺยสจฺจํ สงฺขารเหหิ วิญฺญาณํ
ทฺตฺตฺยสจฺจปฺปภวํ ปจฺมสจฺจํ วิญฺญาณาทีหิ นามรฺูปาทีหิ วิปากเวทนา-
ปริโยसानานิ ปจฺมสจฺจปฺปภวํ ปจฺมสจฺจํ เวทนาย ตณฺหา ปจฺม-
สจฺจปฺปภวํ ทฺตฺตฺยสจฺจํ ตณฺหา ย อุปาทานํ ทฺตฺตฺยสจฺจปฺปภวํ ทฺตฺตฺย-
สจฺจํ อุปาทานโต ภโว ทฺตฺตฺยสจฺจปฺปภวํ ปจฺมทฺตฺตฺยสจฺจทฺวํ ภาวโต
ชาติ ทฺตฺตฺยสจฺจปฺปภวํ ปจฺมสจฺจํ ชาตฺยยา ชรามรณํ ปจฺมสจฺจปฺปภวํ
ปจฺมสจฺจนฺติ เอวํ ตาวิทํ สจฺจปฺปภวโต วิญฺญาตพฺพิ ยถารหิ ฯ

ยสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา วตฺถุสุ จ สตฺเต สมฺโมเหติ
ปจฺจโย จ โหติ สงฺขารานํ ปาตุภาวาย ตถา สงฺขารา สงฺขตฺถจ
อภิสงฺขโรนฺติ ปจฺจยา จ โหณฺติ วิญฺญาณสฺส วิญฺญาณมฺปิ วตฺถุญจ
ปฏฺิขานาคิ ปจฺจโย จ โหติ นามรฺูปสฺส นามรฺูปมฺปิ อณฺณมณฺณญจ
อุปตฺถมฺภตฺติ ปจฺจโย จ โหติ สพายตฺนสฺส สพายตฺนมฺปิ สวิสเย จ
ปวตฺตติ ปจฺจโย จ โหติ ผสฺสสฺส ผสฺโสปี อารมฺมณฺญจ
ผฺสฺตติ ปจฺจโย จ โหติ เวทนาย เวทนาปี อารมฺมณฺรตฺถจ
อนฺุภวติ ปจฺจโย จ โหติ ตณฺหา ย ตณฺหาปี รชฺชนฺีเย จ ฐมฺเม
รชฺชติ ปจฺจโย จ โหติ อุปาทานสฺส อุปาทานมฺปิ อุปาทานิเย จ
ฐมฺเม อุปาทฺยติ ปจฺจโย จ โหติ ภาวสฺส ภโวปี นานาคตฺีสุ

วิสุทธิมคฺเค

จ วิกุชิปติ ปจฺจโย จ โหติ ชาติยา ชาติปี ขนฺธะ จ ชนฺติ
เตสํ อภินิพฺพตฺติภาเวน ปวตฺตตฺตา ปจฺจโย จ โหติ ชรามรณสฺส
ชรามรณมฺปี ขนฺธานํ ปากภททาวญฺจ อธิฏฺฐจฺติ ปจฺจโย จ โหติ
ภานฺตรปาตุภวาย โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตา ตสฺมา สพฺพปเทสฺ
เทวธา ปวตฺตติจฺจโตปี อิทํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ ฯ

ยสฺมา เจตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราคิ อิทํ การกทสฺสน-
นิวารณํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ อตฺตสงฺกนฺติทสฺสนนิวารณํ
วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ อตฺตาคิ ปริกปฺปีตวตฺตฤภททสฺสนโต
ฆนสฺสญฺยานิวารณํ นามรูปปจฺจยา สพฺพยตฺนนฺติอาทิ อตฺตา
ปสฺสตี ฯเปฯ วิชานาติ ผุสฺติ เวทียติ ตณฺหียติ อูปาทียติ
ภวติ ชายติ ชียฺยติ มียฺยตีติ เอวมาทิทสฺสนนิวารณํ ตสฺมา
มิจฺฉาทสฺสนนิวารณโตเปตี ภวจฺจกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ ฯ

ยสฺมา ปเนตฺถ สลฺกขณฺสามญฺจลฺกขณฺวเสน ฌมฺมานํ
อทสฺสนโต อนฺโร วีย อวิชฺชา อนฺธสฺส อุกฺกขลนํ วีย อวิชฺชา-
ปจฺจยา สงฺขารา อุกฺกขลิตสฺส ปตฺนํ วีย สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ
ปตฺติตสฺส คณฺทปาคูภาโว วีย วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ คณฺท-
ภทปิปกา วีย นามรูปปจฺจยา สพฺพยตฺนํ คณฺทปิปกาฆญฺญนํ วีย
สพฺพยตฺนปจฺจยา ผสฺโส ฆญฺญนทุกฺขํ วีย ผสฺสปจฺจยา เวทนา
ทุกฺขสฺส ปฏิการากิลาโส วีย เวทนาปจฺจยา ตณฺหา ปฏิการากิ
ลาเสน อสฺปฺปายคฺคหณฺํ วีย ตณฺหาปจฺจยา อูปาทานํ อูปาทินฺน-
อสฺปฺปายาเลปนํ วีย อูปาทานปจฺจยา ภโว อสฺปฺปายาเลปน

ปณณามินิทเทโส

คณทวาริปาตุภาโว วีย ภวปจฺจยา ชาติ คณทวาริปโต คณท-
เกโท วีย ชาติปจฺจยา ชรามรณํ ยสุมา วา ปเนตฺถ อวิชฺชา-
อปฺปฏิปตฺติมิจฺจนาปฏิปตฺติภาเวน สตฺเต อภิภวติ ปฏฺฐลํ วีย อุกฺขิณิ
ตทภิกฺขุโต จ พาโล โปนพุกฺวิเกหิ สงฺขารเหหิ อตฺตानํ เวเจติ
โกสการกิมิ วีย โกสปฺปเทเสหิ สงฺขารปริคฺคหิตํ วิญฺญาณํ คตฺติสุ
ปติฏฺฐํ ลภติ ปริณายกปริคฺคหิตโต วีย ราชกุมารโ รชเชอุปตฺติ-
นิมิตฺตปริกฺกปฺนโต วิญฺญาณํ ปฏิสนฺธิยํ อนกปฺปการิ นามรูปํ
อภินิพฺพตฺเตติ มายากาโร วีย มายํ นามรูปํ ปติฏฺฐิตํ สพายตฺนํ
วฺจฺจตี วิรุฬฺหี เวปฺพลํ ปาปฺพณาติ สุภฺมิมิ ปติฏฺฐิตโต วนปฺปคฺคฺมโป
วีย อายตฺนฆฺฏฺฏนโต ผสฺโส ชายติ อรณฺิสหิตาภิมตฺถนโต อคฺคิ
วีย ผสฺเสน ผุฏฺฐสฺส เวทนา ปาตุภวติ อคฺคินา ผุฏฺฐสฺส ทาโห
วีย เวทียมานสฺส ตณฺหา ปวฺจฺจตฺติ โลณฺทกํ ปิวโต ปิปาสา วีย
ตฺลิตโต ภเวสุ อภิลาสํ กโรติ ปิปาสิตโต วีย ปานิเย ตทสฺสุปาทานํ
อฺปาทานนํ ภวํ อฺปาทียติ อามิสฺสโลภนํ มจฺจโน พลิสํ วีย ภเว
สฺติ ชาติ โหติ พีเช สฺติ องฺกุโร วีย ชาตสฺส อวสฺสํ ชรามรณํ
อฺปฺปนฺนสฺส รุกฺขสฺส ปตฺนํ วีย ตฺสฺมา เอวํ อฺปฺมาหิเปตํ ภวจฺจกํ
วิญฺญาตพฺพิ ยถารหํ ฯ

ยสุมา จ ภควตา อตฺถโตปิ ฐมฺมโตปิ เทสนโตปิ ปฏฺฐเวธโตปิ
คฺมภีรภาวํ สฺนฺชาย คฺมภีโร จายํ อานนฺท ปฏฺฐจฺจสมฺปปาโท
คฺมภีรภาวโ ส จาติ วฺจฺจตํ ตฺสฺมา คฺมภีรเกทโตเปตํ ภวจฺจกํ

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๑๑๑ ฯ

วิสุมุทิมคเค

วิญญาตพพิ ยถารหิ ฯ

ตตถ ยสฺมา น ชาตีโต ชรามรณํ น โหติ น จ ชาตี วินา
 อญฺญโต โหติ อิตถญจ ชาตีโต สมุทากจฺจตีติ เอวํ ชาตีปจฺจย-
 สมุทากตฺถุสฺส ทูรวโพธนียโต ชรามรณสฺส ชาตีปจฺจยสมุท-
 สมุทากตฺถุสฺส คมฺภีโร ตถา ชาตียา ภวปจฺจยา ฯ เป ฯ สงฺขารานํ
 อวิชฺชาปจฺจยสมุทสมุทากตฺถุสฺส คมฺภีโร ตสฺมา อิํ ภาวจกํ
 อตถคฺคฺคิรฺนฺติ อัย เตเวตถ อตถคฺคฺคิรฺตา ฯ เหตุผลํ หิ อตฺโถติ
 วุจฺจติ ฯ ยถาห ฯ เหตุผล ฌานํ อตถปฏฺธิสมฺภิทาตี ฯ ยสฺมา
 ปน เยนากาเรน ยทวฺภูจฺจา จ อวิชฺชา เตสํ เตสํ สงฺขารานํ ปจฺจโย
 โหติ ตสฺส ทูรวโพธนียโต อวิชฺชาย สงฺขารานํ ปจฺจยญฺโจ คมฺภีโร
 ตถา สงฺขารานํ ฯ เป ฯ ชาตียา ชรามรณสฺส ปจฺจยญฺโจ คมฺภีโร
 ตสฺมา อิํ ภาวจกํ ชมฺมคฺคฺคิรฺนฺติ อยเมตถ ชมฺมคฺคฺคิรฺตา ฯ
 เหตุโน หิ ชมฺโมติ นามํ ฯ ยถาห ฯ เหตุมุหิ ฌานํ
 ชมฺมปฏฺธิสมฺภิทาตี ฯ ยสฺมา จสฺส เตน เตน การณน ตถา ตถา
 ปวตเตตพฺพตฺตา เทสนาปี คมฺภีรา น ตตถ สพฺพญฺญตฺตฌานโต
 อญฺญํ ฌานํ ปตฺธิจฺจํ ลภติ ตถาเหตํ กตฺถจิ สุตเต อนฺุโลมโต
 กตฺถจิ ปฏฺธิโลมโต กตฺถจิ อนฺุโลมปฏฺธิโลมโต กตฺถจิ เวมฺชฺฌโต
 ปฏฺฐาย อนฺุโลมโต วา ปฏฺธิโลมโต วา กตฺถจิ ติสฺนฺธิ จตฺสงฺเขปํ
 กตฺถจิ ทฺวิสฺนฺธิ ติสฺงฺเขปํ กตฺถจิ เอกสฺนฺธิ ทฺวิสฺงฺเขปํ เทสิตํ
 ตสฺมา อิํ ภาวจกํ เทสนาคมฺภีรฺนฺติ อัย เทสนาคมฺภีรฺตา ฯ ยสฺมา

๑. อภ. วิ. ๓๕/๓๕๕ ฯ

ปณณามินิทเทโส

ปเนตฺถ โย โส อวิชชาทีนํ สภาโว เยน จ ปฏิวีทฺเชน อวิชชาทโย
สมฺมา สลกฺขณโต ปฏิวีทฺธา โหนติ โส ทุปฺปรีโยคาหตฺตา คมฺภีโร
ตฺสฺมา อิทํ ภวฺจกุกํ ปฏิวะชคฺภีรํ ฯ ตถาเหตฺถ ยสฺมา อวิชชา
อณฺณณาทสฺสนสจฺจาสมฺปฏิวะชฺฐโจ คมฺภีโร สงฺขารานํ อภิสงฺข-
รณายฺหน สราควิราคฺฐโจ วิญฺญาณสฺส สุลฺลตอพฺยาปารอสงฺกนฺติ-
ปฏิสฺนุติ ปาตุภาวฺฐโจ นามรูปสฺส เอกุปฺปาทวินิพฺโภาวินิพฺโภค-
นมนรูปฺปนฺนุโจ สพายตฺนสฺส อธิปฺติโลกทวารเขตฺตวิสยฺภาวฺฐโจ
ผลสฺสสฺส ผุสฺนสงฺมณฺณสงฺกตฺสนฺนิปาตฺฐโจ เวทนาย อารมฺมณ-
รสาณุกวน- สุขทุกฺขมชฺชตฺตภาวนิชฺชีวเวทยิตฺฐโจ ตณฺหยา อภินนฺทิ-
อชฺโฆสฺสานสฺริตา- ลตฺตานทิตฺตมหาสมฺมทฺทูปฺปฺรณฺนุโจ อูปาทานสฺส
อาทานคฺคหณานิเวสปรามาสทฺรตฺติกมฺนุโจ ภวสฺส อายุหนากิ-
สงฺขรณโยนิกตฺติจิตฺตินิวาสสฺ จิปนฺนุโจ ชาตฺติยา ชาตฺติสยฺชาติ-
โอยกนฺตฺตินิพฺพตฺติปาตุภาวฺฐโจ ชรามรณสฺสขยเวทวิปริณามฺนุโจ
คมฺภีโรติ อยเมตฺถ ปฏิวะชคฺภีรตา ฯ

ยสฺมา ปเนตฺถ เอกตฺตฺนโย นานตฺตฺนโย อพฺยาปารนโย
เอวํมฺมตฺนโยติ จตฺตาโร อตฺถนยา โหนติ ตฺสฺมา นยภทโตเปตฺ
ภวฺจกุกํ วิญฺญาตพฺพิ ยถารหํ ฯ

ตตฺถ อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ
เอวํ พิชฺสสฺส องฺกุราทิกฺภาเวน รุกฺขภาวปฺปตฺติ วิย สฺนฺตฺนानุปจฺเจโท
เอกตฺตฺนโย นาม ฯ ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพฺนฺเชน ปวตฺต-
มานสฺส สฺนฺตฺนสฺส อนุปจฺเจทาวโพทฺโต อจฺเจททิกฺฐี ปชฺหติ มิจฺฉา

วิสุทธิมคฺเค

ปสฺสนุโต เหตุผลสมพฺนุเรน ปวตฺตมานสฺส สนฺตานุปฺจเจทสฺส
เอกตฺตคฺคหณโต สสฺสตทิกฺกุจฺจํ อฺปาทียติ ฯ

อวิชฺชาทีนํ ปน ยถาสกํ ลกฺขณวฏฺฏจํ นานตฺตนโย นาม ฯ
ยํ สมฺมา ปสฺสนุโต นวนวํ อฺปฺปาทตฺสสนฺโต สสฺสตทิกฺกุจฺจํ
ปชฺหติ มิจฺฉา ปสฺสนุโต เอกสนฺตานุปตฺตสฺส กิณฺนสนฺตานุสฺเสว
นานตฺตคฺคหณโต อฺจฺเจททิกฺกุจฺจํ อฺปาทียติ ฯ

อวิชฺชาเย สงฺขารา มยา อฺปฺปาเทตฺตพฺพา สงฺขารานํ วา
วิญฺญาณํ อมฺเหตีติ เอวมาทิสฺสยาปารากาโว อฺพฺยาปารนโย นาม ฯ
ยํ สมฺมา ปสฺสนุโต การกสฺส อภาววโพรโต อตฺตทิกฺกุจฺจํ ปชฺหติ
มิจฺฉา ปสฺสนุโต โย อสตีปิ พฺยาปเร อวิชฺชาทีนํ สภาวนิยฺมสิทฺโธ
เหตุภาโว ตสฺส อคฺคหณโต อภิริยทิกฺกุจฺจํ อฺปาทียติ ฯ

อวิชฺชาทีนํ ปน การณฺเห สงฺขาราทีนํเยว สมฺภโว จิราทีนํ
ทริอาทีนํ วิย น อญฺเณสนฺติ อโย เอวํมมฺตานุโย นาม ฯ
ยํ สมฺมา ปสฺสนุโต ปจฺจยानุรูปโต ผลาวโพรธา อเหตุกทิกฺกุจฺจํ
อภิริยทิกฺกุจฺจํ ปชฺหติ มิจฺฉา ปสฺสนุโต ปจฺจยानุรูปํ ผลปฺปวตฺตี
อคฺคเหตุวา ยโตกฺุโตจิ ยสฺสทสฺสจิ อสมฺภวคฺคหณโต อเหตุก-
ทิกฺกุจฺจํเยว นิยตฺวาทญฺจ อฺปาทียตีติ ฯ เอวมิทํ ภวจฺกํ

สจฺจปฺปภาวโต กิจฺจา วารณา อฺปมาหิ จ

คฺมกฺิรณยเกทา จ วิญฺญาตพฺพิ ยถารหํ ฯ

อิทํ หิ คฺมกฺิรโต อคาธํ นานานยคฺคหณโต ทฺุรภิยานํ ฌานา-
สิณา สมาริปวรสฺสลาโย สฺนึสตีเตน ภวจฺกมฺปทาเลตฺวา อสนึวิจฺกมฺมิว

ทิจฺฉิวิสุทฺธินิตฺเทโส

นิจฺฉนินฺมถนํ สํสารถยมตีโต น โภจํ สุปีนนฺตเรปฺยตฺถิ ฯ วุตฺตมฺปิ
เจตํ ภควตา คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราว-
ภาโส จ เอตฺสฺส จานนฺท ชมฺมสฺส อญฺญาณา อนนฺุโพธา
เอวมยํ ปชาตฺตนาถกฺกชาตา कुณฺิณฺนิจฺจชาตา มฺลชฺสปฺพชฺชภูตา
อปาโย ทฺถคฺคตี วิณีปาตํ สํสาร์ นาทิวตฺตตีตี ฯ ตสฺมา อตฺตโน
วา ปเรสํ วา หิตาย จ สุขาย จ ปฏฺิปนฺโน อวเสสทิจฺจจานิ
ปหาย

คมฺภีเร ปจฺจยาการป- ปภเวเท อิท ปณฺุทิตโต

ยถาคาธํ ลภเถว- มนฺุญฺญเช สทา สโตตี ฯ

อิตฺติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค

ปญฺญาภาวนาธิการ ปญฺญาภูมินิตฺเทโส นาม สตฺตฺรสโม ปริจฺเจโท ฯ

ทิจฺฉิวิสุทฺธินิตฺเทโส

อิทานิ ยา อิเมสุ ภูมิญฺเจสุ ชมฺเมสุ อุกฺกหปฺริปฺจฺฉาวเสน
ณาณปริจฺฉํ กตฺวา สึลวิสุทฺธิ เจว จิตฺตวิสุทฺธิ จาคี เทว มฺลญฺญา
วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตฺตพฺพาตี วุตฺตา ตตฺถ สึลวิสุทฺธิ นาม สุปฺริสุทฺธิ
ปาฏฺิโมกฺขสํวราทิ จตฺตพฺพิธํ สึลํ ฯ ตถจ สึลนิตฺเทเส วิตฺถาริตเมว ฯ
จิตฺตวิสุทฺธิ นาม สอฺปปจารา อญฺุจ สฺมาปตฺติโย ฯ ตาปี จิตฺตสึเสน
วุตฺตสมารินิตฺเทเส สพฺพภากาเรน วิตฺถาริตาเอว ตสฺมา ตา ตตฺถ
วิตฺถาริตนเยเนว เวทิตฺตพฺพา ฯ ยํ ปน วุตฺตํ ทิจฺฉิวิสุทฺธิ

๑. ที. มหา. ๑๐/๖๕ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

กขาวิตรณวิสุทธิ มคฺคามคฺคณาทสฺสนวิสุทธิ ปฏิปทาณาทสฺสนวิสุทธิ ฌานทสฺสนวิสุทธิ อีมา ปณจ วิสุทธิโย สรฺรณฺติ ตตฺถ นามรूपานํ ยถาวทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทธิ นาม ฯ

ตํ สมฺปาเทตฺถกาเมน สมถยานิเกน ตาว จเปตฺวา เนวสญฺญา-
นาสญฺญาตณํ อวเสสฺสรูปารูปาวจรชฺฌานานํ อณฺตรโต วุฏฺฐาย
วิตกฺกาทีนํ ฌานงฺคานํ ตํสมฺปยุตฺตา จ ชมฺมา ลกฺขณฺรสาทิวเสน
ปริกฺคเหตุพฺพา ฯ ปริกฺคเหตุวา สพฺพมฺเปตํ อารมฺมณํภิกฺขณฺมนโต
นมนฺนุเจน นามนฺติ ววฺฏฺฐเปตฺพํ ฯ ตโต ยถา นาม ปุริโส
อนฺโตเคเห สปฺปํ ทิสฺวา ตํ อนฺุพฺนฺธมาโน ตสฺส อาสยํ ปสฺสตี
เอวเมว อยมฺปิ โยคาวจโร ตํ นามํ อุปฺปริกฺขณฺโต อิทํ นามํ กิ
นิสฺสาย ปวตฺตตีติ ปริเยสฺมาโน ตสฺส นิสฺสยํ ททฺยรูปํ ปสฺสตี ฯ
ตโต ททฺยรูปสฺส นิสฺสยญฺจทานิ ญฺตนิสฺสิตานิ จ เสสฺปาทายรูปานิตี รูปํ
ปริกฺคณฺหตี ฯ โส สพฺพมฺเปตํ รูปฺปนโต รูปนฺติ ววฺฏฺฐเปตี ฯ ตโต
นมนฺนลกฺขณํ นามํ รูปฺปนลกฺขณํ รูปนฺติ สงฺเขปโต นามรูปํ ววฺฏฺฐเปตี ฯ

สุทฺถวิปสฺสนายานิโก ปน อยมฺวา วา สมถยานิโก จตฺตชาตฺ-
ววฺฏฺฐาเน วุตฺตานํ เตสํ เตสํ ชาตฺตปริกฺคหฺมุขานํ อณฺตรมฺขวเสน
สงฺเขปโต วา วิตถารโต วา จตฺตโส ชาตฺตโย ปริกฺคณฺหตี ฯ
อถสฺส ยถาวสฺสรสฺสลกฺขณโต อาวิญฺจาสฺส ชาตฺตสฺส กมฺมสมฺมูจฺจานมฺหิ
ตาว เกเส จตฺตโส ชาตฺตโย วนฺโณ คนฺโธ รโส โອชา ชีวิตํ
กายปฺปสาโทติ เอวํ กายทสฺสวเสน ทสฺส รูปานิ ตตฺถเอว ภาวสฺส
อตุตฺถิตาย ภาวทสฺสวเสน ทสฺส ตตฺถเอว อาหารสมฺมูจฺจานํ โອชฺญจฺมกํ

ทัญญิวิสุทธินิทุเทโส

อุตุสมภูจัน จิตตสมภูจันนติ อปรานปี จตุวิตตีติ เอว
จตุสมภูจันเนสุ จตุวิตติโกภูจันเสสุ จตุจตุตาลีสุ จตุจตุตาลีสุ รูปานี
เสโท อสุสุ เขโพ สิ่งฆาณิกาคติ อิมสุ ปน จตุสุ อุตุจิตตสมภูจันเนสุ
ทวินัน โอชภูจันมกานัน วเสน โสพส โสพส รูปานี อุทริย กรีส
ปพโพ มุตตุนติ อิมสุ จตุสุ อุตุสมภูจันเนสุ อุตุสมภูจันเสสุ
โอชภูจันมกสว วเสน อภูจ อภูจ รูปานี ปากฎานี โหนตตีติ ฯ เอส
ดาว ทวตตีตัสกาเร นโย ฯ

เย ปน อิมสมิ ทวตตีตัสกาเร อาวิภูเต อปรา ทส อาการา
อาวิภวนติ ตตถ อตีตาทิปรีปจเก ดาว กมมเช เตโซโกภูจันสมหิ
โอชภูจันมกญเจว ชีวิตลจชาติ นว รูปานี ตถา จิตตเชอสุตาส-
ปสุตาสโกภูจันสมหิ โอชภูจันมกญเจว สทโท ชาติ นวเสเสสุ
จตุสมภูจันเนสุ อภูจสุ ชีวิตนวกญเจว ตินิ จ โอชภูจันมกานีติ
เตตตีส เตตตีส รูปานี ปากฎานี โหนติ ฯ ตสุเสว วิตุถารโต
ทววจตุตาลีตัสกาเรวเสน อิมสุ ภูตูปาทายรูปสุ ปากญสุ ชาเตสุ
วตตุทวารวเสน ปญจ จกขุทสกาทโย ททยวตตุทสกญจชาติ อปรานปี
สญจิสึ รูปานี ปากฎานี โหนติ ฯ

โส สพพานปี ตานี รูปปนลกขณน เอกโต กตุวา เอติ
รูปนติ ปสุตตี ฯ ตสุเสว ปรีกคหิตรูปสุส ทวารวเสน อรูปชมมา
ปากฎา โหนติ ฯ เสยยถิทำ ฯ เทว ปญจวิญญานานิ ติสุโส
มโนธาตุโย อญจสญจิสึ มโนวิญญานธาตุโยติ เอกาสีติ โลกีย-
จิตตานี ฯ อวิเสเสน จ เตหิ จิตเตหิ สหชาตา ผสุโส เวทนา

วิสุทธิมคฺเค

สยฺวา เจตนา ชีวิตํ จิตฺตญฺจิติ มนสิกาโรติ อิมํ สยฺต เจตสิกาทิ ฯ
โลกุตฺตรจิตฺตานิ ปน เนว สุทฺธวิปฺสฺสกสฺส น สมถยานิกสฺส
ปริกฺคหํ กจฺจนฺติ อนนฺตคตฺตาทิ ฯ โส สยฺเพปิ เต อรูปชฺรมเม
นมนนฺตกฺขณฺเนน เอกโต กตฺวาว เอตํ นามนฺติ ปฺสฺสติ ฯ เอวเมโก
จตฺฐาตฺวาวญฺจานมฺเขน วิตฺถารโต นามรูปํ ววญฺจเปติ ฯ

อปโร อญฺจารสยฺตวเสน ฯ กถํ ฯ อิธ ภิกฺขุ อตฺถิ
อิมสฺมี อตฺตภาเว จกฺขุชฺชาตฺ ฯ เป ฯ มโนวิญฺญาณชฺชาตฺติ ชฺชาตฺโย
อวชฺชิตฺวา ยํ โลกํ เสตกณฺหอติกณฺหมณฺฑทวิจิตฺตํ อายตฺวิตฺถตํ
อกฺกิฏฺฐปเก นฺหารสฺสคตฺถเกน อาพนฺธํ มํสปีณฺฑํ จกฺขุติ สยฺชานาติ
ตํ อคฺคเหตุวา ชนฺชนิตฺทเทเส อุปาทายรูปฺสฺ วุตฺตปฺปการํ
จกฺขุปฺปสาทํ จกฺขุชฺชาตฺติ ววญฺจเปติ ฯ ยานิ ปนสฺส นิสฺสยญฺจตา
จตฺสฺโส ชฺชาตฺโย ปรีวารกานิ จตฺตาริ วณฺณคนฺชรสโธชารูปานิ
อนฺุपालกํ ชีวิตินฺทฺริยนฺติ นว สหชฺชาตฺรูปานิ ตตฺถเว จิตฺตานิ
กายทสฺสภาวทสฺสวเสน วิสฺติ กมฺมชฺรูปานิ อาหารสมฺมญฺจานาทีนํ
ติณฺณํ โธชญฺจรมกานํ วเสน จตฺวิสฺติ อนฺุปาทีนฺรูปานีติ เอวํ เสसानิ
เตปฺณณาส รูปานิ โหนฺติ น ตานิ จกฺขุชฺชาตฺติ ววญฺจเปติ ฯ
เอส นโย โสตฺชชฺชาตฺอาทีสุปี ฯ กายชฺชาตฺยํ ปน อวเสसानิ เตจตฺตาลีส
รูปานิ โหนฺติ ฯ เกจิ ปน อุตฺตจิตฺตสมฺมญฺจานานิ สยฺทเทน สห
นว นว กตฺวา ปญฺจจตฺตาลีสชาติ วทนฺติ ฯ อิติ อิมํ ปญฺจ
ปฺสทา เตสยฺจ วิสยา รูปสยฺททคนฺชรสโธชญฺจพฺพา ปญฺจชาติ ทส
รูปานิ ทส ชฺชาตฺโย โหนฺติ ฯ อวเสสรูปานิ ชฺรมมชฺชาตฺยิว โหนฺติ ฯ

ทิวฐีวิสุทธินิทเทโส

จกขุ ปน นิสุสาย รูปี อารพภ ปวตตัม จิตตัม จกขุวิญญาณชาตุ
นามาติเอว เทว ปญจวิญญาณานิ ปญจ วิญญาณชาตุโย โหหนติ ฯ
ตีณิ มโนชาตุจิตตานิ เอกา มโนชาตุ ฯ อฏฺฐสฏฺฐี มโนวิญญาณ-
ชาตุจิตตานิ มโนวิญญาณชาตุติ ฯ สพฺพานิปี เอกาสีติ โลกีย-
จิตตานิ สตฺต วิญญาณชาตุโย ตัมมปฺยุตฺตา ผสฺสาทโย ชมฺมชาตุติ ฯ
เอวเมตฺถ อทฺตเมกาทสฺ ชาตุโย รูปี อทฺตมฏฺฐมา ชาตุโย นามนฺติ ฯ
เอวเมโก อฏฺฐารสชาตุวเสน นามรูปี ววฏฺฐเปติ ฯ

อปโร ทฺวาทสายนวเสน ฯ กถํ ฯ จกขุชาตุยํ วุตฺตนเยเนว
จเปตฺวา เตปฺถณาสฺ รูปานิ จกขุปฺปสาทมตฺตํ จกขุชยตฺตนฺนฺติ
ววฏฺฐเปติ ตตฺถ วุตฺตนเยเนว จ โสตฺถมานชิวฺหากายชาตุโย โสตฺ-
ถมานชิวฺหากายชยตฺตนฺนฺติ เตสํ วิสยญฺเต ปญฺจ ชมฺเม รูปสทฺท-
กนฺตรสโผฏฺจพฺพายตฺตนฺนฺติ โลกียสตฺตวิญญาณชาตุโย มนายตฺตนฺนฺติ
ตัมมปฺยุตฺเต ผสฺสาทโย เสสรูปญฺจ ชมฺมายตฺตนฺนฺติ ฯ เอวเมตฺถ
อทฺตเมกาทสฺชยตฺตนฺนฺติ รูปี ทิยทฺตชยตฺตนฺนฺติ นามนฺติ ฯ เอวเมโก
ทฺวาทสายนวเสน นามรูปี ววฏฺฐเปติ ฯ

อปโร ตโต สจฺจจิตฺตตรํ ขนฺธวเสน ววฏฺฐเปติ ฯ กถํ ฯ อิธ
ภิกขุ อิมสฺมี สรีเร จตฺตสมฺมฏฺฐานา จตฺตโส ชาตุโย ตฺตนฺนฺติโส
วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา จกขุปฺปสาทาทยโย ปญฺจ ปสาทา วตฺต-
รูปฺภาโว ชีวิตฺตนิทฺธิยํ ทฺวิสมฺมฏฺฐาโน สทฺโทติ อิมานิ สตฺตรส รูปานิ
สมฺมสนฺนฺตคานิ นิปฺพนฺนานิ รูปฺรูปานิ กายวิญญตฺติ วจฺวิญญตฺติ

๑. ม. ตัมมปฺยุตฺตา ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อากาศธาตุ รูปสุสฺส ลหุตา มุทุตา กมฺมณฺณตา อุปจโย สฺนตฺติ
ชฺรตา อนิจฺจตาติ อิมานิ ปน ทสฺส รูปานิ น สฺมมสนฺนูปคานิ อากา-
รวิการ อนฺตรปริจฺเจทฺมตฺตคานิ น นิปฺพนฺนานิ น รูปรูปานิ อปิ
โจ รูปานํ อากาโรวิการอนฺตรปริจฺเจทฺมตฺตโต รูปนฺติ สงฺขํ คตานิ
อิตฺติ สพฺพานิเปตานิ สตฺตวิสฺติ รูปานิ รูปกฺขนฺโร เอกาสีตฺติยา
โลกิยจิตฺเตหิ สทฺธิ อฺปฺปนา เวทนา เวทนา กฺขนฺโร ตํสฺมปฺยตฺตา
สณฺณ สณฺณ กฺขนฺโร สงฺขารา สงฺขารกฺขนฺโร วิญฺญาณํ
วิญฺญาณกฺขนฺโรติ อิตฺติ รูปกฺขนฺโร รูปํ จตฺตารอ อรูปิโน ชนฺธา
นามนฺติ ฯ เอวเมโก ปญฺจกฺขนฺชวเสน นามรูปํ ววฺฏฺฐเปติ ฯ

อปโร ยงฺกิลฺลิจิ รูปํ สพฺพํ รูปํ จตฺตาริ จ มหาภูตานิ
จตฺนฺนณฺจ มหาภูตานิ อฺปาทายรูปนฺติ เอวํ สงฺขิตฺเตเนว อิมสฺมี
อตฺตภาเวรูปํ ปรีคฺคเหตฺวา ตถา มนายตฺนณฺเจว ฐมฺมายตฺเนก-
เทสณฺจ นามนฺติ ปรีคฺคเหตฺวา อิตฺติ อิทฺถจ นามํ อิทฺถจ รูปํ
อิทํ วุจฺจติ นามรูปนฺติ สงฺเขปโต นามรูปํ ววฺฏฺฐเปติ ฯ

สเจ ปนฺสุสฺส เตน เตน มุขฺเนน รูปํ ปรีคฺคเหตฺวา อรูปํ
ปรีคฺคณฺโหโต สฺขุมตฺตา อรูปํ น อฺปฺภูจฺจติ เตน ฐฺรณิกฺเขปํ อกตฺวา
รูปเมว ปฺนปฺปฺนํ สฺมมฺสิตฺตพฺพํ มนฺสิกาตพฺพํ ปรีคฺคเหตพฺพํ ววฺฏฺฐ-
เปตพฺพํ ฯ ยถา ยถา หิสฺส รูปํ สฺวิกฺขาลิตํ โหติ นิชฺชกฺกํ สฺปฺริสฺสุทฺธํ
ตถา ตถา ตทารมฺมณา อรูปฐมฺมา สยเมว ปากฺกฺวา โหนฺติ ฯ
ยถา หิ จกฺขุมโต ปฺริสฺสุสฺส อฺปฺริสฺสุทฺธ อาทาเส มุขนิมิตฺตํ

ทิวฺจวิสุทธินิทฺเทโส

โอโลเกนฺตสฺส นิमितฺตํ น ปญฺญาติ โส นิमितฺตํ น ปญฺญาตีติ
น อาทาสํ ฉทฺเขตฺติ อถโข นํ ปุณฺปุณฺนํ ปริมชฺชติ ตสฺส วิสุทธิ
อาทาสํ นิमितฺตํ สยเมว ปากกฺกํ โหติ ยถา จ เตลตฺถโก
ติลปิฏฺจํ โทณฺยํ อากีริตฺวา อูทเกน ปริปฺโผลิตฺวา เอกวารํ เทววารํ
ปีพนมตฺเตน เตล อนิกฺขมฺนฺเต น ติลปิฏฺจํ ฉทฺเขตฺติ อถโข นํ
ปุณฺปุณฺนํ อุนฺโหนเกน ปริปฺโผลิตฺวา มทฺเตตฺวา ปีเพติ ตสฺเสวํ
กโรโต วิปฺปสนฺนํปี ติลเตถํ นิกฺขมฺติ ยถา วา ปน อุกกํ
ปสาเทตฺถกาโม กตฺถกฺกฺจํ กเหตุวา อนฺโตชฺฌเณ หตฺถํ โอตารेतฺวา
เอกเทว วาเร ชฺฌสนมตฺเตน อูทเก อวิปฺปสีทฺนฺเต น กตฺถกฺกฺจํ ฉทฺเขตฺติ
อถโข นํ ปุณฺปุณฺนํ ชฺฌสฺติ ตสฺเสวํ กโรนฺตสฺส กถลลทฺทํ
สนฺนีสีทฺติ อุกกํ อจฺฉํ โหติ วิปฺปสนฺนํ เอวเมว เตน ภิกฺขุณา
ฐฺรณิกฺเขปํ อกตฺวา รูปเมว ปุณฺปุณฺนํ สมฺมสฺสิตพฺพิ มนสิกาตพฺพิ
ปริคฺคเหตุพฺพิ ววฏฺฐเปตพฺพิ ยถา ยถา หิสฺส รูปํ สุวิกฺขาลิตํ
โหติ นิชฺชกฺกํ สุปริสฺสุทฺธํ ตถา ตถา ตปฺปจฺจนิกา กิเลสา สนฺนีสีทฺนฺติ
กทฺทมฺปฺริ อุกกํ วิย จิตฺตํ ปสนฺนํ โหติ ตทารมฺมณา อรูปชฺรมา
สยเมว ปากฺกา โหนฺติ ฯ เอวํ อญฺญาหิปี อจฺจุจฺโรโคณทฺธมฺจฺฉาทีหิ
อุปมาหิ อยมตฺถโถ ปกาเสตพฺโพ ฯ

เอวํ สุวิสุทธิรูปปริคฺคหสฺส ปนสฺส อรูปชฺรมา ตีหิ อกาเรหิ
อุปฏฺฐหนฺติ ผสฺสวเสน วา เวทฺนาวเสน วา วิญฺญาณวเสน วา ฯ กถํ ฯ

เอกสฺส ตาว ปจฺวีธาตุ กกฺขพฺลกฺขณาติอาทินา นเยน
ธาตุโย ปริคฺคณฺหนตฺสฺส ปจฺมาภินิปาโต ผสฺโส ตํสมฺปยุตฺตา

วิสุทธิมคเค

เวทนา เวทนาภขนุโร สลฺลา สลฺลาภขนุโร สทฺธิ ผสฺเสน
เจตนา สงฺขารภขนุโร จิตฺตํ วิญฺญาณภขนุโรติ อุปฺภูจฺจาติ ฯ ตถา
เกเส ปจฺจวិชาตุ กฺกฺขพฺลภขณา ฯเปฯ อสฺสาสปฺสฺสาเส ปจฺจวิชาตุ
กฺกฺขพฺลภขณาติ ปจฺมาภินิปาโต ผสฺโส ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา
เวทนาภขนุโร ฯเปฯ จิตฺตํ วิญฺญาณภขนุโรติ อุปฺภูจฺจาติ ฯ เอวํ
อรุปรหมฺมา ผสฺสวเสน อุปฺภูจฺจหนฺติ ฯ

เอกสุตฺต ปจฺจวิชาตุ กฺกฺขพฺลภขณาติ ตสฺส รสฺถานุภวณก-
เวทนาเวทนาภขนุโร ตํสมฺปยุตฺตา สลฺลา สลฺลาภขนุโร ตํสมฺป-
ยุตฺโต ผสฺโส จ เจตนา จ สงฺขารภขนุโร ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ
วิญฺญาณภขนุโรติ อุปฺภูจฺจาติ ฯ ตถา เกเส ปจฺจวิชาตุ กฺกฺขพฺลภขณา
ฯเปฯ อสฺสาสปฺสฺสาเส ปจฺจวิชาตุ กฺกฺขพฺลภขณาติ ตสฺส รสฺถานุภวณก-
เวทนาเวทนาภขนุโร ฯเปฯ ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ วิญฺญาณภขนุโรติ
อุปฺภูจฺจาติ ฯ เอวํ เวทนามเสน อรุปรหมฺมา อุปฺภูจฺจหนฺติ ฯ

อปรสุตฺต ปจฺจวิชาตุ กฺกฺขพฺลภขณาติ อารมฺมณปฺปฏิวิชานนํ
วิญฺญาณํ วิญฺญาณภขนุโร ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนาภขนุโร
สลฺลา สลฺลาภขนุโร ผสฺโส จ เจตนา จ สงฺขารภขนุโรติ
อุปฺภูจฺจาติ ฯ ตถา เกเส ปจฺจวิชาตุ กฺกฺขพฺลภขณา ฯเปฯ
อสฺสาสปฺสฺสาเส ปจฺจวิชาตุ กฺกฺขพฺลภขณาติ อารมฺมณปฺปฏิวิชานนํ
วิญฺญาณํ วิญฺญาณภขนุโร ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนาภขนุโร
สลฺลา สลฺลาภขนุโร ผสฺโส จ เจตนา จ สงฺขารภขนุโรติ
อุปฺภูจฺจาติ ฯ เอวํ วิญฺญาณวเสน อรุปรหมฺมา อุปฺภูจฺจหนฺติ ฯ

ทีฎฐีวิสุทธินิทเทโส

เอเตเนว อุปาเยน กมฺมสมฺภูจฺจเน เกเส ปจฺจวิธิตฺถุ กุขพ-
ลกุขณาติอาทินา นเยน พาจตฺตาลีสาเย ธาตุโกฏฺฐาเสสุ จตฺตุนฺนํ
จตฺตุนฺนํ ธาตุนฺนํ วเสน เสเสสุ จ จกฺขุชาตฺตอาทิสฺส รูปปริคฺคหฺมุขेषุ
สพฺพํ นยเกทํ อนุคนฺตฺวา โยชฺนา กาดพฺพา ฯ

ยสฺมา จ เอวํ สุวิสุทธรูปปริคฺคหฺสฺเสว ตสฺส อรูปชฺรมา
ตีหากาเรหิ ปากฺกฺวา โหนฺติ ตสฺมา สุวิสุทธรูปปริคฺคเหเนว อรูป-
ปริคฺคหฺยาเย โยโค กาดพฺโพ น อิตฺเรน ฯ สเจ หิ เอกสฺมี วา
รูปชฺรมาเม อุปฺภูจฺเจเต ทฺวิสฺส วา รูปํ ปหาย อรูปปริคฺคหํ อารภติ
กมฺมสมฺภูจฺจเน ปรีหายติ ปจฺจวิกฺสิณฺณภาวนาย วุตฺตปฺปการา ปพฺพเตยฺยา
กาวิ วีย ฯ สุวิสุทธรูปปริคฺคหฺวเสน ปน อรูปปริคฺคหฺยาเย โยคํ
กโรโต กมฺมสมฺภูจฺจเน วุฑฺฒี วิรุฬฺหี เวปฺปลํ ปาปฺณาติ ฯ โส เอวํ
ผลฺลสาทินํ วเสน อุปฺภูจฺเจเต จตฺตารโ อรูปินอ ชนฺเช นามนฺติ เตสํ
อามมฺณญฺจทานิ จตฺตาริ มหาญฺจทานิ จตฺตุนฺนํ จ มหาญฺจทานํ อุปาทายรูปํ
รูปนฺติ ววฺภูจฺเจติ ฯ

อิติ อฏฺฐารสชาตฺตโย ทฺวาทสาเยตฺตนา นิ ปญฺจกฺขนฺเชติ สพฺเพปิ
เตญฺมิเก ชฺรมาเม ชฺคเคน สมฺมุคฺคํ วิวรมาโน วีย ยมกตฺตลกนฺทํ
ผลฺลยมาโน วีย จ นามญฺจ รูปญฺจชาติ เทวธา ววฺภูจฺเจติ
นามรูปมตฺตโต อุทฺธํ อญฺโฆ สตฺโต วา ปุคฺคโล วา
เทโว วา พุรฺหฺมา วา นตฺถิติ นิฏฺฐํ คจฺจติ ฯ

โส เอวํ ยถาวสฺสโร นามรูปํ ววฺภูจฺเจตฺวา สฺสฺสจฺจตรํ สตฺโต
ปุคฺคโลติ อิมิสฺสา โลกสมฺมณฺญาเย ปหานตฺถาย สตฺตสมฺโมหฺลํ

วิสุทธิธรรมคฤ

สมตักกมตถาย อสมโมหภูมิยิ จิตตํ จปนตถาย สมพหุลลุตตุนต-
วเสน นามรูปมตตเมวิทํ น สตุโต น ปุคฺคโล อตฺถิติ เอตมตฺถํ
สํสนฺเตตฺวา ววฏฺฐเปติ ฯ วุตตณฺเหตํ

ยถา หิ อํกสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ

เอวํ ขนฺนเชตฺสฺ สนฺเตสฺ โหติ สตุโตติ สมมตฺติติ ฯ

อปรมฺปิ วุตตํ เสยฺยถาปี อาวุโส กฏฺฐณฺจ ปฏฺิจฺจ วลฺลิตฺจ
ปฏฺิจฺจ มตฺติกณฺจ ปฏฺิจฺจ ตินฺณจ ปฏฺิจฺจ อากาโส ปรีวาริโต
อการนฺเตวว สงฺขํ กจฺจติ เอวเมว โข อาวุโส อฏฺุจฺจ ปฏฺิจฺจ
นฺหารุณฺจ ปฏฺิจฺจ มํสณฺจ ปฏฺิจฺจ จมฺมณฺจ ปฏฺิจฺจ อากาโส
ปรีวาริโต รูปนฺเตวว สงฺขํ กจฺจติติ ฯ อปรมฺปิ วุตตํ

ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ

นาณฺณตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาณฺณตฺร ทุกฺขา นิรุชฺชติติ ฯ

เอวํ อนฺกสเทหิ สุตตฺนฺเตหิ นามรูปเมว ทิปิตํ น สตุโต
น ปุคฺคโล ฯ ตสฺมา ยถา อกฺขจกฺกปณฺชเรหิสาทิสฺส อํกสมฺภारेสุ
เอเณนาการณ สณฺจิตฺสฺ รโถติ โวหารมตฺตํ โหติ ปรมตฺถโต
เอเกกสฺมี อํกฺเก อุปฺปริกฺขิยมาเน รโถ นาม นตฺถิ ยถา จ
กฏฺุจาทิสฺส เคหสมฺภारेสุ เอเณนาการณ อากาสํ ปรีวารेतฺวา จิตฺสฺ
เลหฺนฺติ โวหารมตฺตํ โหติ ปรมตฺถโต เถหํ นาม นตฺถิ ยถา จ
อํกฺกุลิตฺสฺ อเณนาการณ จิตฺสฺ มฏฺุจฺติ โวหารมตฺตํ โหติ
โพนฺตฺนฺตฺวาทิสฺส วิณฺนาติ หตฺถิอสุสาทิสฺส เสนาติ ปาการเคห-

๑. ส. ส. ๑๕/๑๕๘ ฯ ๒. ม. ม. ๑๒/๓๕๘ ฯ ๓. ส. ส. ๑๕/๑๕๕ ฯ

ทิวจิวิสุทธินิทเทโส

โคปุราทีสุ นครนติ ขนุช สาขา ปลาสาทีสุ เอเกนากาเรน จิตเตสุ
รุกโขติ โวหารมคตติ โหติ ปรมตถโต เอเกกสมิ อวยเว
อุปปริกขิยามาเน รุกโข นาม นตฺติ เอวเมว ปณฺจสุอุปาทานกฺขนฺเชสุ
สตี สตฺโต ปุคฺคโลตี โวหารมคตติ โหติ ปรมตถโต เอเกกสมิ
ชมฺเม อุปปริกขิยามาเน อสมิตี วา อหนฺติ วา คาหสฺส วตฺถุญฺโต
สตฺโต นาม นตฺติ ปรมตถโต ปน นามรูปมตฺตเมว อตฺถิตี ฯ
เอวํ ปสฺสโต หิสฺส ทสฺสนํ ยถาญฺตทสฺสนํ นาม โหติ ฯ

โย ปเนตํ ยถาญฺตทสฺสนํ ปหาย สตฺโต อตฺถิตี กณฺหาตี
โส ตสฺส วินาสํ อนุชานนฺย อวินาสํ วา อวินาสํ อนุชานนฺโต
สสฺสเต ปตฺติ วินาสํ อนุชานนฺโต อจฺเจเต ปตฺติ ฯ กสมฺมา ฯ
จิรินฺวยสฺส ทฺธิโน วีย ตทนฺวยสฺส อณฺณสฺส อภาวโต ฯ โส
สสฺสโต สตฺโตตี กณฺหนฺโต โอลิยตี นาม อจฺฉิขฺชตีตี กณฺหนฺโต
อติชวตี นาม ฯ เตนาห ภควา ทฺวีหิ ภิกฺขเว ทิวจิวิสุทธินิทเทหิ ปริยฺญูจิตา
เทวมนฺุสฺสา โอลิยฺนฺติ เอเก อติชวานฺติ เอเก จกฺขุมนฺโต จ
ปสฺสนฺติ กถญฺจ ภิกฺขเว โอลิยฺนฺติ เอเก ภวรามมา ภิกฺขเว
เทวมนฺุสฺสา ภวรตา ภวสมฺมุทิตา เตสํ ภวนิโรชาย ชมฺเม เทสิย-
มาเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทตี นปฺปสฺสตีตี น สนฺติญฺจตี นาริมนฺุจตี เอวํ
โฆ ภิกฺขเว โอลิยฺนฺติ เอเก กถญฺจ ภิกฺขเว อติชวานฺติ เอเก
ภเวเนว โฆ ปเนเก อญฺญิยามานา หรายมานา ชิกฺขจฺจมานา วิภวํ
อภินนฺทนฺติ ยโต กิร โภ อัย อตฺตา กายสฺส เกทา ปรมฺมรณฺา
อจฺฉิขฺชตี วินสฺสตี น โหติ ปรมฺมรณฺา เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺีตํ

วิสุทธิมคเค

เอตัง ยถาวนฺติ เอวัง โข ภิกฺขเว อติชานฺติ เอเก กถญจ
ภิกฺขเว จกฺขมฺนฺโต จ ปสฺสนติ อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ภูตํ ภูตโต
ปสฺสตี ภูตํ ภูตโต ทิสฺวา ภูตสฺส นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย
ปฏฺฐิปนฺโน โหติ เอวัง โข ภิกฺขเว จกฺขมฺนฺโต จ ปสฺสนตฺตี ๑ ตสฺมา
ยถา ทารุณนฺตํ สฺขณฺณํ นิชฺชิวํ นิรีหํ อถ จ ปน ทารุชฺชุก-
สมาโยควเสน กจฺจติปิ ติฏฺฐติปิ สอิหํ สพฺยาปารี วีย ขายติ
เอวมิทํ นามรูปมฺปิ สฺขณฺณํ นิชฺชิวํ นิรีหํ อถ จ ปน อญฺญมญฺญํ
สมาโยควเสน กจฺจติปิ ติฏฺฐติปิ สอิหํ สพฺยาปารี วีย ขายตฺติ
ทฏฺฐพฺพิ ๑ เตนาหุ โปราณา

นามนฺจ รูปนฺจ อิตฺตฺถิ สจฺจโต
น เหตุถ สจฺจโต มนฺโชว วิชฺชติ
สฺขณฺณํ อิทํ ยนฺตมฺวิวาภิสงฺขตํ
ทกฺขสฺส ปฺญโซ ตินฺนทฺฐสาทิโสติ ๑

น เกวลนฺเจตํ ทารุณนฺตฺปมา ย อญฺญาหิปี นพฺกลาปีอาทีหิ
อุปฺมาหิ วิภาเวตพฺพิ ๑ ยถา หิ ทฺวิสุ นพฺกลาปีสุ อญฺญมญฺญํ
นิสฺสาย จปีตาสฺ เอกา เอกิสฺสา อุปฺตฺถมฺโก โหติ เอกิสฺสา
ปตฺมานาย อิตฺราปี ปตฺติ เอวเมว ปญฺจโวการภเว นามรูปํ
อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย ปวตฺตติ เอกํ เอกสฺส อุปฺตฺถมฺโก โหติ
มรณฺวเสน เอกสฺมี ปตฺมานเ อิตฺรมฺปิ ปตฺติ ๑ เตนาหุ โปราณา

ยมกํ นามรูปนฺจ อุโก อญฺโถนฺนนิสฺสิตา

๑. พ. อิติ. ๒๕/๒๖๓ ๑

ทฎฐิจวิสุทฐินิทเทโส

เอกสุมี ภิชุชมานสุมี อุโก ภิชุชนติ ปจจยาคี ฯ

ยถา จ ทณฺหาภิหฺตํ เกรี นิสฺสาย สทฺเท ปวตฺตมาเน อณฺณา
เกรี อณฺโณ สทฺโท เกรีสทฺทา อสมฺมิสฺสา เกรี สทฺเทน สฺลฺลา
สทฺโท เกรียา สฺลฺโล เอวเมว วตฺตทฺวารารมฺมณสงฺขาตํ รุปี
นิตฺสาย นาม ปวตฺตมาเน อณฺณํ รุปี อณฺณํ นามํ นามรฺปา
อสมฺมิสฺสา นามํ รุเปณ สฺลฺลํ รุปี นามเนน สฺลฺลํ ฯ อปิจ โข
เกรี ปฎิจฺจ สทฺโท วิย รุปี ปฎิจฺจ นามํ ปวตฺตติ ฯ เตนานุ โปราณา

น จกฺขุโต ชายเร ผสฺสปลฺลจมา

น รุปีโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา

เหตุ ปฎิจฺจ ปกฺวานฺติ สงฺขตา

ยถาปี สทฺโท ปหฺญาเย เกรียา

น โสตโต ชายเร ผสฺสปลฺลจมา

น สทฺทโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ

น ฆานโต ชายเร ผสฺสปลฺลจมา

น คนฺธโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ

น ชิวฺหโต ชายเร ผสฺสปลฺลจมา

น รสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ

น กายโต ชายเร ผสฺสปลฺลจมา

น ผสฺสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ

น วตฺตฺรฺปา ปกฺวานฺติ สงฺขตา

น จาปี ฐมฺมายตเนหิ นิคฺคตา

วิสุทธิมคฺเค

เหตุ ปฏิจฺจ ปภวนฺติ สงฺขตา

ยถาปิ สทฺโท ปหฺนฺยาเยริยาติ ฯ

อปีเจตฺถ นามํ นิตฺเตชํ น สเกน เตเชน ปวตฺตติตฺถํ สกฺโกติ
น ขาทติ น ปิวติ น พฺยาหฺรติ น อิริยาปถํ กปฺเปติ รุปมฺปิ
นิตฺเตชํ น สเกน เตเชน ปวตฺตติตฺถํ สกฺโกติ น หิ ตสฺส
ขาทิตฺถกามตา นปิ ปิวิตฺถกามตา น พฺยาหฺริตฺถกามตา น อิริยาปถํ
กปฺเปตฺถกามตา อถโข นามํ นิสฺสาย รุปํ ปวตฺตติ รุปํ นิสฺสาย
นามํ ปวตฺตติ ฯ นามสฺส ปน ขาทิตฺถกามตาย ปิวิตฺถกามตาย
พฺยาหฺริตฺถกามตาย อิริยาปถํ กปฺเปตฺถกามตาย สติ รุปํ ขาทติ
ปิวติ พฺยาหฺรติ อิริยาปถํ กปฺเปติ ฯ

อิมสฺส ปนตฺถสฺส วิภาวนตฺถาย อิมํ อุปมํ อุทาหรณฺติ ฯ
ยถา จ ขจฺจนฺโร จ ปิจฺสปฺปิ จ ทิสฺวา ปกฺกมิตฺถกามา อสฺสุ
ขจฺจนฺโร ปิจฺสปฺปิ เอวมาห อหํ โข ภณฺเณ สกฺโกมิ ปาทฺเทหิ
ปาทกรณฺธิยํ กาคฺตุํ นตฺถิ จ เม จกฺขุณฺนิ เยหิ สมฺวิสมํ ปสฺเสยฺยณฺติ
ปิจฺสปฺปิ ขจฺจนฺโร เอวมาห อหํ โข ภณฺเณ สกฺโกมิ จกฺขุณา
จกฺขุกรณฺธิยํ กาคฺตุํ นตฺถิ จ เม ปาทานํิ เยหิ อภิกฺกเมยฺยํ วา
ปฏิกฺกเมยฺยํ วาติ โส* ตฺถจฺจ
อาโรเปสิ ปิจฺสปฺปิ ขจฺจนฺรฺสฺส อํสฺสญฺเณ นิสฺสิทิตฺถวา เอวมาห วามํ
มฺลฺลจ ทกฺขิณํ คณฺหา ทกฺขิณํ มฺลฺลจ วามํ คณฺหาติ ตตฺถ
ขจฺจนฺโรปิ นิตฺเตชฺชํ ทุพฺพโล น สเกน เตเชน น สเกน พฺเลน คจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ

๑. เต ตฺถจฺจ

ทิจฺฉิวิสุทธินิทฺเทโส

ปีจสปปิปี นิตฺเตโช ทุพฺพโล น สเกน เตเชน น สเกน พลน
คจฺฉติ น จ เตสํ อญฺณมณฺณํ นิสฺสาย กมํ นปฺปวตฺตติ
เอวเมว นามมฺปิ นิตฺเตชํ น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ น ตาสฺ ตาสฺ
กิริยาสุ ปวตฺตติ รุปมฺปิ นิตฺเตชํ น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ
น ตาสฺ ตาสฺ กิริยาสุ ปวตฺตติ น จ เนสํ อญฺณมณฺณํ นิสฺสาย
อุปฺปตฺติ วา ปวตฺติ วา น โหติ ฯ เตเนตํ วุจฺจติ

น สเกน พลน ชายเร โนปี สเกน พลน ติจฺฉเร
ปรชฺชมฺวसानุวตฺติโน ชายเร สงฺขตา อตฺตทุพฺพลา
ปรปฺจยฺโต จ ชายเร ปรอารมฺมณฺโต สมฺภูจฺฉิตา
อารมฺมณฺปฺจยฺเยหิ จ ปรชฺชมฺเมหิ จิเม ปภาวิตา
ยถาปี นาวํ นิสฺสาย มนุสฺสา ยนฺติ อญฺณเว
เอวเมว รุปํ นิสฺสาย นามกาโย ปวตฺตติ
ยถา มนุสฺเส นิสฺสาย นาวา คจฺฉติ อญฺณเว
เอวเมว นามํ นิสฺสาย รุปกาโย ปวตฺตติ
อุโป นิสฺสาย คจฺฉนฺติ มนุสฺสา นาวา จ อญฺณเว
เอวํ นามญฺจ รุปญฺจ อุโป อญฺโฆณฺณนิสฺสิตาติ ฯ

เอวํ นานานเยหิ นามรูปํ ววฺฐาปยฺโต สตฺตสฺสณฺณํ อภิกฺขิตฺวา
อสมฺโหมหฺมมฺยฺจิตํ นามรูปานํยาถาวทสฺสนํ ทิจฺฉิวิสุทธิตฺติเวทิตพฺพํ ฯ
นามรูปววฺฐานนฺติปี สงฺขารปริจฺเฉทโทติปี เอตฺสฺเสว อธิวจฺนํ ฯ

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทธิมคฺเค
ปญฺญาภาวนาธิกาเร ทิจฺฉิวิสุทธินิทฺเทโส นาม อฏฺฐารสโม ปริจฺเฉทโท ฯ

วิสุมุทิมคเค

กงขาวิตรณวิสุมุทินิทเทโส

เอตสเสว ปน นามรูปสสุส ปจจยปริคคหณน ตีสฺ อทฺธาสุ
กงขํ วิตริตฺวา จิตํ ฌานํ กงขาวิตรณวิสุมุทินิ นาม ฯ

ตํ สมุปาเทตฺตกาโม ภิกฺขุ ยถา นาม กุสโล ภิสกฺโก โรคํ
ทิสฺวา ตสฺส สมฺภูจฺจันํ ปริเยสตี ยถา วา ปน อนุกมฺปกโ
ปฺริโส มนุหํ กุมารํ ทหฺรํ อุตฺตานลฺเยยํ รติกาย นิปนฺนํ ทิสฺวา
กสฺส นฺโโข อัยํ ปุคฺตโกตี ตสฺส มาตาปิตโร อวชฺชตี เอวเมว
ตสฺส นามรูปสสุส เหตุปจจยปริเยสนํ อวชฺชตี ฯ

โส อาทิตฺว อิติ ปฏฺฐิสญฺจิกฺขตี น ตาวิทํ นามรูปํ อเหตุกํ
สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺพเสณฺจ เอกสทิสภาวาปตฺติโต น อิสฺสราทิ-
เหตุกํ นามรูปโต อทฺธํ อิสฺสราทินิ อภาวโต เยปี นามรูปมตฺตเมว
อิสฺสราทโยตี วทนฺตี เตสํ อิสฺสราทิสงฺขาตสฺส นามรูปสสุส อเหตุก-
ภาวาปตฺติโต ตสฺมา ภวิตพฺพมสฺส เหตุปจจเยหิ เก นฺโโข เตตี ฯ

โส เอวํ นามรูปสสุส เหตุปจจเย อวชฺชิตฺวา อิมสฺส ตาว
รูปกายสฺส เอวํ เหตุปจจเย ปริคคณฺหาตี อัยํ กาโย นิพฺพตฺตมาโน
เนว อุปลฺลปทุมฺปนฺนทริกโสคนฺธิกาทีนํ อพฺภนฺตเร นิพฺพตฺตตี
น มณฺนิมุตฺตาทาราทีนํ อถโโข อามาสยปกฺกาสยานํ อนฺตเร
อุทรปฏฺถลํ ปจจโต ปิฏฺฐิจิณฺฎกํ ปฺรโต กตฺวา อนฺต อนฺตคฺคณฺปรีวาริตโต
สยมฺปี ทฺถคฺคณฺชเชจฺจปฏฺฐิลโถ ทฺถคฺคณฺชเชจฺจปฏฺฐิลเถ ปรมสมฺพาเช
โอกาเส ปฺตฺติมจฺจปฺตฺติกุมฺมาสโอฟิคลฺล จนฺทนิกาทีสุ กิมิ วีย นิพฺพตฺตตี
ตสฺสเสวํ นิพฺพตฺตมานสฺส อวิชฺชา ตณฺหา อุปาทานํ กมฺมนฺตี อิเม

กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิทฺเทโส

จตุตาโร ฐมา นีพพตฺตกตฺตา เหตุ อหาโร อุปตฺถมภกตฺตา
ปจฺจโยติ ปญฺจ ฐมา เหตุปจฺจยา โหนฺติ เตสุปี อวิชฺชาทโย
ตโย อิมสฺส กายสฺส มาตา วีย ทารกสฺส อุปนิสฺสยา โหนฺติ
กมฺมํ ปิตา วีย ปุตฺตสฺส ชนฺกํ อหาโร ชาติ วีย ทารกสฺส
สนฺธารโกติ ฯ เอวํ รูปกายสฺส ปจฺจยปริกฺคหํ กตฺวา ปฺน
จกฺขุณฺจ ปฏฺิจฺจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺตฺติอาทินา
นเยน นามกายสฺส ปจฺจยปริกฺคหํ กโรติ ฯ

โส เอวํ ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตี ทิสฺวา ยถา
อิทํ เอตฺรหิ เอวํ อตีเตปี อทฺธานเ ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ
อนาคเตปี ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตีติ สมฺนุสฺสตี ฯ ตสฺเสว
สมฺนุสฺสโต ยา सा ปุพฺพนตฺตํ อารพฺก อโหสี นฺุโข อหํ
อตีตมทฺธานํ น นฺุโข อโหสี อตีตมทฺธานํ กิณฺุโข อโหสี
อตีตมทฺธานํ กถํ นฺุโข อโหสี อตีตมทฺธานํ ก็ หุตฺวา ก็ อโหสี
นฺุโข อหํ อตีตมทฺธานนฺตฺติ^๑ ปญฺจวิธา วิจิจฺจณา วุตฺตา ยาปี
อปรนตฺตํ อารพฺก ภวิสฺสามิ นฺุโข อหํ อนาคตมทฺธานํ น นฺุโข
ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ กิณฺุโข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ
กถํ นฺุโข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ ก็ หุตฺวา ก็ ภวิสฺสามิ
นฺุโข อหํ อนาคตมทฺธานนฺตฺติ ปญฺจวิธา วิจิจฺจณา วุตฺตา ยาปี
ปจฺจูปนฺนํ อารพฺก เอตฺรหิ วา ปน ปจฺจูปนฺนํ อทฺธานํ อารพฺก
อชฺฌตฺตํ กถฺกถิ โหติ อหํ นฺุโขสฺมิ^๒ โน นฺุโขสฺมิ กิณฺุโขสฺมิ
๑. ส. สฟา. ๑๘/๓๕ ฯ ๒. ม. มุ. ๑๒/๑๔ ฯ ๓. ม. นฺุโขสฺมิ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

กถิ นฺุโขสุมิ อัย นฺุโข สตุโต กุโต อากโต โส กุหิ คามิ
ภวิสฺสตีติ ฉพฺพิชา วิจิจฺจนา วุตฺตา สว สพฺพาปิ ปหียติ ฯ

อปโร สาธารณาสาธาณวเสน ทฺวิริ นามสฺส ปจฺจยํ ปสฺสตี
กมฺมาทิวเสน จตุพฺพิริ รุปสฺส ฯ ทฺวิโร หิ นามสฺส ปจฺจโย
สาธาโร อสาธาโร จ ฯ ตตฺถ จกฺขาทีนิ ฉ ทฺวารานิ รุปาทีนิ
ฉ อารมฺมณานิ นามสฺส สาธาโร ปจฺจโย กุสลาทีเกทโต
สพฺพปฺปการสฺสาปิ ตโต ปวตฺตีโต มนสิการาทิโก อสาธาโร ฯ
โยนิโสมนสิการสทฺธมฺมสฺสวนาทิโก หิ กุสลสฺเสว โหติ วิปริโต
อกุสลสฺส กมฺมาทิโก วิปากสฺส ภวฺงคาทิโก กิริยสฺสาติ ฯ รุปสฺส
ปน กมฺมํ จิตฺตํ อุตฺต อหาโรติ อัย กมฺมาทิโก จตุพฺพิโร ปจฺจโย ฯ
ตตฺถ กมฺมํ อตีตเมว กมฺมสมฺภูจฺานสฺส รุปสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ
จิตฺตํ จิตฺตสมฺภูจฺานสฺส อฺุปฺปชฺชมานํ ฯ อุตฺตอาหารา อุตฺตอาหาร-
สมฺภูจฺานสฺส จิตฺกฺขณฺเ ปจฺจยา โหนฺตีติ ฯ เอวเมโก นามรฺุปสฺส
ปจฺจยปริกฺคหํ กโรติ ฯ โส เอวํ ปจฺจยโต นามรฺุปสฺส ปวตฺตี
ทิสฺวา ยถา อิทํ เอตฺรหิ เอวํ อตีเตปิ อทฺธานเ ปจฺจยโต
ปวตฺตีตฺถ อนาคเตปิ ปจฺจยโต ปวตฺตีสฺสตีติ สมฺนุปสฺสตี ฯ ตสฺเสว
สมฺนุปสฺสโต วุตฺตนเยเนว ติสฺปิ อทฺธานเสุ วิจิจฺจนา ปหียติ ฯ

อปโรเตสฺสยเว นามรฺุปสฺงฆาตานํ สฺงฆารานํ ชราปตฺตีชิตฺถณฺณานญจ
ภงฺกํ ทิสฺวา อิทํ สฺงฆารานํ ชรามรณํ นาม ชาตฺยา สตี โหติ
ชาติ ภเว สตี ภโว อฺุปาทานเ สตี อฺุปาทานํ ตณฺหาเย สตี ตณฺหา
เวทนาย สตี เวทนา ผลสฺเส สตี ผลสฺโส สพฺายตเน สตี สพฺายตณํ

กงขาวิตรณวิสุทธินิทุเทโส

นามรูปเป สติ นามรูป วิญญาณ สติ วิญญาณ สงขารesu สติ
สงขารา อวิชชาย สติติ เอว ปฏิโลมปฏิจจมรูปาทวเสน นาม-
รูปสสุต ปจจมปริคคห กโรติ ฯ อตสสุ วุตตนเยเนว วิจิจจนา ปหียติ ฯ

อปโร อิติ โข อวิชชาปจจมยา สงขาราคิ ปุพเพ วิตุถาเรตุวา
ทสุตตานูลอมปฏิจจมรูปาทวเสนเนว นามรูปสสุต ปจจมปริคคห
กโรติ ฯ อตสสุ วุตตนเยเนว กงขา ปหียติ ฯ

อปโร ปุริมกมมภวสุมี โม่โห อวิชชา อายุหนา สงขารา
นิกนติตตนะหา อุปกมนน อุปาทานน เจตนา ภโวติ อิเม ปณจ ชมมา
ปุริมกมมภวสุมี อิช ปฏิสนุชียา ปจจมยา อิช ปฏิสนุช วิญญาณน
โออกกนติ นามรูป ปสาโท आयตनं सुग्गो ผลิตโส เวทยิต เวทนาติ
อิเม ปณจ ชมมา อิชูปตติภวสุมี ปุเรกตสสุต กมมสสุต ปจจมยา
อิช ปรีปกกตตทา आयตनानं โม่โห อวิชชา ฯเปฯ เจตนา ภโวติ
อิเม ปณจ ชมมา อิช กมมภวสุมี आयตี ปฏิสนุชียา ปจจมยาคิ
เอว กมมวฏฏวิปากวฏฏวเสน นามรูปสสุต ปจจมปริคคห กโรติ ฯ

ตตถ จตุพพิธิ กมมม ทิฏฐชมมเวทนีย อูปปชชเวทนีย
อปราปรียเวทนีย อโหสิกกมมุนติ ฯ เตสุ เอกชวณวีถีย สตตสสุ จิตเตสุ
กุสลา วา อกุสลา วา ปจจมชวณเจตนา ทิฏฐชมมเวทนียกมมม นาม ฯ
ต อิมสมียเอว อตตภาเว วิปาก เทติ ฯ ตถา อสกุโกนุต ปน
อโหสิกกมมม นาม ฯ นาโหสิ กมมวิปาโก น ภวิสสุติ กมมวิปาโก
นตถิ กมมวิปาโกติ อิมสสุ ติกสสุ วเสน อโหสิกกมมม นาม โหติ ฯ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๑๔ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อตุตฺตสาธิกา ปน สตุตฺตมชวณเจตนา อุปฺปชฺชเวทนียกมฺมํ นาม ฯ ตํ
อนนฺตเร อตุตฺตภาเว วิปํกํ เทติ ฯ ตถา อสฺสโกนฺตํ วุตฺตนเยเนว
อโหสิกมฺมํ นาม โหติ ฯ อุภินฺนํ อนนฺตเร ปญฺจ ชวณเจตนา อปฺรา-
ปรียเวทนียกมฺมํ นาม ฯ ตํ อนาคเต ยทา โอภาสํ ลภติ ตทา
วิปํกํ เทติ ฯ สติ สงฺขารปฺปวตฺตติยา อโหสิกมฺมํ นาม น โหติ ฯ

อปรมฺปิ จตุพฺพิชฺชํ กมฺมํ ยํ ครุํกํ ยํ พหุลํ ยทาสนฺนํ
กญฺจตาวาปนกมฺมมนฺติ ฯ ตตฺถ กุสฺลํ วา โหตุ อกุสฺลํ วา
ครุํกาครุํเกสุ ยํ ครุํกํ มาตุจฺมาตาทิกํ กมฺมํ วา มหคฺคตกมฺมํ วา
ตทเว ปจฺมํ วิปจฺจติ ฯ ตถา พหุลาพฺพหุเลสุปิ ยํ พหุลํ โหติ สฺสึลฺลยํ
วา ทุสฺสึลฺลยํ วา ตทเว ปจฺมํ วิปจฺจติ ฯ ยทาสนฺนํ นาม
มรณกาเล อนุสฺสริตกมฺมํ ฯ ยถฺหิ อาสนฺนมรโณ อนุสฺสริตุํ สกฺโกติ
เตเนว อุปฺปชฺชติ ฯ เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ ปุณฺปุณฺนํ ลทฺธาเสวํ
กญฺจตาวาปนกมฺมํ นาม โหติ ฯ เตสํ อภาเว ตํ ปฏฺิสนฺธิ
อากทฺฐติ ฯ

อปรมฺปิ จตุพฺพิชฺชํ กมฺมํ ชนฺกํ อุปฺตฺถมฺภกํ อุปฺปิพฺกํ
อุปฺฆาตกนฺติ ฯ ตตฺถ ชนฺกํ นาม กุสฺลมฺปิ โหติ อกุสฺลมฺปิ ฯ ตํ
ปฏฺิสนฺธิมฺปิ ปวตฺเตปิ กามรฺูปรฺูปวิปํกญฺจเน ชนฺติ ฯ อุปฺตฺถมฺภกํ
ปน วิปํกํ ชนฺตํ น สกฺโกติ อญฺเณน กมฺเมเน ทินฺนายน
ปฏฺิสนฺธิยา ชนฺเต วิปํเก อุปฺปชฺชชนกฺสุขทฺทุกํ อุปฺตฺถมฺภเกติ อทฺธานํ
ปวตฺเตติ ฯ อุปฺปิพฺกํ อญฺเณน กมฺเมเน ทินฺนายน ปฏฺิสนฺธิยา ชนฺเต
วิปํเก อุปฺปชฺชชนกฺสุขทฺทุกํ ปีเพติ พาทฺติ อทฺธานํ ปวตฺตติ น เทติ ฯ

กษत्रวิตรณวิสุทธินิเทศ

อุปฆาตกั ปน สยั กุสลมฺปิ อกุสลมฺปิ สมานํ อญฺญํ ทุพฺพลํ กมฺมํ
ฆาเตตฺวา ตสฺส วิปากํ ปฏฺิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอคาสํ
กโรติ ฯ เหวํ ปน กมฺเมน กเต โอคาสเต ตํ วิปากํ อุปฺปนฺนํ
นาม วุจฺจติ ฯ

อิติ อิมํ ทฺวาทสนฺนํ กมฺมานํ กมฺมนฺตรณฺเจว วิปากนฺตรณฺจ
พฺพุธานํ กมฺมวิปากณณสฺเสว ยถาวสฺสโต ปากฺกั โหติ
อสาธารณํ สวาทฺเท ฯ วิปสฺสเกน ปน กมฺมนฺตรณฺจ วิปากนฺตรณฺจ
เอกเทสโต ชานิตพฺพํ ฯ ตสฺมา อยํ มุขมตฺตทสฺสเนน กมฺมวิเสโส
ปกาสีโตติ ฯ

อิติ อิมํ ทฺวาทสฺวิธํ กมฺมํ กมฺมวณฺเณ ปกฺกัปิิตฺวา เหวเมโก
กมฺมวณฺเณวิปากวณฺเณนาม นามรูปสฺส ปจฺจยปฺริคฺคหํ กโรติ ฯ โส
เอวํ กมฺมวณฺเณวิปากวณฺเณนาม ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตี ทิสฺวา
ยถา อิํ เหวทฺโร เอวํ อตีเตปิ อพฺุชานเณ กมฺมวณฺเณวิปากวณฺเณ
ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ อเนกเตปิ กมฺมวณฺเณวิปากวณฺเณเนว
ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตี อิติ กมฺมณฺเจว กมฺมวิปาโก จ กมฺมวณฺเณ
วิปากวณฺเณจ กมฺมปฺปวตฺตณฺจ วิปากปฺปวตฺตณฺจ กมฺมสนฺตติ จ
วิปากสนฺตติ จ กิริยา จ กิริยาผลณฺจ

กมฺมวิปากา วตฺตนฺติ วิปาโก กมฺมสมภโว

กมฺมา ปฺนพฺภโว โหติ เอวํ โลโก ปวตฺตตีติ

สมนุสฺสตี ฯ ตสฺเสวํ สมนุสฺสโต ยา สว ปุพฺพนฺดาทโย อารพฺภ

๑. ม. ย. กมฺมา วิปากา ฯ กฺกัายมฺปิ กมฺมาติ กมฺมโตติ วุตฺตํ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อโหสี นฺ โข อหฺนฺติอาทินา นเยน วุตฺตา โสฬสวิธา วิจิจฺจนา สา
สพฺพา ปหียติ ฯ สพฺพภวโยนิคตฺติจิตินิวาสสฺส เหตุผล สมฺพนฺชวเสน
ปวตฺตมานํ นามรูปมตฺตเมว ขายติ ฯ โส เนว การณโต อุตฺถํ การกํ
ปสฺสตี น วิปากปฺวตฺตติโต อุตฺถํ วิปากปฺฐิสฺสเวทกํ การณํ ปน สติ
การโกติ วิปากปฺวตฺตติยา สติ ปฺฐิสฺสเวทโกติ สมณฺญามตฺเตน ปณฺชิตา
โวหรนฺตฺติจฺเจวสฺส สมฺมปฺปณฺญาเย สฺสทฺธิจฺจํ โหติ ฯ เตนาหุ โปราณา

กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก
สฺสทฺธมฺมา ปวตฺตนฺติ เอเวตฺติ สมฺมทสฺสนํ
เอวํ กมฺเม วิปาเก จ วตฺตมานเ สเหตุเก
พีชฺรูกฺขาทิกานํว ปุพฺพา โกภูนิ นายติ
อนาคเตปี สฺสारे อปฺวตฺตํ น ทิสฺสตี
เอตมตฺถิ อนณฺญาเย ติตฺติยา อสยฺวสี
สตฺตสณฺณํ คเหตุวาน สสฺสจฺเจททสฺสิโน
ทฺวาสภูจฺติทฺธิจฺจํ คณฺหนฺติ อนณฺมณฺณํ วิโรธิตา
ทฺธิจฺจิปนฺชนพฺนฺธาเต ตณฺหาโสเตน วุยฺหเร
ตณฺหาโสเตน วุยฺหนฺตา น เต ทฺกฺขา ปมฺจฺจเร
เอวเมตฺติ อภินฺญาเย ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สาวโก
กมฺภีริ นฺิปุณฺํ สฺสณฺณํ ปจฺจยฺมํ ปฺฐิวิชฺชตี
กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ ปาโก กมฺเม น วิชฺชตี
อนณฺมณฺณํ อุโก สฺสณฺญา น จ กมฺมํ วินา ผลํ

กงฺขาวิตรณวิสุทธินิทฺเทโส

ยถา น สุริเย อคฺคิ น มณฺมิหิ น โคมเย
น เตสํ พหิ โส อตฺถิ สมฺภารเหจิ จ ชายติ
ตถา น อนฺโต กมฺมสุต วิปาโก อุลฺลพฺภติ
พหิทฺฐาปี น กมฺมสุต น กมฺมํ ตตฺถ วิชฺชติ
ผลเณ สุญฺญํ ตํ กมฺมํ ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ
กมฺมณฺจ โข อฺปาทาย ตโต นิพฺพตฺตตี ผลํ
น เหตุถ เทโว พุรฺหุมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก
สุทฺถธมฺมา ปวตฺตนฺติ เหตุสมฺภารปจฺจยาตี ฯ

ตสฺเสวํ กมฺมวณฺณวิปากวณฺณวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ
กตฺวา ตีสุ อทฺฐาสุ ปหีนวิจิจฺจนฺตสฺส สพฺเพ อตีตนาถตปจฺจบุปฺปนา
ธมฺมา จุตฺติปฏิสฺสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺติ ฯ สาสฺส โหติ ฌาตปริณฺญา ฯ

โส เอวํ ปชานาตี เย อตีเต กมฺมปจฺจยา นิพฺพตฺตา ขนฺธา
เต ตตฺถเวย นิรุทฺธา อตีตกมฺมปจฺจยา ปน อิมสฺมี ภเว อณฺเวย
ขนฺธา นิพฺพตฺตา อตีตภวโต อิมํ ภวํ อากโต เอกธมฺโมปี นตฺถิ
อิมสฺมิมีปี ภเว กมฺมปจฺจเยน นิพฺพตฺตา ขนฺธา นิรุชฺฉิสฺสนฺติ
ปฺปนพฺภเว อณฺเวย นิพฺพตฺติสฺสนฺติ อิมมฺหา ภวา ปฺปนพฺภวํ เอกธมฺโมปี
น คมฺิสฺสตี อปีจ โข ยถา น อัจริยมฺขโต สชฺฉมาโย อนฺเตวาสิกสฺส
มฺขํ ปวิสตี น จ ตปฺปจฺจยา ตสฺส มฺখে สชฺฉมาโย น วตฺตติ
น ทฺเตน มนฺโตทกํ ปีตํ โรคิโน อฺทฺรํ ปวิสตี น จ ตสฺส ตปฺปจฺจยา
โรโค น วุปฺสมมตี น มฺখে มณฺจทฺทวิชานํ อาทาสตลาทีสุ มฺขนิมิตฺตํ
คจฺฉตี น จ ตตฺถ ตปฺปจฺจยา มณฺจทฺทวิชานํ น ปญฺญาติ

วิสุทธิมคเค

น เอกิสฺสา วฏฺฐิยา ทีปสฺยา อณฺเฑ วฏฺฐี สงฺกมตี น จ ตตฺถ
ตปฺปจฺยา ทีปสฺยา น นิพฺพตฺตตี เอวเมว น อตีตภาวโต อิมํ
ภวํ อีโต วา ปฺนพฺภวํ โภจึ ชฺมโม สงฺกมตี น จ อตีตภา
วณฺชชยตฺนชาตฺปจฺยา อึช อึช วา ชฺนชยตฺนชาตฺปจฺยา ปฺนพฺภเว
ชฺนชยตฺนชาตฺโย น นิพฺพตฺตฺนตีตี ฯ

ยเถว จกฺขุวิญฺญาณํ มโนชาตฺอนนฺตรํ
น เจว อากคํ นาปี น นิพฺพตฺตํ อนนฺตรํ
ตเถว ปฏฺฐิสฺนฺธิมิหิ วตฺตเต จิตฺตสนฺตตี
ปฺริมํ ภิชฺชตี จิตฺตํ ปจฺฉิมํ ชยตี ตโต
เตสํ อนฺตริกา นตฺถิ วิจึ เตสํ น วิชฺชตี
น จีโต กจฺฉตี กิลฺลจึ ปฏฺฐิสฺนฺธิ จ ชยตีตี ฯ

เอวํ จุตฺติปฏฺฐิสฺนฺธิวเสน วิทิตฺตพฺพชฺชมฺมสุสฺส สพฺพภาการเณ
นามรูปสุสฺส ปจฺจยปฺริกฺคหณณํ ถามคตํ โหตี ฯ โสพฺสวึชา กงฺขา
สุภฺจฺจฺจฺจํ ปหึยตี ฯ น เกวลลฺลจฺจ สวเอว สตฺถฺถริ กงฺขตีตี-
อาทินยปฺปวตฺตา อภฺจฺจวึชาปี กงฺขา ปหึยตีเยว ฯ ทฺวาสุภฺจฺจึ
ทฺธิจฺจิกตานิ วิกฺขมฺภนฺตี ฯ

เอวํ นานานเยหิ นามรูปสุสฺส ปจฺจยปฺริกฺคหณณ น ตีสุ
อทฺธาสุ กงฺขํ วิตฺตริตฺวา จิตฺตํ ญาณํ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิตี
เวทิตพฺพํ ฯ ชฺมมภฺจฺจิตฺติญาณนฺตีปี ยถาภูตญาณนฺตีปี สมนฺมาทสุสนนฺตีปี
เอตฺตสุเสว เววจันํ ฯ วตฺตตฺถเหตฺตํ อวิชฺชาปจฺจยา^๓ สงฺขารา ปจฺจย-
๑. อภ. วิ. ๓๕/๔๕๓ ฯ ๒. ปาลียมฺปน อวิชฺชา ปจฺจโยตี ทิสฺสตี ฯ

ก่งขาวิตรณวิสุทฐินิทุเทโส

สมุปรุปรุณา อุโภเปเต ฐมมา ปจฺจยสมุปรุปรุณาติ ปจฺจยปริคฺคเห
 ปญฺญา ฐมมฐฺฐิติถาณนฺติ* อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต กตเม ฐมเม
 ยถาญฺตํ ฆานาติ ปสฺสติ กถํ สมฺมาทสฺสนํ โหติ กถํ ตทนฺวเยน
 สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจโต สฺฐิติญฺจา โหณฺติ กตฺถ กงฺขา ปหียติ
 ทุกฺขโต อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต กตเม ฐมเม ยถาญฺตํ ฆานาติ
 ปสฺสติ ๑เป๑ กตฺถ กงฺขา ปหียตีติ อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต
 นิमितฺตํ ยถาญฺตํ ฆานาติ ปสฺสติ เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํ เอว
 ตทนฺวเยน สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจโต สฺฐิติญฺจา โหณฺติ เอตฺถ กงฺขา
 ปหียติ ทุกฺขโต มนสิกโรนฺโต ปวตฺตํ ยถาญฺตํ ฆานาติ ปสฺสติ
 อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต นิमितฺตลฺลจ ปวตฺตลฺลจ ยถาญฺตํ ฆานาติ ปสฺสติ
 เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํ เอว ตทนฺวเยน สพฺเพ ฐมฺมา อนตฺตโต
 สฺฐิติญฺจา โหณฺติ เอตฺถ กงฺขา ปหียติ ยลฺลจ ยถาญฺตลฺลณํ
 ยลฺลจ สมฺมาทสฺสนํ ยา จ กงฺขาวิตรณา อิเม ฐมฺมา นานตฺถา
 นานาพฺยลฺลชนา อุทาทู เอกตฺถา พฺยลฺลชนเมว นานนฺติ ยลฺลจ
 ยถาญฺตลฺลณํ ยลฺลจ สมฺมาทสฺสนํ ยา จ กงฺขาวิตรณา อิเม ฐมฺมา
 เอกตฺถา พฺยลฺลชนเมว นานนฺติ* ๑

อิมินา ปน ถาณน สมฺนฺนาคโต วิปสฺสโก พุทฺธสาสเน
 ลทฺธสฺสาโส ลทฺธปติญฺโจ นียตคฺคิโก จูฬโสตาปนฺโน นาม โหติ ๑

ตสฺมา ภิกฺขุ สทา สโต นามรูปสฺส สพฺพโส

ปจฺจเย ปริคฺคณฺเหยฺย กงฺขาวิตรณตฺถิโกติ ๑

๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๒ ๑ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๓๕๔ ๑

วิสุทธิมคฺเค

อติ สาธุชนปามุชฺชตถาย กเต วิสุทธิมคฺเค ปญฺญาภาวนาธิการ

กงฺขาวิตฺรณวิสุทธินิทฺเทโส นาม เอณฺนวีสติโม ปริจฺเฉโท ฯ

มคฺคามคฺคณาตฺตสฺส นวิสุทธินิทฺเทโส

อโย มคฺโค อโย น มคฺโคติ เอวํ มคฺคณฺจ อมคฺคณฺจ ญตฺวา

จิตฺตํ ฌานํ ปน มคฺคามคฺคณาตฺตสฺส นวิสุทธิ นาม ฯ

ตํ สมฺปาเทตฺตกาเมน กลาปสมฺมสฺนสงฺฆาตฺตํ นยวิปฺสฺสนาย
ดาว โยโค กรณฺนิโย ฯ กสฺมา ฯ อารทฺธวิปฺสฺสกสฺส โอภาสาทิ-
สมฺภเว มคฺคามคฺคณาตฺตสฺส สมฺภวโต ฯ อารทฺธวิปฺสฺสกสฺส ทิ
โอภาสาทิสฺส สมฺภเวสฺส มคฺคามคฺคณาตฺตํ โหติ ฯ วิปฺสฺสนาย จ
กลาปสมฺมสฺสนํ อาทิ ฯ ตสฺมา เอตํ กงฺขาวิตฺรณานนฺตรํ อุทฺทิจฺจํ ฯ
อปิ จ ยสฺมา ตีรณปริญฺญา ยตฺตมานาย มคฺคามคฺคณาตฺตํ อุปฺปชฺชติ
ตีรณปริญฺญา จ ฌาตฺตปริญฺญานนฺตรา ตสฺมาปี ตํ มคฺคามคฺคณา-
ตฺตสฺส นวิสุทธิ สมฺปาเทตฺตกาเมน กลาปสมฺมสฺเน ดาว โยโค กาทพุทฺโธ ฯ

ตตฺตฺตํ วินิจฺจนฺนโย ฯ ติสฺโส ทิ โลกียปริญฺญา ฌาตฺตปริญฺญา
ตีรณปริญฺญา ปหานปริญฺญา จ ยา สนฺชฺชา ยตฺตํ อภิญฺญา-
ปญฺญา ฌาตฺตญฺเณ ฌานํ ปริญฺญาปญฺญา ตีรณญฺเณ ฌานํ
ปหานปญฺญา ปริจฺจาญฺเณ ฌานนฺติ ฯ ตตฺต รุปฺปนลกฺขณํ รุปํ
เวทียตฺตลกฺขณาเวทณาติ เอวํ เตสํ เตสํ ฐมฺมานํ ปจฺจตฺตลกฺขณ-
สฺส ลกฺขณวเสน ปวตฺตทา ปญฺญา ฌาตฺตปริญฺญา นาม ฯ รุปํ อนิจฺจํ

๑. พ. ป. ๓๑/๑๒๘ ฯ

มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

เวทนา อนิจฺจาติอาทินา ปน นเยน เตสฺสเยว ฌมฺมานํ สามณฺณ-
ลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณียวิปฺสฺสนา* ปณฺญา
ตีรณปริณฺญา นาม ฯ เตสฺสเยว ปน ฌมฺเมสุ นิจฺจสณฺญาทิปฺชหนฺวเสน
ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณียวิปฺสฺสนา* ปหานปริณฺญา นาม ฯ

ตตฺถ สงฺขารปริจฺเจทโต ปฏฺจาย ยาว ปจฺจยปริคฺคหา
ณาทปริณฺญา ย ภูมि ฯ เอตฺสฺมี หิ อนฺตเร ฌมฺมานํ ปจฺจตฺตลกฺขณ-
ปฏฺิวเรศฺสเยว อาชิปฺจํ โหติ ฯ กลาปสมฺมสนโต ปน ปฏฺจาย
ยาว อุทฺยพฺพยานุปฺสฺสนา ตีรณปริณฺญา ย ภูมि ฯ เอตฺสฺมี หิ อนฺตเร
สามณฺณลกฺขณปฏฺิวเรศฺสเยว อาชิปฺจํ โหติ ฯ กงฺกานุปฺสฺสนํ อาทึ
กตฺวา อุปริ ปหานปริณฺญา ย ภูมि ฯ ตโต ปฏฺจาย หิ อนิจฺจโต
อนุปฺสฺสนโต นิจฺจสณฺณํ ปชฺหติ ทฺกฺขโต อนุปฺสฺสนโต สฺขสณฺณํ
อนตฺตโต อนุปฺสฺสนโต อตฺตสณฺณํ นิพฺพิหนฺนโต นนฺที วิรชฺชนฺโต
ราคํ นิโรเชนฺโต สมฺภุยํ ปฏฺินิสฺสชฺชนฺโต อาทานํ ปชฺหตีติ เหว
นิจฺจสณฺญาทิปฺปหานสาธิกานํ สตฺตฺนํ อนุปฺสฺสนานํ อาชิปฺจํ ฯ อิติ
อิมาสฺสุ ตีสุ ปริณฺญาสุ สงฺขารปริจฺเจทสฺส เจว ปจฺจยปริคฺคหสฺส จ
สาธิตตฺตา อิมินา โยคินา ณาตปริณฺญา ว อธิคฺตา โหติ อิตฺรา จ
อธิคฺนตฺตพฺพา ฯ เตน วุตฺตํ ยสฺมา ตีรณปริณฺญา วตฺตมานาย
มคฺคามคฺคณานํ อุปฺปชฺชติ ตีรณปริณฺญา จ ณาตปริณฺญานนฺตรา
ตสฺมาปี ตํ มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทฺธิ สมฺปาเทตฺถกาเมน
กลาปสมฺมสเน ตาว โยโค กาทพฺโพติ ฯ

ตฺตรายํ ปาติ กถํ อตีตานาคตฺตปฺจฺจูปฺปนฺนํ ฌมฺมานํ

๑. ลกฺขณารมฺมณียวิปฺสฺสนาติปี ฯ

วิสุทธิมคฺเค

สงฺขิปิตฺวา ววฺฐจาเน ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณํ ยงฺกิลฺลิจิ รูปี
อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ วา ๔เปฯ ยํ ทูเร สนฺตฺติเก วา สพฺพิ
รูปํ อนิจฺจโต ววฺฐเปติ เอกํ สมฺมสนํ ทุกฺขโต ววฺฐเปติ เอกํ
สมฺมสนํ อนตฺตโต ววฺฐเปติ เอกํ สมฺมสนํ ยากาจิ เวทนา
๔เปฯ ยงฺกิลฺลิจิ วิญฺญาณํ ๔เปฯ อนตฺตโต ววฺฐเปติ เอกํ สมฺมสนํ
จกฺขุํ ๔เปฯ ชรามรณํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจโต ววฺฐเปติ
เอกํ สมฺมสนํ ทุกฺขโต ๔เปฯ อนตฺตโต ววฺฐเปติ เอกํ สมฺมสนํ
รูปํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยฺญฺเจเน ทุกฺขํ ภยฺญฺเจเน อนตฺตา
อसारกฺญฺเจนาติ สงฺขิปิตฺวา ววฺฐจาเน ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณํ
เวทนา ๔เปฯ วิญฺญาณํ จกฺขุํ ๔เปฯ ชรามรณํ ๔เปฯ สมฺมสเน
ฅาณํ รูปี อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏฺิจฺจ-
สมฺบุปฺปนฺนํ ขยฺมมํ วยมฺมํ วิราคฺมมํ นิโรชฺมฺมฺนฺติ สงฺขิปิตฺวา
ววฺฐจาเน ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณํ เวทนา ๔เปฯ วิญฺญาณํ
จกฺขุํ ๔เปฯ ชรามรณํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ๔เปฯ
นิโรชฺมฺมฺนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววฺฐจาเน ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณํ
ชาติปจฺจยา ชรามรณํ อสฺติ ชาตฺติยา นตฺถิ ชรามรณฺนฺติ สงฺขิปิตฺวา
ววฺฐจาเน ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณํ อตีตมฺปิ อทฺธานํ อนาคตมฺปิ
อทฺธานํ ชาติปจฺจยา ชรามรณํ อสฺติ ชาตฺติยา นตฺถิ ชรามรณฺนฺติ
สงฺขิปิตฺวา ววฺฐจาเน ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณํ ภาวปจฺจยา ชาติ
๔เปฯ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา อสฺติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ
สงฺขิปิตฺวา ววฺฐจาเน ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณํ อตีตมฺปิ อทฺธานํ

มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

อนาคตมฺปี อทฺธานํ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารธา อสฺติ อวิชฺชาย นตฺถิ
สงฺขารธาติ สงฺขิปีตฺวา ววฺภูจฺจานเ ปญฺญา สมฺมสฺเน ฌาณํ ตํ
ฌาตฺถุจฺเณ ฌาณํ ปชานนฺภูจฺเณ ปญฺญา เตน วุจฺจติ อตีตํ นาคต-
ปจฺจุปฺปนฺนํ ฌมฺมานํ สงฺขิปีตฺวา ววฺภูจฺจานเ ปญฺญา สมฺมสฺเน
ฌาณนฺติ ฯ

เอตฺถ จ จกฺขฺมฺเปฯ ชรามรณนฺติ อิมินา เปยฺยาเลน
ทวารารมฺมณฺเห สทฺธิ ทวารปฺปวตฺตา ฌมฺมา ปญฺจกฺขนฺธา ฉ
ทวารานิ ฉ อารมฺมณานิ ฉ วิญฺญาณานิ ฉ ผสฺสา ฉ เวทนา
ฉ สลฺยา ฉ เจตนา ฉ ตณฺหา ฉ วิตกฺกา ฉ วิจารา
ฉ ชาติโย ทส กสิณานิ ทวตฺตีส โภจฺจาสา ทฺวาทสายนานิ
อภฺจจารส ชาติโย พาวีสตินฺทฺรียานิ ติสฺโส ชาติโย ตโย ภา
อปรเปปี ตโย ภา อปรเปปี ตโย ภา จตฺตาริ ฌานานิ จตฺสฺโส
อปรปมฺญาโย จตฺสฺโส สฺมาปตฺติโย ทฺวาทส ปฏฺิจฺจสมฺปฺปาทงฺคานีติ
อิม ฌมฺมราสโย สงฺขิคุตฺตาติ เวทิตพฺพา ฯ

วุตฺตลฺลเหตฺติ อภิญฺเญยฺยนิทฺเทเส สทฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ
ภิญฺจ ภิกฺขเว สทฺพํ อภิญฺเญยฺยํ จกฺขฺมฺ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ รุปา
อภิญฺเญยฺยา จกฺขฺมฺวิญฺญาณํ อภิญฺเญยฺยํ จกฺขฺมฺผสฺโส อภิญฺเญยฺโย
ยมฺปีทํ จกฺขฺมฺผสฺสฺปจฺจยา อฺปฺปชฺชติ เวทิตํ สฺขํ วา ทฺกฺขฺมฺ วา
อทฺกฺขฺมฺสฺขํ วา ตมฺปี อภิญฺเญยฺยํ โสตํ ฯเปฯ ยมฺปีทํ มโนสมฺผสฺส-
ปจฺจยา อฺปฺปชฺชติ เวทิตํ สฺขํ วา ทฺกฺขฺมฺ วา อทฺกฺขฺมฺสฺขํ วา

วิสุทธิมคเค

ตมปิ อภิญญะยัม รุปํ ๗เป๗ วิญญาณํ จกขุ มโน รุปา
 ฐมา จกขุวิญญาณํ มโนวิญญาณํ จกขุสมผัสสุโต มโนสมผัสสุโต
 จกขุสมผัสสุชา เวทนา มโนสมผัสสุชา เวทนา รุปสญญา
 ฐมสญญา รุปสญเจตนา ฐมสญเจตนา รุปตณหา ฐมตณหา
 รูปวิตกโก ฐมวิตกโก รูปวิจาโร ฐมวิจาโร ปจวีธาตุ
 วิญญาณชาตุ ปจวีกสิณํ วิญญาณกสิณํ เกสา ๗เป๗ มตฺถลฺลํ
 จกขายตฺนํ ฐมมายตฺนํ จกขุชาตุ จกขุวิญญาณชาตุ มโนชาตุ
 มโนวิญญาณชาตุ จกขุขุทฺธิ อณฺดาตาวิขุทฺธิ กามชาตุ รูปชาตุ
 อรูปชาตุ กามภโว รูปภโว อรูปภโว สญญาภโว อสญญาภโว
 เนวสญญานาสญญาภโว เอกโวการภโว จตุโวการภโว ปญจ-
 โวการภโว ปจฺมชฺชานํ ๗เป๗ จตฺตชฺชานํ เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ
 ๗เป๗ อุเปกฺขา เจโตวิมุตฺติ อากาसानญฺจายตฺนสมาปฺตฺติ ๗เป๗
 เนวสญญานาสญญายตฺนสมาปฺตฺติ อวิชฺชา อภิญญะยยา ๗เป๗
 ฐรามรณํ อภิญญะยฺนฺตํ ๗ ตํ ตตฺถ เอวํ วิตุถาเรตฺวา วุตฺตตฺตา
 อิทฺ สพฺพเปยฺยาเลนฺ สงฺขิตฺตํ ๗ เอวํ สงฺขิตฺเต ปเนตฺถ เย
 โลกุตฺตรฐมา อาคตา เต อสฺมมฺสนฺนฺปคฺตฺตา อิมสฺมี อธิกาเร น
 คเหตุพฺพา ๗ ยปิ จ สฺมมฺสนฺนฺปคา เตสุ เย ยสุส ปากฺญา โหนฺติ
 สุเขน ปรีคฺคหํ กจฺจนฺติ เตสุ เตน สฺมมฺสนํ อารภิตพฺพิ ๗

ตฺตรายํ ขนฺธวเสน อารพฺภ วิชานโยชฺนา ยงฺกิลฺลิจิ รูปิ ๗เป๗
 สพฺพิ รูปิ อนิจฺจโต ววฺจฺเจปฺติ เอกํ สฺมมฺสนํ ทฺกฺขโต อนตฺตโต

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖ ๗

มคคามคคณทสสนวิสุทธินิทเทโส

วฏฺฐเปติ เอกํ สมนฺนํ ๑ เอตฺตาวตฺตา อโย ภิกฺขุ ยงฺกิลฺลิจิ
รูปนฺติ เอวํ อนิยมนิทฺติญฺจํ สพฺพมฺปิ รูปํ อตีตฺติเกน เจว จตฺตฺติ
จ อชฺฌตฺตาทิทฺเทหิตฺติ เอกาทสฺหิ โอกาทเสหิ ปริจฺฉินฺนิตฺตฺวา สพฺพํ
รูปํ อนิจฺจโต วฏฺฐเปติ อนิจฺจนฺติ สมนฺนํ ๑ กถํ ๑ ปรโต
วุตฺตฺตนเยเนว ๑ วุตฺตฺตญฺเหตํ รูปํ อตีตฺตนาทปจฺจบุปฺปนํ อนิจฺจ
ขยญฺเจนาติ ๑ ตสฺมา เอส ยํ อตีตํ รูปํ ตํ ยสฺมา อตีเตเยว
จีณํ นยิมํ ภวํ สมนฺนํ ๑ อนิจฺจํ ขยญฺเจเนน ยํ อนาทํ อนนฺตรภเว
นิพฺพตฺตีสฺสตี ตมฺปิ ตตฺถเอว จิยีสฺสตี น ตโต ปรํ ภวํ คมิตฺสตีตี
อนิจฺจํ ขยญฺเจเนน ยํ ปจฺจบุปฺปนํ รูปํ ตมฺปิ อีเชว จิยตี น อีโต
กจฺจตีตี อนิจฺจํ ขยญฺเจเนน ยํ อชฺฌตฺตํ ตมฺปิ อชฺฌตฺตเมว จิยตี
น พหิทฺธาภาวํ กจฺจตีตี อนิจฺจํ ขยญฺเจเนน ยํ พหิทฺธา ๑เป ๑
โอพาริกํ สุขุมํ หีนํ ปณฺธิตํ ทฺเว สนฺนํ ๑ ตมฺปิ ตตฺถเอว จิยตี
น ทฺวราภวํ กจฺจตีตี อนิจฺจํ ขยญฺเจนาติ สมนฺนํ ๑ อิทํ สพฺพมฺปิ
อนิจฺจํ ขยญฺเจนาติ เอตฺสฺส วเสน เอกํ สมนฺนํ เกทโต ปน
เอกาทสฺวิธํ โหติ ๑ สพฺพเมว เจตํ ทฺกขํ ฆยญฺเจเนน ๑ ฆยญฺเจนาติ
สปรฺปฏิภยตฺตาย ๑ ยํ หิ อนิจฺจํ ตํ ฆยวาทํ โหติ สีโหปมฺสฺสฺเต
เทวานํ วิย ๑ อิติ อิทมฺปิ ทฺกขํ ฆยญฺเจนาติ เอตฺสฺส วเสน เอกํ
สมนฺนํ เกทโต ปน เอกาทสฺวิธํ โหติ ๑ ยถา จ ทฺกขํ เอว
สพฺพมฺปิ ตํ อนตฺตา อสารถฺญฺเจเนน ๑ อสารถฺญฺเจนาติ อตฺตา นิवासี
การโก เวทโก สยฺวสตีติ เอวํ ปริกปฺปิตฺสฺส อตฺตสารถฺสฺส อภาเวเนน ๑
๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๖ ๑ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๓๗ ๑ ๓. ส. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๓ ๑

วิสุทธิมคฺเค

ยํ หิ อนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ อตฺตโนปิ อนิจฺจํ ตํ วา อุตฺถยพฺพยปฏิปฺพนํ
วา วาเรตุํ น สกฺโกติ กฺวโต ตสฺส การกาภิภาโว ๑ เตนาน
รูปญจ หนีทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส นยิทํ รูปํ อาพาชาย
สํวตฺเตยฺยาติอาทิ ๑ อิติ อิทมฺปิ อนตฺตา อสารกฺกุเณนาติ เอตฺส
วเสน เอกํ สมฺมสนํ เกทโต ปน เอกาทสฺวิธํ โหติ ๑ เอส
นโย เวทนาทิสฺสุ ๑

ยํ ปน อนิจฺจํ ตํ ยสฺมา นิยมโต สงฺขตาภิเกทํ โหติ เตนสฺส
ปริยายทสฺสนตฺถํ นานากาเรหิ วา มนสิการปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ รูปํ
อตีตนาทปจฺจุปฺปนุํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมฺปฺปนุํ ขยชมฺมํ วยชมฺมํ
วิราชชมฺมํ นิโรชชมฺมมฺนฺติ* ปฺน ปาลี วุตฺตา ๑ เอส นโย -
เวทนาทิสฺสุติ ๑ โส ตสฺเสว ปญฺจสฺส ขนฺนเชสฺส อนิจฺจทุกฺขอนตฺตา-
สมฺมสนสฺส ติรภาวตฺถาย ยํ ตํ ภควตา กตเมหิ จตฺตาลีสาย อากาเรหิ
อนฺุโลมิกํ ขนฺนํ ปฏิลภติ กตเมหิ จตฺตาลีสาย อากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามํ
โอกฺกมตีติ เอตฺส วิภงฺเก ปญฺจกฺขนฺนเช อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคโต
คณฺหาโต สลฺลโต อมฺโต อาพาธโต ปรโต ปโลกโต อิติโต อูปทฺทวโต
ภยโต อฺุปสคฺคโต จลโต ปภงฺกฺุโต อทฺฐวโต อตฺถนโต อเลนฺโต
อสรณโต วิตฺตโต ตฺวจฺจโต สฺญญโต อนตฺตโต อาทินวโต วิปริณามชมฺมโต
อสารกโต อมฺมูลโต วชกโต วิภวโต สาสวโต สงฺขตโต
มารามิสโต ชาติชมฺมโต ชราชมฺมโต พฺยาริชมฺมโต มรณชมฺมโต
โสภชมฺมโต ปริเทวชมฺมโต อฺุปายาสชมฺมโต สงฺกิเลสิชมฺมโตติ
๑. ส. ขนฺนวาร. ๑๓/๘๒ ๑ ๒. ข. ป. ๓๑/๓๓ ๑

มคฺคามคฺคณาณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

จตุตถาสาย อากาเรหิ ปญฺจกฺขนฺเช อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อนฺุโลมิกํ
ขนฺตี ปฏฺิถกฺติ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต
สมฺมตฺตานิยามํ โอกฺกมตฺติอาทินา* นเยน อนฺุโลมณาณํ วิภขฺนฺเตน
ปภทฺโต อนิจฺจาทิสมฺมสนฺนํ วุตฺตํ ตสฺสาปี วเสน อิมํ ปญฺจกฺขนฺเช
สมฺมสฺติ ฯ กถํ ฯ โส หิ เอเกกํ ขนฺธํ อนจฺจนฺตฺกตฺตาย อาทิอนฺุต-
วณฺตตฺตาย จ อนิจฺจโต อุปฺปาทวฺยปฏฺิปีพนตฺตาย ทฺกขวตฺตตฺตาย
จ ทฺกขโต ปจฺจยยาปนียตฺตาย โรคมฺูลตฺตาย จ โรคฺโต ทฺกขตาสูต-
โยคิตฺตาย กิเลสาสุจิปฺคฺฆมฺรณตฺตาย อุปฺปาทชฺรารงฺเกหิ อุทฺฐมาตก-
ปริปฺกฺกปภินฺนตฺตาย จ คณฺุทฺโต ปีฬานกตฺตาย อนฺุโตตฺตทนตฺตาย
ทฺนุณีหฺรณียตฺตาย จ สลฺลโต วิภฺรณียตฺตาย อวทฺุฒิอวหนตฺตาย
อฆวตฺตตฺตาย จ อฆโต อเสริภาวชฺนกตฺตาย อาพาธปทฺฐจฺานตฺตาย
จ อาพาธโต อวสตฺตาย อวิเชยฺยตฺตาย จ ปรโต พฺยาริชรามฺรณฺเหหิ
ปลฺุชชฺนตฺตาย ปโลกฺโต อนนฺกพฺยสนาวหนตฺตาย อิตฺติโต อวิทิตานฺเวย
วิปฺูลานํ อนตฺถานํ อวหนโต สพฺพุปฺททววตฺตตฺตาย จ อุปฺททวโต
สพฺพภฺยานํ อากฺรตฺตาย ทฺกขวฺอุปสมสงฺฆาตสฺส ปรมฺสฺสาสสฺส ปฏฺิปกฺข-
กฺตตฺตาย จ ภยโต อนนฺเกหิ อนตฺถเถหิ อนฺุพฺนฺธตฺตาย โทสุป-
สฺกฺฐตฺตาย อุปฺสคฺโคโต วิย อนธิวาสนารหตฺตาย จ อุปฺสคฺคโต พฺยาริ-
ชรามฺรณฺเหหิ เจว ลากาธาภาทฺีหิ จ โลกมฺเมหิ จลิตตฺตาย จลโต
อุปฺกุกฺกเมน เจว สรเสน จ ปภงฺกูปคฺมนสฺีลตฺตาย ปภงฺกฺโคโต สพฺพพา-
วตฺถานิปาติตฺตาย ธิรภาวสฺส จ อภาวตฺตาย อทฺฐวโต อตฺตายนตฺตาย

วิสุทธิมคฺเค

เจว อลพุกเนยฺยกุเขมตฺยา จ อตฺถนโต อลฺลียิตฺตํ อนรหตฺยา อลฺลิตฺ-
นํ นมฺปิ จ เลณกิจฺจาการิตฺยา อเลณโต นิสฺสิตานํ ภยสารณตฺตา-
ภาเวน อสรณโต ยถาปริกปฺปิเตหิ ชฺวสุภสุขตฺตภาเวหิ วิตฺตตฺยา
วิตฺตโต วิตฺตตฺตาเยว ตฺจฺจนโต อปฺปกตฺตา วา ฯ อปฺปกมฺปิ หิ
โลเก ตฺจฺจนฺติ วุจฺจติ ฯ สามินิวาสิการกเวทกาธิญฺญาญกวิรหิตตฺยา
สุญฺญโต สยญจ อสฺสามิกภาวาทิตฺยา อนตฺตโต ปวตฺติทุกฺขตฺยา
ทุกฺขสฺส จ อาทึนฺวตฺยา อาทึนฺวโต ฯ อถวา อาทึนํ วาติ
กจฺจนฺติ ปวตฺติตฺติ อาทึนฺโว ฯ กปณมนุสฺสสรสฺสํ อธิวจฺนํ ฯ ขนฺธาปฺปี
จ กปณายเวาติ อาทึนฺวสทิสตฺยา อาทึนฺวโต ชฺราย เจว มรณฺเนน
จาติ เทวธา ปริณามปกตฺตตฺยา วิปริณามธมฺมโต พุพฺพลตฺยา
เผกฺกฺว วีย สุขภณฺชนียตฺยา จ อสารกโต อฆเหตุตฺยา อฆมฺมฺลโต
मितฺตมฺขสฺสปฺตโต วีย วิสฺสาสฆาติตฺยา วรฺกโต วิกตภวตฺยา วิภว-
สมฺภูตตฺยา จ วิภวโต อาสวปทฺฐจฺานตฺยา สาสวโต เหตุปฺจฺเยหิ
อภิสงฺขตตฺยา สงฺขตโต มจฺจุมารกิลสมารานํ อามิสฺภูตตฺยา
มารามิสฺโต ชาตฺติชฺรธาพฺยาธิมรณปกตฺตตฺยา ชาตฺติชฺรธาพฺยาธิมรณ-
ธมฺมโต โสภปริเทวอุปายาสเหตุตฺยา โสภปริเทวอุปายาสธมฺมโต
ตณฺหาทิจฺจฺทฺจฺจฺริตฺตฺสฺกิลีสานํ วิสยธมฺมตฺยา สฺงฺกิลีสกธมฺมโตติ
เอวํ ปภทโต วุคฺตสฺส อนิจฺจาทิสมฺมสนฺสฺส วเสน สมฺมสฺสติ ฯ

เอตฺถ หิ อนิจฺจโต ปโลกโต จลโต ปภงฺกฺวโต อทฺฐวโต
วิปริณามธมฺมโต อสารกโต วิภวโต สงฺขตโต มรณธมฺมโตติ
เอเกกสฺมึ ขนฺธฺเช ทส ทส กตฺวา ปญฺญาส อนิจฺจฺานุปฺสฺสนานิ ฯ

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

ปรโต รัตตโต ตุจฺจโต สฺถฺยโต อนตฺตโตติ เอเกกสฺมี ขนฺธ
ปฺยจ ปฺยจ กตฺวา ปฺยจวิสฺติ อนตฺตานุปสฺสนานี ฯ เสทานิ
ทฺกฺขโต โรคฺตโตอาทีนึ เอเกกสฺมี ขนฺธ ปฺยจวิสฺติ ปฺยจวิสฺติ
กตฺวา ปฺยจวิสฺติสฺตํ ทฺกฺขานุปสฺสนานีติ ฯ อิจฺจสฺส อิมินา ทฺวิสต-
เกเทน อนิจฺจาทิสฺมมฺสเนน ปฺยจกฺขณฺธ สฺมมฺสโต ตํ นยวิปสฺสนา-
สงฺขาตํ อนิจฺจทฺกฺขณตฺตสฺมมฺสนํ ธิริ โหติ ฯ อิทํ ตาเวตฺถ
ปาลีนิยานุสาเรน สฺมมฺสนารมฺภิวาณํ ฯ

ยสฺส ปน เอวํ นยวิปสฺสนาย โยคํ กโรโตปี นยวิปสฺสนา
น สฺมปฺชชฺติ เตน นวหาการเหที อินฺทฺริยานี ติกฺขานี ภาวนฺติ
อุปฺปนฺนุปฺปนฺนํ สงฺขารานํ ขยเมว ปสฺสตี ตตฺถ จ สกฺกจฺจ-
กิริยาย สฺมปฺปาเทตี สาทจฺจกิริยาย สฺมปฺปาเทตี สปฺปายกิริยาย
สฺมปฺปาเทตี สมาริสฺส จ นิมิตฺตคฺคาเหน โปชฺฌนฺจกานนฺจ อนฺุ-
ปวตฺตนตฺตาย กาเย จ ชีวีเต จ อนเปกฺขตํ อุปฺภูจาเปตี ตตฺถ
จ อภิกฺขุยฺ เนกฺขมฺเมเน อนฺตรา จ อพฺุโพसानนาตี* เอวํ วุตฺตानํ
นนวนนํ อาการานํ วเสน อินฺทฺริยานี ติกฺขานี กตฺวา ปจฺจวิกสิณ-
นิทฺเทเส วุตฺตนเยน สตฺต อสฺปฺปายานี วชฺเชตฺวา สตฺต สปฺปายานี
เสวมาเนน กาเลน รูปี สฺมมฺสตีพฺพิ กาเลน อรูปํ ฯ

รูปํ สฺมมฺสนฺเตน รูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสตีพฺพา ฯ เสยฺยถิทํ ฯ
อิทํ รูปํ นาม กมฺมาทิวเสน จตฺุหิ การเณหิ นิพฺพตฺตตี ฯ ตตฺถ
สพฺเพสํ สตฺตานํ รูปํ นิพฺพตฺตมานํ ปจฺมํ กมฺมโต นิพฺพตฺตตี ฯ

ปฺฐิสฺนฺธิกฺขณฺธเยว หิ กพฺุภเสยฺยกานํ ตาว ติสฺนฺตตีวเสน

๑. อพฺุโยसानนาตีปี ทิสฺสตี ฯ

วิสุทธิมคฺเค

วตฺตูกายภาวทสกสงฺขาตานิ ตีส รูปานิ นิพฺพตฺตุนฺติ ฯ ตานิ จ โข
ปฏฺิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขณฺเวย ฯ ยถา จ อุปฺปาทกฺขณฺเวย
ตถา จิตฺิกฺขณฺเปี ภงฺคกฺขณฺเปี ฯ ตตฺถ รูปํ ทนฺธนิโรธํ คุรฺปวฺริวตฺติ
จิตฺตํ จิปรฺปนฺนิโรธํ ลหฺุปรฺริวตฺติ ฯ เตนาห นานํ ภิกฺขเว อณฺเณ อํ
ธมฺมมฺปิ สมฺนุสฺสํ ยํ เอวํ ลหฺุปรฺริวตฺติ ยถฺยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตุนฺติ ฯ
รูปฺเ ชรฺนฺเตยฺว หิ โสฬสฺวเร ภวฺงฺคจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา นฺริชฺชตฺติ ฯ
จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขณฺเปี จิตฺิกฺขณฺเปี ภงฺคกฺขณฺเปี เอกสฺทิสฺสา ฯ
รูปฺสฺส ปนฺ อุปฺปาทภงฺคกฺขณฺเวย ลหฺุกา เตหิ สฺทิสฺสา ฯ
จิตฺิกฺขณฺเ ปนฺ มหา ยาว โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชิตฺวา นฺริชฺชตฺติ
ตาว วตฺตติ ฯ ปฏฺิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขณฺเ อุปฺปนฺนํ จานฺปฺปตฺติ
ปฺเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย ทฺติยภวฺงฺคํ อุปฺปชฺชติ ฯ เตน สทฺธิ อุปฺปนฺนํ
จานฺปฺปตฺติ ปฺเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย ตฺติยภวฺงฺคํ อุปฺปชฺชติ ฯ อิมินา
นยฺน ยาวตฺายกํ จิตฺตปฺปวตฺติ เวทิตฺพฺพา ฯ

อาสฺนฺนมรณฺสฺส ปนฺ เอกเมว จานฺปฺปตฺติ ปฺเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย
โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชตฺติ ฯ ปฏฺิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขณฺเ อุปฺปนฺนํ
รูปํ ปฏฺิสนฺธิจิตฺตโต อุทฺธิ โสฬสเมว จิตฺเตน สทฺธิ นฺริชฺชตฺติ ฯ
จานฺกฺขณฺเ อุปฺปนฺนํ สตฺตฺรสมฺสฺส อุปฺปาทกฺขณฺเ สทฺธิ นฺริชฺชตฺติ ฯ
ภงฺคกฺขณฺเ อุปฺปนฺนํ สตฺตฺรสมฺสฺส จานฺกฺขณฺเ ปตฺวา นฺริชฺชตฺติ ฯ
ยว ปวตฺติ นาม อตฺถิ เอวเมว ปวตฺติ ฯ

โอปฺปาตฺติกาณฺมฺปิ สตฺต สนฺตฺติวเสณ สตฺตติ รูปานิ เอวเมว

มคฺคามคฺคณานทสฺส นวิสุทฺธิเนหุเทโส

ปวตฺตนฺติ ฯ

ตตฺถ กมฺมํ กมฺมสมฺภูจฺานํ กมฺมปจฺยํ กมฺมปจฺยจิตฺต-
สมฺภูจฺานํ กมฺมปจฺยอาหารสมฺภูจฺานํ กมฺมปจฺยอฺุตฺตสมฺภูจฺานนฺติ
เอส วิภาโค เวทิตฺพุโป ฯ

ตตฺถ กมฺมํ นาม กุสฺตาทุสฺสเจตนา ฯ กมฺมสมฺภูจฺานํ นาม
วิปากกฺขนฺธา จ จกฺขุทสฺสกาทิสฺมสฺตตฺตฺติรฺูปญจ ฯ กมฺมปจฺยํ นาม
ตเทว ฯ กมฺมํ หิ กมฺมสมฺภูจฺานสฺส อฺุปตฺถมฺภกปจฺโยปี โหติ ฯ
กมฺมปจฺยจิตฺตสมฺภูจฺานํ นาม วิปากจิตฺตสมฺภูจฺานรฺูปํ ฯ กมฺม-
ปจฺยอาหารสมฺภูจฺานํ นาม กมฺมสมฺภูจฺานรฺูปสฺส จานปฺปตฺตา
โอชา อณฺณํ โัชภูจฺมกํ สมฺภูจฺาเปติ ตตฺตราปี โอชา จานปฺปตฺตา
อณฺณนฺติ เอวํ จตฺสฺโส วา ปญจ วา ปวตฺติโย อมฺเฏติ ฯ
กมฺมปจฺยอฺุตฺตสมฺภูจฺานํ นาม กมฺมชเตโชชาตฺ จานปฺปตฺตา
อฺุตฺตสมฺภูจฺานํ โัชภูจฺมกํ สมฺภูจฺาเปติ ตตฺตราปี อฺุตฺ อณฺณํ
โัชภูจฺมกนฺติ เอวํ จตฺสฺโส วา ปญจ วา ปวตฺติโย อมฺเฏติ ฯ
เอวํ ตาว กมฺมชรูปสฺส นินฺพุทฺตติ ปสฺสิตฺพุพา ฯ

จิตฺตเชสุปี จิตฺตํ จิตฺตสมฺภูจฺานํ จิตฺตปจฺยํ จิตฺตปจฺย-
อาหารสมฺภูจฺานํ จิตฺตปจฺยอฺุตฺตสมฺภูจฺานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตฺพุโป ฯ

ตตฺถ จิตฺตํ นาม เอกฺขนนฺวติ จิตฺตานิ ฯ เตสุ

ทฺวตฺตีส จิตฺตานิ ฌพุพีเส- กฺวนวิสฺติ โสฬส

รฺูปิริยาปถวิญญตฺติ- ชนกาชนกามตา ฯ

กามาวจรโต หิ อฺุจฺ กุสฺลานิ ทฺวาทส อฺุคฺลานิ

วิสุทธิมคเค

มโนธาตวชฺชา ทส กิริยา กุสลกิริยโต เทว อภิญญาจิตฺตานีติ
ทวตฺตีส จิตฺตานี รูปํ อิริยาปถํ วิญญตฺติลฺลจ ชนยฺนฺติ ฯ
วิปากวชฺชานี เสสทสรูปาวจฺรานิ อญฺจ อรูปาวจฺรานิ อญฺจปี
โลกุตฺตรานีติ ฉพฺพิสฺสตี จิตฺตานี รูปํ อิริยาปถลฺลจ ชนยฺนฺติ น
วิญญตฺตีส ฯ กามาวจเร ทส ภวญฺจจิตฺตานี รูปาวจเร ปญฺจ ติสฺโส
มโนธาตฺโย เอกา วิปากาเหตุกมโนวิญญาณธาตฺว โสมนสฺสสทฺทตฺตตี
เอญฺณวิสฺตี จิตฺตานี รูปเมว ชนยฺนฺติ น อิริยาปถํ น วิญญตฺตีส ฯ
เทว ปญฺจวิญญาณานิ สพฺพสฺสทฺตานํ ปฏฺฐิสฺนฺธิจิตฺตํ จีณาสวานํ
จฺจติจิตฺตํ จตฺตารี อารูปวิปากานีติ โสพฺส จิตฺตานี เนว รูปํ
ชนยฺนฺติ น อิริยาปถํ น วิญญตฺตีส ฯ ยานี เจตฺถ รูปํ ชนยฺนฺติ
ตานี นตฺถิ จิตฺกฺขณฺเณ ภงฺกกฺขณฺเณ วา ฯ ตทา หิ จิตฺตํ ทฺพพฺถํ โหติ
อุปฺปาทกฺขณฺเณ ปน พลฺวํ ตสฺมา ตํ ตทา ปฺเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย รูปํ
สมฺมุจฺจาเปตี ฯ จิตฺตสมฺมุจฺจานํ นาม ตโย อรูปิโน ชนฺธา สทฺททฺนวกํ
กายวิญญตฺตีส วิวิญญตฺตีส อากาสธาตฺว ลหฺตฺตา มฺหฺตฺตา กมฺมมฺลฺลตฺตา
อุปฺจโย สนฺตฺตีสตี สตฺตฺรสฺวิธฺรูปญฺจ ฯ จิตฺตปฺจฺจยํ นาม ปฺจฺจนาชฺาตา
จิตฺตเจตฺตีสกา ฐมฺมา ปฺเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺสชาติ* เอวํ วตฺตํ
จตฺตสมฺมุจฺจานรูปํ ฯ จิตฺตปฺจฺจยอาหารสมฺมุจฺจานํ นาม จิตฺตสมฺมุจฺจาน-
รูปสฺส จานปฺปตฺตา โອชา อลฺลํ โອชฺญมฺกํ สมฺมุจฺจาเปตี เอวํ
เทว ติสฺโส ปวตฺตโย ฉมฺเฏตี ฯ จิตฺตปฺจฺจยอุตฺตสมฺมุจฺจานํ นาม
จิตฺตสมฺมุจฺจาโน อุตฺต จานปฺปตฺโต อลฺลํ โອชฺญมฺกํ สมฺมุจฺจาเปตี

๑. อภ. ป. ๔๐/๕ ฯ

มคคามคคณทสสนวิสุทธินิทเทโส

เอวํ เทว ติสฺโส ปวตฺติโย ฆมฺเภตฺติ ฯ เอวํ จิตฺตชรูปสฺส
นิพฺพตฺติ ปสฺสิตฺตพฺพา ฯ

อาหารเชสุปี อหาโร อาหารสมฺภูจฺานํ อาหารปจฺยํ
อาหารปจฺยอาหารสมฺภูจฺานํ อาหารปจฺยอฺตุสมฺภูจฺานนฺติ เอส
วิภาโค เวทิตฺตพฺโพ ฯ

ตตฺถ อหาโร นาม กพฺพิงฺกาโร อหาโร ฯ อาหารสมฺภู-
จฺานํ นาม อฺปาทินฺนํ กมฺมชรูปํ ปจฺยํ ลภิตฺวา ตตฺถ ปตฺติจฺาย
จฺานปฺปตฺตาย โอบาย สมฺภูจฺापิตํ โอบฺภูจฺมกํ อากาสธาตฺ ลหฺตา
มฺหฺตา กมฺมณฺณตฺตา อฺปจฺโย สนนฺตตีติ จุทฺทสฺวิธํ รูปํ ฯ อาหารปจฺยํ
นาม กพฺพิงฺกาโร อหาโร อิมฺสฺส กายสฺส อาหารปจฺยเณ
ปจฺโยติ เอวํ วุตฺตํ จตฺตสมฺภูจฺานรูปํ ฯ อาหารปจฺยอาหารสมฺภูจฺานํ
นาม อาหารสมฺภูจฺานรูปฺเส จฺานปฺปตฺตา โอบา อณฺณํ โอบฺภูจฺมกํ
สมฺภูจฺาเปติ ตตฺตราปี โอบา อณฺณนฺติ เอวํ ทส ทฺวาทสฺวาเร ปวตฺตี
ฆมฺเภตฺติ ฯ เอกทิวสํ ปรีกฺขตฺตาหาโร สตฺตฺตฺตามฺหิ อฺปตฺถมฺเภติ ฯ
ทฺิพฺพา ปน โอบา เอกมาสํ เทวมาสมฺหิ อฺปตฺถมฺเภติ มาตรา
ปรีกฺขตฺตาหาโรปี ทารกสฺส สรีริฺ ฝริตฺวา รูปํ สมฺภูจฺาเปติ ฯ สรีเร
มกฺขิตฺตาหาโรปี รูปํ สมฺภูจฺาเปติ ฯ กมฺมชาหาโร อฺปาทินฺนกาหาโร
นาม ฯ โสปี จฺานปฺปตฺโต รูปํ สมฺภูจฺาเปติ ตตฺตราปี โอบา อณฺณํ
สมฺภูจฺาเปตีติ เอวํ จตฺสฺโส วา ปณฺจ วา ปวตฺติโย ฆมฺเภตฺติ ฯ
อาหารปจฺยอฺตุสมฺภูจฺานํ นาม อาหารสมฺภูจฺานา เตโฆธาตฺ

๑. อภ. ป. ๔๐/๕ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

จानปฺปตฺตา อุตฺตสมฺภูจฺานํ โອชฏฺจมกํ สมฺภูจฺาเปติ ฯ ตตฺรารํ อหาโร
อาหารสมฺภูจฺานํ ชนโก หุตฺวา ปจฺโย โหติ เสสํ นิสฺสยาหาร-
อตุถิ อวิกตฺวเสนาติ ฯ เอวํ อาหารชรฺูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตฺตพฺพา ฯ

อตุเชตฺตปิ อตุ อุตฺตสมฺภูจฺานํ อตุปจฺยํ อตุปจฺยอตุตฺตสมฺภูจฺานํ
อตุปจฺยอาหารสมฺภูจฺานนฺติ เอส วิภาโก เวทิตฺตพฺโพ ฯ

ตตฺถ อตุ นาม จตฺตสมฺภูจฺานา เตโชชฺาตุ ฯ อญฺหอตุ สิตฺตอตุติ
เอวํ ปเนส ทฺพพิโธ โหติ ฯ อุตฺตสมฺภูจฺานํ นาม จตฺตสมฺภูจฺานอ อตุ
อฺปาทินฺนํ ปจฺยํ ลกิตฺวา จานปฺปตฺโต สรีเร รฺูปํ สมฺภูจฺาเปติ ฯ
ตํ สทฺททวํ อากาสชฺาตุ ลหฺุตฺวา มฺหฺุตฺวา กมฺมณฺณตฺวา อฺปจฺโย สนฺตตีติ
ปณฺณรสวิธิ โหติ ฯ อตุปจฺยํ นาม อตุ จตฺตสมฺภูจฺานิกฺรฺูปานํ
ปวตฺติยา จ วินาสสฺส จ ปจฺโย โหติ ฯ อตุปจฺยอตุตฺตสมฺภูจฺานํ
นาม อุตฺตสมฺภูจฺานา เตโชชฺาตุ จานปฺปตฺตา อญฺณํ โອชฏฺจมกํ
สมฺภูจฺาเปติ ตตฺรารํ อตุ อญฺณนฺติ เอวํ ทิฆมฺปิ อทฺธานํ
อนฺปาทินฺนปฺกฺเข จตฺวารํ อุตฺตสมฺภูจฺานํ ปวตฺตติเยว ฯ อตุปจฺย-
อาหารสมฺภูจฺานํ นาม อุตฺตสมฺภูจฺานา จานปฺปตฺตา โອชา อญฺณํ
โອชฏฺจมกํ สมฺภูจฺาเปติ ตตฺรารํ โອชา อญฺณนฺติ เอวํ ทส ทฺวาทส-
วารํ ปวตฺติโย ฆณฺเฑติ ฯ ตตฺรารํ อตุ อุตฺตสมฺภูจฺานานํ ชนโก
หุตฺวา ปจฺโย โหติ เสสํ นิสฺสย อตุถิ อวิกตฺ วเสนาติ ฯ เอวํ
อตุชรฺูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตฺตพฺพา ฯ เอวํ หิ รฺูปสฺส นิพฺพตฺตี
ปสฺสนฺโต กาเลน รฺูปํ สมฺมสฺติ นาม ฯ

ยถา จ รฺูปํ สมฺมสนฺเตน รฺูปสฺส เอวํ อรฺูปํ สมฺมสนฺเตนาปี

มคฺคามคฺคณาทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

อรุปฺสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตฺตพฺพา ฯ สว จ โข เอกาสีตฺติโลกิย-
จิตฺตูปฺปาท วเสเนว ฯ เสยฺยถิํ ฯ อิทํ หิ อรุปี นาม ปุริมภเว
อายุหิต กมฺม วเสน ปฏิสฺนุริยํ ตาว เอกฺจนวิเสตฺติจิตฺตูปฺปาทูปฺปาทํ
นิพฺพตฺตติ ฯ นิพฺพตฺตนาการโ ปนสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิทฺเทเส
วุตฺตเนเนว เวทิตฺตพฺโพ ฯ ตเทว ปฏิสฺนุริยจิตฺตสฺส อนนฺตรจิตฺตโต
ปฏฺจาย ภวํกฺวเสน อายุหปฺริโยसानเ จุตฺติวเสน ฯ ยํ ตตฺถ กามาวจริ
ตํ ฆสฺส ทฺวารเรสุ พลวามมฺมณเ ตทามมฺมณวเสน ฯ ปวตฺเต ปน
อสมฺภินฺนตฺตา จกฺขุสฺส อาปาถคตฺตตา รูปานํ อาโลกสนฺนิสฺสิติ
มนสิการเหตุกํ จกฺขุวิญฺญาณํ นิพฺพตฺตติ สทฺธิ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ ฯ
จกฺขุปฺปสาทสฺส หิ จิตฺติกฺขณเ จิตฺติปฺปตฺตเมว รูปิํ จกฺขุ ฆณฺเฑติ ฯ
ตสฺมี ฆณฺเฑเต ทฺวิกฺขตฺตํ ภวํกํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ ฯ ตโต
ตสฺมีเยว อามมฺมณเ กิริยมโนธาตุ อวชฺชนกิจฺจํ สาชยมานา
อุปฺปชฺชติ ฯ ตทนนฺตรํ ตเทว รูปิํ สมฺปสฺสमानํ กุสลวิปากํ วา
อกุสลวิปากํ วา จกฺขุวิญฺญาณํ ฯ ตโต ตเทว รูปิํ สมฺปฏิจฺจมานา
วิปากมโนธาตุ ฯ ตโต ตเทว รูปิํ สนฺติริยมานา วิปากาเหตุก-
มโนวิญฺญาณธาตุ ฯ ตโต ตเทว รูปิํ ววฏฺฐาปยมานา กิริยาเหตุก-
มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺเปกฺขาสหคตา ฯ ตโต ปรี กามาวจรกุสลา-
กุสลกิริยจิตฺเตสฺส เอกํ วา อุปฺเปกฺขาสหคตาเหตุกจิตฺตํ ปญฺจ สตฺต วา
ชวณานิ ฯ ตโต กามาวจรจิตฺตานํ เอกาทสฺส ตทามมฺมณจิตฺเตสฺส
ชวณานुरुปี ยงฺกิลฺลิจิ ตทามมฺมณนฺติ ฯ เอส นโย เสสทฺวารเรสุปี ฯ
มโนทฺวารเ ปน มหคฺคตจิตฺตานปี อุปฺปชฺชนฺตีติ ฯ เอวํ ฆสฺส ทฺวารเรสุ

วิสุทธิมคเค

อรุปสฺส นิพพตฺติ ปสฺสิตพฺพาฯ เอวํ หิ อรุปสฺส นิพพตฺตี
ปสฺสนฺโต กาลေန อรุปํ สมมสฺติ นาม ฯ

เอวํ กาลေန รุปํ กาลေန อรุปํ สมมสฺติวาปี ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา
อนุกฺกเมน ปฏิปชฺชมาโน เอโก ปญฺญาภาวนํ สมปาเทติ ฯ

อปโร รุปสฺตตฺก อรุปสฺตตฺกวเสน ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา
สงฺขารे สมมสฺติฯ ตตฺถ อาทานนิกฺเขปนโต วโยวฺชตฺตคฺคมาโต
อาหαρมายโต อุดฺดมยโต กมฺมชฺโต จิตฺตสมฺภูจฺจานโต ชฺมมตารูปโตติ
อิมหิ อากาเรหิ อโรเปตฺวา สมมสนฺโต รุปสฺตตฺกวเสน อโรเปตฺวา
สมมสฺติ นาม ฯ เตนาหุ โปราณา

อาทานนิกฺเขปนโต วโยวฺชตฺตคฺคามิโต
อาหαρโต จ อุดฺดโต กมฺมโต จาปี จิตฺตโต
ชฺมมตารูปโต สตฺต วิตุถาเรน วิปสฺสตีติ ฯ

ตตฺถ อาทานนฺติ ปฏิสนฺธิ ฯ นิกฺเขปนนฺติ จฺจติ ฯ อิติ โยคาวจโร
อิมหิ อาทานนิกฺเขเปหิ เอกํ วสฺสสํ ปริจฺฉินฺนิตฺตฺวา สงฺขารेषु
ติลกฺขณํ อโรเปติ ฯ กถํ ฯ เอตฺถนฺตเร สพฺเพ สงฺขารานินฺจจา ฯ
กสฺมาฯ อุปฺปาทวฺยปฺวตฺติโต วิปริณามโต ตาวกาลีโกโต นิจฺจ-
ปฏิกฺเขปโต จ ฯ ยสฺมา ปน อุปฺปนฺนา สงฺขารานิจฺฉี ปาปฺณนฺติ
จิติยํ ชฺราย กิลมฺนฺติ ชฺริ ปตฺวา อวสฺสํ ภิชฺชนฺติ ตสฺมา อภินฺห-
สมฺปตีปฺพนโต ทุกฺขโต* ทุกฺขมโต ทุกฺขวตฺถโต สุขปฏิกฺเขปโต จ
ทุกฺขาฯ ยสฺมา จ อุปฺปนฺนา สงฺขารานิจฺฉี มา ปาปฺณนฺตุ

๑. สี่. ม. นคฺคิ ฯ

มคฺคามคฺคณานทสฺส นวิสุทฺธิ นิตฺเทโส

จฺานปฺปตฺตา มา ชีรฺนตุ ชรปฺปตฺตา มา ภิชฺชนฺตฺติ อิมฺสฺสฺสฺส
จฺานสฺส กสฺสจฺิ วสฺวตฺติภาโว นตฺติ สฺสญฺตฺตา เตเนว วสฺวตฺตนากาเรน
ตสฺมา สฺสญฺโต อสฺสามิกโต อวสฺวตฺติโต อตฺตปฺปฏิกฺเขปโต จ
อนตฺตฺตาติ ฯ

เอวํ อาทานนิกฺเขปนวเสน วสฺสตฺตปฺริจฺฉินฺเนน รฺูเป ติลกฺขณํ
อาโรเปตฺวา ตโต ปฺริ วโยวฺทฺตฺตคฺคโมโต อาโรเปติ ฯ ตตฺถ
วโยวฺทฺตฺตคฺคโม นาม วยวเสน วฺทฺตฺตสฺส วฺทฺตฺติตสฺส รฺูปสฺส
อตฺตงฺคโม ฯ ตสฺส วเสน ติลกฺขณํ อาโรเปตีติ อตฺถโถ ฯ กถํ ฯ
โส ตเมว วสฺสตฺตํ ปจฺมวเยน มชฺฉิมวเยน ปจฺฉิมวเยนาติ ตีหิ
วเยหิ ปฺริจฺฉินฺนฺติ ฯ ตตฺถ อาทิโต เตตฺตีสฺส วสฺसानิ ปจฺมวโย
นาม ตโต จตฺตฺตีสฺส มชฺฉิมวโย นาม ตโต เตตฺตีสฺส ปจฺฉิมวโย
นามาติ ฯ อิติ อิมฺหิ ตีหิ วเยหิ ปฺริจฺฉินฺนฺติจฺวา ปจฺมวเยน
ปวตฺตรูปํ มชฺฉิมวโย อปฺปตฺวา ตตฺถเอว นฺิรฺชฺฉตฺติ ตสฺมา ตํ
อนิจฺจํ ยทฺนิจฺจํ ตํ ทฺกฺขํ ยํ ทฺกฺขํ ตทฺนตฺตา มชฺฉิมวเย
ปวตฺตรูปมฺปิ ปจฺฉิมวโย อปฺปตฺวา ตตฺถเอว นฺิรฺชฺฉตฺติ ตสฺมา ตมฺปิ
อนิจฺจํ ทฺกฺขมฺนตฺตา ปจฺฉิมวเย เตตฺตีสฺส วสฺसानิ ปวตฺตรูปมฺปิ
มรณโต ปฺริ กมฺนสมตฺถํ นาม นตฺติ ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ
ทฺกฺขมฺนตฺตาติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ ฯ

เอวํ ปจฺมวยาทิวเสน วโยวฺทฺตฺตคฺคโมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา
ปฺน มนฺททสฺกํ จิฑฺฑาททสฺกํ วณฺณทสฺกํ พลทสฺกํ ปญฺญาทสฺกํ
หฺานิทสฺกํ ปพฺพการทสฺกํ วงฺกทสฺกํ โมมุททสฺกํ สยฺนทสฺกนฺติ อิมฺสฺส

วิสุทธิมงคล

ทสนัน ทสกานัน วเสน วโยวฑฒตถคมโต ติลกขณ อารโเปติ ฯ

ตตุถ ทสเกสุ ตาว วสุสตชีวิน ปุคฺคตสฺส ปจมานิ ทส
วสุธานี มนุททสํ นาม ฯ ตทา หิ โส มนุโท โหติ จปโล
กุมารโก ฯ ตโต ปราณิ ทส จิฑุฑาทสํ นาม ฯ ตทา หิ โส
จิฑุฑาทพิฬุโล โหติ ฯ ตโต ปราณิ ทส วณฺณทสํ นาม ฯ
ตทา หิสฺส วณฺณายตณํ เวปุลฺลํ ปาปุณฺณาติ ฯ ตโต ปราณิ ทส
พลทสํ นาม ฯ ตทา หิสฺส พลญจ ธาโม จ เวปุลฺลํ ปาปุณฺณาติ ฯ
ตโต ปราณิ ทส ปญฺญาทสํ นาม ฯ ตทา หิสฺส ปญฺญา สุปฺติญฺจิตา
โหติ ฯ ปกคฺคิยา กิร ทุปฺปญฺจสฺสาปี ตสฺมี กาเล อปฺปมตฺตกาปี
ปญฺญา อุปฺปชฺชติเยว ฯ ตโต ปราณิ ทส หานิทสํ นาม ฯ ตทา
หิสฺส จิฑุฑาทิ วณฺณ พล ปญฺญา ปริหายนฺติ ฯ ตโต ปราณิ ทส
ปพฺพการทสํ นาม ฯ ตทา หิสฺส อตฺตกาโว ปุโรโต ปพฺพกาโร
โหติ ฯ ตโต ปราณิ ทส วงฺกทสํ นาม ฯ ตทา หิสฺส
อตฺตกาโว นงฺกตโกฏฺฐิ วิย วงฺโก โหติ ฯ ตโต ปราณิ ทส
โมมฺหทสํ นาม ฯ ตทา หิ โส โมมฺหโห โหติ กตํ กตํ
ปมฺมุสฺสติ ฯ ตโต ปราณิ ทส สยนทสํ นาม ฯ วสุสตีโก หิ
สยนพฺหุโลว โหติ ฯ

ตตุรายํ โยคี เอเตสํ ทสกานัน วเสน วโยวฑฒตถคมโต
ติลกขณ อารโเปตุ อิติ ปฏิสถฺยจิกฺขติ ปจมทสเก ปวตฺตรูปํ ทุคฺคิย-
ทสํ อปฺปตฺวา ตตุเถว นิรุชฺชติ ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา
ตุคฺคิยทสเก ฯเปฯ นวม ทสเก ปวตฺตรูปํ ทสม ทสํ อปฺปตฺวา ตตุเถว

มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

นิริชฺฌติ ทสม ทสเก ปวตฺตรูปํ ปฺนพฺภวํ อปฺปตฺวา อิเชว นิริชฺฌติ
ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทฺกฺขมฺนตฺตาคิ ติลกฺขณํ อาริเปติ ฯ

เอวํ ทส ทสเก วเสน วโยวฺฑฒตฺถกมฺโต ติลกฺขณํ อาริเปตฺวา
ปฺน ตเทว วสฺสสํ ปฺณจปฺณจวสฺสวเสน วิสฺติ โภจฺจาเส กตฺวา
วโยวฺฑฒตฺถกมฺโต ติลกฺขณํ อาริเปติ ฯ กถํ โส หิ อิติ
ปฺฐิสฺสยฺจิกฺขติ ปจฺเม วสฺสปฺณจเก ปวตฺตรูปํ ทฺติยํ วสฺสปฺณจํ
อปฺปตฺวา ตตฺถเอว นิริชฺฌติ ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทฺกฺขมฺนตฺตา ทฺติเย
วสฺสปฺณจเก ปวตฺตรูปํ ตติยํ ๗เป ๗ เอกฺนวิสฺติเม วสฺสปฺณจเก
ปวตฺตรูปํ วิสฺติมํ วสฺสปฺณจํ อปฺปตฺวา ตตฺถเอว นิริชฺฌติ วิสฺติเม
วสฺสปฺณจเก ปวตฺตรูปํ มรณฺโต ปรี กมฺนสมฺมตฺถํ นาม นตฺถิ ตสฺมา
ตมฺปิ อนิจฺจํ ทฺกฺขมฺนตฺตาคิ ฯ

เอวํ วิสฺติโภจฺจาเสวเสน วโยวฺฑฒตฺถกมฺโต ติลกฺขณํ
อาริเปตฺวา ปฺน ปฺณจวิสฺติ โภจฺจาเส กตฺวา จตฺนุนํ จตฺนุนํ วสฺसानํ
วเสน อาริเปติ ฯ ตถา ๗ เตตฺถีส โภจฺจาเส กตฺวา ติณฺณํ ติณฺณํ
วสฺसानํ วเสน ปฺณณาส โภจฺจาเส กตฺวา ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ
วสฺसानํ วเสน สํ โภจฺจาเส กตฺวา เอเกกวสฺสวเสน ๗ ตโต
เอเกก วสฺสํ ตโย โภจฺจาเส กตฺวา วสฺसानเหมนฺตคิมฺเหสุ ตีสฺสุ อุตฺตฺสุ
เอเกก อุตฺตฺ วเสน ตสฺมี วโยวฺฑฒตฺถกมฺรูเป ติลกฺขณํ อาริเปติ ฯ
กถํ ๗ วสฺसानเ จตฺมาลํ ปวตฺตรูปํ เหมนฺตํ อปฺปตฺวา ตตฺถเอว
นิริทฺธิ เหมนฺเต ปวตฺตรูปํ คิมฺหํ อปฺปตฺวา ตตฺถเอว นิริทฺธิ คิมฺเห
๑. ม. ตโต ฯ

วิสุทธิมคเค

ปวตฺตรูปํ ปฺน วสุตานํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุทฺธิํ ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ
ทุกฺขมฺนตฺตาติ ฯ

เอวํ อาริเปตฺวา ปฺน เอกํ วสุตํ น โภจฺจาเส กตฺวา
วสุตานํ เทวมาสีํ ปวตฺตรูปํ สรทํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุทฺธิํ สรเท
ปวตฺตรูปํ เหมนตํ เหมนเต ปวตฺตรูปํ สิริริํ สิริเร ปวตฺตรูปํ
วสุสนตํ วสุสนเต ปวตฺตรูปํ คิมํหํ คิมํहे ปวตฺตรูปํ ปฺน วสุตานํ
อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุทฺธิํ ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ เอวํ
ตสฺมี วโยวฑฺฒตฺถกมฺรูเป ติลกฺขณํ อาริเปติ ฯ

เอวํ อาริเปตฺวา ตโต กภาพฺชฺนหฺวเสน กภาพํ ปวตฺตรูปํ
ชฺณหํ อปฺปตฺวา ชฺณเห ปวตฺตรูปํ กภาพํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุทฺธิํ
ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ ติลกฺขณํ อาริเปติ ฯ ตโต
รตฺตินฺทิววเสน รตฺตีํ ปวตฺตรูปํ ทิวสํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุทฺธิํ
ทิวสํ ปวตฺตรูปมฺปิ รตฺตีํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุทฺธิํ ตสฺมา อนิจฺจํ
ทุกฺขมฺนตฺตาติ ติลกฺขณํ อาริเปติ ฯ ตโต ตเทว รตฺตินฺทิวํ
ปฺนุพฺพณฺหาทิวเสน น โภจฺจาเส กตฺวา ปฺนุพฺพณฺเห ปวตฺตรูปํ มชฺฉณฺหํ
อปฺปตฺวา มชฺฉณฺเห ปวตฺตรูปํ สายณฺหํ สายณฺเห ปวตฺตรูปํ
ปจฺฉิมยามํ ปจฺฉิมยามํ ปวตฺตรูปํ มชฺฉิมยามํ มชฺฉิมยามํ ปวตฺตรูปํ
ปจฺฉิมยามํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุทฺธิํ ปจฺฉิมยามํ ปวตฺตรูปํ ปฺน
ปฺนุพฺพณฺหํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุทฺธิํ ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ
ติลกฺขณํ อาริเปติ ฯ

เอวํ อาริเปตฺวา ปฺน ตสฺมีเยว รฺูเป อภิกฺกมฺปฏิกฺกมฺอาโลกน-

มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทฺธิณิทุเทโส

วิโลกนสมฺมิชฺชนปสฺารณวเสน อภิกฺกเม ปวตฺตรูปํ ปฏิกฺกมํ
 อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ ปฏิกฺกเม ปวตฺตรูปํ อาโลกนํ อาโลกเน
 ปวตฺตรูปํ วิโลกนํ วิโลกเน ปวตฺตรูปํ สมฺมิชฺชนํ สมฺมิชฺชเน
 ปวตฺตรูปํ ปสฺารณํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺข-
 มนตฺตาคิ ติลกฺขณํ อาโรเปติ ฯ ตโต เอกปทวารํ อุทฺตรณอติหรณ-
 วิติหรณโวสฺสชฺชนสนฺนิกฺเขปนสนฺนิรุมฺภนวเสน ฉ โภจฺจาเส กโรติ ฯ
 ตตฺถ อุทฺตรณํ นาม ปาทสฺส ฐมิโต อุกฺกิปนํ ฯ อติหรณํ นาม ปฺรโต
 หรณํ ฯ วิติหรณํ นาม ขาณฺุ กณฺุฏกทิมฺฆาติอาทิสฺสุ กิณฺุจิทฺเว ทิสฺวา
 อิตฺโต จิตฺโต จ ปาทสฺสจฺารณํ ฯ โวสฺสชฺชนํ นาม ปาทสฺส เหมจฺจา
 โอโรปนํ ฯ สนฺนิกฺเขปนํ นาม ปจฺวิตเต จปนํ ฯ สนฺนิรุมฺภนํ นาม ปฺน
 ปาทุทฺตรณกาเล ปาทสฺส ปจฺเวีย สทฺธิ อภินิปปิพนํ ฯ ตตฺถ อุทฺตรณ
 ปจฺวีธาตุ อาโปธาตุติ เทว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา อิตฺธา
 เทว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย ฯ ตถา อติหรณวิติหรณेषฺสุ ฯ
 โวสฺสชฺชนเ เตชฺธาตุ วาโยธาตุติ เทว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา
 อิตฺธา เทว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย ฯ ตถา สนฺนิกฺเขปน สนฺนิรุมฺภเนषฺสุ ฯ
 เอวํ ฉ โภจฺจาเส กตฺวา เตสํ วเสน ตสฺมี วโยจฺจตฺตคฺคมฺรูเป
 ติลกฺขณํ อาโรเปติ ฯ กถํ ฯ โส อิติ ปฺฐิสฺสยฺกฺขติ ยา จ อุทฺตรณ
 ปวตฺตา ธาตุโย ยานิ จ ตฺทูปาทายรูปานิ สพฺเพ เต ชมฺมา
 อติหรณํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌนฺติ ตสฺมา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา
 ตถา อติหรณ ปวตฺตา วิติหรณํ วิติหรณ ปวตฺตา โวสฺสชฺชนํ
 โวสฺสชฺชน ปวตฺตา สนฺนิกฺเขปนํ สนฺนิกฺเขปน ปวตฺตา สนฺนิรุมฺภนํ

วิสุทธิมคเค

อปรุตวา เอตเถว นิรุชฌนติ อิติ ตตถ ตตถ อปรุพนา อิตริ
อิตริ โกฎจาส อปรุตวา ตตถ ตตเถว ปพพพพ สนุชิสนุช
โอธิโอธิ หุตวา ตตตทปาเถ ปกขิตตติลา วิย ตถตถายนุตาสงขารา
ภิชชุนติ ตตมา อนิจจา อนิจจตตทา ทุกขา ทุกขตตทา อนตตติ ฯ

ตสเสว ปพพพพคเต สงขารเ วิปสสโต รุปสมมสนัน สุขุม
โหติ ฯ สุขุมตเต จ ปนสส อิท โอปรุม ฯ เอโก กิร ทารุ-
ติณุกาทีสุ กตปริจโย อทิกุชปพพทีโป ปจจนตวาสิโก นครมคมม
อนตราปณ ชลมานัน ปทีปี ทิสวา เอกัน ปุริส ปุจนิ อมโก
กินุนาเมต เอว มนาปนติ ฯ ตเมนน โส อาห กิเมตถ มนาปี ปทีโป
นามเส เตลกขเยน วฏฏิกขเยน จ คตมคโคปีสส น ปณณายิสสตีติ ฯ
ตมณโธ เอวมาห อิท โอพาริก อิมิสสา หิ วฏฏิกขา อนุปพเพน
ทขุหมานาย ตติยภาเค ตติยภาเค ชาลา อิตริตริ ปเทส อปรุตวาว
นิรุชฌิสสตีติ ฯ ตมณโธ เอวมาห อิทมปี โอพาริก อิมิสสา
หิ องคตงคตนตเร อทตงคตตงคตนตเร ตนตุมหิ ตนตุมหิ อัสุมหิ
อัสุมหิ ชาลา อิตริตริ อัสุ อปรุตวาว นิรุชฌิสสตีติ อัสุ ปน
มณจิตวาน สกกา ชาล ปณณายิตตติ ฯ

ตตถ เตลกขเยน วฏฏิกขเยน จ ปทีปสส คตมคโคปี
น ปณณายิสสตีติ ปุริสสส ฌาณ วิย โยคิโน อาทานนิกขปนโต
วสสเสน ปริจจินนรูป ติลกขณาโรปน วฏฏิกขา ตติยภาเค ตติย-
ภาเค ชาลา อิตริตริ ปเทส อปรุตวาว นิรุชฌิสสตีติ ปุริสสส ฌาณ

๑. ม. นตฺถิ ฯ

มคฺคามคฺคณาทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

วีย โยคิโน วสฺสตสฺส ตตฺยตตฺยโกฏฺฐาตปฺริจฺฉินฺเน วโยวฺทตฺตคฺค-
มฺรูปตฺลขณารูปนํ อํกุลฺลํกุลฺนตฺเร ชาลา อิตฺริตฺริ อปฺปตฺวาว
นิริชฺฉิตฺตํ ปฺริสฺสฺส ฅาณํ วีย โยคิโน ทสฺวสฺสปญฺจวสฺส
จตฺวสฺสตีวสฺสทฺวิวสฺสเอกวสฺสปฺริจฺฉินฺเน รฺูปํ ตฺลขณารูปนํ
อํทฺตมํกุลฺลํทฺตมํกุลฺนตฺเร ชาลา อิตฺริตฺริ อปฺปตฺวาว นิริชฺฉิตฺตํ
ปฺริสฺสฺส ฅาณํ วีย โยคิโน เอกํอฺตุวเสน เอกํ วสฺสํ ตฺริชา ฉชา จ
วิกฺขิตฺวา จตฺมาสทฺวิมาสปฺริจฺฉินฺเน รฺูปํ ตฺลขณารูปนํ ตนฺตุมฺหิ
ตฺนตฺมฺหิ ชาลา อิตฺริตฺริ อปฺปตฺวาว นิริชฺฉิตฺตํ ปฺริสฺสฺส ฅาณํ
วีย โยคิโน กาทฺพชฺฉนฺหวเสน รตฺตฺนิตฺทิว วเสน จ เอกํ รตฺตฺนิตฺทิว ฉ
โกฏฺฐาเส กตฺวา ปุํพฺพณฺหาทิวเสน จ ปฺริจฺฉินฺเน รฺูปํ ตฺลขณารูปนํ
อํสุมฺหิ อํสุมฺหิ ชาลา อิตฺริตฺริ อปฺปตฺวาว นิริชฺฉิตฺตํ ปฺริสฺสฺส
ฅาณํ วีย โยคิโน อภิกฺกมาทิวเสน เจว อฺทฺทฺรณาทิสฺส จ
เอกํโกฏฺฐาสวเสน ปฺริจฺฉินฺเน รฺูปํ ตฺลขณารูปนฺนฺติ ฯ

โส เอวํ นานากาเรหิ วโยวฺทตฺตคฺคมฺรูปํ ตฺลขณํ
อาโรเปตฺวา ปฺนํ ตเทว รฺูปํ วิสฺสงฺขริตฺวา อาหารมฺยาทิวเสน จตฺตาโร
โกฏฺฐาเส กตฺวา เอกํโกฏฺฐาเส ตฺลขณํ อาโรเปติ ฯ ตตฺรตฺส
อาหารมฺยรฺูปํ ฉาตฺสฺหิตฺวเสน ปากฺกํ โหติ ฯ ฉาตฺกาเล สมนฺภูจฺติรฺูปํ
หิ ชตฺตํ โหติ กิลนฺตํ ฅามขานฺนุโก วีย อํงการปฺจฺฉิยํ นิลินฺกาโก
วีย จ ทฺพพฺพณฺณํ ทฺสฺสณฺจิตฺตํ ฯ สฺหิตฺกาเล สมนฺภูจฺติํ ชาตํ ปิณฺตํ มฺท
ลินฺนิตฺทํ ผสฺสวณฺตํ โหติ ฯ โส ตํ ปฺริคฺคเหตฺวา ฉาตฺกาเล
ปวตฺตรฺูปํ สฺหิตฺกาลี อปฺปตฺวาว เอตฺถเอว นิริชฺฉตฺติ สฺหิตฺกาเล

๑. ฅตฺตฺนตฺปิ ทิสฺสตี ฉาตฺชฺฉตฺตฺติอาทิสฺส วีย ฯ

วิสุทธิมคฺเค

สมุจฺจิตมฺปิ ฉาตกาถํ อปฺปตฺวา เอตฺถเว นิรุชฺชติ ตสฺมา ตมฺปิ
อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อารोเปติ ฯ

อุตฺตมฺยํ สีตฺตณฺหฺวเสน ปากฺกั โหติ ฯ อุณฺหฺกาเถ สมุจฺจิตฺรูปํ หิ
ชฺชตฺตํ โหติ กิลนฺตํ ทฺพพฺพณฺณํ ฯ สีตฺตอุตฺตนา สมุจฺจิตฺรูปํ ชฺชตฺตํ ปิณฺditํ
สิณฺนิทฺธํ โหติ ฯ โส ตํ ปรีคฺคเหตฺวา อุณฺหฺกาเถ ปวตฺตฺรูปํ สีตกาถํ
อปฺปตฺวา เอตฺถเว นิรุชฺชติ สีตกาเถ ปวตฺตฺรูปํ อุณฺหฺกาถํ
อปฺปตฺวา เอตฺถเว นิรุชฺชติ ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ
เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อารोเปติ ฯ

กมฺมชฺชํ อายตฺนทฺวารวเสน ปากฺกั โหติ ฯ จกฺขุทฺวารสฺมี หิ
จกฺขุกายภาวทสฺสวเสน ตีส กมฺมชฺชรูปานิ อุปตฺถมฺภกานิ ปน เตสํ
อุตฺตจิตฺตาทารสมุจฺจานานิ จตฺตวิสตีติ จตฺตปฺณณาส โหณฺติ ฯ ตถา
โส ตถา ฌาน ชิวฺหาทฺวารสฺสุ ฯ กายทฺวารเ กายภาวทสฺสวเสน เจว
อุตฺตสมุจฺจานาทิวเสน จ จตฺตจตฺตาลีส ฯ มโนทฺวารเ หทฺยวตฺตฺกาย-
ภาวทสฺสวเสน เจว อุตฺตสมุจฺจานาทิวเสน จ จตฺตปฺณณาสเมว ฯ
โส สทฺพมฺปิ ตํ รูปํ ปรีคฺคเหตฺวา จกฺขุทฺวารเ ปวตฺตฺรูปํ โส ตทฺวาริ
อปฺปตฺวา เอตฺถเว นิรุชฺชติ โส ตทฺวารเ ปวตฺตฺรูปํ ฌานทฺวาริ
ฌานทฺวารเ ปวตฺตฺรูปํ ชิวฺหาทฺวาริ ชิวฺหาทฺวารเ ปวตฺตฺรูปํ กายทฺวาริ
กายทฺวารเ ปวตฺตฺรูปํ มโนทฺวาริ อปฺปตฺวา เอตฺถเว นิรุชฺชติ ตสฺมา
ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อารोเปติ ฯ

จิตฺตสมุจฺจานํ รูปํ โสมนสฺสิตฺตโหมนสฺสิตฺตวเสน ปากฺกั โหติ ฯ
โสมนสฺสิตฺตกาเถ อุปฺปนฺนํ หิ รูปํ สินฺนิทฺธํ มฺหุ ปิณฺditํ ผสฺสวณฺตํ โหติ ฯ

มคคามคคณทสสนวิสุมุทินิทเทโส

โหมนสฺสิตกาลเอ อุปปนฺนํ ชตฺตํ กิลนฺตํ ทพฺพณฺณํ โหติ ฯ โส ตํ
ปรัคฺคเหตฺวา โสมนสฺสิตกาลเอ ปวตฺตรูปํ โหมนสฺสิตกาลํ อปฺปตฺวา
เอตฺถเว นิรุชฺชติ โหมนสฺสิตกาลเอ ปวตฺตรูปํ โสมนสฺสิตกาลํ
อปฺปตฺวา เอตฺถเว นิรุชฺชติ ตสฺมา ตมปี อนิจฺจํ ทฺกขมฺนตฺตาติ
เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อารโเปติ ฯ ตสฺเสวํ จิตฺตสมฺภูจฺจํ รูปํ
ปรัคฺคเหตฺวา ตตฺถ ติลกฺขณํ อารโทยโต อยมตฺโถ ปากโฏ โหติ

ชีวิทํ อตฺตภาโว จ สุขทฺกฺขาจ เกวลา
เอกจิตฺตสมายุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ขโณ
จุลลาตีตีสหสฺसानิ กปฺปี ติญฺจนฺติ เย มรฺ
น เควว เตปี ติญฺจนฺติ ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สโมหิตา
เย นิรุทฺธา มรฺนตฺสฺส ติญฺจมานสฺส วา อิท
สพฺเพว สทิสฺสา ขนฺธา คตา อปฺปฏิสฺสนฺธิกา
อนนฺตฺราจ เย ภคฺคา เยจ ภคฺคา อนาคเต
ตทนฺตฺรา นิรุทฺธานํ เวสมํ นตฺถิ ลกฺขณเ
อนิพฺพตฺเตน น ชาโต ปจฺจุปปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตภงฺกามโต โลโก ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยา
อนิธานคตา ภคฺคา ปุญฺโซ นตฺถิ อนาคเต
นิพฺพตฺตา เยปี ติญฺจนฺติ อารกฺเค สาสฺปุปฺมา
นิพฺพตฺตานญจ ฐมฺมานํ ภงฺโก เนสํ ปฺรกฺขโต
ปโลกฐมฺมา ติญฺจนฺติ โปราณเหหิ อมิสฺสิตา
อทสฺสนโต อายนฺติ ภคฺคา คจฺจนฺตฺยทสฺสนํ
วิชฺขุปปาโทว อากาเส อุปปชฺชนฺติ วยนฺติ จาติ* ฯ

๑. พุ. มหา. ๒๕/๔๘,๑๔๑.

วิสุทธิมคฺเค

เอวํ ออาหารมยาทีสุ ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา ปฺน ฌมฺมตารุเป
ติลกฺขณํ อโรเปติ ฯ ฌมฺมตารุเป นาม พหิทฺธา อนินฺทฺริยพฺพชฺช อย-
โลหติปฺปัสสฺสวณฺณรชตฺมตฺตามณฺเวยฺยพฺริยสงฺขสฺสิตาปฺวาพโลหิตฺงฺค-
มสฺสารคฺคฺล- ภูมิปาสาณปฺพพตฺติณฺรฺกฺขลตาทิเกทํ วิวญฺญกฺปฺปโต
ปฺญฺจาย อฺปฺปชฺชนกรูเป ฯ ตทสฺส อโสภณฺกรฺราทิวเสน ปากฺกฺมฺ โหติ ฯ
อโสภณฺกรฺริ หิ อาทิโตว ตนฺนรตฺตํ โหติ ตโต ทฺวิหตฺตีหฺจเยน
ฉนฺนรตฺตํ ปฺน ทฺวิหตฺตีหฺจเยน มนฺนรตฺตํ ตโต ตฺรณฺปฺลลววณฺณํ
ตโต ปฺริณตฺปฺลลววณฺณํ ตโต หฺริตฺปณฺณวณฺณํ ตโต นีล-
ปณฺณวณฺณํ ตโต นีลปณฺณวณฺณกฺกาลโต ปฺญฺจาย สภากรูปฺสนฺนตฺตี
อนฺุปฺปพฺนฺชาปฺยมาณํ สํวจฺจรมตฺเตน ปณฺฑปฺลาลํ หฺตฺวา วณฺญโต
ฉิขฺชิตฺวา ปตฺติ ฯ โส ตํ ปฺริคฺคเหตฺวา ตนฺนรตฺตกาเล ปวตฺตฺรูเป
ฉนฺนรตฺตกํ อปฺปตฺวา นฺิรฺชฺชตฺติ ฉนฺนรตฺตกาเลปวตฺตฺรูเปมฺนฺนรตฺตกํ
มฺนฺนรตฺตกาเล ปวตฺตฺรูเป ตฺรณฺปฺลลววณฺณกํ ตฺรณฺปฺลลววณฺณ-
กฺกาลे ปวตฺตํ ปฺริณตฺปฺลลววณฺณกํ ปฺริณตฺปฺลลววณฺณกาเล
ปวตฺตํ หฺริตฺปณฺณวณฺณกํ หฺริตฺปณฺณวณฺณกาเล ปวตฺตํ
นีลปณฺณวณฺณกํ นีลปณฺณวณฺณกาเล ปวตฺตํ ปณฺฑปฺลาลกํ
ปณฺฑปฺลาลกาเล ปวตฺตํ วณฺญโต ฉิขฺชิตฺวา ปตฺนกํ อปฺปตฺวา
นฺิรฺชฺชตฺติ ตสฺมา ตํ อนฺิจฺจํ ทฺกฺขมฺนตฺตาทิ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ
อโรเปตฺวา อิมินา นเยน สพฺพมฺปี ฌมฺมตารุเป สมฺมสฺติ ฯ เอวํ
ตาว รฺูปสฺตตฺตวเสน ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา สงฺขารे สมฺมสฺติ ฯ

มคฺคามคฺคณาณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

ยํ ปน วุตฺตํ อรูปสฺสคฺตทวเสนาติ ตตฺถ อยํ มาติกา กลาปโต
ยมกโต ขณิกโต ปฏิปาทโต ทิฏฺฐิจุคฺคฆาณโต มานสมุคฺคฆาณโต
นิกนฺติปริยาทานโตติ ฯ

ตตฺถ กลาปโตติ ฯ ผสฺสปลฺลจฺมกา ฐมฺมา ฯ กถํ กลาปโต
สมฺมสตีติ ฯ อิธ ภิกฺขุ อิติ ปฏิสฺสยจิกฺขติ เย อิม เกสา อนิจฺจา
ทุกฺขา อนตฺตาติ สมฺมสเน อุปฺปนฺนา ผสฺสปลฺลจฺมกา ฐมฺมา เย
จ โลมา ฯเปฯ มตฺถลฺลจํ อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ สมฺมสเน อุปฺปนฺนา
ผสฺสปลฺลจฺมกา ฐมฺมา สพฺเพ เต อิตฺริตฺริ อปฺปตฺวา ปพฺพปพฺพิ
โอธิโอธิ หุตฺวา ตตฺถกปาเล ปกฺขิตฺตติลา วิย ตฺถตฺถายนฺตา วินฺนฺจา
ตสฺมา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตาติ ฯ อยํ ตาว วิสุทธิกถายํ นโย ฯ
อริยวํสกถายํ ปน เหฏฺฐา รูปสฺสคฺตเก สตฺตสฺ จาเนสฺ รูปํ อนิจฺจํ
ทุกฺขมฺนตฺตาติ ปวตฺตจิตฺตํ อปฺเรน จิตฺเตน อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ
สมฺมสนฺโต กลาปโต สมฺมสตีติ วุตฺตํ ฯ ตํ ยุตฺตตฺริ ฯ ตสฺมา
เสสานิปี เตเนว นเยน วิภิชิตฺตํ ฯ

ยมกโตติ ฯ อิธ ภิกฺขุ อาทานนิกฺเขปรูปํ อนิจฺจํ ทุกฺขม-
นตฺตาติ สมฺมสตีติว ตมฺปิ จิตฺตํ อปฺเรน จิตฺเตน อนิจฺจํ ทุกฺขม-
นตฺตาติ สมฺมสตีติ ฯ วโยวฺจฺจตฺถกมฺรูปํ อาหารมยํ อุดฺมยํ กมฺมชํ
จิตฺตสมฺภูจฺจํ ฐมฺมตารูปํ อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ สมฺมสตีติว ตมฺปิ
จิตฺตํ อปฺเรน จิตฺเตน อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาติ สมฺมสตีติ ฯ เอวํ
ยมกโต สมฺมสตีติ นาม ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ขณิกโศติ ฯ อธิ ภิกฺขุ อาทานนิกฺเขปรูปี อนิจฺจํ ทุกฺขม-
นตฺตาทิ สมนฺสตีวาทิ ตํ ปจฺมจิตฺตํ ทฺติยจิตฺเตน ทฺติยํ ตฺติเยน
ตฺติยํ จตฺตเถน จตฺตํ ปญฺจเมเนน เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขม-
นตฺตาทิ สมนฺสตี ฯ วโยจฺจทฺตคฺคมฺรูปํ ออาหารมฺยํ อุตฺมมฺยํ กมฺมจฺจ
จิตฺตสมฺภูจฺจํ ฐมฺมตารูปี อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาทิ สมนฺสตีวาทิ ตํ
ปจฺมจิตฺตํ ทฺติยจิตฺเตน ทฺติยํ ตฺติเยน ตฺติยํ จตฺตเถน จตฺตํ
ปญฺจเมเนน เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาทิ สมนฺสตี ฯ เอว
รูปปริกฺกหกจิตฺตโต* ปฏฺจาย จตฺตาริ จตฺตาริ จิตฺตานิ สมนฺสนฺโต
ขณิกโศ สมนฺสตี นาม ฯ

ปฏฺิปาฏฺิโศติ ฯ อาทานนิกฺเขปรูปี อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาทิ
สมนฺสตีวาทิ ตํ ปจฺมจิตฺตํ ทฺติยจิตฺเตน ทฺติยํ ตฺติเยน ตฺติยํ
จตฺตเถน ฯเปฯ ทสมฺ อเอกาทสมเนน เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาทิ
สมนฺสตี ฯ วโยจฺจทฺตคฺคมฺรูปํ ออาหารมฺยํ อุตฺมมฺยํ กมฺมจฺจ จิตฺต-
สมฺภูจฺจํ ฐมฺมตารูปี อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาทิ สมนฺสตีวาทิ ตํ
ปจฺมจิตฺตํ ทฺติยจิตฺเตน ทฺติยํ ตฺติเยน ฯเปฯ ทสมฺ อเอกาทสมเนน
เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาทิ ฯ เอว วิปฺสฺสนาปฏฺิปาฏฺิยา สกฺลมฺปิ
ทิวสภากํ สมนฺสตีวาทิ วฏฺฺญเยย ฯ ยาว ทสมฺจิตฺตสมฺมสนา ปน
รูปกมฺมภูจฺจามฺปิ อรูปกมฺมภูจฺจามฺปิ ปคฺคณ โหติ ฯ ตสฺมา ทสมฺเยว
จเปตพฺพนฺติ วุตฺติ ฯ เอว สมนฺสนฺโต ปฏฺิปาฏฺิโศ สมนฺสตี นาม ฯ

ทิกฺขุจฺจกฺขมาฏฺฺนโต มานสมฺกฺขมาฏฺฺนโต นิกฺกนฺติปริยาทานโศติ อิมฺสุ

๑. ม. รูปปริกฺกหโต ฯ

มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทธินิทเทโส

ตีสุ วิสุ สมมสนนโย นาม นตฺติ ฯ ยมฺปนตฺตํ เหฏฺฐา รูปี อธิ จ
อรูปี ปริคฺคหิตฺตํ ตํ ปสฺสนโต รูปรูปีโต อุทฺธิ อณฺณํ สตฺตํ นาม
น ปสฺสตี ฯ สตฺตสฺส อทสฺสนโต ปญฺจาย สตฺตสณฺณา อุคฺฆาภูติตา
โหตี ฯ สตฺตสณฺณํ อุคฺฆาภูติจิตฺเตน สงฺขารे ปริคฺคณฺโหโต
ทิฏฺฐิ นุปรฺชชติ ฯ ทิฏฺฐิยา อนุปรฺชชมานาย ทิฏฺฐิ อุคฺฆาภูติตา
นาม โหตี ฯ ทิฏฺฐิอุคฺฆาภูติจิตฺเตน สงฺขารे ปริคฺคณฺโหโต มาโน
नुปรฺชชติ ฯ มานे อนุปรฺชชนฺเต มาโน สมฺคฺฆาภูโต นาม โหตี ฯ
มานสมฺคฺฆาภูติจิตฺเตน สงฺขารे ปริคฺคณฺโหโต ตณฺหา นุปรฺชชติ ฯ
ตณฺหาเย อนุปรฺชชนฺติยา นิกฺกนฺติ ปริยาทิณฺณา นาม โหตีติ ฯ อิํ
ดาว วิสุทธิกถายํ วุตฺตํ ฯ อริยวํสกถายํ ปน ทิฏฺฐิอุคฺฆาภูโต
มานสมฺคฺฆาภูโต นิกฺกนฺติปริยาทานโตติ มาติกํ จเปตฺวา อโย นโย
ทสฺสีโต อหํ วิปสฺสามิ มม วิปสฺสนาติ คณฺโหโต หิ ทิฏฺฐิ-
อุคฺฆาภูนํ นาม น โหตี สงฺขาราว สงฺขารे วิปสฺสนตี สมฺมสนตี
ววฏฺฐเปนฺติ ปริคฺคณฺหนตี ปริจฺฉินฺนทฺนตีติ คณฺโหโต ปน ทิฏฺฐิ-
อุคฺฆาภูนํ นาม โหตี สุฏฺฐุ วิปสฺสามิ มนํปี วิปสฺสามีติ คณฺโหโต
มานสมฺคฺฆาภู นาม น โหตี สงฺขาราว สงฺขารे วิปสฺสนตี
สมฺมสนตี ววฏฺฐเปนฺติ ปริคฺคณฺหนตี ปริจฺฉินฺนทฺนตีติ คณฺโหโต
ปน มานสมฺคฺฆาภู นาม โหตี วิปสฺสิตฺตํ สกฺโกมิตฺติ วิปสฺสนํ
อสฺสาเทนตสฺส นิกฺกนฺติปริยาทานํ นาม น โหตี สงฺขาราว สงฺขารे
วิปสฺสนตี สมฺมสนตี ววฏฺฐเปนฺติ ปริคฺคณฺหนตี ปริจฺฉินฺนทฺนตีติ
คณฺโหโต ปน นิกฺกนฺติปริยาทานํ นาม โหตี สเจ สงฺขารอตุตา ภเวยฺย

วิสุทติมคฺเค

อตุตาคิ คเหตุ วุญญะยฺย อนุตตาว ปน อตุตาคิ คหิตา ตสฺมา
เต อวสวตฺตนญฺเณ อนุตตา หุตฺวา อภาวญฺเณ อนิจฺจาอุปฺปาท-
วยปฏิปฺพนญฺเณ ทุกฺขาติ ปสฺสโต ทิฏฺฐิอุคฺคมาญฺณํ นาม โหติ สเจ
สงฺขารา นิจฺจา ภาเวยฺย นิจฺจาติ คเหตุ วุญญะยฺย อนิจฺจาว ปน
นิจฺจาติ คหิตา ตสฺมา เต หุตฺวา อภาวญฺเณ อนิจฺจาอุปฺปาท-
วยปฏิปฺพนญฺเณ ทุกฺขา อวสวตฺตนญฺเณ อนุตตาคิ ปสฺสโต
มานสมฺมุคฺคาญฺเณ นาม โหติ สเจ สงฺขารา สุขา ภาเวยฺย สุขาคิ
คเหตุ วุญญะยฺย ทุกฺขาว ปน สุขาคิ คหิตา ตสฺมา เต
อุปฺปาทวยปฏิปฺพนญฺเณ ทุกฺขา หุตฺวา อภาวญฺเณ อนิจฺจา
อวสวตฺตนญฺเณ อนุตตาคิ ปสฺสโต นิกฺกนฺติปริยาทานํ นาม โหติ
เอวํ สงฺขारे อนุตฺตโต ปสฺสนนฺตสฺส ทิฏฺฐิอุคฺคมาญฺณํ นาม โหติ
อนิจฺจโต ปสฺสนนฺตสฺส มานสมฺมุคฺคาญฺณํ นาม โหติ ทุกฺขโต
ปสฺสนนฺตสฺส นิกฺกนฺติปริยาทานํ นาม โหติ อิติ อัย วิปสฺสนา
อตุตโน อตุตโน จานเนยว ติฏฺฐิตีติ ฯ เอวํ อรูปสตุตฺตกฺวเสน
ติลกฺขณํ อารोเปตฺวา สงฺขारे สมฺมุสฺติ ฯ เอตฺตาวตา ปนสฺส
รูปกมฺมุจฺจานมฺปิ อรูปกมฺมุจฺจานมฺปิ ปคฺคณํ โหติ ฯ

โส เอวํ ปคฺคณรูปารูปกมฺมุจฺจานโน ยา อุปฺริภงฺกานุปสฺสนโต
ปญฺจาย ปหานปริณฺยวเวเสน สพฺพการโต ปตฺตพฺพา อญฺจารส
มหาวิปสฺสนา ตาสํ อิเชว ตาว เอกเทสํ ปฏิวิชฺฌนฺโต ตปฺปฏิ-
ปกฺขมฺเม ปชฺหติ ฯ อญฺจารส มหาวิปสฺสนา นาม อนิจฺจานุ-
ปสฺสนาทิกา ปญฺญา ฯ ยาสฺ อนิจฺจานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นิจฺจสณฺณํ

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

ปชหติ ทุกฺขานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต สุขสฺสณฺํ ปชหติ อนตฺตานุปฺสฺสนํ
ภาเวนฺโต อตฺตสฺสณฺํ ปชหติ นิพฺพิทานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต นนฺทึ
ปชหติ วิราคานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต ราคํ ปชหติ นิโรชานุปฺสฺสนํ
ภาเวนฺโต สมุทฺถํ ปชหติ ปฏฺนิสฺสคฺคานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต อาทานํ
ปชหติ ขยานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต จมนสฺสณฺํ ปชหติ วยานุปฺสฺสนํ
ภาเวนฺโต आयุหนํ ปชหติ วิปริณามานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต ชฺวสฺสณฺํ
ปชหติ อนิมิตฺตานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต นิमितฺตํ ปชหติ อปฺปณฺ्हิตานุ-
ปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต ปณฺ्हี ปชหติ สฺสณฺฺตานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต
อภินิเวสํ ปชหติ อธิปฺปญฺจวาทมฺมวิปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต สาราทานาภิ-
นิเวสํ ปชหติ ยถาภูตญาณทสฺสนํ ภาเวนฺโต สมฺโมหาภินิเวสํ ปชหติ
อาทินวานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต อาลยาภินิเวสํ ปชหติ ปฏฺิสงฺขานุปฺสฺสนํ
ภาเวนฺโต อปฺปฏฺิสงฺขํ ปชหติ วิวญฺญานุปฺสฺสนํ ภาเวนฺโต สํโยคาภิ-
นิเวสํ ปชหติ ตาสู ยสฺมา อิมินา อนิจฺจาติลกฺขณตฺตยวเสน
สงฺขารา ทิฏฺฐา ตสฺมา อนิจฺจาตูกฺขาอนตฺตานุปฺสฺสนา ปฏฺิวិทฺธา
โหนฺติ ฯ ยสฺมา จ ยา จ อนิจฺจานุปฺสฺสนา ยา จ อนิมิตฺตานุ-
ปฺสฺสนา อิเม ฐมฺมา เอกตฺถา พุยฺยชนเมว นานํ ตถา ยา
จ ทุกฺขานุปฺสฺสนา ยา จ อปฺปณฺ्हิตานุปฺสฺสนา อิเม ฐมฺมา
เอกตฺถา พุยฺยชนเมว นานํ ยา จ อนตฺตานุปฺสฺสนา ยา จ
สฺสณฺฺตานุปฺสฺสนา อิเม ฐมฺมา เอกตฺถา พุยฺยชนเมว นานนฺติ
วุตฺตํ ตสฺมา ตาปี ปฏฺิวิทฺธา โหนฺติ ฯ อธิปฺปญฺจวาทมฺมวิปฺสฺสนา
ปน สพุพฺพาปี วิปฺสฺสนา ยถาภูตญาณทสฺสนํ กงฺขาวิตฺตรณวิสุทธิยาเอว

วิสุทธิมคเค

สงคหิตํ อิติ อิทมปิ ทวยํ ปฏิวิทฺธเมว โหติ ฯ เสเสสุ วิปัสสนา-
ณาณสุ กิณฺจิ ปฏิวิทฺธํ กิณฺจิ อปฺปฏิวิทฺธํ เตสํ วิภาคํ ปฺรโต
อวิกฺริสฺสาม ฯ ยเทว หิ ปฏิวิทฺธํ ตํ สนฺชาย อิทํ วุตฺตํ เอวํ
ปคฺคณฺรูปารูปกมฺมฏฺฐาโน ยา จ อฺปริภงฺกานุปัสสนา ตโต ปฏฺฐาย
ปฺหानปริณฺญาเวสน สพฺพทาการโต ปตฺตพฺพวา อฏฺฐารส มหาวิปัสสนา
ตาสํ อีเชว ตาว เอกเทสํ ปฏิวิทฺธนฺโต ตปฺปฏิปกฺขมฺเม ปชฺหตีติ ฯ

โส เอวํ อนิจฺจานุปัสสนาธิปฺปฏิปกฺขานํ นิจฺจสฺสณฺวาทีนํ ปฺหานน
วิสุทฺธวาโน สมฺมสนฺนาณสฺส ปาริ คนฺตุวา ยํ ตํ สมฺมสน-
นาณานนฺตรํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ฌมฺมานํ วิปริณามานุปัสสนเ ปญฺญา
อฺทฺยพฺพยานุปัสสนเ ฌาณฺนฺติ อฺทฺยพฺพยานุปัสสนํ วุตฺตํ ตสฺส
อธิคฺมาย โยคํ อารภฺติ อารภฺมาโน จ สงฺเขปโต ตาว อารภฺติ ฯ
ตฺตรายํ ปาลิ กถํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ฌมฺมานํ วิปริณามานุปัสสนเ
ปญฺญา อฺทฺยพฺพยานุปัสสนเ ฌาณํ ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนํ ตสฺส
นิพฺพตฺติลกฺขณํ อฺทฺโย วิปริณามลกฺขณํ วโย อนุปัสสนา ฌาณํ
ชาตา เวทนา สฺสณฺวา สงฺขารา วิญฺญาณํ ชาตํ จกฺขุ ฯเปฯ
ชาโต ภโว ปจฺจุปฺปนฺโน ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ อฺทฺโย วิปริณาม-
ลกฺขณํ วโย อนุปัสสนา ฌาณฺนฺติ ฯ โส อิมินา ปาลินฺเยน
ชาตสฺส นามรูปสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ ชาตี อฺปฺปาทํ อภินวาการิ
อฺทฺโยติ วิปริณามลกฺขณํ ขยํ ภงฺกํ วโยติ สมฺนุปัสสตี ฯ

โส เอวํ ปชานาติ อิมสฺส นามรูปสฺส อฺปฺปตฺติโต ปุพฺเพ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๓๘ ฯ

มคฺคามคฺคณณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

อนุปลนฺนสฺส ราสี วา นิจโย วา นตฺถิ อุปฺปชฺชมานสฺสาปี ราสีโต
วา นิจโยโต วา อากมฺนํ นาม นตฺถิ นิจฺจมานสฺสาปี ทิสาวิทิสากมฺนํ
นาม นตฺถิ นิจฺจสฺสาปี เอกสฺมึ จาเน ราสีโต นิจโยโต นิจานโต
อวฺภูจฺจํ นาม นตฺถิ ยถา ปน วิณาย วาทิยมานาย อุปฺปนฺนสฺส
สทฺทสฺส เนว อุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ สนนิจโย อตฺถิ น อุปฺปชฺชมาโน
สนนิจโยโต อากโต น นิจฺจมานสฺส ทิสาวิทิสากมฺนํ อตฺถิ
น นิจฺจโร กตฺถจि สนนิจโยโต ติจฺจจติ อตฺถิ วิณญจ อุปฺปวิณญจ*
ปริสฺสจ จตฺตํ วายามํ ปฏิจฺจ อหุตฺวา สมฺโภติ หุตฺวา
ปฏิวฺเตติ เอวํ สพฺเพปี รูปารูปิโน ฐมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ หุตฺวา
ปฏิวฺเตตีติ ฯ

เอวํ สงฺเขปโต อุทฺตยพฺพยมนสิการิ กตฺวา ปฺน ยานิ
เอตฺตสฺเสว อุทฺตยพฺพยณณสฺส วิภงฺเก อวิชฺชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺโยติ
ปจฺจยสมุทฺยญฺเณน รูปกฺขนฺธสฺส อุทฺถิ ปสฺสตี ตณฺหาสมุทฺทยา
กมฺมสมุทฺทยา อาหารสมุทฺทยา รูปสมุทฺโยติ ปจฺจยสมุทฺยญฺเณน
รูปกฺขนฺธสฺส อุทฺถิ ปสฺสตี นิจฺจคฺคตฺถกฺกณฺณํ ปสฺสสนฺโตปี รูปกฺขนฺธสฺส
อุทฺถิ ปสฺสตี รูปกฺขนฺธสฺส อุทฺถิ ปสฺสสนฺโต อิมานิ ปญฺจ
ลกฺขณานิ ปสฺสตี อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรธตี ปจฺจยนิโรธญฺเณน
รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสตี ตณฺหานิโรธา กมฺมนิโรธา อาหาร-
นิโรธารูปนิโรธตี ปจฺจยนิโรธญฺเณน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสตี
วิปริณามลกฺกณฺณํ ปสฺสสนฺโตปี รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสตี รูปกฺขนฺธสฺส
๑. อุปฺปเวตฺติ เอเตนาคิ อุปฺปวณฺณํ วิณวาทนฺนตฺติ ฎีกา ฯ

วิสุทธิมคฺเค

วํ ปสฺสนุโต อิมานิ ปญจ ลกฺขณานิ ปสฺสตี ตถา อวิชฺชา-
สมุทฺทยาเวทนาสมุทโยติ ปจฺจยสมุทฺทยญฺเฐน เวทนากุขนุชฺส อุตฺถิ
ปสฺสตี ตณฺหาสมุทฺทยา กมฺมสมุทฺทยา ผสฺสสมุทฺทยา เวทนาสมุทโยติ
ปจฺจยสมุทฺทยญฺเฐน เวทนากุขนุชฺส อุตฺถิ ปสฺสตี นิพฺพตฺติลกฺขณํ
ปสฺสนุโตปิ เวทนากุขนุชฺส อุตฺถิ ปสฺสตี เวทนากุขนุชฺส อุตฺถิ
ปสฺสนุโต อิมานิ ปญจ ลกฺขณานิ ปสฺสตี อวิชฺชานิโรธา ตณฺหา-
นิโรธา กมฺมนิโรธา ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรธตี ปจฺจยนิโรธญฺเฐน
เวทนากุขนุชฺส วํ ปสฺสตี วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสนุโตปิ เวทนา-
กุขนุชฺส วํ ปสฺสตี เวทนากุขนุชฺส วํ ปสฺสนุโต อิมานิ
ปญจ ลกฺขณานิ ปสฺสตี เวทนากุขนุชฺส วิย จ สลฺยาสงฺขาร-
วิญฺญาณกุขนุชฺชานํ อํ ปน วิเสโส วิญฺญาณกุขนุชฺส ผสฺสญฺจาเน
นามรูปสมุทฺทยา นามรูปนิโรธาติ* เอวํ เอเกกสฺส ขนุชฺส อุตฺถยพฺพ-
ทสฺสเนน ทส ทส กตฺวา ปญฺญาส ลกฺขณานิ วุตฺตา เตสํ
วเสน เอวมฺปิ รูปสฺส อุตฺถโย เอวมฺปิ รูปสฺส วโย เอวมฺปิ รูปํ
อูเทติ เอวมฺปิ รูปํ ปฏฺิเวตีติ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ วิตุถาเรน
มนสิการํ กโรตีฯ ตสฺเสวํ มนสิกรโต อิติ กิริเม ชมฺมา อหุตฺวา
สมฺโภนฺติ หุตฺวา ปฏฺิเวเนตีติ ฌาณํ วิสทตฺรํ โหตีฯ

ตสฺเสวํ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ เทวธา อุตฺถยพฺพํ ปสฺสโต
สจฺจปฏฺิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณเกทา ปากฺกา โหนฺติฯ ยํ หิ โส
อวิชฺชาทิสฺมุตฺทยา ขนุชฺชานํ สมุทฺถิ อวิชฺชาทিনিโรธา จ ขนุชฺชานํ นิโรธํ
ปสฺสตี อิทมฺสฺส ปจฺจยโต อุตฺถยพฺพทสฺสนํฯ ยํ ปน นิพฺพตฺติ-

มคฺคามคฺคณาทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

ลกฺขณวิปริณามลกฺขณานิ ปสฺสฺนุโต ขนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ ปสฺสฺติ
อิทฺมสฺส ขณโต อุทฺยพฺพยทสฺสนํ ฯ อุปฺปตฺติกฺขณเยว หิ นิพฺพตฺติ-
ลกฺขณํ ภงฺกกฺขณํ จ วิปริณามลกฺขณํ ฯ อิจฺจสฺเสวํ ปจฺจยโต
เจว ขณโตจ เทวธา อุทฺยพฺพยํ ปสฺสฺโต ปจฺจยโต อุทฺยทสฺสเนน
สมุทฺยสจฺจํ ปากฺกั ्हิตฺติ ขนฺทาวโพธโต ขณโต อุทฺยทสฺสเนน
ทกฺขสจฺจํ ปากฺกั ्हิตฺติ ชาตฺตทกฺขาวโพธโต ปจฺจยโต วยทสฺสเนน
นิโรธสจฺจํ ปากฺกั ्हิตฺติ ปจฺจยानุปฺปาเทน ปจฺจยวตฺติ อนุปฺปาทาวโพธโต
ขณโต วยทสฺสเนน ทกฺขสจฺจเมว ปากฺกั ्हิตฺติ มรณทกฺขาวโพธโต ฯ
ยณฺจสฺส อุทฺยพฺพยทสฺสนํ มคฺคิควายํ โลกิโกตฺติ มคฺคสจฺจํ ปากฺกั
्हิตฺติ ตตฺตร สมฺโมหวิฆาตโต ฯ ปจฺจยโต จสฺส อุทฺยทสฺสเนน
อนุโลโม ปฏฺิจฺจสมุปฺปาโท ปากฺกั ्हิตฺติ อิมสฺมี สติ อิทํ
्हิตฺติตฺติ อวโพธโต ฯ ปจฺจยโต วยทสฺสเนน ปฏฺิจฺจโลโม ปฏฺิจฺจ-
สมุปฺปาโท ปากฺกั ्हิตฺติ อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตฺติ
อวโพธโต ฯ ขณโต ปน อุทฺยพฺพยทสฺสเนน ปฏฺิจฺจสมุปฺปนา ฐมา
ปากฺกั ्हิตฺติ สงฺขตลกฺขณาวโพธโต ฯ อุทฺยพฺพยวณฺโต หิ สงฺขตา
เต จ ปฏฺิจฺจสมุปฺปนาติ ฯ ปจฺจยโต จสฺส อุทฺยทสฺสเนน เอกคฺตนโย
ปากฺกั ्हิตฺติ เหตุผลสมฺพนฺเชน สนนฺตานสฺส อนุปฺปจฺเจทาวโพธโต ฯ
อถ สฺสจฺจตฺตรํ อจฺเจททฺธิกฺกั ฐี ปชฺหติ ฯ ขณโต อุทฺยทสฺสเนน
นानคฺตนโย ปากฺกั ्हิตฺติ นวนวานํ อนุปฺปาทาวโพธโต ฯ อถ สฺสจฺจตฺตรํ
สสฺสตทฺธิกฺกั ฐี ปชฺหติ ฯ ปจฺจยโต จสฺส อุทฺยพฺพยทสฺสเนน อพฺยาปารนโย
ปากฺกั ्हิตฺติ ฐมฺมานํ อวสวตฺติภาวาวโพธโต ฯ อถ สฺสจฺจตฺตรํ

วิสุทธิมคฺเค

อตุตทิกฺกุจฺจํ ปชหติ ฯ ปจฺจยโต ปน อุทยทสฺสเนน เอวํมมตฺตานโย
ปากฺโก โหติ ปจฺจยानุรูปเณ ผลสฺส อุปฺปาทาวโพธโต ฯ อถ
สุกฺกุสุตฺรํ อภิริยทิกฺกุจฺจํ ปชหติ ฯ ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน
อนตฺตลกฺขณํ ปากฺกํ โหติ ฌมฺมานํ นีรีหคฺคตฺตปจฺจยปฏิพนฺธ-
วุตฺติตาวโพธโต ฯ ฌนโต อุทยพฺพยทสฺสเนน อนิจฺจลกฺขณํ ปากฺกํ
โหติ หุตฺวา อภาวาวโพธโต ปุพฺพนฺดาปรนฺตวิเวกาวโพธโต จ ฯ
ทูกฺขลกฺขณมฺปิ ปากฺกํ โหติ อุทยพฺพยเยหิ ปฏิปฺปนาวโพธโต ฯ สภาว-
ลกฺขณมฺปิ ปากฺกํ โหติ อุทยพฺพยปริจฺฉินฺนาวโพธโต ฯ สภาวลกฺขณ
สงฺขตลกฺขณสฺส ตาวกาลิกคฺคตฺมฺปิ ปากฺกํ โหติ อุทยลกฺขณ เวยสฺส
เวยลกฺขณ จ อุทยสฺส อภาวาวโพธโตติ ฯ ตสฺเสวํ ปากฺกิกฺกุต-
ตจฺจปฏิจฺจสมฺบุตฺตาทนยลกฺขณเภทสฺส เอวํ กิร นามิเม ฌมฺมา
อนุปฺปนฺนปุพฺพา อุปฺปชฺชนฺติ อุปฺปนฺนา นีรฺชฺฉนฺตฺติ นิจฺจนวาว
หุตฺวา สงฺขารา อุปฺภุจฺหนฺติ ฯ น เกวลญจ นิจฺจนวาว สุริยฺคฺคมเน
อุสฺสวาทินฺนุ วีย อุทกฺปุพฺพุโพ วีย อุทเก ทณฺฑทราชี วีย อารคฺเค
สาสโป วีย วิหฺหุปฺปาโท วีย จ ปริตฺตคฺกุจฺจายโน มายามริจฺสุปฺปนฺนต-
อลาตจกฺก- คณฺธพฺพนครเฟณกทฺลิตาทยํ วีย อสารา นิสฺสารา จาติปิ
อุปฺภุจฺหนฺติ ฯ เอตฺตวาทานเนน เวยสมฺเมว อุปฺปชฺชติ อุปฺปนฺนญจ เวย
อุปฺเปตฺติ อิมินา อากาเรน สมฺปญฺญาส ลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตฺ
๑. ตตฺถ มนฺโตสฺสทภาวิตา อินฺทชลาทิกกา มายา ฯ มิคคตฺตฺติกา มริจฺจํ ฯ สุปฺนเมว
สุปฺนินฺนตฺ ฯ มณฺฑทลาคาเรน อวิชฺฌิมานํ อลาตเมว อลาตจกฺกํ ฯ คณฺธพฺพเทวปฺตฺตฺตานํ
กึ่งนิจฺจวเสน นคฺร์ วีย อากาเส อุปฺภุจฺจานมตฺตํ คณฺธพฺพนครนฺติ กฺกุฏิกํ ฯ

มคฺคามคฺคณาทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

อุทฺยพฺพยานุปลฺลสนํ นาม ปจฺมํ ตฺรณฺวิปลฺลสนาณานิ อธิคตํ โหติ
ยสฺสชาติมา อารทฺธวิปลฺลสโกติ สฺงขํ กจฺจติ ฯ

อถสฺส อิมาย ตฺรณฺวิปลฺลสนาย อารทฺธวิปลฺลสกสฺส ทส
วิปลฺลสนูปกิเลสา อุปลฺลชฺชนติ ฯ วิปลฺลสนูปกิเลสา हि ปฏฺวีธปฺปตฺตสฺส
อริยสวากสฺส เจว วิปลฺลปฏิปฺนฺนกสฺส จ นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส
กฺลิตฺตปฺคฺคลสฺส นุปลฺลชฺชนติ สมนฺมาปฏิปฺนฺนกสฺส ปน ยุตฺตปฺยุตฺตสฺส
อารทฺธวิปลฺลสกสฺส กุลปฺตฺตสฺส อุปลฺลชฺชนติเยว ฯ กตเม ปน เต ทส
อุปลฺลเกสาติ ฯ โอภาโส ฌานิ ปิตี ปลฺลสทฺธิ สฺงขํ อธิโมกฺโข
ปคฺคาโห อุปลฺลฏฺฐานํ อุเปกฺขา นิกฺกนฺตีติ ฯ วุตฺตณฺเหตํ กถํ ฌมฺมทฺธจฺจ-
วิกฺคหิตมานสํ โหติ อนิจฺจโต มนสิกโรโต โอภาโส อุปลฺลชฺชนติ
โอภาโส ฌมฺโมติ โอภาสํ อวชฺชนติ ตโต วิกฺเขโป อุทฺธจฺจํ เตน
อุทฺธจฺเจน วิกฺคหิตมานโส อนิจฺจโต อุปลฺลฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ
ทฺกฺขโต อนตฺตโต อุปลฺลฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ ตถา อนิจฺจโต
มนสิกโรโต ฌานิ อุปลฺลชฺชนติ ปิตี ปลฺลสทฺธิ สฺงขํ อธิโมกฺโข ปคฺคาโห
อุปลฺลฏฺฐานํ อุเปกฺขา นิกฺกนฺติ อุปลฺลชฺชนติ นิกฺกนฺติ ฌมฺโมติ นิกฺกนฺตี
อวชฺชนติ ตโต วิกฺเขโป อุทฺธจฺจํ เตน อุทฺธจฺเจน วิกฺคหิตมานโส
อนิจฺจโต อุปลฺลฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ ทฺกฺขโต อนตฺตโต
อุปลฺลฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาตีติ ฯ

ตตฺถ โอภาโสติ วิปลฺลสนโนภาโส ฯ ตสฺมี อุปลฺลนฺเน โยคาวจโร
น วต เม อิตฺโต ปุพฺพเพ เอรูโป โอภาโส อุปลฺลนฺนปุพฺโพ อทฺธา
๑. ม. ปคฺคาโห ฯ ๒. ข. ป. ๓๑/๔๔๕ ฯ

วิสุทธิมคเค

มคคปฺตโตสุมิ ผลปฺตโตสุมิติ อมคคเมว มคโคติ อผลเมว จ
ผลนฺติ คณฺหาติ ฯ ตสฺส อมคฺคํ มคโคติ อผลํ ผลนฺติ คณฺหาโต
วิปฺสฺสนาวิธิ อุกกนฺตา นาม โหติ ฯ โส อตฺตโน มุลกมฺมญฺจานํ
วิชฺชชฺตฺวา โสภาสเมว อสุสาเทฺนโต นิสิตฺติ ฯ โส โข ปนายํ
โสภาโส กสฺสจฺจ ภิภฺขุโน ปลฺลงฺกญฺจานมตฺตเมว โสภาสฺเนโต
อุปฺปชฺชติ กสฺสจฺจ อนฺโตคพฺภํ กสฺสจฺจ พหฺคพฺภมฺปิ กสฺสจฺจ สกฺลวิหารํ
คาวุตฺตํ อทฺตโยชนํ โยชนํ ทฺวิโยชนํ ติโยชนํ ฯ เปฯ กสฺสจฺจ ปจฺจวิตฺตโต
ยว อกฺกนิฏฺฐพฺรหฺมโลกา เอกาโลกํ กุรฺรฺมาโน ฯ ภควโต ปน ทสฺสทสฺสี-
โลกธาตฺถุ โสภาสฺเนโต อุทฺปาติ ฯ เอวํ เวมตฺตตฺตยาฯ จสฺส อิทํ วตฺถุ ฯ

จิตฺตลปฺพพฺเต กิร ทฺวิกุทฺทกฺเคหฺสฺส อนฺโต เทว เถรา นิสิตฺตีสฺสุ ฯ
ตํทิวสญฺจ กापฺปกฺขุโปสโธ โหติ ฯ เมฆปฺภฺลจฺจณฺนา ทิสฺสา รตฺติภาเค
จตฺรจฺจสมนฺนาทตํ ตมํ ปวตฺตติ ฯ อเถโก เถโร อหา ภนฺเต
มยฺหํ อิทานิ เจตฺตยฺจคณฺมฺหิ สีสฺหาสเน ปญฺจวณฺณานิ กุสุมานิ
ปญฺญาบฺนฺตฺติติ ฯ ตมิตโร อหา อนจฺจริยํ อวฺโส กเถสิ มยฺหํ
ปเนตฺรหิ มหาสมฺมทฺมฺหิ โยชนญฺจานเน มจฺจกจฺจปา ปญฺญาบฺนฺตฺติติ ฯ
อัย ปน วิปฺสฺสนูปกิลโส เขญฺญเยน สมถวิปฺสฺสนาธาภิโน อุปฺปชฺชติ ฯ
โส สฺมาปตฺติวิกฺขมฺภิตานํ กิเลสํ อสมฺมาจารโต อรหา อหนฺติ
จตฺตํ อุปฺปาเทติ อจฺจกฺวาสิทฺวาสิ* มหฺนาคตฺเถโร วิย หงฺกนฺทวาสิ
มหฺนาคตฺเถโร วิย จิตฺตลปฺพพฺเต นิงฺกเปณฺณกปฺชานชฺรวาสิ*

๑. เวมตฺตตฺตยาติ อปฺปวิปฺลตฺตวาเสน วิสทิสฺตตฺตยาติ ฐีกา ฯ ๒. ม. อจฺจวาพฺงก... ฯ
๓. นิงฺการวณฺณก... ฯ

มคคามคคณาทสสนวิสุทธินิทุเทโส

จูพสมนตเถโร วिय จ ๑ ตตุริทำ เอกวตฺถุปริทีปนี ๑ ตลงฺครวาสี ๑ ฐมฺม-
ทินฺนตเถโร กิร นาม เอโก ปภินฺนปฏิสมฺภิทอ มหาจีณาสโว มหโต
ภิกฺขุสงฺฆสฺส โอวาททายโก อโหสิ ๑ โส เอกทิวสํ อตฺตโน ทิวาสเน
นีสีทิตฺวา กิณฺนุโข อมฺหากํ อจฺริยสฺส อจฺจงฺกวัตติกวาสีมหานาคค-
เถรสฺส สมณภวาทิจจํ มตฺถกํ ปตฺตํ โนติ อวชฺเชนฺโต ปุณฺธุชน-
ภวเมวสฺส ทิสฺวา มยิ อคฺคจฺจนฺเต ปุณฺธุชนกาลกิริยเมว กริสฺสตีติ
จ ฌตฺวาอิทฺธิยา เวหาลํ อฺปปตฺติตฺวา ทิวาสเน นีสินฺนสฺส เเถรสฺส
สมิเป โอรุทิตฺวา วณฺทิตฺวา วตฺตํ ทสฺเสตฺวา เอกมนฺตํ นีสีทิ ๑ ที
อาวฺโส ฐมฺมทินฺน อกาลเอ อาคโตสตีติ จ วุตฺโต ปญฺหํ ฆนฺเต ปุณฺณิตฺติ
อากโตมฺหีติ อาท ๑ ตโต ปุณฺณาวฺโส ชานมานา กถยิสฺสามาติ
วุตฺเต ปญฺหสฺสสํ ปุณฺณิ ๑ เเถโร ปุณฺณิตฺติปุณฺณิตฺติ อสชฺชมาโนว
กเถสิ ๑ ตโต อตฺติกขํ โว ฆนฺเต ฉานํ กทา ตุมฺเหหิ อัย
ฐมฺโม อธิคโตติ วุตฺเต อิตฺ สญฺจิวสฺสกาลเอ อาวฺโสติ อาท ๑
สมาธิญฺหิ ฆนฺเต วลฺลชฺเชธาติ ๑ นยิทํ อาวฺโส ภาริยนฺติ ๑ เตนหิ
ฆนฺเต เอกํ หตฺถิ มาเปธาติ ๑ เเถโร สพฺพเสตํ หตฺถิ มาเปสิ ๑
อิทานิ ฆนฺเต ยถา อัย หตฺถิ อณฺจิตกณฺโณ^๑ ปสฺสริตฺตนงฺคฺกุโจ
โสณฺฑํ มุเข ปกฺขิปิตฺวา เกรวํ โกลฺยจฺนาทํ กโรนฺโต ตุมฺหากํ
อภิมฺุโข อากจฺจติ ตถา นํ กโรธาติ ๑ เเถโร ตถา กตฺวาเวเคน
อากจฺจนฺโต หตฺถิสฺส เกรวํ อาการํ ทิสฺวา อญฺจาย ปฺลายนฺตํ อารทุโร ๑
ตเมนนํ ชีณาสวตฺเถโร หตฺถิ ปสฺสเรตฺวา จีวรกณฺเณ คเหตุวา ฆนฺเต
๑. ม. วาพงก... ๑ ๒. อณฺจิตกณฺ โณติ นิจฺจลฺลภฺตปิตกณฺณปฺปฺญฺกฺติ ฎีกา ๑

วิสุมุทิมคเค

จีณาสวตส สารชช นาม โหตีติ อาห ๆ โส ตมฺหิ กาลเ อตฺตโน
ปฺนุชฺชนภาวํ ฌตฺวา อวสฺสโย เม อาวุโส ฌมฺมทินฺน โหตีติ
วตฺวา ปาพฺมุเต อุกฺกุฏิกํ นิสีทึฯ ฆนฺเต ตุมฺหากํ อวสฺสโย
ภวิสฺสามิจฺเจวาทิ อากฺโต มา จินฺตยิตฺถาติ กมฺมฏฺฐานํ กเถสิ ฯ
เถโร กมฺมฏฺฐานํ คเหตุวา จงฺกมํ อารุหฺห ตติเย ปทฺวาเร อคฺคผลํ
อรหตฺตํ ปาปฺณิ ฯ เถโร กิร โทสจฺริโต อโหสิ ฯ เอวรูปา ภิกฺขุ
โอภาเส กมฺปนฺติ ฯ

ฌาณนฺติ วิปฺสฺสนาฌาณํ ฯ ตสฺส กิร รูปรูปรชฺมเม ตฺลยนฺตสฺส
ตฺริยนฺตสฺส วิสฏฺฐอินฺทวชฺริมิว อวิหตเวกํ ติจิณฺณํ สฺตรมตฺติวิสทํ ฌาณํ
อฺปฺปชฺชติ ฯ

ปีตีติ วิปฺสฺสนาปีตี ฯ ตสฺส กิร ตสฺมี สมเย ชุทฺทกาปีตี
ขณฺิกาปีตี โอกฺกนฺติกาปีตี อฺพฺเพงฺกาปีตี ฌรณฺาปีตีติ อຍฺ ปญฺจวิธา
ปีตี สกฺลสฺริรั ปฺรยมาณา อฺปฺปชฺชติ ฯ

ปฺสฺสทฺฐิติ วิปฺสฺสนาปฺสฺสทฺฐิ ฯ ตสฺส กิร ตสฺมี สมเย
รตฺตติฏฺฐาเน วา ทิวาฏฺฐาเน วา นิสินฺนสฺส กายจิตฺตานิ เนว ทฺรโถ
น คารวํ น กกฺขลตา น อกมฺมณฺยตฺตา น เกลณฺณํ น วงฺกตา
โหตี ฯ อถ โข ปนฺสฺส กายจิตฺตานิ ปฺสฺสทฺฐานิ ลหฺนุณี มฺหฺนุณี
กมฺมณฺยทานิ สฺวิสทานิ อฺชฺชกานิเยว โหณฺติ ฯ โส อิเมหิ ปฺสฺสทฺฐาทีหิ
อนฺุคฺคหิตกายจิตฺโต ตสฺมี สมเย อมานุสี นาม รตี อนฺุภวติ ยํ
สฺนฺธาย วุตฺตํ

มคฺคามคฺคณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

สุญฺญาการํ ปวิญฺจสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน

อมาณฺสี รติ โหติ สมฺมา ฌมฺมํ วิปสฺสโต

ยโต ยโต สมฺมสฺติ ขนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ

ลภฺติ ปิตฺติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตฺนฺติ ฯ

เอวมสฺส อิมํ อมาณฺสี รติ สาทฺชยมาณา ลหฺตาทิสฺมปฺยตฺตทา
ปสฺสทฺธิ อฺอุปฺชชฺติ ฯ

สุขนฺติ วิปสฺสนาสุขํ ฯ ตสฺส กิร ตสฺมี สมเย สกฺลสฺรีเร
อภิสนฺทยมาณํ อติปณฺธิตํ สุขมฺอุปฺชชฺติ ฯ

อธิโมกฺโขติ สทฺธา ฯ วิปสฺสนาสมฺปฺยตฺตทาเยว หิสฺส จิตฺต-
จตฺติกานํ อติสยปฺปสาทกฺกฺตา พลวตี สทฺธา อฺอุปฺชชฺติ ฯ

ปคฺคาโหติ วิริยํ ฯ วิปสฺสนาสมฺปฺยตฺตเมว หิสฺส
อสิถิลมนจฺจารทฺธํ สุปคฺคหิตํ วิริยํ อฺอุปฺชชฺติ ฯ

อฺุปฺปจฺจานนฺติ สติ ฯ วิปสฺสนาสมฺปฺยตฺตทาเยว หิสฺส สุปฺปจฺจिता
สุปฺตฺติจฺจिता นิขตา อจลา ปพฺพตฺตราชสทิสฺสา สติ อฺอุปฺชชฺติ ฯ โส
ยํ ยํ จานํ อวชฺชชฺติ สมฺนฺนาหฺรติ มนสิกโรติ ปจฺจเวกฺขติ ตํ
ตํ จานมสฺส โอกฺขนฺทิตฺวา* ปกฺขนฺทิตฺวา ทิพฺพจกฺขุโน ปฺรโลโก
วีย สติยา อฺุปฺปจฺจติ ฯ

อฺุเปกฺขาติ วิปสฺสนฺนฺเปกฺขา เจว อวชฺชชฺนฺนฺเปกฺขา จ ฯ ตสฺมี
หิสฺส สมเย สพฺพสฺงฺขารสฺสุ มชฺฌตฺตกฺกฺตา วิปสฺสนฺนฺเปกฺขาปี พลวตี
อฺุเปกฺชชฺติ มโนทฺวารเร อวชฺชชฺนฺนฺเปกฺขาปี ฯ สทา หิสฺส ตํ ตํ จานํ
อวชฺชชฺนฺตสฺส วิสฺสุจฺจอินฺทวชฺริมิว ปตฺตปฺนฺญเ อฺุชฺชิตฺตตฺตตฺตนาธาโจ วีย
๑. พ. ฐ. ๒๕/๖๖ ฯ ๒. โอกฺขนฺทิตฺวาติปี ทิสฺสติ ฯ

มคฺคามคฺคณาทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

เตนาหุ โปราณา

โอภาเส เจว ฌาเณ จ ปีติยา จ วิกรมปติ

ปสฺสทฺฐิยา สฺสฺส เจว เยหิ จิตฺตํ ปเวรติ

อริโมกฺเข จ ปคฺคาเห อุปฺภูจฺจเน จ กมฺปติ

อุเปกฺขาวชฺชนายณฺจ อุเปกฺขาย นิกฺกนฺติยาตี* ๑

กฺสโล ปน ปณฺหิตโต พฺยตฺโต พุทฺธิสมฺปนฺโน โยคาวจโร
โอภาสาทิสฺส อุปฺปนฺเนสฺส อํ โข เม โอภาโส อุปฺปนฺโน โส
โฆ ปนํยํ อนิฺจฺโจ สงฺขโต ปฏฺิจฺจสมฺปนฺโน ขยฺมโม วยฺมโม
วิราคฺชฺมโม นิโรชฺชฺมโมติ อิติ วา ตํ ปณฺถาย ปริจฺฉินฺนฺติ
อุปฺปริกฺขติ อถ วา ปนสฺส เอวํ โหติ สเจ โอภาโส อตฺตา
ภเวยฺย อตฺตาติ กเหตุํ วฏฺเญยฺย อนตฺตาว ปนํยํ อตฺตาติ
กหิตโต ตสฺมา โส อวสวตฺตณฺเณ อนตฺตา หตฺวาอภาวฺเณ
อนิฺจฺโจ อุปฺปาทวยฺปิพนฺเณ ทุกฺโขติ* สพฺพิ อรูปสฺสคฺค
วตฺตณฺเณ วิตฺถารตฺตพฺพิ* ๑ ยถา จ โอภาเส เอวํ เสเสสฺสุปี* โส
เอวํ อุปฺปริกฺขิตฺวา โอภาสํ เนตํ มม เนโสหฺมสฺมิ น เมโส อตฺตาติ
สมนฺุสฺสติ ฌาณํ* ๑เป* นิกฺกนฺตี เนตํ มม เนโสหฺมสฺมิ น
เมโส อตฺตาติ สมนฺุสฺสติ* ๑ เอวํ สมนฺุสฺสนฺโต โอภาสาทิสฺส น
กมฺปติ น เวรติ* ๑ เตนาหุ โปราณา

อิมานิ ทสฺ จานานิ ปณฺถายสฺส ปริจฺจิตา

ชฺมมฺุทฺชจฺจกฺสโล โหติ น จ วิกฺเขปํ กจฺจตีติ* ๑

๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๔๘ ๑

วิสุทธิมคฺเค

โส เอว วิกุเขปํ อคฺคณฺโตะ ตํ สมตฺตีสวริ อูปกิเลสขณฺุ
วิขฺเฏตฺวา โอบาสาทโย ชมฺมา น มคฺโค อูปกิเลสวิมุตฺตํ ปน
วิธิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาณานิ มคฺโคติ มคฺคณฺจ อมคฺคณฺจ ววฺฏฺจเปติ ฯ
ตสฺเสวํ อยํ มคฺโค อยํ น มคฺโคติ มคฺคณฺจ อมคฺคณฺจ ฌตฺวา จิตฺ
ณานิ มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทธิตฺติ เวทิตพฺพิ ฯ

เอตฺตาวตฺตา จ ปน เตน ตินฺณํ สจฺจจฺานํ ววฺฏฺจจฺานํ กตฺ โหติ ฯ
กตฺ ฯ ทิฏฺฐิจวิสุทธิขฺยํ ตาว นามรูปสฺส ววฺฏฺจจฺาปนฺนํ ทฺกขสจฺจสฺส
ววฺฏฺจจฺานํ กตฺ กงฺขาวิตรณวิสุทธิขฺยํ ปจฺจยปริคฺคหณฺนํ สมุทฺย-
จฺจสฺส ววฺฏฺจจฺานํ อิมิสฺสํ มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทธิขฺยํ ชมฺมา
มคฺคสฺส อวชฺารณฺนํ มคฺคสจฺจสฺส ววฺฏฺจจฺานํ กตฺนฺติ เอวํ โลกิเยเนว
ตาว ฌาณฺนํ ตินฺณํ สจฺจจฺานํ ววฺฏฺจจฺานํ กตฺ โหติ ฯ

อิติ สารุชนปามุขฺชตฺถาย กเต วิสุทธิมคฺเค ปญฺญาภาวนาธิ-
นเร มคฺคามคฺคณานทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส นาม วิสฺติโม ปริจฺเฉโท ฯ

ปฏิปทาณานทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

อฏฺฐนฺนํ ปน ฌาณานิ วเสน สฺขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา นวมนฺจ
สจฺจจฺานุโลมิกณานนฺติ อยํ ปฏิปทาณานทสฺสนวิสุทธิ นาม ฯ
อฏฺฐนฺนนฺติ เจตฺถ อูปกิเลสวิมุตฺตํ วิธิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาสงฺขาตํ
อุทฺยพฺพยานุปสฺสนาณานิ กงฺคานุปสฺสนาณานิ กยตฺตฺปฏฺจจฺานณานิ
อาทฺินวานุปสฺสนาณานิ นิพฺพิทานุปสฺสนาณานิ มุญฺจิตฺตฺกมฺยตาณานิ
ปฏิสงฺขานุปสฺสนาณานิ สงฺขารุเปกฺขาณานนฺติ อิมานิ อฏฺฐ ฌาณานิ

ปฏิบัติพหุทานุโลมิกญาณนุติ อนุโลมสุเสต อธิวจน์ ฯ

เวทิตพพานิ ฯ นวมํ สจฺจานุโลมิกญาณนุติ อนุโลมสุเสตํ อธิวจน์ ฯ
ตสฺมา ตํ สมฺปาเทตฺกามาเนน อุปฺกิเลสวิมุตฺตํ อุทฺยพฺพยณานิ อาที
กตฺวา เอเตสุ ฌาเนสุ โยโค กรรมโย ฯ

ปฺน อุทฺยพฺพยณาเน โยโค กิมนฺตฺติโยติ เจ ฯ ลกฺขณ-
ลลฺกฺขณตฺโต ฯ อุทฺยพฺพยณานิ หิ เหฏฺฐา ทสฺหิ อุปฺกิเลสฺหิ
อุปฺกิลฺลิจฺจํ หุตฺวา ยถาวสฺสรสฺโต ติลกฺขณํ สลลฺกฺขณํ นาสกฺขิ
อุปฺกิเลสวิมุตฺตํ ปน สกฺโกติ ตสฺมา ลกฺขณสลลฺกฺขณตฺตเมตฺถ
ปฺน โยโค กรรมโย ฯ ลกฺขณานิ ปน กิสุส อมนสิการา เกน
ปฺนิจฺจนฺนตฺตานิ น อุปฺนฺนุหนฺติ ฯ อนิจฺจลกฺขณํ ตาว อุทฺยพฺพยานํ
อมนสิการา สนฺตติยา ปฺนิจฺจนฺนตฺตานิ น อุปฺนฺนุจาทิ ทกฺขลลฺกฺขณํ
อภินฺนํ สมนฺตติยา อธิวปฺเปหิ ปฺนิจฺจนฺนตฺตานิ น
อุปฺนฺนุจาทิ อนตฺตลลฺกฺขณํ นานาธาตฺวินิพฺโปกสุส อมนสิการา ฌเนน
ปฺนิจฺจนฺนตฺตานิ น อุปฺนฺนุจาทิ ฯ อุทฺยพฺพยํ ปน ปริศฺคฺคเหตฺวา
สนฺตติยา วิโกปิตาย อนิจฺจลลฺกฺขณํ ยถาวสฺสรสฺโต อุปฺนฺนุจาทิ
อภินฺนํ สมนฺตติยา มนสิกริตฺวา อธิวปฺเป อุคฺคมาภูติเต ทกฺขลลลฺกฺขณํ
ยถาวสฺสรสฺโต อุปฺนฺนุจาทิ นานาธาตฺวโย วินิพฺนฺนุชฺชิตฺวา ฌนวินิพฺโปกเค
กเต อนตฺตลลลฺกฺขณํ ยถาวสฺสรสฺโต อุปฺนฺนุจาทิ ฯ

เอตฺถ จ อนิจฺจํ อนิจฺจลลลฺกฺขณํ ทกฺขํ ทกฺขลลลฺกฺขณํ อนตฺตานิ
อนตฺตลลลฺกฺขณนุติ อธิว วิภาโก เวทิตพฺโพ ฯ ตตฺถ อนิจฺจนฺนตฺติ ขนฺธ-
ณฺจกํ ฯ กสฺมา ฯ อุปฺปาทวณฺณตฺตภาวา หุตฺวา อภาวโต วา ฯ
อุปฺปาทวณฺณตฺตํ อนิจฺจลลลฺกฺขณํ หุตฺวา อภาวสฺงฺขาโต วา อาการ-

วิสุทธิมคเค

วิกาโร ฯ ยทนิจจํ ตํ ทุกฺขนฺติ วจนโต ปน ตเทว ขนฺธปฺลยจํ
ทุกฺขํ ฯ กสฺมา ฯ อภินฺหปฺปฏิปฺพนา ฯ อภินฺหปฺปฏิปฺพนากาโร
ทุกฺขลทกฺขณํ ฯ ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตาคี ปน วจนโต ตเทว ขนฺธปฺลยจํ
อนตฺตา ฯ กสฺมา ฯ อวสวตฺตนโต ฯ อวสวตฺตนากาโร อนตฺต-
ลทกฺขณํ ฯ ตยิทํ สพฺพมฺปิ อยํ โยคาวจโร อุปฺกิเลสวินิมุตฺเตน วิธิปฺปฏิ-
ปนฺนวิปฺสฺสนาสงฺขาเตน อุตฺถยพฺพยานุปฺสฺสนาณาณฺน ยถาวสฺสรสโต
สลลทกฺเขตฺติ ฯ ตสฺเสวํ สลลทกฺเขตฺวา ปฺนปฺปฺนํ อนิจฺจํ ทุกฺขมฺนตฺตาคี
รฺูปารฺูปมฺเม ตฺลยโต ตีรยโต ตํ ฌาณํ ติกฺขํ หุตฺวา วหฺติ
สงฺขารรา ลหุํ อุปฺภูจฺหนฺติ ฯ ฌาณํ ติกฺขํ เวหฺนเต สงฺขารสฺ
ลหุํ อุปฺภูจฺหนฺเตสฺ อุปฺปาทํ วา จิตฺตี วา ปวตฺตํ วา นิमितฺตํ วา น
สมฺปปาปฺณาติ ฯ ขยวยเภทฺนิโรเชยว สติ สนฺติภูจฺติ ฯ

ตสฺส เอวํ อุปฺปชฺชิตฺวา เอวํ นาม สงฺขารคตํ นีรฺุชฺฌตฺติ
ปฺสฺสโต เอกสฺมี (๒) จาเน ภงฺกานุปฺสฺสนํ นาม วิปฺสฺสนาณาณํ
อุปฺปชฺชติ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ กถํ อารมฺมณปฺปฏิสงฺขา ภงฺกานุปฺสฺสเน
ปฺลยฺวา วิปฺสฺสเน ฌาณํ รฺูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ
ตํ อารมฺมณํ ปฺปฏิสงฺขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกํ อนฺุปฺสฺสติ อนฺุปฺสฺสตีติ
กถํ อนฺุปฺสฺสติ อนิจฺจโต อนฺุปฺสฺสติ โน นิจฺจโต ทุกฺขโต
อนฺุปฺสฺสติ โน สฺวโต อนตฺตโต อนฺุปฺสฺสติ โน อตฺตโต นิพฺพินฺนทติ
โน นนฺทติ วิรชฺชติ โน รชฺชติ นิโรเชติ โน สมฺเทติ
ปฺปฏินิสฺสชฺชติ โน อาทียติ อนิจฺจโต อนฺุปฺสฺสนฺุโต นิจฺจสฺลยํ ปชฺหติ
๑. ส. สพา. ๑๘/๑ ฯ ๒. ม. เอกสฺมี ฯ

ปฏิบัติทาณาณทสุสนวิสุทธินิทุเทโส

ทุกขโต อนุปสุสนโต สุขสณณิ อนตตโต อนุปสุสนโต อตต-
สณณิ นิพพินฺทโต นนฺที วิชฺชนโต รากิํ นิโรธเนโต สมุทฺธิ
ปฏินิสฺสชฺชนโต อาทานิ ปชหติ เวทนารมฺมณตา สณฺณารมฺมณตา
สงฺขารารมฺมณตา วิญฺญานารมฺมณตา จกฺขารมฺมณตาฯเปฯ ชฺรา-
มณฺณารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ ฯเปฯ ปฏินิสฺสชฺชนโต
อาทานิ ปชหติ

วตฺต
อวชฺชชานาพลญเจว ปฏิสงฺขา วิปสุสนา
อารมฺมณานฺวเยเนว อุโภ เอกววจฺจนา
นิโรเธ อธิมตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อารมฺมณญจ ปฏิสงฺขา กงฺกณฺจ อนุปสุสติ
สฺสณฺณโต จ อุปฺปฏฺจณิํ อธิปญฺญา วิปสุสนา
กฺสโล ตีสุ อนุปสุสนาสฺส จตฺสฺโส จ วิปสุสนาสฺส
ตโย อุปฺปฏฺจณเณ กฺสลตา นานาทิฏฺฐิสุ น กมฺปตีติ

ตํ ฅาตฺต
อารมฺมณปฏิสงฺขา กงฺกานุปสุสเน ปญฺญา วิปสุสเน ฅาณฺนฺติฯ

ตตฺต
ชานิตฺวา ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อตฺโต ฯ กงฺกานุปสุสเน ปญฺญาติ
ตสฺส อารมฺมณิํ ขยโต วยโต ปฏิสงฺขาย อุปฺปนฺนสฺส ฅาณฺสฺส
กงฺกิํ อนุปสุสเน ยา ปญฺญา อิทิ วิปสุสเน ฅาณฺนฺติ วุตฺตํ ตํ

๑. ม. ปญฺญาฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๘๓ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

กถํ โหตีติ อยฺนุตาว กถตุกมยตาปฺจุฉาย อตุโถ ๗ ตโต ยถา
ตํ โหติ ตํ ทสฺเสตฺถุ รูปารมฺมณตาคิอาทิ วุตฺตํ ๗ ตตฺถ รูปา-
รมฺมณตาคิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชตีติ รูปารมฺมณํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา
ภิชฺชติ ๗ อถวา ๗ รูปารมฺมณภาเว จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชตีติ
อตุโถ ๗ ตํ อารมฺมณํ ปฏฺฐิสงฺขาติ ตํ รูปารมฺมณํ ปฏฺฐิสงฺขาย ชานิตฺวา
ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อตุโถ ๗ ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกํ อนุปฺสฺสตีติ
เยน จิตฺเตน ตํ รูปารมฺมณํ ขยโต วยโต ทิฏฺฐํ ตตฺถ จิตฺตสฺส
อปฺเรน จิตฺเตน ภงฺกํ อนุปฺสฺสตีติ อตุโถ ๗ เตนาหุ โปราณา
ณาทณฺจ ณาณณฺจ อุโปปี วิปฺสฺสตีติ ๗ เอตฺถ จ อนุปฺสฺสตีติ
อนุอนุปฺสฺสตีติ อนเนเกหิ อากาเรหิ ปฺนปฺปฺนํ ปฺสฺสตีติ อตุโถ ๗
เตนาห อนุปฺสฺสตีติ กถํ อนุปฺสฺสตีติ อนิจฺจโต อนุปฺสฺสตีติอาทึ ๗
ตตฺถ ยสฺมา ภงฺโก นาม อนิจฺจตฺยา ปฺรมา โกฏฺฐิ ตสฺมา โส
ภงฺกานุปฺสฺสโก โยคาจโร สพฺพํ สงฺขารคตํ อนิจฺจโต อนุปฺสฺสตี
โน นิจฺจโต ตโต อนิจฺจสฺส ทฺกฺขตฺตา ทฺกฺขสฺส จ อนตฺตตฺตา
ตเทว ทฺกฺขโต อนุปฺสฺสตี โน สุขโต อนตฺตโต อนุปฺสฺสตี โน
อตฺตโต ๗ ยสฺมา ปฺน ยํ อนิจฺจํ ทฺกฺขมฺนตฺตา น ตํ อภินฺนุทิตพฺพํ
ยณฺจ น อภินฺนุทิตพฺพํ น ตตฺถ รชฺชิตพฺพํ ตสฺมา เอตฺสฺมี
ภงฺกานุปฺสฺสนานุสาเรณ อนิจฺจํ ทฺกฺขมฺนตฺตาติ ทิฏฺฐเฐ สงฺขารคเต
นิพฺพิหนฺตติ โน นนฺทติ วิรชฺชติ โน รชฺชติ ๗ โส เอวํ อรชฺชนโต
โลกิเกเนว ตาว ณาณน ราคํ นิโรเชติ โน สมฺเทติ สมฺทยํ น
กโรตีติ อตุโถ ๗ อถวา โส เอวํ วิรตฺโต ยถา ทิฏฺฐํ

ปฏิปทาธรรมาทสฺสนวิสุตฺตนิทฺเทโส

สงฺขารคตฺ ตถา อธิฏฺฐมปิ อนนฺวายนวเสน นิโรเชติ โน สมฺมเทติ
นิโรธโตว มนสิโกโรติ นิโรธเมวสุส ปสฺสติ โน สมฺมทฺยนฺติ อตุโถ ๑
โส เอว ปฏิปนฺโน ปฏิณิสฺสชฺชติ โน อาทียติ ๑ ก็ วุตฺตํ โหติ ๑
อยมฺปิ อนิจฺจาทีอนุปสฺสนา ตทงฺควเสน สทฺฐี ขนฺธธาภิสงฺขารเหหิ
กิลีสานํ ปริจฺจชนโต สงฺขตโทสทสฺสนเนน จ ตพฺพิปริเต นิพฺพาน
ตณฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทนโต ปริจฺจจากปฏิณิสฺสคฺโค เจว ปกฺขนฺทนปฏิ-
นิสฺสคฺโค จาติ วุจฺจติ ตสฺมา ตาย สมฺนฺนาคโต ภิกฺขุ ยถาวุตฺเตน
นเยน กิลีเส จ ปริจฺจชติ นิพฺพานे จ ปกฺขนฺทติ นาปี นิพฺพตฺต-
นวเสน กิลีเส อาทียติ น อโทสทสฺสิตาวเสน สงฺขตารมฺมณํ เตน
วุจฺจติ ปฏิณิสฺสชฺชติ โน อาทียตีติ ๑

อิทานิสฺส เตหิ ฉาณเหหิ เสสธมฺมานํ ปหานํ โหติ ตํ
ทสฺเสตฺถ อนิจฺจโต อนุปสฺสนโต นิจฺจสณฺณํ ปชฺหตีติอาทิ วุตฺตํ ๑
ตตฺถ นนฺทินฺติ สปิปีติกํ ตณฺหํ ๑ เสสํ วุตฺตนยเมว ๑

คาถาสฺ ปน ๑ วตฺถุสงฺกมฺนาติ รูปสฺส ภงฺกํ ทิสฺวา ปฺน
เยน จิตฺเตน ภงฺโก ทิฏฺฐโจ ตสฺสาปี ภงฺกทสฺสนวเสน ปุริมวตฺถุโต
อณฺวตฺถุสงฺกมฺนา ๑ สณฺณาย จ วิวฏฺฐณฺนาติ อุกฺขํ ปหาย วเย
สนฺตติฏฺฐนา ๑ อวชฺชนาพลญฺเจวาทิ รูปสฺส ภงฺกํ ทิสฺวา ปฺน
ภงฺการมฺมณฺสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกทสฺสนตฺถํ อนนฺตรเมว อวชฺชน-
สมตฺถตา ๑ ปฏิสงฺขา วิปสฺสนาติ เอสา อารมฺมณฺปฏิสงฺขา
ภงฺกานุปสฺสนานาม ๑ อารมฺมณฺนฺวเยเนว อุโภ เอกวฏฺฐณฺนาติ

๑. ม. เยสํ ธมฺมานํ ๑

วิสุทธิมคฺเค

ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐสฺส อารมฺมณสฺส อนฺวเยน อนุกฺกมเนน ยถา อิํ
ตถา อตีเตปี สงฺขารคตํ ภิชฺชि อนาคเตปี ภิชฺชิสฺสตีติ เอวํ อุภินฺนํ
เอกสฺภาเวเนว ววฏฺฐาปนฺนติ อตฺถโ ๑ วุตฺตมฺปิ เจตํ โปราณเห

สํวิชฺชมานมฺหิ วิสุทธิทสฺสโน

ตทณฺวํ เนติ อตีตนาคเต

สพฺเพปี สงฺขารคตา ปโลกิโน

อุสฺสาวพินฺนุ สุริเยว อุคฺคเตติ ๑

นิโรเช อธิมุตฺตตาติ เอวํ อุภินฺนํ ภงฺกเวสฺน เอกววฏฺฐานํ กตฺวา
ตสฺมีเยว ภงฺกสงฺขาเต นิโรเช อธิมุตฺตตา ตคฺครุตา ตนฺนินฺนตา
ตปฺโปณฺตา ตปฺปพฺพการตาติ อตฺถโ ๑ วยลฺกฺขณวิปฺสฺสนาติ เอสา
วยลฺกฺขณวิปฺสฺสนา นามาติ วุตฺตํ โหติ ๑ อารมฺมณญจ ปฏฺฐิสฺงฺขาติ
ปฺริมฺลจ รุปาธิอารมฺมณํ ชานิตฺวา ๑ ภงฺกญจ อนฺุปฺสฺสตีติ ตสฺสา-
รามฺมณสฺส ภงฺกํ ทิสฺวา ตทารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกมฺนุปฺสฺสตีติ ๑
สุลฺลยโต จ อุปฺภูจฺจานนฺติ ตสฺเสวํ ภงฺกมฺนุปฺสฺสโต สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ
เตสํ เกโท มรณํ น อลฺโย โกจิ อตฺถิติติ สุลฺลยโต อุปฺภูจฺจานํ
อิชฺชติ ๑ เตนาหุ โปราณา

ขนฺธา นิรุชฺชนฺติ น จตฺถิ อลฺโย

ขนฺธาน เกโท มรณฺนฺติ วุจฺจติ

เตสํ ขยํ ปฺสฺสตีติ อปฺปมตฺโต

มณฺีว วิชฺฉํ วชิเรน โยนิโสติ ๑

อธิปฺลฺลา วิปฺสฺสนาติ ยา จ อารมฺมณปฏฺฐิสฺงฺขา ยา จ ภงฺกาน-

ปฏิบัติภาวนาทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

ปฺสฺสนายณฺจ สฺสนฺโต อุปฺภูจฺจํ อํ อธิปฺณฺนา วิปฺสฺสนา นามาทิ
วฺตุตฺติ โหติฯ กุสโล ตีสุ อนฺุปฺสฺสนาสฺสูติ อนฺุจฺจํปฺสฺสนาทิสฺสู ตีสุ
ณฺโโก ภิกฺขุฯ จตฺสฺโส จ วิปฺสฺสนาสฺสูติ นิพฺพิทาที่สุ จตฺสฺ จ
วิปฺสฺสนาสฺฯ ตโย อุปฺภูจฺจเน กุสฺลตาติ ขยฺโต วยฺโต สฺสนฺโตติ
อิมฺสฺมิณฺจ ติวิเช อุปฺภูจฺจเน กุสฺลตาย ฯ นานาทิภูจิสฺสู น กมฺปตีติ
สฺสฺสฺตทิสฺสูอาทิสฺสู นานปฺปการาสฺสู ทิสฺสู น เวชฺติ ฯ

โส เอวํ อเวรฺมาโน อนฺุรฺทฺธเมว นฺุรฺทฺธติ อภินฺนเมว
ภิกฺขฺตีติ ปวตฺตมฺนสฺสิกาโร ทฺพฺพลภาชนสฺส วิย ภิกฺขฺมานสฺส สฺขม-
รชฺสฺเสว วิปฺปกีริยมานสฺส ติลานํ วิย ภกฺชฺชฺยมานานํ สฺพฺพสงฺขารานํ
อุปฺปาทจฺติปวตฺตนิมิตฺตํ วิสขฺเขตฺวา เกทเมว ปฺสฺสตี ฯ โส ยถา
นาม จกฺขุมา ปฺริโส ปฺกขฺรณฺตีเร วา นตีติเร วา จิตฺตฺถลฺลิตฺตเก
เทเว วสฺสนฺเต อุทกปฺญฺเจ มหนฺตานิ มหนฺตานิ อุทกปฺพฺพุกานิ
อุปฺปชฺชิตฺวา อุปฺปชฺชิตฺวา สฺมํ สฺมํ ภิกฺขฺมานานิ ปฺสฺเสยฺย
เอวเมว สฺพฺเพ สงฺขารา ภิกฺขฺนฺติ ภิกฺขฺนฺตีติ ปฺสฺสตี ฯ เอวรูปํ หิ
โยคาวจฺริ สฺนฺธาย วฺตุตฺติ ภควตา

ยถา ปฺพฺพุกํ ปฺสฺเส ยถา ปฺสฺเส มริจิกํ

เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุรฺาชา น ปฺสฺสตีติ ฯ

ตสฺเสวํ สฺพฺเพ สงฺขารา ภิกฺขฺนฺติ ภิกฺขฺนฺตีติ อภินฺนํ ปฺสฺสนฺโต
อฺภูจฺจํสํสฺปริวารํ ภฺกฺคานฺุปฺสฺสนาณานํ พลปฺปตฺตํ โหติฯ ตตฺริเม
อฺภูจฺจํสํสา ภวทิสฺสูปฺพานํ จีวิตนิกนฺติปฺริจฺจาโค สทา ยุตฺต-

วิสุทธิมคฺเค

ปยุตฺตตา วิสุทธาชีวิตา อุตฺตกฺกปฺปหานํ วิคตภยตา ขนฺตฺติโสฺรจฺจ-
ปฏฺฐิตาโก อรตฺริตฺติสหนตฺตติ ฯ เตนาหุ โปฺราราณา

อิมานิ อญฺญจฺจกฺคณฺมุตฺตมานิ
ทิสฺวา ตฺหิ สมนฺมสฺติ ปฺนปฺปฺนํ
อาทิตฺตเจตฺตสฺสิรฺสูปโม มฺนุ
ภงฺกานุปฺสฺสึ อมตฺสฺส ปตฺตฺติยาติ ฯ
ภงฺกานุปฺสฺสฺนาถาณํ นิฏฺฐิตํ ฯ

ตฺสฺเสวํ สพฺพสฺงฺขารานํ ขยวยเกทนิโรธารมฺมณํ ภงฺกานุปฺสฺสนํ
อาเสวนตฺสฺส ภาเวนตฺสฺส พหุติโกโรนตฺสฺส สพฺพภวโยนิคตฺติจฺติ-
สฺตฺตวาเวเสสฺส สภทฺทา สงฺขารา สฺวเขน ชีวิตฺตคามสฺส ภีรูกปฺริสฺสฺส
สิห พยฺกมฺ ทิปิ อจฺจ ตฺรจฺจ ยกฺข รกฺขส จณฺทโกณ จณฺทกฺกฺกฺร ปกฺกน-
มทจณฺทหตฺติ โฆรอาสีวิส อสนีวิจกฺก สฺสฺสาน รมฺมณฺมิ ชลิตองฺการกาสุ-
อาทโย วิย มหาภยํ หุตฺวา อฺปญฺญจฺจหนฺตฺติ ฯ ตฺสฺส อตฺติตา สงฺขารา
นิรฺุทฺธา ปจฺจปฺปฺนนา นิรฺุชฺชนฺตฺติ อนาคเต นิพฺพตฺตนกสงฺขาราปี
เอวเมว นิรฺุชฺฉิสฺสนฺตฺติติ ปฺสฺสโต เอตฺสฺมิ จาเน ภยตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
นาม อฺปฺปฺชฺชติ ฯ

ตฺตรายํ อฺปมา ฯ เอกิสฺสา กิร อิตฺติยา ตโย ปฺตฺตฺตาราชา-
ปฺราธิกา ฯ เตสํ ราชานํ สีสฺจเจทํ อาณาเปสิ ฯ สา ปฺตฺตฺเตหิ สทฺธิ
อาฆาตํ อคมาสิ ฯ อถสฺสา เขญฺจปฺตฺตฺตฺส สีสํ ฉินฺทิตฺวา
มชฺฉิมสฺส ฉินฺทิตฺตุ อารภิสฺส ฯ สา เขญฺจสฺส สีสํ ฉินฺนํ มชฺฉิมสฺส
จ ฉิขฺชมานํ ทิสฺวา กนิฏฺฐจฺมฺหิ อาลยํ วิสฺชชฺชึ อยมฺปิ เอเตสํเยว

ปฏิบัติทาณทสฺสนวิสุทธินิทเทโส

สทธิโส ภวิสฺสตีติ ฯ ตตฺถ ตสฺสา อิตฺติยา เขฏฺฐปฺตตสฺส ฉินฺนสีส-
ทสฺสนํ วย โยคิโน อตีตสงฺขารานํ นิโรธทสฺสนํ มชฺฉิมสฺส ฉิชฺช-
มานสีสทสฺสนํ วย ปจฺจุปฺปนฺนํ นิโรธทสฺสนํ อยมฺปิ เอเตสํเยว
สทธิโส ภวิสฺสตีติ กนิฏฺฐปฺตตมฺหิ อาลยวิสฺชชนํ วย อนาคเตปิ
นิพฺพตฺตนกสงฺขารา ภิชฺชิสฺสสนฺตีติ อนาคตานํ นิโรธทสฺสนํ ฯ ตสฺเสวํ
ปสฺสโต เอตสฺมี จาเน อูปฺปชฺชติ ภัยคฺคฺกุญฺจานณานํ ฯ

อปรายี อูปมา ฯ เอกา กิร ปฺติปชา อิตฺถิ ทส ทารเก
วิชาเย ฯ เตสฺส นว มตา เอโก หตฺถคฺคโต มรฺติ ฯ อปรอ กุจฺฉิยํ ฯ
สา นว ทารเก มเต ทสมณฺจ มียฺยมานํ ทิสฺวา กุจฺฉิกเต อาลยํ
วิสฺชชิ อยมฺปิ เอเตสํเยว สทธิโส ภวิสฺสตีติ ฯ ตตฺถ ตสฺสา อิตฺติยา
นนวนํ ทารกานํ มรณานุสฺสรณํ วย โยคิโน อตีตสงฺขารานํ นิโรธ-
ทสฺสนํ หตฺถคฺคสฺส มียฺยมานภาวทสฺสนํ วย โยคิโน ปจฺจุปฺปนฺนํ
นิโรธทสฺสนํ กุจฺฉิกเต อาลยวิสฺชชนํ วย อนาคตานํ นิโรธทสฺสนํ ฯ
ตสฺเสวํ ปสฺสโต เอตสฺมี ขณฺเ อูปฺปชฺชติ ภัยคฺคฺกุญฺจานณานํ ฯ

ภัยคฺคฺกุญฺจานณานํ ปน ภายติ น ภายตีติ ฯ น ภายติ ฯ
ตณฺหิ อตีตา สงฺขารา นินฺรุทฺธา ปจฺจุปฺปนา นินฺรุชฺฉนฺนติ อนาคตา
นินฺรุชฺฉิสฺสสนฺตีติ ตีรณมตฺตเมว โหติ ตสฺมา ยถา นาม จกฺขุมา
ปฺริโส นกรทฺวารเ ติสฺโส องฺการกาสุโย โอลอกยมาโน สยํ น
ภายติ เกวลํ หิสฺส เย เย เอตฺถ นินฺปตฺติสฺสนฺติ สพฺเพ อนปฺปกํ
ทกฺขมณฺุภวิสฺสสนฺตีติ ตีรณมตฺตเมว โหติ ยถา วา ปน จกฺขุมา
ปฺริโส ขทิสฺสุลํ อโยสุลํ สุวณฺณสฺสณฺนติ ปฏิปาณฺิยา จปีตํ สุตฺตตฺถยํ

วิสุทธิมคฺเค

โไอโลกยมาโน สยํ น ภายติ เกวลํ หิสฺส เย เย อิเมสฺสุ สฺวเลสฺสุ
นิปตฺติสฺสนฺติ สพฺเพ อนปฺปกํ ทุกฺขมฺนุภวิสฺสนฺตฺติ ตีรณมตฺตเมว
โหติ เอวเมว ภยคฺคฺคฺจ
องฺการกาสุตฺตยสฺทิสฺส สฺวตฺตยสฺทิสฺส จ ตีสุ ภเวสฺสุ อตีตา
สงฺขารา นีรุตฺธา ปจฺจุปฺปนฺนา นีรฺชฺชณฺติ อนาคตา นีรฺชฺชณฺตฺติ
ตีรณมตฺตเมว โหติฯ ยสฺมา ปนฺสฺส เกวลํ สพฺพภวโยนิ คติ-
จิตฺตินิวาสกตา สงฺขารา พฺยสนาปฺนฺนา สปฺปฏฺฐิภยา หุตฺวา ภยโต
อุปฺภูจฺจ

เอวํ ภยโต อุปฺภูจฺจ
มนฺสิกโรโต ก็ ภยโต อุปฺภูจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
ภยโต อุปฺภูจฺจ
ทุกฺขโต มนฺสิกโรโต ปวตฺตํ ภยโต อุปฺภูจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
นํมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ภยโต อุปฺภูจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ

ตตฺถ นํมิตฺตญฺจ สงฺขารนํมิตฺตํฯ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ
สงฺขารานเมเวตํ อธิวํจํฯ อนิจฺจโต มนฺสิกโรโต หิ สงฺขารานํ
มรณเมว ปสฺสตี เตนสฺส นํมิตฺตํ ภยโต อุปฺภูจฺจฺจฺจฺจ
รูปารูปภวปวตฺติฯ ทุกฺขโต มนฺสิกโรโต หิ สุขสมฺมตฺตายปี
ปวตฺติยา อภินฺหปฺปฏฺฐิภวเมว ปสฺสตี เตนสฺส ปวตฺตํ ภยโต
อุปฺภูจฺจ
มรฺจิกนฺชพฺพนฺคราทีนํ วย จ วิตฺตํ ตฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๖๕ ฯ

วิสุทธิมคเค

สมนุตโต นิสสิ นิสสุตาทำ อาทินวเมว ปสฺสติ ฯ ตสฺเสว ปสฺสโต
อาทินวณณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติ ยํ สนฺธาย อิทํ วุตฺตํ กถํ
ปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทินเว ฌาณํ อุปฺปาโท ภยฺนฺติ ภยตุ-
ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทินเว ฌาณํ ปวตฺตํ ภยฺนฺติ นิมิตฺตํ ภยฺนฺติ
อายุหนฺนา ภยฺนฺติ ปฏฺฐิสฺนฺธิ ภยฺนฺติ คติ ภยฺนฺติ นิพฺพตฺติ ภยฺนฺติ
อุปฺตฺติ ภยฺนฺติ ชาติ ภยฺนฺติ ชรา ภยฺนฺติ พฺยาธิ ภยฺนฺติ
มรณํ ภยฺนฺติ โสโก ภยฺนฺติ ปริเทโว ภยฺนฺติ อุปายาโส
ภยฺนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทินเว ฌาณํ อนุปฺปาโท เขมฺนฺติ
สนฺติปเท ฌาณํ อนุปวตฺตํ ๑เปฯ อนุปายาโส เขมฺนฺติ สนฺติปเท
ฌาณํ อุปฺปาโท ภยํ อนุปฺปาโท เขมฺนฺติ สนฺติปเท ฌาณํ ปวตฺตํ
๑เปฯ อุปายาโส ภยํ อนุปายาโส เขมฺนฺติ สนฺติปเท ฌาณํ อุปฺปาโท
ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทินเว ฌาณํ ปวตฺตํ ๑เปฯ
อุปายาโส ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทินเว ฌาณํ อนุปฺปาโท
สุขนฺติ สนฺติปเท ฌาณํ อนุปวตฺตํ ๑เปฯ อนุปายาโส สุขนฺติ
สนฺติปเท ฌาณํ อุปฺปาโท ทุกฺข์ อนุปฺปาโท สุขนฺติ สนฺติปเท
ฌาณํ ปวตฺตํ ๑เปฯ อุปายาโส ทุกฺข์ อนุปายาโส สุขนฺติ
สนฺติปเท ฌาณํ อุปฺปาโท สามิสฺนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทินเว
ฌาณํ ปวตฺตํ ๑เปฯ อุปายาโส สามิสฺนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา
อาทินเว ฌาณํ อนุปฺปาโท นีรามิสฺนฺติ สนฺติปเท ฌาณํ อนุปวตฺตํ
๑เปฯ อนุปายาโส นีรามิสฺนฺติ สนฺติปเท ฌาณํ อุปฺปาโท สามิสํ
อนุปฺปาโท นีรามิสฺนฺติ สนฺติปเท ฌาณํ ปวตฺตํ ๑เปฯ อุปายาโส

ปฏิบัติภาวนาทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

สามิสฺ อนุปายาโส นิรามิสฺนฺติ สฺนฺติปเท ฌาณํ อุปฺปาโท สงฺขาราคิ
ภยฺคฺคฺกุจฺจานเ ปญฺญา อาทินเว ฌาณํ ปวตฺตํ ๑เปฯ อุปายาโส
สงฺขาราคิ ภยฺคฺคฺกุจฺจานเ ปญฺญา อาทินเว ฌาณํ อนุปฺปาโท
นิพฺพานนฺติ สฺนฺติปเท ฌาณํ อปฺปวตฺตํ ๑เปฯ อนุปายาโส
นิพฺพานนฺติ สฺนฺติปเท ฌาณํ อุปฺปาโท สงฺขารา อนุปฺปาโท
นิพฺพานนฺติ สฺนฺติปเท ฌาณํ ปวตฺตํ ๑เปฯ อุปายาโส สงฺขารา
อนุปายาโส นิพฺพานนฺติ สฺนฺติปเท ฌาณํ

อุปฺปาทญฺจ ปวตฺตญฺจ นิमितฺตํ ทุคฺคฺขนฺติ ปสฺสตี
อายุหนํ ปฏฺฐิสฺนฺธิ ฌาณํ อาทินเว อิทํ
อนุปฺปาทํ อปฺปวตฺตํ อนิमितฺตํ สุขนฺติ จ
อนายฺหนํ อปฺปฏฺฐิสฺนฺธิ ฌาณํ สฺนฺติปเท อิทํ
อิทํ อาทินเว ฌาณํ ปญฺจกฺกุจฺจานเสุ ชายตี
ปญฺจกฺกุจฺจานเ สฺนฺติปเท ทส ฌาณเ ปชานาตี
ทฺวินฺนํ ฌาณานํ กุสลตา นานาทิฏฺฐิสฺสุ น กมฺปตีตี

ตํ ฌาตฺกฺกุจฺจานเ ฌาณํ ปชานนฺกฺกุจฺจานเ ปญฺญา เตน วุจฺจตี
ภยฺคฺคฺกุจฺจานเ ปญฺญา อาทินเว ฌาณนฺติ ๑

ตตฺถ อุปฺปาโทตี ปฺริมกมฺมปจฺจยา อิท อุปฺปตฺติ ๑ ปวตฺตนฺติ
ตถา อุปฺปนฺนสฺส ปวตฺติ ๑ นิमितฺตนฺติ สพฺพมฺปิ สงฺขารนิमितฺตํ ๑
อายุหนาตี आयตี ปฏฺฐิสฺนฺธิเหตุญฺตํ กมฺมํ ๑ ปฏฺฐิสฺนฺธิตี आयตี
อุปฺปตฺติ ๑ คตตีติ ยาย คตียา สว ปฏฺฐิสฺนฺธิ โหตี ๑ นิพฺพตฺตีตี

๑. ขุ. ป. ๓๑/๘๔ ๑

วิสุทธิมคฺเค

ขนฺธานํ นิพฺพตฺตํ ๑ อุปฺปตฺตํ สฺมาปฺนฺนสฺส วา อุปฺนฺนสฺส
วาทิ เอวํ วุตฺตา วิปากปฺวตฺติ ๑ ชาตฺติ ชราทํ ปจฺจยฺภูตา
ภวปจฺจยา ชาติ ๑ ชรามรณาทโย ปากฺญาเอว ๑ เอตฺถ จ
อุปฺปาทาทย โปญฺเจว อาทํนวณฺณสฺส วตฺถวเสน วุตฺตา เสสา
เตสํ เวจฺจนวเสน ๑ นิพฺพตฺติ ชาตฺติ อิทํ หิ ทฺวยํ อุปฺปาทสฺส เจว
ปฏฺิสนฺธิยา จ เวจฺจนํ คติ อุปฺปตฺตํ อิทํ ทฺวยํ ปวตฺตสฺส
ชราทโย นิมิตฺตสฺสาติ ๑ เตนาท

อุปฺปาทญฺจ ปวตฺตญฺจ นิมิตฺตํ ทฺกฺขณฺติ ปสฺสตี
อายุหนํ ปฏฺิสนฺธิ ฅาณํ อาทํนเว อิทฺนฺติ จ
อิทํ อาทํนเว ฅาณํ ปญฺจญฺจนาเนสุ ชายตีติ จ ๑

อนฺอุปฺปาโท เขมฺนฺติ สนฺติปเท ฅาณฺนฺติอาทิ ปน อาทํนว-
ณฺณสฺส ปฏฺิปกฺขณฺณ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ ๑ ภยตฺปญฺจนาเนน วา อาทํนํ
ทิสฺวา อุกฺพิคฺคหทยาณํ อกฺขมฺปิ อตฺถิ เขมฺมิ นฺราทํนฺนฺติ อสฺสาส-
ชนนตฺถมฺปิเอตํ วุตฺตํ ๑ ยสฺมา วา ปนฺสฺส อุปฺปาทาทย ภยโต
สุปฺตฺติจฺจิตฺตา โหนฺติ ตสฺส ตปฺปฏฺิปกฺขณฺนํ จิตฺตํ โหติ ตสฺมา
ภยตฺปญฺจนาเนน สิทฺทสฺส อาทํนวณฺณสฺส อานิสฺสทสฺสนตฺถํ เจตฺ
วุตฺตณฺติ เวทิตฺพํ ๑ เอตฺถ จ ยํ ภยํ ตํ ยสฺมา นฺยมโต ทฺกฺขํ
ยญฺจ ทฺกฺขํ ตํ วญฺญามิสฺสโลกามิสฺสเกสฺสามิสฺสเอหิ อวิปฺปมฺตฺตฺตา
สํมิสเมว ยญฺจ สํมิสํ ตํ สงฺขารมตฺตเมว ตสฺมา อุปฺปาโท
ทฺกฺขณฺติ ภยตฺปญฺจนาเนน ปญฺญา อาทํนเว ฅาณฺนฺติอาทิ วุตฺตํ ๑
เอวํ สนฺเตปี ภยาภาเรน ทฺกฺขาภาเรน สํมิสกาเรนาติ เอวํ

ปฏิบัติทาณทสฺสนวิสุทฺธิทุเทโส

อาการนาคฺตโต ปวตฺติวเสเนตฺถ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ ฯ ทส ฌาณ
ปชานาตีติ อาทีนวณานิ ปชานนฺโต อุปฺปาทาทิวตฺถกานิ ปญจ
อนุปฺปาทาทิวตฺถกานิ ปญจชาติ ทส ฌาณานิ ปชานาติ ปฏิวิขฺมติ
สจฺฉิกโรติ ฯ ทฺวินฺนํ ฌาณานิ กุสฺลตาติ อาทนวณณสฺส เจว
สนฺติปทณณสฺส จาติ อิมสํ ทฺวินฺนํ กุสฺลตาย ฯ นานาทิฏฺฐิสฺส น
กมฺปตีติ ปรมทิสฺสชฺรมมณีพฺพานาทิวเสน ปวตฺตาสฺส ทิฏฺฐิสฺส น เวชติ ฯ
เสสเมตฺถ อุตฺตทานตฺถเมวาทิ ฯ

อาทีนฺวานุปฺสฺสนาณานิ นิฏฺฐิตํ ฯ

โส เอวํ สพฺพสงฺขารे อาทีนฺวโต ปฺสฺสนฺโต สพฺพภวโยนิ-
คฺติ วิญฺญาณภูจิติสฺสตฺตาวาสกเต สเภทเก สงฺขารกเต นิพฺพินฺนทติ
อุกฺกณฺจติ นาทิรมติ ฯ เสยฺยถาปี นาม จิตฺตญฺญูปฺพตฺตปาทาภิโรโต
สุวณฺณราชหํโส อสุจิมฺหิ จณฺฑาลคามทฺวารे อาวาญฺเญ นาทิรมติ
สจฺจตฺส มหาสเรสุยฺเว อภิรมติ เอวเมว อยมฺปิ โยคิราชหํโส
สุปริทิฏฺฐาทินฺเว สเภทเก สงฺขารกเต นาทิรมติ ภาวนารามตฺตาย
ปน ภาวนารตฺติยา สมฺนุณาคตฺตตา สจฺจตฺส อนุปฺสฺสนาสฺสเยว รมติ ฯ
ยถา จ สุวณฺณปฺลชฺเรปี ปกฺขิตฺโต สีโห มิคราชา นาทิรมติ
ติโยชนสฺสทฺสวิตฺถเต ปน หิมวฺนเตยฺเว รมติ เอวมยํ โยคิสีโห
ตฺวิเช สุกฺติภเวปี นาทิรมติ ตีสฺส ปน อนุปฺสฺสนาสฺสเยว รมติ ฯ
ยถา จ สพฺพเสโต สจฺจตฺตปฺปติญฺโจะ อิทฺธิมาเวหาสงฺกโม ฉทฺทนฺโต
นาคราชา นครมชฺเชน นาทิรมติ หิมวติ ฉทฺทนฺตทหฺลหฺเนยฺว
อภิรมติ เอวมยํ โยคิรฺววารโณ สพฺพสมฺมิมฺปิ สงฺขารกเต นาทิรมติ
๑.หตฺถปาทวาลวตฺถิโกเสหิ ภูมิจฺสุเนหิ สจฺจตฺติ ปติฏฺฐิตฺติ สจฺจตฺตปฺปติญฺโจะติ ฎฺฐีกา ฯ

วิสุทธิมงคล

อนุปลาโท เขมุนดีอาทีนา นเยน ทิฏฺฐเจ สนฺตปิเทเยว อภิรมติ
ตฺนุณินฺนตฺปโปณตฺปฺพการฺมานโส โหติตี ๑

นิพพิทานุปลฺสุสนาณานิ นิฏฺฐิตํ ๑

ตํ ปเนตํ ปุริเมน ฌาณทฺวเยน อตฺถโต เอกํ ๑ เตนานุ
โปราณา ภัยตฺปฏฺฐานํ เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภติ สพฺพสงฺขาร
ภัยโต อทฺทสาติ ภัยตฺปฏฺฐานํ นาม ชาตํ เตสุเยว สงฺขารesu
อาทีนํว อฺปลฺปาเทตีติ อาทีนฺวานุปลฺสุสนา นาม ชาตํ เตสุเยว
สงฺขารesu นิพฺพิทฺนฺมานํ อฺปลฺปนฺนฺนฺติ นิพฺพิทานุปลฺสุสนา นาม ชาตฺนฺติ ๑
ปาลิยมฺปิ วุตฺตํ ยา จ ภัยตฺปฏฺฐาเน ปญฺญา ยลฺลจ อาทีนเว
ณานิ ยา จ นิพฺพิทา อิเม รมฺมา เอกตฺถา พฺยญฺชนเมว
นानนฺติ ๑ อิมินา ปน นิพฺพิทาณาณเณ อิมสฺส กุลปฺตฺตสฺส
นิพฺพิทฺนฺนฺตสฺส อุกกณฺจฺนตฺสฺส อนภิรมนตฺสฺส สพฺพภวโยนิคฺติ-
วิญฺญาณภูจฺติสฺตฺตาวาสกเตสุ สภทฺทเกสุ สงฺขารesu เอกสงฺขารเปจิตฺตํ
น สขฺชติ น ลกฺคติ น พชฺชติ สพฺพสฺมา สงฺขารคฺตา มุญฺจิตฺตํ
นิสฺสรฺตฺตํ โหติ ๑ ยถา กิ ๑ ยถา นาม ชาลพฺภนฺตรคฺโต
มจฺจุโล สปลฺมุขคฺโต มณฺฑุโก ปญฺชรปฺกฺขิตฺโต วนกฺกฺกุโฏ
ทพฺหปาสวสคฺโต มิโค อหิตฺตฺตฺกฺทคฺโต สปลฺโป มหาปฺงกฺปฺก-
ขนฺโต กุญฺชโร สฺปลฺณฺมุขคฺโต นาคราชา ราหุมุขปฺปวิฏฺฐโธ
จฺนฺโท สปลฺตฺตฺปรีวาริโต ปุริโสติ เอวมาทโย ตโต ตโต มุญฺจิตฺตํ
นิสฺสรฺตฺตํว โหนฺติ เอวํ ตสฺส โยคิโน จิตฺตํ สพฺพสฺมา

๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๕๖ ๑ ๒. มหาปฺงกฺปฺกฺขนฺโน ๑

ปฏิบัติญาณทสฺสนวิสุทธินิทเทโส

สงฺขารคตา มุญฺจิตุกามํ นิสฺสริตุกามํ โหติฯ อถสฺส เอวํ
สพฺพสงฺขารesu วิคตาลัยสฺส สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุญฺจิตุกามสฺส
อุปฺปชฺชติ มุญฺจิตุกมฺยตาณานฺติ ฯ

มุญฺจิตุกมฺยตาณานํ นิฏฺฐิตํ ฯ

โส เอวํ สพฺพภวโยนิคติจิตินิวาสคเตหิ สภเทเกหิ สงฺขารเอหิ
มุญฺจิตูกาโม สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุญฺจิตุํ ปฺน เตเอว สงฺขาร
ปฏิบัติสงฺขานุปฺสฺสนาณาณน ติลกฺขณํ อารโเปตฺวา ปริคฺคณฺหติ ฯ โส
สพฺพสงฺขารे อนจฺจนฺติกโต ตาวกालิกโต อุปฺปาทวยปริจฺฉินฺนโต
ปโลกโต ขณฺนิกโต* จลโต ปภงฺกฺคุโต อทฺฐวโต วิปริณามธมฺมโต
อसारกโต วิภวโต สงฺขตโต มรณธมฺมโตติอาทีหิ การณฺเหหิ อนิจฺจาติ
ปสฺสติ อภินฺนหปฏิบัติปฺพนโต ทุกฺขมโต ทุกฺขวตฺตฺตฺโต โรคโต คณฺฑโต
สลลโต อฆโต อาพาธโต อิติโต อุปฺททวโต ภยโต อุปสฺสคฺคโต
อตาณโต อเลณฺโต อสรณฺโต อาทีนวโต อฆมฺมูลโต วรรคโต สาสวโต
มารามิสฺสโต ชาตฺธิธมฺมโต ชราธมฺมโต พฺยาสฺสธมฺมโต มรณธมฺมโต*
โสภธมฺมโต ปริเทวธมฺมโต อุปายาสธมฺมโต สงฺกิลเลสิธมฺมโตติ-
อาทีหิ การณฺเหหิ ทุกฺขาติ ปสฺสติ อชฺฌนฺโต ทุกฺกนฺธโต เซกฺขจฺจโต
ปฏิบัติภูโต อมณฺฑนฺหนโต วิรูปโต วิภจฺจโตติอาทีหิ* การณฺเหหิ
ทุกฺขลกฺขณฺสฺส ปรีวารภูโต อสุภโต ปสฺสติ ปฺรโต ริดฺดโต ตฺถจฺจโต
สุญฺญโต อสฺสามิกโต อนิสฺสรโต อวสวตฺตฺติโตติอาทีหิ การณฺเหหิ
อนตฺตโต ปสฺสติฯ เอวํ หิ ปสฺสตาเนน ติลกฺขณํ อารโเปตฺวา

๑. ม. นตฺถิ ฯ ๒. ม. วิภจฺจโต ฯ

วิสุทธิมงคล

สงขารา ปริคคหิตา นาม โหนติ ฯ กสุมา ปนายเมเต เอว

ปริคคณหัตติ ฯ มุญจนสุสอุปายสมปาทนตถํ ฯ ตตฺรรายํ อุปมา ฯ

เอโก กิร ปุริโส มจฺเณ คณฺหิตฺตฺสामीติ มจฺฉิปปิ คเหตุวา

อุทเท โอสาเปสี ฯ โส ชิปปมฺเชน หตฺถํ โอตฺเรตฺวา อนฺโตอุทเท

สปปิ คีวํยํ คเหตุวา มจฺโณ เม คหิโตติ อตฺตมโน อโหสิ ฯ

โส มหา วต มยา มจฺโณ ลทฺโชติ อุกฺกชิปิตฺวา ปสฺสนฺโต

โสวตฺถิกตฺตยทสฺสเนน สปปิบัติ สลฺขานิตฺวา ภิโต อาทีนํ ทิสฺวา

คหเณ นิพฺพิณฺโณ มุญฺจิตฺกามา หุตฺวา มุญฺจนสุส อุปายํ กโรนฺโต

อกฺคนงฺกุจฺจโต ปญฺจาย หตฺถํ นิพฺเพชฺเตวา พาทํ อุกฺกชิปิตฺวา

อุปฺริสีเส เทว ตโย วเร อาวิชฺฌิตฺวา สปปิ ทฺพฺพลํ กตฺวา กจฺฉ

ทฺจฺจสปปาติ นิสฺสชฺชิตฺวา เวเคน ตฺพากปาฬิ อารุญฺห มหนตฺสฺส

วต โภ สปปสฺส มฺขโต มุตฺโตมฺหิติ อากตฺมคฺคํ โอลอยมาโน

อฺกฺจาสิ ฯ ตตฺถ ตสฺส ปุริสฺสฺส มจฺโณติ สปปิ คีวํยํ คเหตุวา

ตฺจฺจกาโล วिय อิมสฺสาปิ โยคิโน อาทิโตว อตฺตภาวํ ปฏฺฐิตฺวา

ตฺจฺจกาโล ฯ ตสฺส ชิปปมฺขโต สีลํ นีหริตฺวา โสวตฺถิกตฺตยทสฺสนํ

วिय อิมสฺส ฃนวินิพฺโภกํ กตฺวา สงฺขารสฺสุ ติลกฺขณทสฺสนํ ฯ ตสฺส

ภิตฺกาโล วिय อิมสฺส ภยตฺตฺปนฺนจฺานถาณํ ฯ ตโต อาทิโนวทสฺสนํ วिय

อาทีนฺวานุสฺสนาถาณํ ฯ คหเณ นิพฺพิณฺทนํ วिय นิพฺพิทานุสฺสนา

ถาณํ ฯ สปปิ มุญฺจิตฺกมฺยตา วिय มุญฺจิตฺกมฺยตาถาณํ ฯ

มุญฺจนสุส อุปายกรณํ วिय ปฏฺฐิสฺงฺขานุสฺสนาถาเนน สงฺขารสฺสุ

ตฺลกฺขณาโรปนํ ฯ ยถา หิ โส ปุริโส สปปิ อาวิชฺฌิตฺวา ทฺพฺพลํ

๑. นิพเพชฺเตวา ฯ

ปฏิบัติทานาณทสฺสนวิสุทธินิทเทโส

กตฺวา นิวตฺติตฺวา ํสฺสํ อสมตฺถภาวํ ปาเปตฺวา สฺมุตฺตํ มุญฺจติ
เอวมยํ โยคาวจโร คิลกฺขณาโรปนเนน สงฺขารे อวิชฺฌิตฺวา ทุพฺพเส
กตฺวา ปุณฺ ํนิจฺจสุขสฺสกอตฺตาคารเนน อุปฺภูจฺาตุํ อสมตฺถตํ ปาเปตฺวา
สฺมุตฺตํ มุญฺจติฯ เตน วุตฺตํ มุญฺจนสฺส อุปายสมฺปาทนตฺถํ เอวํ
ปริกฺคณฺหตีติฯ เอตฺตาวตาสฺส อุปฺปนฺนํ โหติ ปฏิสงฺขานาณํ ยํ
สนฺธาย วุตฺตํ อนิจฺจโต มนสิกโรโต ก็ ปฏิสงฺขา ณาณํ อุปฺปชฺชติ
ทฺกฺขโต อนตฺตโต มนสิกโรโต ก็ ปฏิสงฺขา ณาณํ อุปฺปชฺชติ
อนิจฺจโต มนสิกโรโต นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขา ณาณํ อุปฺปชฺชติ ทฺกฺขโต
มนสิกโรโต ปวตฺตํ ปฏิสงฺขา ณาณํ อุปฺปชฺชติ อนตฺตโต
มนสิกโรโต นิมิตฺตตฺถจ ปวตฺตตฺถจ ปฏิสงฺขา ณาณํ อุปฺปชฺชตีติฯ

เอตฺถ จ นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขาคี สงฺขารนิมิตฺตํ อทฺธวํ ตาว-
กาลิกนฺติ อนิจฺจลกฺขณวเสน ชานิตฺวาฯ กามญฺจ ปน ปจฺมํ ชานิตฺวา
ปจฺจ ณาณํ อุปฺปชฺชติ โวหารวเสน ปน มนญฺจ ปฏิจฺจ ฃมฺเม
จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณนฺติอาทีนํ^๒ วีย เอวํ วุจฺจติฯ
เอกตฺตนฺเยน วา ปุริมญฺจ ปจฺฉิมญฺจ เอกํ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ
เวทิตฺพฺพํฯ อิมินา นเยน อิตฺรสมิมฺปิ ปททฺวเย อตฺถโถ เวทิตฺพฺโพติฯ

ปฏิบัติสงฆานุสฺสนาณาณํ นิฏฺฐิตํฯ

โส เอวํ ปฏิสงฺฆานุสฺสนาณาณเนน สพฺเพ สงฺขารา สฺสฺสฺสชาติ
ปริกฺคเหตฺวา ปุณฺ สฺสฺสฺสชาติ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาตี^๓
ทฺวิโกฏฺฐิกํ สฺสฺสฺสชาติ ปริกฺคณฺหตีติฯ โส เอวํ เนว อตฺตานิ น ปริ
๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๕๖ฯ ๒. ส. สฟา. ๑๘/๔๐ฯ ๓. ขุ. ป. ๓๑/๓๕๔ฯ

วิสุทธิมคฺเค

กิลฺยจิ อุตฺตโน ปริกฺขารภาเว จิตฺ ทัสฺสวา ปุณฺ นานํ กุวฺจนิํ
 กสฺสจฺจ กิลฺยจนตฺสฺมี น จ มม กุวฺจนิํ กิสฺมิณฺยจิ กิลฺยจนตฺตฺถิตฺติ
 ยา เอตฺถ จตุโกฏฺฐิกา สุณฺณตา กถิตา ตํ ปริกฺคณฺหติ ฯ กถํ ฯ
 อัยฺ หิ นานํ กุวฺจนิํ กุวฺจ อุตฺตานํ น ปสฺสตี ฯ กสฺสจฺจ
 กิลฺยจนตฺสฺมินฺติ อุตฺตโน อุตฺตานํ กสฺสจฺจ ปสฺสตี กิลฺยจนภาเว
 อุปนฺตพฺพํ น ปสฺสตี ภาติกฺกุจฺจานเน ภาตฺริ สหายฺญจฺจานเน वा สหายํ
 ปริกฺขารจฺจานเน वा ปริกฺขารํ มณฺณิตฺวา อุปนฺตพฺพํ น ปสฺสตีติ
 อตุโถ ฯ น จ มม กุวฺจนิํติ เอตฺถ มมสทฺทํ ตาว จเปตฺวาน จ
 กุวฺจนิํติ ปสฺสตี จ อุตฺตานํ กุวฺจ น ปสฺสตีติ อยมตฺโถ ฯ อิทานิ
 มมสทฺทํ อหริตฺวา มม กิสฺมิณฺยจิ กิลฺยจนตฺตฺถิตฺติ โส ปสฺสตี อุตฺตา
 มม กิสฺมิณฺยจิ กิลฺยจนภาเว อตฺถิตฺติ น ปสฺสตี อุตฺตโน ภาติกฺกุจฺจานเน
 ภาตฺริ สหายฺญจฺจานเน वा สหายํ ปริกฺขารจฺจานเน वा ปริกฺขารนฺติ
 กิสฺมิณฺยจิ จานเน ปสฺสตี อุตฺตานํ อิมินา กิลฺยจนภาเวเน อุปนฺตพฺพํ
 น ปสฺสตีติ อตุโถ ฯ เอวมยํ ยสฺมา เนว กตฺถจฺจ อุตฺตานํ ปสฺสตี
 น ตํ ปสฺสตี กิลฺยจนภาเว อุปนฺตพฺพํ ปสฺสตี น ปสฺสตี อุตฺตานํ
 ปสฺสตี น ปสฺสตี อุตฺตานํ อุตฺตโน กิลฺยจนภาเว อุปนฺตพฺพํ ปสฺสตี
 ตสฺมาเนน จตุโกฏฺฐิกา สุณฺณตา ปริกฺคหิตา โหตีติ ฯ

เอวํ จตุโกฏฺฐิกํ สุณฺณตํ ปริกฺคเหตฺวา ปุณฺ จหากาเรหิ สุณฺณตํ
 ปริกฺคณฺหติ ฯ กถํ ฯ จกฺขุ สุณฺณํ อตฺเตน वा อตฺตนิเยเน वा
 นิจฺเจเน वा ชฺฐเวเน वा สสฺสเตเน वा อวิปริณามชฺฐเมเน वा ฯ เปฯ
 มโน สุณฺณโณ รุปา สุณฺณยา ฯ เปฯ ชฺฐมา สุณฺณยา จกฺขุวิญฺญาณํ
 ๑. กุวฺจนิํติปิ ทัสฺสตี ฯ

ปฏิบัติทาณทสสนวิสุทธินิทเทโส

๕เป๕ มโนวิญญาณํ จกฺขุสมฺผลโสติ เอวํ ยาว ชรามรณานโย
เนตพุโป ๕

เอวํ จหากาเรหิ สุลฺลตํ ปริกฺคเหตุวา ปุณ อญฺจหากาเรหิ
ปริกฺคณฺหติ ๕ เสยฺยถิํ ๕ รูปํ อสารํ นิสฺสารํ สารापคตํ นิจฺจสาร-
สารเณ วา ชฺวสารสารเณ วา สุขสารสารเณ วา อตฺตสารสารเณ
วา นิจฺเจเน วา ชฺวเณ วา สสุสเตเน วา อวิปริณามชฺมเมเน วา
เวทนา สลฺลยา สงฺขารา วิญญาณํ จกฺขุ ชรามรณํ อสารํ นิสฺสารํ
สารापคตํ นิจฺจสารสารเณ วา ชฺวสารสารเณ วา สุขสารสารเณ
วา อตฺตสารสารเณ วา นิจฺเจเน วา ชฺวเณ วา สสุสเตเน วา
อวิปริณามชฺมเมเน วา ยถา นโโป อสารโโร นิสฺสารโโร สารापคโต
ยถา เอรณฺโฑ ยถา อุกฺกมุโพ ยถา เสตวจฺโฆ ยถา ปาลิภทฺโท
ยถา เชนฺปิณฺโฑ ยถา อุกฺกปฺพุพฺพิ ยถา มริจฺจิ ยถา กทลิกฺขณฺโธ
ยถา มายา อสารา นิสฺสารา สารापคตา เอวเมว รูปํ ๕เป๕
ชรามรณํ อสารํ นิสฺสารํ สารापคตํ นิจฺจสารสารเณ วา ๕เป๕
อวิปริณามชฺมเมเน วาติ ๕

โส เอวํ อญฺจหากาเรหิ สุลฺลตํ ปริกฺคเหตุวา ปุณ
ทสหากาเรหิ ปริกฺคณฺหติ ๕ กถํ ๕ รูปํ วิตฺตโต ปสฺสติ
ตฺวจฺจโต สุลฺลโต อนตฺตโต อนิสฺสรียโต อกามการียโต อลพฺภนียโต
อวสวตฺตกโต พรโต วิวิตฺตโต ปสฺสติ เวทณํ ๕เป๕ วิญญาณํ
วิตฺตโต ปสฺสติ ๕เป๕ วิวิตฺตโต ปสฺสตีติ ๕

เอวํ ทสหากาเรหิ สุลฺลตํ ปริกฺคเหตุวา ปุณ ทฺวาทสหากาเรหิ

วิสุทธิมคเค

ปริกคณหติ ฯ เสยยถิติ ฯ รูปี น สตุโต น ชิโว น นโร
น มาณโว น อิตถิ น ปุริโส น อตุตา น อตุตนิย
นาหิ น มม น อณฺณสุส น กสุสจิจิ เวทนา ฯเปฯ
วิญญาณิ ฯเปฯ น กสุสจิจิ ฯ

เอวํ ทฺวาทสหากาเรหิ สฺลฺลฺลํ ปริกคเหตฺวา ปุณ ติรณ-
ปรีญฺญาเวสเน ทฺวาทฺจตุตถีสาย อากาเรหิ สฺลฺลฺลํ ปริกคณหติ
รูปี อนิจฺจโต ทฺกฺขโต โรคโต กณฺขโต สลฺลโต อมฺโต อาพาธโต
ปรโต ปโลกโต อีติโต อุปทฺทวโต ภยโต อุปสคฺคโต จลโต ปภงฺกฺขโต
อทฺฐวโต อตาณโต อเลณโต อสรณโต อสรณฺญฺจโต วิตฺตโต
ตุจฺจโต สฺลฺลฺลํ อนตฺตโต อนสฺสาทโต อาทินฺวโต วิปริณามชฺชมโต
อสารกโต อมฺมูลโต วชกโต วิภวโต สาสวโต สงฺขตโต
มารามิสโต ชาดิชฺชมโต ชรารชฺชมโต พฺยารชฺชมโต มรณชฺชมโต
โสภปริเทวทฺกฺขโทมนสฺสุปายาสชฺชมโต สมุทฺยโต อตุตฺถกมโต
นิสฺสรณโต ปสฺสติ เวทนี ฯเปฯ วิญญาณิ อนิจฺจโต ฯเปฯ
นิสฺสรณโต ปสฺสติ ฯ วุคฺตมฺปิ เจตํ รูปี อนิจฺจโต ฯเปฯ นิสฺสรณโต
ปสฺสนฺโต สฺลฺลฺลํ โลกํ อเวกฺขติ เวทนี ฯเปฯ วิญญาณิ
อนิจฺจโต ฯเปฯ นิสฺสรณโต ปสฺสนฺโต สฺลฺลฺลํ โลกํ อเวกฺขติ

สฺลฺลฺลํ โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช สทา สโต
อตุตฺตานุทฺธิญฺจํ โอิหฺจจํ เอวํ มจฺจุตโร สียา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตุ มจฺจุราชา น ปสฺสตีติ ฯ

๑. อุหฺจจ. ๒. ป. จ. ๓๐/๒๔๕ ฯ

ปฏิบัติปาณาณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

เอวํ สุลฺลโต ทิสฺวา ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา สงฺขาร
ปริกฺคณฺหนโต ภยฺยจ นนฺทิลฺยจ วิปฺปฬาย สงฺขารेषฺสุ อฺุทาสีโน
โหติ มชฺฌตฺโต อหนฺติ วา มมนฺติ วา น คณฺหาติ วิสฺสุจฺกริโย
วีย ปฺริโส ๑ ยถา นาม ปฺริสฺสฺส ภิรียา ภเวยฺย อฺิฏฺฐากนฺตนาปา
โส ตาย วินา มุหฺตตฺตมฺปิ อธิวเสตฺถุ น สกฺกฺเณยฺย อติวีย น
มมาเยยฺย โส ตํ อิตฺถิ อลฺเณน ปฺริเสน สทฺธิ จิตฺตํ วา นิสินฺนํ
วา (นิปฺนํ วา) กเถนฺตี วา หสนฺตี วา ทิสฺวา กุปฺโต อสฺส
อนตฺตมโน อธิมตฺตํ โทมนสฺสํ ปฺฏิสฺเวเทยฺย โส อปเรน สมเยน
ตสฺสา อิตฺถียา โทสํ ทิสฺวา มุญฺจิตฺกามิ หุตฺวา ตํ วิสขฺเขยฺย
น นํ มมาติ คณฺเษยฺย ตโต ปฏฺจาย ตํ เยนเกนจิ สทฺธิ
ยงฺกิลฺลิจิ กุรฺมานํ ทิสฺวาปิ เนว กุปฺเปยฺย น โทมนสฺสํ อปฺชฺเขยฺย
อลฺลทตฺตํ อฺุทาสีโน ภเวยฺย มชฺฌตฺโต เอวเมวํ สพฺพสงฺขารेषฺสุ
มุญฺจิตฺกามิ หุตฺวา ปฏฺิสงฺขานุปฺสฺสนาย สงฺขารे ปริกฺคณฺหนโต
อหํ มมาติ คเหตุพฺพตํ อทิสฺวา ภยฺยจ นนฺทิลฺยจ วิปฺปฬาย
สพฺพสงฺขารेषฺสุ อฺุทาสีโน โหติ มชฺฌตฺโต ๑ ตสฺส เอวํ ชานโต
เอวํ ปสฺสโต ติสฺสุ ภเวสฺสุ จตฺตฺสฺส โยนิสฺสฺส ปญฺจสฺส คตฺตฺสฺส
วิญฺญาณจฺจิตฺตฺสฺส นวสฺสฺส สตฺตวาเวสฺส จิตฺตํ ปฏฺิถียติ ปฏฺิภฺภูติ
ปฏฺิวภฺภูติ น สมฺปสฺสริยติ อฺุเปกฺขา วา ปาภฺิภฺภูตฺตา วา สณฺจติ ๑
เสยฺยถาปิ นาม ปทฺมปฺลาเส อีสกโปเณ อฺุทกมุสฺสิตานิ ปฏฺิถียนฺติ
ปฏฺิภฺภูนฺติ ปฏฺิวภฺภูนฺติ น สมฺปสฺสริยนฺติ เอวเมว ๑ เสยฺยถาปิ
นาม กุกฺกฏปฺตฺตํ วา นฺหารุททฺทลฺลํ วา อคฺคิมฺหิ ปกฺขิตฺตํ ปฏฺิถียติ
๑. อฺุทาสีโนติปิ ทิสฺสตี ๑

วิสุทธิมคฺเค

ปฏิกุญฺติ ปฏิวุญฺติ น สมปสارىติ เอวเมว ตสฺส ตีสุ ภเวสุ
จิตฺตํ ๗เป๗ อุเปกฺขา วา ปฏิกุลฺยตา วา สณฺจติ ๗ อิจฺจสฺส
สงฺขารุเปกฺขานาณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติ ๗

ตํ ปเนตํ สเจ สนฺติปทํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ สพฺพํ
สงฺขารปฺปวตฺตํ วิสขฺเขตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺนฺตติ โน เจ นิพฺพานํ
สนฺตโต ปสฺสติ ปุณฺปนฺนํ สงฺขารารมฺมณเมว หุตฺวา ปวตฺตติ
สามุทฺติกานํ กาลโก ๗ วิย ๗ สามุทฺติกา กิร วาณิชนา นาวํ อารโหนฺตา
ทิสากากํ นาม คณฺหนฺติ ๗ เต ยทา นาวา วาตุกฺขิตฺตา วิเทสํ
ปกฺขนฺนฺตติ ตีริ น ปญฺญาติ ตทา ทิสากากํ วิสขฺเขนฺติ ๗ โส
กฺุปกฺยญฺจโธ อากาสํ ลงฺกฺมิตฺวา สพฺพา ทิสา จ วิทิสา จ อนฺนฺคฺนฺตฺวา
สเจ ตีริ ปสฺสติ ตทกฺมิขฺว กจฺจติ โน เจ ปสฺสติ ปุณฺปนฺนํ
อากนฺตฺวา กฺุปกฺยญฺจียะว อลฺลียติ เอวเมว สเจ สงฺขารุเปกฺขานาณํ
สนฺติปทํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ สพฺพํ สงฺขารปฺปวตฺตํ วิสขฺเขตฺวา
นิพฺพานเมว ปกฺขนฺนฺตติ โน เจ ปสฺสติ ปุณฺปนฺนํ สงฺขารารมฺมณเมว
หุตฺวา ปวตฺตติ ๗ ตยิทํ สฺุปฺปกฺเค ปิฏฺจํ ฏฺุญฺญมาณํ วิย นิพฺพญฺจิต-
กฺุปฺปาสํ วิหตฺมานํ ๗ วิย นานปฺปการโต สงฺขารे ปรีคฺคเหตฺวา ภยญจ
นฺนฺทิลฺลจ ปหาย สงฺขารวิจฺฉินเน มชฺฌตฺตํ หุตฺวา ติวิธานุปฺสฺสนาวเสน
ติฏฺฐติ ๗ เอวํ ติฏฺฐมาณํ ติวิธีวิโมกฺขมุขภาวํ อापชฺชิตฺวา สตฺต-
อริยปฺุคฺคทวิภาคาย ปจฺจโย โหติ ๗

ตตฺตริทํ ติวิธานุปฺสฺสนาวเสน ปวตฺตฺนโต ตินฺณํ อินฺทฺริยานํ
๑. ม. ทิสากาโก ๗ ๒. ฎีกาปาโจปิ อีทิสโ ๗ วิหฺมมานนฺติปิ ทิสฺสติ ๗

วิสุทธิมคฺเค

เอเต ตโย ๑ วุตฺตลฺลเหตฺตํ อนิจฺจโต มนสิกรโนโต อธิโมกฺขพหุโล
อนิมิตฺตวิโมกฺข์ ปฏิลภติ ทฺวํกฺขโต มนสิกรโนโต ปสฺสทฺธิพหุโล
อปฺปณฺหิตวิโมกฺข์ ปฏิลภติ อนตฺตโต มนสิกรโนโต เวทพหุโล
สุลฺลตฺตวิโมกฺข์ ปฏิลภตฺตี ๑ เอตฺถ จ อนิมิตฺโต วิโมกฺโขติ
อนิมิตฺตกาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺโต อริยมคฺโค ๑ โส
หิ อนิมิตฺตาย ชาตฺยา อฺปฺปนฺนตฺตา อนิมิตฺโต กิเลเสหิ จ วิมุตฺตตฺตา
วิโมกฺโข ๑ เอเตเนว นเยน อปฺปณฺหิตกาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ
กตฺวา ปวตฺโต อปฺปณฺหิตํ สุลฺลตฺตกาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ
กตฺวา ปวตฺโต สุลฺลตฺตติ เวทิตพฺโพ ๑ ยํ ปน อภิธมฺเม ยสฺมี สมเย
โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ นิชฺยานิกํ อปฺจยคามิํ ทิฏฺฐิกตฺตานํ ปหานาย
ปจฺมาย ภูมียา ปตฺติยา วิวิจฺเจว กามเหหิ ปจฺมํ ฌานํ อฺปสมฺปชฺช
วิหฺรติ อปฺปณฺหิตํ สุลฺลตฺตํ เหวํ วิโมกฺขทฺวํเมว วุตฺตํ ตํ
นิปฺปรียายโต วิปฺสฺสนากมฺนํ สนฺธาย ๑ วิปฺสฺสนาณามํ หิ กฺลฺยาปิ
ปฏิสมฺภิตามคฺเค อนิจฺจานุปฺสฺสนํ ฌานํ นิจฺจโต อภินิเวสํ
มฺลฺยจตฺตี สุลฺลโต วิโมกฺโข ทฺวํขานุปฺสฺสนํ ฌานํ สุขโต อภินิเวสํ
อนตฺตานุปฺสฺสนํ ฌานํ อตฺตโต อภินิเวสํ มฺลฺยจตฺตี สุลฺลโต
วิโมกฺโขติ เหวํ อภินิเวสมฺลฺยจฺนวเสน สุลฺลโต วิโมกฺโขติ จ
อนิจฺจานุปฺสฺสนํ ฌานํ นิจฺจโต นิमितฺตํ มฺลฺยจตฺตี อนิมิตฺโต
วิโมกฺโข ทฺวํขานุปฺสฺสนํ ฌานํ สุขโต นิमितฺตํ อนตฺตานุปฺสฺสนํ
ฌานํ อตฺตโต นิमितฺตํ มฺลฺยจตฺตี อนิมิตฺโต วิโมกฺโขติ เหวํ

๑. ขุ.ป. ๓๑/๓๘๘ ๑ ๒. อภ.ส. ๓๔/๑๐๕ ๑ ๓. ขุ.ป. ๓๑/๔๐๐ ๑ ๔. ขุ.ป. ๓๑/๔๐๒ ๑

ปฏิบัติภาวนาทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

นิมิตฺตมฺลยจฺจนวเสน อนิมิตฺโต วิโมกฺโขติ จ อนิจฺจานุปฺสฺสนํ
ณานํ นิจฺจโต ปณฺธิํ มฺลยจฺตฺติ อปฺปณฺหิตฺโต วิโมกฺโข ทุกฺขานุ-
ปฺสฺสนํณานํ สุขโต ปณฺธิํ อนตฺตฺตานุปฺสฺสนํ ญาณํ อตฺตโต
ปณฺธิํ มฺลยจฺตฺติ อปฺปณฺหิตฺโต วิโมกฺโขติ เอวํ ปณฺธิมฺลยจฺจนวเสน
อปฺปณฺหิตฺโต วิโมกฺโขติ จ วุตฺตํ ตถาปี ตํ สงฺขารนิมิตฺตสฺส
อวิขหนโต น นิปฺปฺริยาเยน อนิมิตฺตํ นิปฺปฺริยาเยน ปน
สุลฺลตฺตเจว อปฺปณฺหิตฺตเจว ๑ ตสฺส จ อากมฺนวเสน อริยมคฺคกฺขณ
วิโมกฺโข อุตฺทฺถ ๑ ตสฺมา อปฺปณฺหิตํ สุลฺลตฺตฺนฺติ วิโมกฺขทฺวยเมว
วุตฺตฺนฺติ เวทิตพฺพํ ๑ อโย ตาเวตฺถ วิโมกฺขกถา ๑

ยํ ปฺน วุตฺตํ สตฺตอริยปฺกฺคฺลวิภาคาย ปจฺจโย โหตีติ ตตฺถ ๑
สทฺธานุสारी สทฺธาวิมุตฺโต กายสกฺขี อุกฺโตภาควิมุตฺโต ฃมฺมานุสारी
ทิกฺขจิปฺปตฺโต ๑ ปญฺญาวิมุตฺโตติ อิมํ ตาว สตฺต อริยปฺกฺคฺลา ๑ เตสํ
วิภาคาย อิทํ สงฺขารุเปกฺขญาณํ ปจฺจโย โหติ ๑ โย หิ อนิจฺจโต
มนสิกรฺโรนฺโต อธิโมกฺขพหฺุโล สทฺธินฺทฺริยํ ปฏฺิลภติ โส โสตาปตฺติ-
มคฺคกฺขณํ สทฺธานุสारी โหติ ๑ เสเสสฺส สตฺตสฺส จานเนสฺส สทฺธา-
วิมุตฺโต ๑ โย ปน ทฺกฺขโต มนสิกรฺโรนฺโต ปสฺสทฺธิพหฺุโล
สมาธินฺทฺริยํ ปฏฺิลภติ โส สทฺพตฺถ กายสกฺขี นาม โหติ ๑
อรุปฺชฃานํ ปน ปตฺวา อคฺคผลปฺปตฺโต อุกฺโตภาควิมุตฺโต นาม โหติ ๑
โย ปน อนตฺตโต มนสิกรฺโรนฺโต เวทพหฺุโล ปญฺญินฺทฺริยํ ปฏฺิลภติ
โส โสตาปตฺติมคฺคกฺขณํ ฃมฺมานุสारी โหติ ๑ ฉสฺ จานเนสฺส
๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๐๓ ๑ ๒. สී. ม. ทิกฺขจิปฺปตฺโต ๑

วิสุทธิมคเค

ทิฏฐิปปโต ๑ อคฺคผล ปณฺณาวิมุตฺโตติ ๑ วุตฺตณฺเหตํ อนิจฺจโต
 มนสิโกโรโต สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา
 โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏฺลิภฺติ เตน วุจฺจติ สทฺธานุสาริตี ๑ ตถา
 อนิจฺจโต มนสิโกโรโต สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ สทฺธินฺทฺริยสฺส
 อธิมตฺตตฺตา โสตาปตฺติผลํ สจฺฉิกตํ โหติ เตน วุจฺจติ สทฺธา-
 วิมุตฺโตติอาทิ ๑ อปรมฺปิ วุตฺตํ สทฺทหนฺโต วิมุตฺโตติ สทฺธา-
 วิมุตฺโต สจฺฉนฺตํ สจฺฉิกโตติ กายสกฺขิ ทิฏฺฐนฺตํ ปตฺโตติ
 ทิฏฺฐิปปโต สทฺทหนฺโต วิมฺจฺจตีติ สทฺธาวิมุตฺโต ฌานผลสฺส
 ปจฺฉมํ สฺสตี ปจฺฉา นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรตีติ กายสกฺขิ ทุกฺขา
 สงฺขารา สุโข นิโรโธติ ฌานํ โหติ ฌาตํ ทิฏฺฐิ วิทิตํ สจฺฉิกตํ สฺสตี
 ปณฺณายาติ ทิฏฺฐิปปโตติ ๑ อิตเรสุ ปน จตฺตฺส สทฺธํ อนฺุสรฺติ
 สทฺธาย วา อนฺุสรฺติ คจฺฉตีติ สทฺธานุสาริ ตถา ปณฺณาสงฺขาตํ
 ฌมฺมํ อนฺุสรฺติ ฌมฺเมน วา อนฺุสรฺตีติ ฌมฺมานุสาริ อรูปชฺฌาเนน
 เจว อริยมกฺเคน จาติ อุกฺโตภาเคน วิมุตฺโตติ อุกฺโตภาควิมุตฺโต
 ปชานนฺโต วิมุตฺโตติ ปณฺณาวิมุตฺโตติ เอวํ วจนฺุญฺโโจ เวทิตพฺโพติ ๑
 สงฺขารุเปกฺขานาณํ ๑

ตํ ปเนตํ ปุริเมน ฌานทฺวเยน อตฺถโต เอกํ ๑ เตนาหุ โปราณา
 อิทํ สงฺขารุเปกฺขานาณํ เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภฺติ เหฏฺฐา
 มุญฺจิตฺตมฺยตาณานํ นาม ชาตํ มชฺเฌ ปฏฺิสงฺขานุสฺสนาณานํ
 นาม อนฺุเต จ สีขาปฺปตฺตํ สงฺขารุเปกฺขานาณํ นาม ๑ ปาลิยมฺปิ
 ๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๘๐ ๑ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๓๗๘ ๑

ปฏิบัติทาณาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

วฺตุตฺติ กถํ มฺลฺลจิตฺตกมฺยตาปฺปฏิสงฺขาสนฺติภฺจฺจนา ปฺลฺลณา สงฺขารุ-
 เปกฺขาสฺส ฌาณํ อุปฺปาทํ มฺลฺลจิตฺตกมฺยตาปฺปฏิสงฺขาสนฺติภฺจฺจนา ปฺลฺลณา
 สงฺขารุเปกฺขาสฺส ฌาณํ ปวตฺตํ นิमितฺตํ ฯเปฯ อุปายาสํ มฺลฺลจิตฺ-
 ตกมฺยตาปฺปฏิสงฺขาสนฺติภฺจฺจนา ปฺลฺลณา สงฺขารุเปกฺขาสฺส ฌาณํ อุปฺปาโท
 ทฺกฺกฺขนฺติ ฯเปฯ ภยฺนฺติ สามีสนฺติ ฯเปฯ อุปฺปาโท สงฺขาราทิ ฯเปฯ
 อุปายาโส สงฺขาราทิ มฺลฺลจิตฺตกมฺยตาปฺปฏิสงฺขาสนฺติภฺจฺจนา ปฺลฺลณา
 สงฺขารุเปกฺขาสฺส ฌาณนฺติ^๑ ฯ ตตฺถ มฺลฺลจิตฺตกมฺยตา จ สฺยา ปฺปฏิสงฺขา จ
 สนฺติภฺจฺจนา จาติ มฺลฺลจิตฺตกมฺยตาปฺปฏิสงฺขาสนฺติภฺจฺจนา ฯ อิติ ปุพฺพภากฺเข
 นิพฺพิทาณาณนฺน นิพฺพิณฺณสฺส อุปฺปาทาทีนํ ปริจฺจชิตฺตกามตา มฺลฺลจิตฺ-
 ตกามตา ฯ มฺลฺลจนสฺส อุปายกรณตฺถํ มชฺเฌ ปฺปฏิสงฺขานํ ปฺปฏิสงฺขา ฯ
 มฺลฺลจิตฺตวาอวสานเณ อชฺฌนฺเปกฺกขณํ สนฺติภฺจฺจนา ยํ สนฺธาย อุปฺปาโท
 สงฺขาราทเ สงฺขารเ อชฺฌนฺเปกฺกขิตฺติ สงฺขารุเปกฺกขาติอาทิตฺ^๒
 วฺตุตฺติ ฯ เอวํ เอกเมวิทํ ฌาณํ ฯ อปิ จ อิมายปี ปาลียา อิทํ
 เอกเมวาทิ เวทิตพฺพํ ฯ วฺตุตฺถนฺเหตฺติ ยา จ มฺลฺลจิตฺตกมฺยตา
 ยา จ ปฺปฏิสงฺขานุสฺสนา ยา จ สงฺขารุเปกฺกขา อิมเ ชมฺมา
 เอกตฺถา พุยฺยชนเมว นานนฺติ^๓ ฯ

เอวํ อธิคตสงฺขารุเปกฺกขสฺส ปน อิมสฺส กุลปฺตตฺส วิปฺสฺสนา
 สฺธิขาปฺตตฺตา วฺจฺจฺจานคามินี โหติ ฯ สฺธิขาปฺตตฺตวิปฺสฺสนาติ วา
 วฺจฺจฺจานคามินีติ วา สงฺขารุเปกฺกขาทีณาณตฺถยสฺเสว เอตํ นามํ ฯ สฺยา
 หิ สฺธิขํ อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตฺตา สฺธิขาปฺตตฺตา วฺจฺจฺจานํ กจฺจนฺตีติ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๘๓ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๘๘ ฯ ๓. ขุ. ป. ๓๑/๓๕๖ ฯ

วิสุทธิมคเค

วฏฺฐานคามินี ฯ วฏฺฐานํ วุจฺจติ พหิทฺธา นิมิตฺตภูตโต อภินิวิฏฺฐ-
วตฺถุโต เจว อชฺชตฺตปฺปวตฺตโต จ วฏฺฐหนโต มกุโค ตํ กจฺจตีติ
วฏฺฐานคามินี มกุเคน สทฺธิ ฃญฺยตีติ อตฺถโถ ฯ

ตฺตรายํ อภินิเวสวฏฺฐานานํ อาวิภาวตฺถาย มาติกา อชฺชตฺตํ
อภินิวิสิตฺวา อชฺชตฺตา วฏฺฐาติ อชฺชตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา
วฏฺฐาติ พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วฏฺฐาติ พหิทฺธา
อภินิวิสิตฺวา อชฺชตฺตา วฏฺฐาติ รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วฏฺฐาติ รูเป
อภินิวิสิตฺวา อรูปา วฏฺฐาติ อรูปे อภินิวิสิตฺวา อรูปา วฏฺฐาติ
อรูปे อวิวิสิตฺวา รูปา วฏฺฐาติ เอกปฺปหารเณ ปณฺจหิ ขนฺเชหิ
วฏฺฐาติ อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วฏฺฐาติ อนิจฺจโต
อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต อนตฺตโต วฏฺฐาติ ทุกฺขโต อภินิวิสิตฺวา
ทุกฺขโต อนิจฺจโต อนตฺตโต วฏฺฐาติ อนตฺตโต อภินิวิสิตฺวา
อนตฺตโต อนิจฺจโต ทุกฺขโต วฏฺฐาติ ฯ กถํ ฯ อิเชกฺจฺโจอาทิโตว
อชฺชตฺตสงฺขารesu อภินิวิสติ อภินิวิสิตฺวา เต ปสฺสตี ฯ ยสฺมา
ปน น สุทฺธอชฺชตฺตทสฺสนมตฺเตเนว มกุคฺวฏฺฐานํ โหติ พหิทฺธาปี
ทฏฺฐพฺพเมว ตสฺมา ปสฺส ขนฺเชปี อนฺุปาทินฺนทสฺสงฺขารेषี อนิจฺจํ
ทุกฺขมนตฺตาติ ปสฺสตี ฯ โส กालเณ อชฺชตฺตํ สมฺมสตี กาลเณ
พหิทฺธา ฯ ตสฺเสว สมฺมสโต อชฺชตฺตํ สมฺมสนกाले วิปสฺสนา
มกุเคน สทฺธิ ฃญฺยตี ฯ อัย อชฺชตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺชตฺตา วฏฺฐาติ
นาม ฯ สเจ ปนสฺส พหิทฺธา สมฺมสน กाले วิปสฺสนา มกุเคน สทฺธิ
ฃญฺยตี ฯ อัย อชฺชตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วฏฺฐาติ นาม ฯ เอส

ปฏิบัติภาวนาทสฺสนวิสุทธินิทเทโส

นโย พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา จ อชฺฌตฺตา จ วุฏฺฐาเนปิ ฯ

อปโร อาทิตฺว รุเป อภินิวิสติ อภินิวิสิตฺวา ภูตรูปญจ

อุปาทายรูปญจ ราสี กตฺวา ปสฺสตี ฯ ยสฺมา ปน น สฺวทฺธรูป-
ทสฺสนมตฺเตเนว วุฏฺฐานํ โหติ อรูปมฺปิ ทฺฐพฺพเมว ตสฺมา ตํ
รูปมามมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนํ เวทนํ สลฺลํ สงฺขารे วิญฺญาณญจ
อิทํ อรูปนฺติ อรูปํ ปสฺสตี ฯ โส กาเลน รูปํ สมฺมสตี กาเลน
อรูปํ ฯ ตสฺเสวํ สมฺมสตี รูปสมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มคฺเคน
สทฺธี ฌญฺยตี ฯ อโย รุเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ นาม ฯ
สเจ ปนสฺส อรูปสมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มคฺเคน สทฺธี ฌญฺยตี อโย
รุเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ นาม ฯ เอส นโย อรูป
อภินิวิสิตฺวา อรูปา จ รูปา จ วุฏฺฐาเนปิ ฯ ยงฺกิลฺลิจิ สมฺทยชฺชมํ
สพฺพนฺตํ นิโรธชฺชมฺนฺติ เหวํ อภินิวิสิตฺวา เหวเมว วุฏฺฐานกาเล
ปน เอกปฺปหารเณ ปญฺจหิ ขนฺเชหิ วุฏฺฐาติ นาม ฯ

เอโก อาทิตฺว อนิจฺจโต สงฺขารे สมฺมสตี ฯ ยสฺมา ปน น
อนิจฺจโต สมฺมสนมตฺเตเนว วุฏฺฐานํ โหติ ทฺกฺขโตปิ อนตฺตโตปิ
สมฺมสตีทพฺพเมว ตสฺมา ทฺกฺขโตปิ อนตฺตโตปิ สมฺมสตี ฯ ตสฺเสวํ
ปฏิบัติปฺนสฺส อนิจฺจโต สมฺมสนกาเล วุฏฺฐานํ โหติ ฯ อโย อนิจฺจโต
อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วุฏฺฐาติ นาม ฯ สเจ ปนสฺส ทฺกฺขโต
อนตฺตโต สมฺมสนกาเล วุฏฺฐานํ โหติ อโย อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา
ทฺกฺขโต อนตฺตโต วุฏฺฐาติ นาม ฯ เอส นโย ทฺกฺขโต อนตฺตโต

๑. วิ. มหาวคฺค ๔/๒๒ ฯ

วิสุทธิมคเค

อภินิวัติวา เสสวฏฺฐานนสฺปี ฯ

เอตถ จ โยปี อนิจฺจโต อภินิวิญฺโ จ โยปี ทุกฺขโต โยปี
อนตฺตโต วฏฺฐานกาเล จ อนิจฺจโต วฏฺฐานํ โหติ ตโยปี ชนา
อิโมกฺขพหฺลา โหนฺติ สทฺธินฺทฺริยํ ปฏฺฐิภนฺติ อนิมิตฺตวิโมกฺเขน
วิมฺจฺจนฺติ ปจฺมมคฺคกฺขณฺเ สทฺธานุสสารินฺ โหนฺติ สตฺตสฺส จานนสฺ
สทฺธาวิมฺตฺตา สเจ ปน ทุกฺขโต วฏฺฐานํ โหติ ตโยปี ชนา
ปสฺสทฺธิพหฺลา โหนฺติ สมารินฺทฺริยํ ปฏฺฐิภนฺติ อปฺปณฺ्हิตฺตวิโมกฺเขน
วิมฺจฺจนฺติ สพฺพตฺถ กายสกฺขินฺ โหนฺติ ยสฺส ปเนตฺถ อรูปชฺฌานํ
ปาทํ โส อคฺคผลฺล อุกฺโตภาควิมฺตฺโต โหติ อถ เนลํ
อนตฺตโต วฏฺฐานํ โหติ ตโยปี ชนา เวทพหฺลา โหนฺติ
ปญฺณินฺทฺริยํ ปฏฺฐิภนฺติ สฺลยฺณตฺตวิโมกฺเขน วิมฺจฺจนฺติ ปจฺม-
มคฺคกฺขณฺเ ชฺมฺมานุสสารินฺ โหนฺติ ฉสฺส จานนสฺ ทิฏฺฐิปปตฺตา
อคฺคผลฺล ปญฺญาวิมฺตฺตาติ ฯ

อิทานิ สทฺธี ปฺริมฺปจฺฉิมฉาณฺเหหิ อิมิสฺสา วฏฺฐานคามินิยา
วิปฺสฺสนาย อาวิภาวตฺถํ ทฺวาทส อฺปมา เวทิตพฺพา ฯ ตาสํ อิํ อฺทฺทานํ
วคฺคฺลิตฺติ กณฺ्हสฺปโป จ ฆรํ โค ยกฺขิ ทารโก
ชฺวทํ ปฺปาสํ สิตฺถนฺหํ อนฺธการํ วิเสน จาติ ฯ

อิมา จ อฺปมา ภยตฺตฺปนฺนจฺานโต ปญฺติ ยตฺถกตฺถจิ ฉาณฺ
จตฺวา อหริตฺถํ วฏฺฏฺเยยฺยํ อิมสฺมี ปน จานน อหริยมานาสฺ
ภยตฺตฺปนฺนจฺานโต ยาว ผลฉาณา สพฺพิ ปากฺกํ โหติ ฯ ตสฺมา
อิเชว อหริตฺตพฺพาติ วุตฺตา ฯ

ปฏิปทาธรรมาทสุตนิทเทโส

วคฺคฺคีตฺติ ฯ เอกา กิร วคฺคฺคี เอตฺถ ปุပ္ผิ วา ผลํ วา
ตภิสฺสามิตี ปญฺจสาเข มชฺฐกรุกฺเข นิลียิตฺวา เอกํ สาขํ ปริมฺสิตฺวา*
น ตตฺถ กิณฺจิ ปุပ္ผิ วา ผลํ วา คยฺหุปกํ อทฺทส ฯ ยถา จ
เอกํ เอวํ ทฺหิตฺยํ ตตฺถิยํ จตฺตํ ปญฺจมมฺปิ สาขํ ปริมฺสิตฺวา
นาทฺทส ฯ สวา อผลโต วตฺถายํ รุกฺโข นตฺถตฺถ กิณฺจิ คยฺหุปกนฺตฺติ
ตสฺมี รุกฺเข อาลยํ วิสขฺเขตฺวา อุชฺฐกาย สาขาย อารุหฺห วิณฺณปฺนตฺเรน
สีลํ นีหริตฺวา อุทฺธํ อุคฺคโลเกตฺวา อากาเส อุปฺปตฺติตฺวา อณฺณตฺสฺมี
ผลรุกฺเข นิลียิ ฯ ตตฺถ วคฺคฺคี วิย โยคาวจโร ทฏฺฐพฺโพ ฯ
ปญฺจสาโข มชฺฐกรุกฺโข วิย ปญฺจปาทานกฺขนฺธา ฯ ตตฺถ วคฺคฺคิยา
นिलีนํ วิย โยคิโน ขนฺธปญฺจเก อภินิเวโส ฯ ตสฺสา เอกกํ สาขํ
ปริมฺสิตฺวา กิณฺจิ คยฺหุปกํ อทิสฺวา อวเสสสาขาปริมฺสนํ วิย โยคิโน
รูปกฺขนฺธํ สมฺมสฺสิตฺวา ตตฺถ กิณฺจิ คยฺหุปกํ อทิสฺวา อวเสสกฺขนฺธ-
สมฺมสนํ ฯ ตสฺสา อผลโต วตฺถายํ รุกฺโขติ รุกฺเข อาลยวิสขฺชนํ วิย
โยคิโน ปญฺจสุปี ขนฺธेषุ อนิจฺจลกฺขณาทิสฺสนวเสน นินฺพิณฺณตฺส
มฺลยฺจิตฺตมฺยตาทิสฺสนตฺตํ ฯ ตสฺสา อุชฺฐกาย สาขาย อุปฺริ อาโรหณํ
วีย โยคิโน อณฺโหลมํ ฯ สีลํ นีหริตฺวา อุทฺธํ อุคฺคโลกนํ วิย
โคตฺรภูณฺณํ ฯ อากาเส อุปฺปตฺนํ วิย มคฺคณฺณํ ฯ อณฺณตฺสฺมี
ผลรุกฺเข นิลีนํ วิย ผลณฺณํ ฯ

กณฺหสฺปฺปมา ปฏิสงฺขาธรรมา เวตฺตาว ฯ อุปฺมาลิสฺสนทเน
ปเนตฺถ สปฺปวิสขฺชนํ วิย โคตฺรภูณฺณํ มฺลยฺจิตฺวา อากตฺมคฺคํ
๑. ปรามฺสิตฺวา ฯ

ปฏิบัติพหุชานวิสุทธินิเทศ

สขุชานนํ วย โยคิโน ติลกขณวเสน ขนุชานํ อนิจจา ทุกขา
อนตตาคติ สขุชานนํ ฯ กิตกาโล วย ทยคฺปฏฺจานณณํ ฯ วิสชเชตฺวา
คณฺตุกามตา วย มุณฺจิตฺกมฺยตา ฯ วิสชชนํ วย โคตฺรภู ฯ ปลายนํ
วย มคฺโค ฯ ปลายิตฺวา อภยเทเส จานํ วย ผลํ ฯ

ยกฺขิตฺติ ฯ เอโก กิร ปฺริโส ยกฺขินิยา สทฺธิํ สํวาลิํ กปฺเปสิ ฯ
สา รตฺติภาเค สุตฺโต อยฺนติ มนฺตฺวา อามกฺสุสณํ คณฺตฺวา
มนฺตฺสํมํลํ ขาทติ ฯ โส กุหิํ เอสา คจฺจตีติ อนฺุพนฺธิตฺวา มนฺตฺสํมํลํ
ขาทมานํ ทิสฺวา ตสฺสา อมนฺตฺสึภาวํ ญตฺวา ยาว มํ น ขาทติ
ตาว ปลายิตฺสํมิตฺติ กิโต เวเคน ปลายิตฺวา เขมฺภูจฺจเน อฏฺจาสึ ฯ
ตตฺถ ยกฺขินิยา สทฺธิํ สํวาลิํ วย ขนุชานํ อหํ มมาติ กหณํ ฯ
สุสณเน มนฺตฺสํมํลํ ขาทมานํ ทิสฺวา ยกฺขินิํ อยฺนติ ชานนํ วย
ขนุชานํ ติลกขณํ ทิสฺวา อนิจฺจาทิภาวชานนํ ฯ กิตกาโล วย
ทยคฺปฏฺจานํ ฯ ปลายิตฺกามตา วย มุณฺจิตฺกมฺยตา ฯ สฺุสณวิขหนํ
วย โคตฺรภู ฯ เวเคน ปลายนํ วย มคฺโค ฯ อภยเทเส จานํ
วย ผลํ ฯ

ทารโกติ ฯ เอกา กิร ปฺตฺตคฺคิทฺธินิํ อิตฺถิํ ฯ สา อฺุปฺริปาสาเท
นิสิณฺนาว อนฺตรวิธิยํ ทารกสทฺทํ สฺุตฺวา ปฺตฺโต นฺุโข เม เคนจิ
วิหจฺยตีติ เวคสา คณฺตฺวา อตฺตโน ปฺตฺโตติ สญฺญา ยปรปฺตฺตํ
อคฺคเหสิ ฯ สา ปรปฺตฺโต อยฺนติ สญฺชานิตฺวา โอตฺตปฺปมานา
อิโต จิตฺ จ โอลเกตฺวา มา เหว มํ โกจิ ทารกจิริ อยฺนติ วเพยฺยติ
ทารกํ ตตฺถเวว โอลโรเปตฺวา ปฺน เวคสา ปาสาทํ อารุญฺห นิสึติ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ตตฺถ อตฺตโน ปุตุตฺตสญฺญา ย ปฺรปุตุตฺตสฺส กหณฺโณ วีย อหฺม มาติ
ปฺลยฺกขนฺนรคฺคหณฺโณ ๑ ปฺรปุตุโต อยฺนติ สญฺชานนํ วีย ติลกฺขณวเสน
นาหํ น มาติ สญฺชานนํ ๑ โอตฺตปฺปนํ วีย ภยตุปฺปญฺจํ ๑
อิโต จิโต จ โอลอกนํ วีย มุญฺจิตฺตมฺยตาณานํ ๑ ตตฺถเวท ทารกสฺส
โอรฺปนํ วีย อนุโลมํ ๑ โอรฺเปตฺวา อนุตฺรวีถิยํ จิตฺกาโล วีย
โคตฺรญฺ ๑ ปาสาทาโรหณํ วีย มคฺโค ๑ อารุญฺห นิสิตฺนํ วีย ผลํ ๑

ขุทฺทํ ปิปาตํ สิตฺตญฺหํ อนุชการิ วิเสน จาติ อิมํ ปน
ณ อุปมา วุฏฺฏานคามินิยา วิปสฺสนาย จิตฺตสฺส โลกุตฺตรธมฺมา-
ภิมุขนิพนฺโปกฺกปพฺพการภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตา ๑

ยถา หิ ขุทฺทาย อภิกฺขโต สฺวขมฺจฺฉิตฺโต ปฺริโส สารุรตํ โภชนํ
ปฺญฺเจติ เอวเมวํยํ สํสารวุฏฺฏขมฺจฺฉาย สฺมุจฺโจ โยคาวจโร อมตฺรตํ
กายคตาสติภฺโชนํ ปฺญฺเจติ ๑

ยถา จ ปิปาสิโต ปฺริโส ปฺริสฺสสฺमानกณฺจฺมุโข อนนฺกขสฺมภาริ
ปานกํ ปฺญฺเจติ เอวเมวํยํ สํสารวุฏฺฏปิปาสาย สฺมุจฺโจ โยคาวจโร
อริยํ อญฺจจฺจกิมกคฺคปานกํ ปฺญฺเจติ ๑

ยถา ปน สิตฺตสมฺมุจฺโจ ปฺริโส อญฺหํ ปฺญฺเจติ เอวเมวํยํ
สํสารวุฏฺฏเณ ตณฺหาสิเนหสิเตน สฺมุจฺโจ โยคาวจโร กิเลสสนฺดาปกํ
มคฺคเตชํ ปฺญฺเจติ ๑

ยถา จ อญฺหสมฺมุจฺโจ ปฺริโส สิตํ ปฺญฺเจติ เอวเมวํยํ
สํสารวุฏฺฏเณ เอกาทสฺคฺคิสนฺดาปสนฺตตฺโต โยคาวจโร เอกาทสฺคฺคิ-
วูปสํ นินฺพพานํ ปฺญฺเจติ ๑

ปฏิบัติพาณณทสุตวิสุทธินิทเทโส

ยถา ปน อนุชการเปรโต ปุริโส อาโลกิ ปฏฺเจติ เอวเมวายิ
อวิชฺชนุชการเณ โอนทุชปริโยนทุโร โยคาวจโร ฌาณาโลกิ
มคฺคภาวนิ ปฏฺเจติ ฯ

ยถา จ วิสสมฺมุจฺโจะ ปุริโส วิสนิฆาตนิ เกสชฺชํ ปฏฺเจติ
เอวเมวายิ กิเลสวิสสมฺมุจฺโจะ โยคาวจโร กิเลสวิสนิมมถนิ อมโตสถิ
นิพฺพานํ ปฏฺเจติ ฯ เตน วุตฺตํ ตสฺเสวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต
ตีสุ ภเวสุ ฯ ป ฯ นวสุ สุตตาวาเสสุ จิตฺตํ ปฏฺฐีติยติ ปฏฺฐิกุญฺจติ
ปฏฺฐิวุญฺจติ น สมฺปสฺสริยติ อุเปกฺขา วา ปาฏฺฐิกุลฺยตา วา สณฺจชาติ
เสยฺยถาปี นาม ปทุมฺปลาเส อีสกโปณฺเติ ฯ สพฺพํ ปุพฺเพ
วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ ฯ เอตฺตาวตา จ ปเนส ปฏฺฐีตินจโร นาม โหติ
ยิ สนฺชาย วุตฺตํ

ปฏิบัติจนจรสุต ภิกขุโน
ภชมานสุต วิวิตฺตมาสนิ
สามคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ
โย อตฺตานิ ภวเน น ทสฺสเยติ ฯ

เอวมิทํ สงฺขารุเปกฺขาณานิ โยคิโน ปฏิสนฺจรภาวิ นิยมตฺวา
อฺตุตฺตริ อริยมคฺคสุตทาปี โพชฌนฺจคมคฺคจฺจกฺกมานจฺคปฏิบัติทาวิโมกฺขวิเสสํ
นียมฺเตติ ฯ เกจิ หิ เถรา โพชฌนฺจคมคฺคจฺจกฺกมานจฺกานํ วิเสสํ
ปาทกชฺชานํ นิยมตฺตีติ วทฺนฺติ ฯ เกจิ วิปสฺสนาย อารมฺมณฺญตา
ขนฺธา นิยมเนตฺตีติ วทฺนฺติ ฯ เกจิ ปุคฺคลชฺชมาสโย นิยมตฺตีติ วทฺนฺติ ฯ

๑. พ. ส. ๒๕/๔๕๓ ฯ

วิสุทธีมคฺเค

เตสมฺปิ วาเทสุ อัยฺ ปุพฺพภาควุฏฺฐานคามินีวิปฺสุสนาวนियเมติเยวติ
เวทิตฺตพฺพาฯ ตตฺตฺรายฺ อฺนุปุพฺพพิทฺธาฯ

วิปฺสุสนานियเมนฺ หิ สุกฺขวิปฺสุสทฺสฺส อฺปฺปนฺนํมคฺโคปิ สฺมาปฺตฺติ-
ลาภิโน ฌานํ ปาทกํ อกฺตฺวา อฺปฺปนฺนํมคฺโคปิ ปฺจฺมชฺฌานํ ปาทกํ
กฺตฺวา ปกิณฺณกฺสงฺขารํ สฺมมฺสติตฺวา อฺปฺปาทิตฺมคฺโคปิ ปฺจฺมชฺฌานิกาว
โหนฺติฯ สพฺเพสุ สฺตฺต โปชฺฌณฺกานิ อฺภูจฺ มคฺคณฺกานิ ปฺลยฺ ฌานนฺกานิ
โหนฺติฯ เตสมฺปิ หิ ปุพฺพภาควิปฺสุสนา โสมนสฺสสทฺททาปิ อฺเปกฺขา-
สทฺททาปิ หุตฺวา วุฏฺฐานกาเล สงฺขารุเปกฺขาภาวํ ปฺตฺวา โสมนสฺส-
สทฺททา โหติฯ ปฺลยฺกนฺเย ทฺตฺติยตฺตฺติยจฺต
อฺปฺปาทิตฺมคฺเคสุ ยถากกฺเมเนว ฌานํ จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
โหติฯ สพฺเพสุ ปฺน สฺตฺต มคฺคณฺกานิ โหนฺติฯ จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อัยฺ วิเสโส ปาทกชฺฌานนियเมนฺ เจว วิปฺสุสนานियเมนฺ จ โหติฯ
เตสมฺปิ หิ ปุพฺพภาควิปฺสุสนา โสมนสฺสสทฺททาปิ อฺเปกฺขาสทฺททาปิ
โหติฯ วุฏฺฐานคามินี โสมนสฺสสทฺททาวฯ ปฺลยฺจฺมชฺฌานํ ปาทกํ
กฺตฺวา นิพฺพตฺตฺติตฺมคฺเค ปฺน อฺเปกฺขาจิตฺเตกฺกคฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ฌานนฺกานิ โปชฺฌณฺกมคฺคณฺกานิ ฆ สฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อฺกฺขนิยฺมวเสน โหติฯ อิมฺสฺมี หิ นฺเย ปุพฺพภาควิปฺสุสนา
โสมนสฺสสทฺททา วา อฺเปกฺขาสทฺททา วา โหติฯ วุฏฺฐานคามินี
อฺเปกฺขาสทฺททาวฯ อฺรูปชฺฌานานิ ปาทกานิ กฺตฺวา อฺปฺปาทิตฺมคฺเคปิ
เอเสว นโยฯ

เอวํ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺจายฺ เยเกจิ สงฺขารํ สฺมมฺสติตฺวา

ปฏิบัติภาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

นิพฺพตฺติตมคฺคสุต อาสนนฺนปฺปเทเส วุจฺจิตสฺมาปตฺติ อตฺตโน สทิสภาวํ
 กโรติ ภูมวณฺโณ วิย โคธวณฺณสุต ฯ ทฺตฺติยตฺตฺเถรวาทฺ ปน ยโต ยโต
 สฺมาปตฺติโต วุจฺจาย เยเย สฺมาปตฺติชฺมเม สมนฺนสิตฺวา
 มคฺโค นิพฺพตฺติโต โหติ ตํตฺตฺสฺมาปตฺติสทิสฺสว โหติ ฯ สมนฺนสิต-
 สฺมาปตฺติสทิสฺสวตฺตฺตฺโต ฯ สเจ ปน กามาวจรชฺมเม สมนฺนสิตฺติ
 ปจฺจมนฺนนิโกว โหติ ฯ ตตฺตราปี จ อํ วิปสฺสนานนฺนโย วุตฺตนเยเนว
 เวทิตฺตฺตฺโป ฯ ตตฺติยตฺตฺเถรวาทฺ ปน อตฺตโน อตฺตโน อชฺฉนฺนสฺยานุรูปฺน
 ยํ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา เยเย ฌานชฺมเม สมนฺนสิตฺวา
 มคฺโค นิพฺพตฺติโต ตํตฺตฺตฺตฺตฺตฺสทิสฺสว โหติ ฯ ปาทกชฺฉนฺนํ ปน
 สมนฺนสิตฺตชฺฉนฺนํ วา วินา อชฺฉนฺนสฺยมตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 สฺวายมตฺต

วุตฺตมฺปิ เจตฺติ เสยฺยถาปี ภิกฺขเว ตทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺท
 น โหติ พุทฺท
 อถฺท
 นนฺนทฺท
 ภิกฺขเว ปณฺณจฺนํ ภิกฺขุณฺนีสฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 อวินิปาตชฺมมา นียตา สมนฺนสิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ภิกฺขุณฺนียา สฺต
 ปณฺณจฺนํ สกทาคามิ... ฯ ปณฺณจฺนํ...
 อรหตฺต

วิสุทธิมคฺเค

อชฺฌาสนานูรูเปณ ยํ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวาฯเปฯ วินา
อชฺฌาสนมตฺเตเนว ตํ น อชฺฌตฺตีติ ฯ เอตฺถาปิ จ วิปฺสฺสนานนิยโม
วุตฺตฺนเยเนว เวทิตฺพุโป ฯ

เอวํ ตาว สงฺขารูเปกฺขา โพชฺฌมฺกมฺกฺกฺกฺกฺกฺกฺกานํ นนิยเมตฺตีติ
เวทิตฺพุพาฯ

สเจ ปนายํ อาทิตฺโต กิเลสฺ วิกฺขมฺภยมาณา ทุกฺขเณ
สปรฺปิโยเคน สสงฺขารเณ วิกฺขมฺภตฺถุ อสฺกฺขิ ทุกฺขาปฏฺธิปทา นาม
โหติ ฯ วิปริยาเยน สุขาปฏฺธิปทา ฯ กิเลสฺ ปน วิกฺขมฺภตฺตฺวา
วิปฺสฺสนาปริวาลํ มคฺคปาทฺภาวํ สณฺนิกํ กุรฺรฺมานา ทนฺธาภิณฺณา นาม
โหติ ฯ วิปริยาเยน ขิปปาภิณฺณาฯ อิติ อยํ สงฺขารูเปกฺขา
อากมฺนียญฺจ
มคฺโค จตฺต
ภิกฺขุโน นานา โหติ กสฺสจฺจ จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ปน จตฺต
ตฺถา ฐมฺมเสนาปติสฺส ฯ มหาโมกฺคคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺค
สุขาปฏฺธิปโท ขิปปาภิณฺโณ อโหสิ อฺปริ ตโย ทุกฺขาปฏฺธิปทา
ทนฺธาภิณฺณาฯ ยถา จ ปฏฺธิปทา เอวํ อธิปตฺตโยปิ กสฺสจฺจ ภิกฺขุโน
จตฺต
สงฺขารูเปกฺขา ปฏฺธิปทาวิเสสํ นนิยเมติ ฯ ยถา ปน วิโมกฺขวิเสสํ
นนิยเมติ ตํ ปุพฺเพ วุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต

อปิจ มคฺโค นาม ปญฺจหิ การณฺเห นามํ ลภติ สรเสณ วา

ปฏิบัติทาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

ปัจจนีเณ วา สุกฺเณน วา อารมฺมเณน วา อากมฺเนน วา ฯ

สเจ หิ สงฺขารูปฺเภว อนิจฺจโต สงฺขารे สมฺมสึตฺวา วุฏฺฐาติ
อนิมิตฺตวิโมกฺเขน วิมฺจจติ ฯ สเจ ทฺวขโต สมฺมสึตฺวา วุฏฺฐาติ
อปฺปณฺหิตวิโมกฺเขน วิมฺจจติ ฯ สเจ อนตฺตโต สมฺมสึตฺวา วุฏฺฐาติ
สุญฺญตวิโมกฺเขน วิมฺจจติ ฯ อิทํ สรสโต นามํ นาม ฯ

ยสฺมา ปเนส อนิจฺจานุปฺตฺสนาย สงฺขารานํ ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา
นิจฺจนิมิตฺตฐวณิมิตฺตสฺสตฺตนิมิตฺตานํ ปชฺชนโต อากโต ตสฺมา
อนิมิตฺโต ฯ ทฺวขานุปฺตฺสนาย ปน สฺขสฺสญฺญํ ปหาย ปณฺธิํ ปฏฺฐนํ
สฺกฺขาเปตฺวา อากตฺตตา อปฺปณฺหิตโต ฯ อนตฺตานุปฺตฺสนาย
อตฺตสฺตตฺตปฺกฺกลสฺสญฺญํ ปหาย สงฺขารานํ สฺญญโต ทิฏฺฐตฺตา
สุญฺญโตติ ฯ อิทํ ปัจจนิกโต นามํ นาม ฯ

รากาทีหิ ปเนส สฺญญตฺตา สฺญญโต ฯ รูปฺนิมิตฺตาทินํ
รากนิมิตฺตาทินํเขว วา อภาเวน อนิมิตฺโต ฯ รากปณฺธิอาทินํ
อภาวโต อปฺปณฺหิตโตติ ฯ อิทมฺสฺส สฺกฺขญโต นามํ ฯ

สฺวายํ สฺญญตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณฺหิตตฺยจ นิพฺพานํ อารมฺมณํ
กโรตฺติปิ สฺญญโต อนิมิตฺโต อปฺปณฺหิตโตติ วุจฺจติ ฯ อิทมฺสฺส
อารมฺมณโต นามํ ฯ

อากมฺนํ ปน ทฺวริํ วิปฺสฺสนากมฺนํ มกฺคากมฺนญจ ฯ ตตฺถ
มกฺเค วิปฺสฺสนากมฺนํ ลพฺภติ ผล มกฺคากมฺนํ ฯ อนตฺตานุปฺตฺสนา
หิ สฺญญตฺตา นาม ฯ สฺญญตวิปฺสฺสนาย มกฺโค สฺญญโต ฯ
อนิจฺจานุปฺตฺสนา อนิมิตฺตา นาม ฯ อนิมิตฺตวิปฺสฺสนาย มกฺโค

วิสุทธิมคฺเค

อนิมิตฺโต ฯ อิทํ ปน นามํ น อภิธมฺมปริยาเยน ลพฺภติ สุตฺตฺนต-
ปริยาเยเนว ลพฺภติ ฯ ตตฺร หิ โคตฺรภูทฺธาณํ อนิมิตฺตํ นิพฺพานํ
อารมฺมณํ กตฺวา อนิมิตฺตนามกํ หุตฺวา สยํ อากมฺนียญฺจฺจาเน จตฺวา
มคฺคสฺส นามํ เทตฺติ วทฺนฺติ ฯ เตน มคฺโค อนิมิตฺโตติ วุตฺโต ฯ
มคฺคาคมเนน ปน ผลํ อนิมิตฺตฺนฺติ ยฺชชฺติเยว ฯ ทุกฺขานุปฺสฺสนา
สงฺขารេสุ ปณฺธิสึ สุกฺขาเปตฺวา อากตฺตฺตา อปฺปณฺธิหิตา นาม ฯ
อปฺปณฺธิทวิปฺสฺสนาย มคฺโค อปฺปณฺธิโต ฯ อปฺปณฺธิทมคฺคสฺส ผลํ
อปฺปณฺธิทํ ฯ เอวํ วิปฺสฺสนา อตฺตโน นามํ มคฺคสฺส เทติ มคฺโค
ผลสฺสชาติ ฯ อิทํ อากมฺนโต นามํ ฯ

เอวมยํ สงฺขารุเปกฺขา วิโมกฺขวิเสสํ นิยมตฺติติ ฯ

สงฺขารุเปกฺขาลาณํ นิฏฺจติติ ฯ

ตสฺส ตํ สงฺขารุเปกฺขาลาณํ อาเสวนตฺสฺส ภาเวนตฺสฺส พหฺลึ-
กโรนตฺสฺส อธิโมกฺขสทฺธา พลวตฺรา นิพฺพตฺตติ วิริยํ สุปฺกคฺคหิตํ โหติ
สฺติ สฺปตฺติญฺจिता จิตฺตํ สฺสมาหิตํ ติกฺขตฺรา สงฺขารุเปกฺขา อฺปฺปชฺชติ ฯ
ตสฺส อิทานิ มคฺโค อฺปฺปชฺชิสฺสตีติ สงฺขารุเปกฺขา สงฺขาร
อนิจฺจาติ วา ทุกฺขชาติ วา อนตฺตาติ วา สมฺมุสฺสิตฺวา ภาวํกํ โอตฺรติ ฯ
ภาวํกานนฺตรํ สงฺขารุเปกฺขาย กตฺนเยเนว สงฺขารे อนิจฺจาติ วา
ทุกฺขชาติ วา อนตฺตาติ วา อารมฺมณํ กุรฺมานํ อฺปฺปชฺชติ มโนทวารา
วชฺชนํ ฯ ตโต ภาวํกํ อวฏฺเฏตฺวา อฺปฺปนฺนสฺส ตสฺส กิริยจิตฺตสฺสา-
นนฺตรํ อวิจิกํ สนฺตติมฺนุปฺปนฺนุชฺชานํ ตเถว สงฺขารे อารมฺมณํ กตฺวา
อฺปฺปชฺชติ ปจฺมํ ชวณจิตฺตํ ยํ ปริกมฺมฺนฺติ วุจฺจติ ฯ ตทฺนนฺตรํ ตเถว

ปฏิบัติปาณาณทสสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

สงฺขาร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ทฺตียํ ชวนจิตฺตํ ยํ อุปจารนฺติ
วฺจฺจติ ฯ ตทนนฺตรมฺปิ ตเถว สงฺขาร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ตตฺตียํ
ชวนจิตฺตํ ยํ อนฺุโลมนฺติ วฺจฺจติ ฯ อิทํ เนสํ ปาฎิเยกุกํ นามํ ฯ
อวิเสเสน ปน ตวิธมฺเปตํ อาเสวนนฺติปิ ปริกมฺมฺนฺติปิ อุปจารนฺติปิ
อนฺุโลมนฺติปิ วตฺตํ วฏฺฐติ ฯ กิสฺसानฺุโลมํ ฯ ปฺริมภาคปจฺฉิมภากานํ ฯ
ตลฺหิ ปฺริมานํ อฏฺฐนฺนํ วิปสฺสนาณานํ ตถกิจฺจตฺยา จ อนฺุโลเมติ
อุปฺริ จ สตฺตตีสฺยา โฟธิปฺกฺขิยธฺมฺมานํ ฯ ตลฺหิ อนิจฺจลฺกฺขณาทิวเสน
สงฺขาร อารพฺก ปวตฺตตฺตฺตา อุทฺยพฺพยวนฺตานํเยว วต ธฺมฺมานํ
อุทฺยพฺพยวณํ อุปฺปาทเวย อทฺทสาติ จ กงฺกวนฺตานํเยว วต
กงฺกานฺุปสฺสนํ กงฺกมทฺทสาติ จ สกฺขํเยว วต กฺยตฺตฺปฏฺฐานสฺส กฺยโต
อุปฺภูจิตฺนฺติ จ สาทีนเวยว วต อาทีนวานฺุปสฺสนํ อาทีนวมทฺทสาติ
จ นิพฺพิทิตพฺเพยว วต นิพฺพิทาณํ นิพฺพิณฺณนฺติ จ
มฺลฺลจิตฺตพฺพหิเยว วต มฺลฺลจิตฺตกมฺยตาณํ มฺลฺลจิตฺตคามํ ชาตฺนฺติ จ
ปฏฺฐิสงฺขาตพฺเพยว วต ปฏฺฐิสงฺขาณาณน ปฏฺฐิสงฺขาตฺนฺติ จ
อุเปกฺขิตพฺเพยว วต สงฺขารุเปกฺขาย อุเปกฺขิตฺนฺติ จ อตฺถโต วทฺมานํ
วีย อิมฺสยจ อฏฺฐนฺนํ ณาณานํ ตถกิจฺจตฺยา อนฺุโลเมติ อุปฺริ จ
สตฺตตีสฺยา โฟธิปฺกฺขิยธฺมฺมานํ ตาย ปฏฺฐิปตฺติยา ปตฺตพฺพตฺตฺตา ฯ
ยถา หิ ธฺมฺมิโก ราชา วินิจฺฉยฏฺฐาเน นิสินฺโน อฏฺฐนฺนํ
โวหาริกมฺหามตฺตานํ วินิจฺฉยํ สุตฺวา อคฺติคฺมณํ ปหาย มชฺฌตฺโต
หุตฺวา เอวํ โหตฺติ อนฺุโมทฺมาโน เตสยจ วินิจฺฉยสฺส อนฺุโลเมติ
ไปฺราณสฺส จ ราชธฺมฺมสฺส เอวํ สมฺปทฺมิตํ เวทิตพฺพิ ฯ ราชา วีย

วิสุทธิมคฺเค

หิ อนุโลมฉานํ ฯ อภูจ โวหาริกมหามตฺตา วีย อภูจ ฉานานิ ฯ
ไปราโณ ราชธมฺโม วีย สตุตฺตีส โโพธิปกฺขียา ฯ ตตฺถ ยถา
ราชา เอว โหตุติ วทมานโน โวหาริกานญฺจ วิญฺญยสฺส ราชธมฺมสฺส จ
อนุโลเมติ เอวมิทํ อนิจฺจาทีวเสน สงฺขารเ อารพฺภ อูปฺปชฺชมานํ
อภูจนฺนญ ฉานานํ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ อฺปริ จ สตุตฺตีสาย
โพธิปกฺขียธมฺมานํ ฯ เตเนว สจฺจานฺนฺโลมิกฉานนฺติ วุจฺจตีติ ฯ

อนุโลมฉานํ นิฏฺฐิตํ ฯ

อิทฺถจ ปน อนุโลมฉานํ สงฺขารารมฺมณาย วุฏฺฏจฺจนคามินิยา
วิปฺสฺสนาย ปรีโยสานํ โหติ ฯ สพฺเพน สพฺพํ ปน โคตรภูฉานํ
วุฏฺฏจฺจนคามินิยา วิปฺสฺสนาย ปรีโยสานํ ฯ อิธานิ ตสฺสาเยว วุฏฺฏจฺจน-
คามินิยา วิปฺสฺสนาย อสมฺโหมหตฺถํ อํยํ สตุตฺตีสฺสนุทฺทาเวทิตพฺพา ฯ
เสยฺยถิทํ ฯ อยญฺหิ วุฏฺฏจฺจนคามินิ วิปฺสฺสนา สพฺยตฺตนวิภงฺกสฺสฺสฺสฺส
อตมฺมยตฺ ตํ กิกฺขเว นิสฺสํสา ย อตมฺมยตฺ อากมฺม ยายํ อฺเปกฺขา
เอกตฺตา เอกตฺตีสิตา ตํ ปชฺหถ ตํ สมตฺติกมฺมถาติ เอว
อตมฺมยตฺตาติ วุตฺตา อลคทฺทูปมสฺสฺสฺส นินฺนํ นินฺนํ วิรชฺชติ วิราคา
วิมฺภจฺจตีติ เอว นินฺนํ นินฺนํ นินฺนํ นินฺนํ นินฺนํ นินฺนํ นินฺนํ
ธมฺมญฺจิตฺติฉานํ ปจฺฉา นินฺนํ นินฺนํ ฉานนฺติ เอว ธมฺมญฺจิตฺติฉานนฺติ
วุตฺตา โปฏฺฐปาทสฺสฺสฺส สลฺลญา โย โปฏฺฐปาท ปจฺฉํ อฺปฺปชฺชติ
ปจฺฉา ฉานนฺติ เอว สลฺลญฺคคฺคนฺติ วุตฺตา ทสฺสฺสฺสฺสฺส
ปฏฺฐปาทฉานนฺติ ปรีโยสานํ ปรีโยสานํ ปรีโยสานํ เอว ปรีโยสานํ

๑. ม. อ. ๑๔/๔๐๗ ฯ ๒. ม. ม. ๑๒/๒๓๖ ฯ ๓. ส. นิตาน. ๑๖/๑๕๑ ฯ
๔. ที. ที. ๕/๒๓๐ ฯ ๕. ที. ปาฏ. ๑๑/๓๒๕ ฯ

ฅาณทสุสนวิสุทฺธินิตฺเตโส

ปธานิยงฺคนฺติ วุตฺตา ปฏฺฐิมภิกฺขุคฺเค ยถา จ มุญฺจิตฺตมฺยตา ยถา จ
ปฏฺฐิสงฺขานุปฺสฺสนา ยถา จ สงฺขารุเปกฺขา อิมํ ฐมฺมา เอกคฺคตา
พฺยณฺชนเมว นานนฺติ เหวํ ตีหิ นามะหิ วุตฺตา ปฏฺฐาเน อนฺุโลมํ
โคตฺตรภุสฺส อนฺุโลมํ โวทานสุสฺสตี เหวํ ตีหิ นามะหิ วุตฺตา
รถวินิตฺตสุตฺเต ที ปนาวุโส ปฏฺฐิปทาฅาณทสุสนวิสุทฺธิตฺถํ ภกฺวติ
พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตีติ เหวํ ปฏฺฐิปทาฅาณทสุสนวิสุทฺธิติ วุตฺตา ฯ

อิตฺติเนเกหิ นามะหิ กิตฺติตฺตา ยถา มหะสิณา
วฺภูจฺานคามินิ สนฺดา ปฺริสุทฺธา วิปฺสฺสนา
วฺภูจฺาตุกาโม สํสาร- ทฺกขปงฺกาม มหฺพภยา
กเรยฺย สตตํ ตตฺถ โยคํ ปณฺทิตฺตชาติโกติ ฯ

อิตฺติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค ปณฺณาภาวนาธิกาเร
ปฏฺฐิปทาฅาณทสุสนวิสุทฺธินิตฺเตโส นาม เอกวิสฺสติโม ปฺริจฺุณโท ฯ

ฅาณทสุสนวิสุทฺธินิตฺเตโส

อิโต ปฺริ โคตฺตรภุจฺานํ โหติ ฯ ตํ มคฺคสุตฺต อวชฺชนภฺ-
จฺานียคฺคตาเนว ปฏฺฐิปทาฅาณทสุสนวิสุทฺธิ น ฅาณทสุสนวิสุทฺธิ ภชฺติ
อนฺุตราอพฺุโพหาริกเมว โหติ วิปฺสฺสนาโสเต ปตฺติตฺตฺตา ปน
วิปฺสฺสนาติ สงฺขํ กจฺจติ ฯ โสตาปตฺติมคฺโค สกทาคามิมคฺโค
อนาคามิมคฺโค อรหฺตฺตมคฺโคติ อิมะสุ ปน จตฺตฺสุ มคฺเคสุ ฅาณํ
๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๕๗ ฯ ๒. อภ. ป. ๔๐/๑๗๓ ฯ ๓. อนฺุโลมโคตฺตรภุจฺาน-
สงฺขาเตหิ ตีหิ นามะหิตี ฎีกา ฯ ๔. ม. ม. ๑๒/๒๕๑ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ฅาณทสฺสนวิสุทธิ นาม ฯ

ตตฺถ ปจฺมมคฺคฅาณํ ตาว สมฺปาเทตฺตกาเมน อณฺณํ กิณฺณจิ
กาตพฺพํ นาม นตฺถิ ฯ ยณฺหิ อนเนน กาตพฺพํ สียาตํ อนุโลมาวสานํ
วิปฺสฺสนํ อุปฺปาเทนฺเตน กตเมว ฯ เอวํ อุปฺปนฺนอนุโลมฅาณสฺส
ปนฺสฺส เตหิ ตีหิปี อนุโลมฅาณเหหิ อตฺตโน พลานฺรฺฐเปน ฅูตฺตฺเถ
สจฺจปฺปฏิจฺฉาทเก ตมฺมฺหิ อนุตฺตรธาปีเต สพฺพสงฺขารคเต จิตฺตํ น
ปฺกฺขนฺนทติ น สนฺนติภฺจฺจติ นานิมฺภจฺจติ น สขฺชติ น ลคฺคติ น
พฺชฅติ ปทุมปฺลาสโต อุทกํ วยิ ปฺปฏิสียติ ปฺปฏิภฺจฺจติ ปฺปฏิวณฺณติ ฯ
สพฺพํ นิमितฺตารมฺมณฺมปี สพฺพํ ปวตฺตารมฺมณฺมปี ปฺลิวโธโต
อุปฺภฺจฺจติ ฯ อตฺสฺส สพฺพสฺมิมิ นิमितฺตปวตฺตารมฺมณฺม ปฺลิวโธโต
อุปฺภฺจฺจเต อนุโลมฅาณสฺส อาเสวนนฺเต อนิมิตฺตํ อุปฺปวตฺตํ
วิสฺสงฺขารํ นิโรธํนิพฺพานํอารมฺมณฺณํจฺจ
ปฺกฺขชฺชนภฺจฺจิมิ อตฺถิกมฺมานํ อริยโคตฺตํ อริยสงฺขํ อริยภฺจฺจิมิ โยกม-
มฺมานํ นิพฺพานารมฺมณฺม ปจฺจมาวชฺชนปจฺจมาโภกปจฺจสมนฺนนาหารภฺจฺจํ
มคฺคสฺส อนนฺตฺรสมนฺนนฺตฺรธาเสวนอุปฺนิสฺสยนตฺถิวิคฺควเสน จหิ
อากาเรหิ ปจฺจยภาวํ สาธยมฺมานํ สฺธิขาปฺปตฺตํ วิปฺสฺสนาย มฺมฺมฺมฺมฺมฺม
อุปฺนรฺวตฺตํ อุปฺปชฺชติ โคตฺตรภฺจฺจณฺณํ ยํ สนฺนธา ยุตฺตํ กถํ
พหิทฺธาวิภฺจฺจณฺณวิภฺจฺจณฺณ ปฺลยฺธา โคตฺตรภฺจฺจณฺณํ อุปฺปาทํ อภิ-
ภฺจฺจยตีติ โคตฺตรภฺจฺจ ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปฺปายาสํ อภิภฺจฺจยตีติ โคตฺตรภฺจฺจ
พหิทฺธา สงฺขารนิमितฺตํ อภิภฺจฺจยตีติ โคตฺตรภฺจฺจ อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺนทตีติ
โคตฺตรภฺจฺจ อุปฺปวตฺตํ ฯเปฯ อนุปฺปายาสํ นิโรธํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺนทตีติ

ฅณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

โคตรภู อุปฺปาทํ อภิกฺขุยฺยิตฺวา อนุปฺปาทํ ปกฺขณทตฺติ โคตรภูติ* ๗
สพฺพํ วิตุถารตพฺพํ ๗

ตฺตรายํ เอกาวชฺชเนน เอกวีถิยํ ปวตฺตมานานมฺปิ อนุโลม-
โคตรภูณํ นานารมฺมณฺเ ปวตฺตนาการทํปีกา อุปฺมา ๗ ยถา หิ
มหามาติกํ ลงฺกิตฺวา ปรีตีเร ปตฺติฏฺจาทูกาโม ปุริโส เวเคน ชาวิตฺวา
มาติกาย ออริมตีเร รุกฺขสาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตํ รชชช วา
ยฺภูจึ วา คเหตุวา อุถลฺงกฺมิตฺวา ปรีตีรนิฺนุนโปณฺปพฺการกาโย
หฺตุวา ปรีตีรสฺส อุปริภากํ ปตฺโต ตํ มฺลฺยจิตฺวา เวธมาโน ปรีตีเร
ปติตฺวา สณฺธิกํ ปตฺติฏฺจาทิ เอวเมวายํ โยคาวจโรปี กวโยนิคตฺติจิติ-
นิวาसानํ ปรีตีรภูเต นิพฺพานํ ปตฺติฏฺจาทูกาโม อุทฺยพฺพยานุปฺสฺสนาทินา
เวเคน ชาวิตฺวา อตฺตถาวรูกฺขสาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตํ ฐปฺรชฺชํ
วา เวทนาทิสฺส อณฺุถตรทณฺุฑํ วา อนิฺจฺจนฺติ วา ทฺกฺขณฺติ วา
อนตฺตาทิ วา อนุโลมาวชฺชเนน คเหตุวา ตํ อมฺลฺยจมาโนว ปจฺเมน
อนุโลมจิตฺเตน อุถลฺงกฺมิตฺวา ทฺติเยน ปรีตีรนิฺนุนโปณฺปพฺการกาโย
วिय นิพฺพานนิฺนุนโปณฺปพฺการมานโส หฺตุวา ตติเยน ปรีตีรสฺส
อุปริภากํ ปตฺโต วिय อิทานิ ปตฺตพฺพสฺส นิพฺพานสฺส อาสนฺโน
หฺตุวา ตสฺส จิตฺตสฺส นิโรเชน ตํ สงฺขารารมฺมณฺมํ มฺลฺยจิตฺวา
โคตรภูจิตฺเตน วิสงฺขารํ ปรีตีรภูเต นิพฺพานํ ปตฺติ เอการมฺมณฺเ
ปน อลทฺธาเสวนตาย เวธมาโน โส ปุริโส วिय น ตาว สฺสปตฺติฏฺจิติ
โหติ ตโต มกฺคณฺาณฺเณน ปตฺติฏฺจาทิตฺติ ๗

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๕ ๗

วิสุทธิมคฺเค

ตตฺถ อนุโลมํ สจฺจปฏฺิจฺฉาทกํ กิเลสตมํ วิโนเทตฺถํ สกฺโกติ น
นิพฺพานมารมฺมณํ กาคฺตุํ ฯ โคตรภู นิพฺพานเมว อารมฺมณํ กาคฺตุํ
สกฺโกติ น สจฺจปฏฺิจฺฉาทกํ ตมํ วิโนเทตฺถํ ฯ ตตฺถายํ อุปมา ฯ
เอโก กิร จกฺขุมา ปุริโส นกฺขตฺตโยคํ ชานิสฺสามิตี รตฺติภาเค
นิกฺขมิตฺวา จนฺทํ ปสฺสิตฺตํ อุทฺธํ อุลฺลเกสิ ฯ ตสฺส พลาหเกหิ
ปฏฺิจฺฉนฺนตฺตา จนฺโท น ปญฺญาตฺตํ ฯ อเถโก วาโต อญฺฺจหิตฺวา
ถฺลถฺลเต พลาหเก วิทฺธเสตฺถํ ฯ อปโร มชฺฉิมเม ฯ อปโร สุขุเมปี ฯ
ตโต โส ปุริโส วิคตพลาหเก นภจนฺทํ ทิสฺวา นกฺขตฺตโยคํ
อญฺญาสิ ฯ ตตฺถ ตโย พลาหกา วिय สจฺจปฏฺิจฺฉาทกถฺลมชฺฉิม-
สุขุม กิเลสนฺธการํ ฯ ตโย วาตา วिय ติณิ อนุโลมจิตฺตานิ ฯ จกฺขุมา
ปุริโส วिय ตฺตตฺถวณํ ฯ จนฺโท วिय นิพฺพานํ ฯ เอเกกสฺส วาตสฺส
ยถากกเมน พลาหกตฺตยวทฺธสฺสนํ วिय เอเกกสฺส อนุโลมจิตฺตสฺส
สจฺจปฏฺิจฺฉาทกตมวิโนทนํ ฯ วิคตพลาหเก นภจ ตสฺส ปุริสสฺส
วิสุทฺทจนฺททสฺสนํ วिय วิคเต สจฺจปฏฺิจฺฉาทเก ตเม โคตรภูวณสฺส
วิสุทฺทนิพฺพานทสฺสนํ ฯ ยถเว หิ ตโย วาตา จนฺทปฏฺิจฺฉาทเก
พลาหเกยว วิทฺธเสตฺถํ สกฺโกนฺตนิ น จนฺทํ ทญฺฺจํ เอวมฺนฺโลมานิ
สจฺจปฏฺิจฺฉาทกํ ตมฺยเว วิโนเทตฺถํ สกฺโกนฺตนิ น นิพฺพานํ ทญฺฺจํ ฯ
ยถา โส ปุริโส จนฺทเมว ทญฺฺจํ สกฺโกติ น พลาหเก วิทฺธเสตฺถํ
เอวํ โคตรภูวณํ นิพฺพานเมว ทญฺฺจํ สกฺโกติ น กิเลสตมํ วิโนเทตฺถํ ฯ
เตเนว เจตํ มคฺคสฺส อวชฺชนนฺติ วุจฺจติ ฯ

ตถฺยหิ อนาวชฺชนมฺปิ สมานํ อวชฺชนญฺฺจानเ จตฺวา เอวํ

ฅาณทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

นิพฺพตฺตาหิติ มคฺคสฺส สลฺยํ ทตฺวา วิย นิรุชฺฌติ ๑ มคฺคโคปี
เตน ทินฺนสลฺยํ อมฺฤจิตฺวาว อวิจิสฺนุตฺติวเสน ตํ ฅาณํ อนุพฺพุทฺธ-
มาโน ๑ อนิพฺพิทฺธปฺพุทฺธิ อปฺปทาลิตปฺพุทฺธิ โลกกฺขนฺธิ โทสก-
กฺขนฺธิ โมหกฺขนฺธิ นิพฺพิชฺฌมาโนว ปทาลยมาโนว นิพฺพตฺตติ ๑ ตตฺรารํ อุปฺมา ๑
เอโก กิร อิตฺสาโส อฏฺฐอุสภมตฺเต ปเทเส ผลกสฺตํ จปาเปตฺวา
วตฺเตน มุขํ เวเจตฺวา สริ สนนฺยฺหิตฺวา จกฺกยฺนฺเต อฏฺฐาสิ ๑
อณฺโณ ปฺริโส จกฺกยฺนฺติ อวิชฺฌิตฺวา ยทา อิตฺสาสฺส ผลกํ
อภิมุขํ โหติ ตทา ตตฺถ ทณฺฑเกน สลฺยํ เทติ ๑ อิตฺสาโส
ทณฺฑกสลฺยํ อมฺฤจิตฺวาว สริ จิปีตฺวา ผลกสฺตํ นิพฺพิชฺฌติ ๑
ตตฺถ ทณฺฑกสลฺยมา วิย โคตฺรภูณฺณํ ๑ อิตฺสาโส วิย มคฺค-
ฅาณํ ๑ อิตฺสาสฺส ทณฺฑกสลฺยํ อมฺฤจิตฺวาว ผลกสฺตนิพฺพิชฺฌนํ
วิย มคฺคฅาณสฺส โคตฺรภูณฺณาณฺน ทินฺนสลฺยํ อมฺฤจิตฺวาว นิพฺพานํ
อารมฺมณํ กตฺวา อนิพฺพิทฺธปฺพุทฺธานํ อปฺปทาลิตปฺพุทฺธานํ โลกโทส-
โมหกฺขนฺธานํ นิพฺพิชฺฌนปทาลนํ ๑

น เกวลญฺเจส มคฺคโค โลกกฺขนฺธาทีนํ นิพฺพิชฺฌนเมว กโรติ ๑
อปีจ โข อนมตฺคคฺคสฺสอารวฏฺฐกฺกขสมฺมุทํ โสเสติ สพฺพอปาย-
ทวารานิ ปิทฺติ สตฺตฺนุณํ อริยชฺฌานํ สมฺมุจิจฺฉาวํ กโรติ อฏฺฐจฺจกิกํ
มิจฺฉามคฺคํ ปชฺหติ สพฺพเวรภยานิ วุปลเมติ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
โอรสปฺตฺตภาวํ อุปเนติ อณฺเวยสญฺจ อเนกสฺตานํ อานิสฺसानํ
ปฏฺฐิตาภาย สิวตฺตตีติ ๑ เอว อเนกานิสฺสทายเกน โสตาปตฺติมคฺคเณ
๑. ม. อนุพฺพนฺธมาโน ๑

วิสุทธิมคฺเค

สมฺปยุตฺตํ ฅาณํ โสตาปตฺติมคฺเค ฅาณนฺติ ฯ

ปจฺมฅาณํ นิฏฺฐิตํ ฯย

อิมสฺส ปน ฅาณสฺส อนนฺตรํ ตสฺเสว วิปากฏฺตานิ เทวตฺธิณิ
วา ผลจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ ฯ อนนฺตรวิปากตฺตาเยว हि โลกุตฺตร-
กฺสลาณํ สฺมาธิมานนฺตริกญฺลมาหฺตึ* จ ทนฺธํ อานนฺตริกํ ปาปฺฅาติ
อาสวานํ ขยาयाติ* จ อาทิ วุตฺตํ ฯ เกจิ ปน เอกํ เทวตฺธิณิ
จตฺตาริ วา ผลจิตฺตานินฺติ วทนฺติ ฯ ตํ น กเหตุพฺพํ ฯ อนุโลมสฺส
हि อาเสวนนฺเต โคตรฺภูฅาณํ อุปฺปชฺชติ ตสฺมา สพฺพนฺติเมน
ปริจฺเฉเทน ทฺวิहि อนุโลมจิตฺเตहि ภวิตพฺพํ ฯ น हि เอกํ อาเสวน-
ปจฺจยํ ลภติ สตฺตจิตฺตปฺรมา จ เอกาวชฺชนวฺิธิ ตสฺมายสฺส เทว
อนุโลมานิ ตสฺส ตติยํ โคตรฺภู จตฺตถิ มคฺคจิตฺตํ ตฺธิณิ ผลจิตฺตานิ
โหนฺติ ยสฺส ตฺธิณิ อนุโลมานิ ตสฺส จตฺตถิ โคตรฺภู ปญฺจมํ
มคฺคจิตฺตํ เทว ผลจิตฺตานิ โหนฺติ ฯ เตน วุตฺตํ เทวตฺธิณิ วา
ผลจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺตฺติติ ฯ เกจิ ปน ยสฺส จตฺตาริ อนุโลมานิ
ตสฺส ปญฺจมํ โคตรฺภู ฉญฺจํ มคฺคจิตฺตํ เอกํ ผลจิตฺตนฺติ วทนฺติ ฯ
ตํ ปน ยสฺมา จตฺตถิ ปญฺจมํ วา อปฺเปติ น ตโต ปริ อาสนน-
ภวํกตฺตาติ ปฏิกฺขิตฺตํ ตสฺมา น สารโต ปจฺเจตพฺพํ ฯ

เอตฺตาวตฺตา ปเนสฺ โสตาปนฺโน นาม ทฺติโย อริยปฺุคฺคโล
โหติ ฯ ภูสฺปมฺตฺโตปี ทฺตฺวา สตฺตกฺขตฺตํ เทเวสฺส จ มนฺสฺเสสฺส จ
สฺนฺธาวิตฺวา สฺสริตฺวา ทฺกฺขสฺส นฺตกรณสมฺตฺโต โหติ ฯ ผลปริ-

๑. พ. พ. ๒๕/๖ ฯ ๒. อ.จ. จตุกก. ๒๑/๒๐๐ ฯ

ฉาณทสุตวิสุทฐินิทเทโส

โยसानเน ปนสฺส จิตฺตํ ภวํกํ โอตฺตติ ฯ ตโต ภวํกํ อุปจฺจนฺนิตฺตวา
มคฺคปจฺจเวกฺขณตฺถาย อุปฺปชฺชติ มโนทวาราวชฺชนํ ตสฺมี นีรุตฺเท
ปฏฺฐิปาฎิยา สตฺต มคฺคปจฺจเวกฺขณชวณานีติ ฯ ปุณฺน ภวํกํ โอตฺตริตฺวา
เตเนว นเยน ผลาทินํ ปจฺจเวกฺขณตฺถาย อวชฺชนาทีนํ อุปฺปชฺชนฺติ
เยสํ อุปฺปตฺตติยา เอส มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ ฯ ผลํ ปจฺจเวกฺขติ ปหีนกิลเส
ปจฺจเวกฺขติ ฯ อวสฺสิฏฺฐกิลเส ปจฺจเวกฺขติ ฯ นิพฺพพานํ ปจฺจเวกฺขติ ฯ
โส หิ อิมินา วตฺถาหํ มคฺเคน อากตฺตติ มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ ตโต
อโย เม อานิสฺสโร ลทฺโธติ ผลํ ปจฺจเวกฺขติ ตโต อิมํ นาม
เม กิลเส ปหีนนํ ปหีนกิลเส ปจฺจเวกฺขติ ตโต อิมํ นาม
เม กิลเส อวสฺสิฏฺฐจติ อุปริมคฺคตฺตยวชฺเช กิลเส ปจฺจเวกฺขติ
อวसानนํ จ อโย เม ชมฺโม อารมฺมณโต ปฏฺฐิวิทฺโธติ อมตํ นิพฺพพานํ
ปจฺจเวกฺขติ ฯ อิติ โสตาปนฺนสฺส อริยสวากฺสุส ปณฺจ ปจฺจเวกฺขณานิ
โหนตฺติ ฯ ยถา จ โสตาปนฺนสฺส เอวํ สกทากามิอนากามินมฺปิ ฯ
อรหโต ปน อวสฺสิฏฺฐกิลเสปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถิติ ฯ เอวํ
สพฺพานิปี เอกุณฺวิสฺติ ปจฺจเวกฺขณานิ นาม ฯ อุกฺกฏฺฐปริจฺเจโทเยว
เจโส ฯ ปหีนาวสฺสิฏฺฐกิลเสปจฺจเวกฺขณญฺหิ เสกฺขานมฺปิ โหติ วา
น วา ฯ ตสฺส หิ ปจฺจเวกฺขณสฺส อภาเวเนว มหานาโม ภควนฺตํ
ปุจฺจสิ โกสุ นาม เม ชมฺโม อชฺฉตฺตํ อปฺปหีนโน เยน เม เอกทา
โลภชฺมมาปี จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺตฺติ ฯ สพฺพํ วิตุถารโต
เวทิตฺตพฺพํ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปน โส โสตาปนฺโน อริยสาวโก ตสฺมี-
เยว อาสเน นิสินฺโน อปเรน วา สมเยน กามราคพฺยาปาทานํ
ตฺนุภาวายํ ทุตฺติยา ย ภูมียา ปตฺติยา โยคํ กโรติ ฯ โส อินฺทฺริย-
พลโพชฌณฺคานิ สโมธานตฺวา ตทฺเวว รูปเวทนาสญฺญาสงฺขาร-
วิญฺญาณเกทํ สงฺขารคตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ฉาณฺเณน ปริมฺหฺหติ
ปรีวตฺเตติ วิปฺสฺสนาวีถิ โอคาทิ ฯ ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส วุตฺตนเยเนว
สงฺขารูปेกฺขาวसानเ เอกาวชฺชเนน อนฺุโลมโคตรภูฏาณฺเสสุ อุปฺปนฺเนสุ
โคตรภูฏอนนฺตรํ สกทาคามิมคฺโค อุปฺปชฺชติ ฯ เตน สมฺปยุตฺตํ ฉาณฺํ
สกทาคามิมคฺเค ฉาณฺนฺติ ฯ

ทุตฺติยฉาณฺํ นิฏฺฐิตํ ฯ

อิมสฺสาปิ ฉาณฺสฺส อนนฺตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ
เวทิตพฺพานิ ฯ เอตฺตาวตา เจส สกทาคามี นาม จตฺตฺโต อริยปฺุคฺโค
โหติ สกิทฺเว อิมํ โลกํ อากฺนฺตฺวา ทุกฺขสฺส นตฺกธมฺมตฺโต ฯ
ตโต ปรี ปจฺจเวกฺขณํ วุตฺตนเยเนว ฯ เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา จ โส
สกทาคามี อริยสาวโก ตสฺมีเยว อาสเน นิสินฺโน อปเรน วา
สมเยน กามราคพฺยาปาทานํ อนวเสสฺสปฺปหานาย ตุตฺติยา ภูมียา
ปตฺติยา โยคํ กโรติ ฯ โส อินฺทฺริยพลโพชฌณฺคานิ สโมธานตฺวา
ตทฺเวว สงฺขารคตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ฉาณฺเณน ปริมฺหฺหติ ปรีวตฺเตติ
วิปฺสฺสนาวีถิ โอคาทิ ฯ ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส วุตฺตนเยเนว
สงฺขารูปेกฺขาวसानเ เอกาวชฺชเนน อนฺุโลมโคตรภูฏาณฺเสสุ อุปฺปนฺเนสุ
โคตรภูฏอนนฺตรํ อนาคามิมคฺโค อุปฺปชฺชติ ฯ เตน สมฺปยุตฺตํ ฉาณฺํ

ฅาณทสุสนวิสุทฐินิทุเทโส

อนาคามมคฺเค ฅาณนุติ ฯ

ตติยฅาณํ นิฎฐิตํ ฯ

อิมสุสาปี ฅาณสุส อนนุตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ
เวทิตพฺพานิ ฯ เอตฺตาวตา เจส อนาคามี นาม ฉฺฉุโจ อริยปฺกคฺโค
โหติ โอปปาคิโก ตตฺถ ปรีนิพฺพายี อนาวตฺติธมฺโม ปฏิสนฺธิวเสน นํ
อิมํ โลกํ ปุณฺ อาคนฺตฺวา ฯ ตโต ปรี ปจฺจเวกฺขณํ วุตฺตนเยเนว ฯ
เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา จ โส อนาคามี อริยสาวโก ตสฺมีเยว อาสเน
นินฺนุโน อปฺเรน วา สมเยน รุปราคอรุปราคมานอุทฺทจฺจอวิขฺชานํ
อนวเสสปฺปหานาย จตฺตถาย ภูมียา ปตฺติยา โยคํ กโรติ ฯ โส
อินุทฺริยพลโพชฅณฺ์กานิ สโมธานตฺวา ตเทว สงฺขารคตฺ อนิจฺจํ
ทฺกขมฺนตฺตาคิ ฅาณเณ ปรีมทฺทติ ปรีวตฺเตติ วิปฺสฺสนาวิถิ โอคาคิ ฯ
ตสฺเสวํ ปฏฺธิปฺนฺนสุส วุตฺตนเยเนว สงฺขารุเปกฺขาวसानเ เอกาวชฺชเนน
อนุโลมโคตรภูฏาณฺ์สุ อุปฺปนฺเนสุ โคตรภูฏอนนุตรํ อรหตฺตมคฺโค
อุปฺปชฺชติ ฯ เตน สมฺปยุตฺตํ ฅาณํ อรหตฺตมคฺเค ฅาณนุติ ฯ

จตฺตถฅาณํ นิฎฐิตํ ฯ

อิมสุสาปี ฅาณสุส อนนุตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ
เวทิตพฺพานิ ฯ เอตฺตาวตา เจส อรหา นาม อญฺุจโม อริยปฺกคฺโค
โหติ มหาชินฺทาสโว อนุตฺติมเทหธาริ โอิหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทฺตโถ
ปรีกฺขินฺทวสฺสโยชโน สมฺมทญฺุณา วิมุตฺโต สเทวกสุส โลกสุส อคฺค-
ทฺกขินฺทเยโยติ ฯ อิติ ยํ วุตฺตํ โสตาปตฺติมคฺโค สกทาคามีมคฺโค
อนาคามีมคฺโค อรหตฺตมคฺโคติ อิมสุ ปน จตฺตสุ มคฺเคสุ ฅาณํ
๑. อิมํ โลกํ ปุณฺนาคนฺตาคิปี ทิสฺสติ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ฅาณทสฺสนวิสุทฺธิ นามาติ ตํ อิมานิ อิมินา อนุกฺกเมน ปตฺตพฺพานิ
จตฺตาริ ฅาณานิ สนฺชาย วุตฺตํ ฯ

อิทานิ อิมิสฺสาเยว จตฺตฅาณาย ฅาณทสฺสนวิสุทฺธิยา
อานุกฺกววิชานนตฺถํ

ปฺริปฺปฺณณโฑธิปฺกฺขิยาโว วุฏฺฏจฺาน พลสฺมาโยโค
เย เยน ปฺหาตพฺพา ฅมฺมา เตลฺลํ ปฺหานณฺจ
กิจฺจฺานํ ปฺริยณฺวาทีนํ ยานํ วุตฺตานิ อภิสฺมยกาเล
ตานิ จ ยถาสภาเวน ฅานิตพฺพานิ สพฺพานีติ ฯ

ตตฺถ ปฺริปฺปฺณณโฑธิปฺกฺขิยาโวติ โฑธิปฺกฺขิยานํ ปฺริปฺปฺณณ-
ภาโว ฯ จตฺตาริ สติปฺภูจฺานา จตฺตาริ สมฺมปฺปฺชานา จตฺตาริ
อิทฺธิปฺปาทา ปณฺจอินฺทฺริยานิ ปณฺจ พฺลานิ สตฺถ โโพฅณฺจกา
อริโย อณฺุจฺงกฺโก มกฺโกติ หิ อิมเ สตฺถตฺตตีส ฅมฺมา พุชฺฅณฺนณฺุเจน
โโพโธติ ลทฺฐนํสฺส อริยมคฺคสฺส ปกฺเข ภวตฺตา โฑธิปฺกฺขิยา
นํ ฯ ปกฺเข ภวตฺตาติ อุปการภาเว จิตตฺตา ฯ

เตสฺส อารมฺมณฺเสสุ โอิกฺกนฺทิตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา อุปฺภูจฺานโต
ปฺภูจฺานํ ฯ สติเยว ปฺภูจฺานํ สติปฺภูจฺานํ ฯ กายเวทนาจิตฺตฅมฺเมสฺ
ปนฺสฺสา อสฺสทฺทุกฺขอนิจฺจฺานตฺตาการคฺคหณฺวเสน สฺสทฺสุนิจฺจจตฺต-
สณฺุฅา- ปฺหานกิจฺจฺาสนนฺวเสน จ ปวตฺติโต จตฺฐา เกโท โหติ
ตสฺมา จตฺตาริ สติปฺภูจฺานาติ วุจฺจติ ฯ ปทหนฺติ เอเตนาติ ปฺชานํ ฯ
โสภณํ ปฺชานํ สมฺมปฺปฺชานํ ฯ สมฺมา วา ปทหนฺติ เอเตนาติ
สมฺมปฺปฺชานํ ฯ โสภณํ วา ตํ กิเลสฺวิรูปตฺตฺตวิรหโต ปฺชานณฺจ

ฅณทสุตฺตนิสุทฺธินิทฺเทโส

หิตสุขนิปฺพาทกฺกุญฺเณ เสฏฺฐภาวาวหนโต ปธานภาวกรณโต จาติ
 สมฺมปฺปธานํ ฯ วิริยเสตฺติ อธิวจฺนํ ฯ ตยิทํ อูปฺปนฺนํ อูปฺปนฺนํ
 อุกุสฺถานํ ปหานนํ อูปฺตฺติจิจฺจํ อนฺุปฺปนฺนํ อูปฺปนฺนํ อญฺจ กุสฺถานํ
 อูปฺตฺติจิจฺจิจฺจํ สาขยฺตีติ จตฺตพฺพิธํ โหติ ตสฺมา จตฺตารโ สมนฺมปฺ-
 ปธานาติ วุจฺจติ ฯ ปุพฺเพ วุตฺเตน อิชฺฉนฺนญฺเณ อิทฺธิ ฯ ตสฺสา
 สมฺปยุตฺตตาย ปุพฺพกมฺกญฺเณ ผลญฺตาย ปุพฺพภากกรณญฺเณ จ อิทฺธิยา
 ปาโทติ อิทฺธิปาโท ฯ โส ฉนฺทาทิวเสน จตฺตพฺพิธโ โหติ ตสฺมา
 จตฺตารโ อิทฺธิปาทาติ วุจฺจติ ฯ ยถาห ฯ จตฺตารโ อิทฺธิปาทา
 ฉนฺทาทิทฺธิปาโท วิริยิทฺธิปาโท จิตฺติทฺธิปาโท วิมฺสิทฺธิปาโทติ ฯ อิเม
 โลกุตฺตราว ฯ โลกียา ปน ฉนฺทญฺจ ภิกฺขุ อธิปฺตี กริตฺวา ลภติ
 สมารี ลภติ จิตฺตเสกฺกคฺคํ อัย วุจฺจติ ฉนฺทสมารีติอาทิวจฺนโต
 ฉนฺทาทิอฺธิปฺตีวเสน ปฏฺลิทฺทชฺชมาปี โหนฺติ ฯ อสฺสทฺธิยโกสชฺช-
 ปมาทวิกฺเขปสมฺโหมหานํ อภิกฺวานโต อภิกฺวานสงฺขาเตน อธิปฺตฺติญฺเณ
 อินฺทริยํ อสฺสทฺธิยาทีหิ จ อนภิกฺวานียโต อกมฺปิยญฺเณ พลํ ฯ
 ตทฺถกมฺปิ สทฺธาทิวเสน ปญฺจวิธํ โหติ ตสฺมา ปญฺจอินฺทริยานิ ปญฺจ
 พลานีติ วุจฺจติ ฯ พุชฺฉนฺนกสฺตฺตสฺส ปน อญฺคภาเวน สติอาทโย
 สตฺต โพรชฺฉนฺจกา ฯ นิยุยานิกญฺเณ จ สมฺมาทิกฺกุจฺจาทโย อญฺจ
 มคฺคจฺจกา โหนฺติ ฯ เตน วุตฺตํ สตฺต โพรชฺฉนฺจกา อริโย อญฺจจฺจโก โลกีย-
 มคฺคโคติ ฯ

อิตฺติ อิเม สตฺตตฺตฺตีส โพรธิปกฺกยชฺชมา ปุพฺพภาก

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๐๑ ฯ ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๒๕๒ ฯ

วิสุทธิมคเค

วิปัสสนาย ปวตฺตมานาย จุทฺทสวิเชน กายํ ปริกฺขณฺโหโต จ
กายนุปัสฺสนาสติปฺภูจฺานํ นววิเชน เวทนํ ปริกฺขณฺโหโต จ เวทนานุ-
ปัสฺสนาสติปฺภูจฺานํ โสฬสวิเชน จิตฺตํ ปริกฺขณฺโหโต จ จิตฺตานุ-
ปัสฺสนาสติปฺภูจฺานํ ปญฺจวิเชน ฌมฺเมเนน ปริกฺขณฺโหโต จ ฌมฺมานุ-
ปัสฺสนาสติปฺภูจฺานํ อิมสฺมี อตฺตภาเว อนุปฺปนฺนปฺพุพฺพิ ปรสฺส
อุปฺปนฺนํ อกุสลํ ทิสฺวา ยถา ปฺฏิปฺนฺนสฺเสตฺตํ อุปฺปนฺนํ น ตถา
ปฺฏิปฺชฺชิสฺสํ เหวํ เม เอตํ นุปฺปชฺชิสฺสํ ตสฺส อนุปฺปาทาย
วายนนกาเล ปจฺมํ สมฺมปฺปชฺานํ อตฺตโน สมฺมาจารปฺปตฺตํ อกุสลํ
ทิสฺวา ตสฺส ปหานาย วายนนกาเล ทฺติยํ อิมสฺมี อตฺตภาเว
อนุปฺปนฺนปฺพุพฺพิ ฌานํ วา วิปัสฺสนํ วา อุปฺปาเทตฺตํ วายนนตสฺส
ตฺติยํ อุปฺปนฺนํ ยถา น ปรีหายติ เหวํ ปฺนปฺปนํ อุปฺปาเทนตสฺส
จตฺตํ สมฺมปฺปชฺานํ ฉนฺทิตฺธิปาทาทิสฺสํ ตํ ตํ ชฺฐํ กตฺวา กุสลฺ-
ปาทนกาเล ฉนฺทิตฺธิปาทาทโย มิจฺฉาวาจาทีหิ วิรมณฺกาเล สมฺมา-
วาจาทโยติ เหวํ นานาจิตฺเตสุ ลพฺภนฺติ อิมสฺมี ปน จตฺนํ ฌานานํ
อุปฺปตฺติกาเล เอกจิตฺเต ลพฺภนฺติ ฯ ผลกฺขณฺเน จเปตฺวา จตฺตาโร
สมฺมปฺปชฺานเ อวเสสา เตตฺตีสํ ลพฺภนฺติ ฯ เหวํ เอกจิตฺเต
ลพฺภมาเนสุ เจเตสุ เอกาว นีพฺพานารมฺมณา สติ กายาทิสฺสํ
สุภฺสณฺณาทิปหานกิจฺจสารนวเสน จตฺตาโร สติปฺภูจฺานาติ วุจฺจติ ฯ
เอกเมว วิริยํ อนุปฺปนฺนํ อนุปฺปาทาทิกิจฺจสารนวเสน จตฺตาโร
สมฺมปฺปชฺานาติ วุจฺจติ ฯ เสเสสุปี หापนวทฺตมํ นตฺถิ ฯ

อปัจ เตสุ

ฅานทสุตฺตวิสุตฺตนิทเทโส

นว เอกวิธา เอโก เทวธาถ จตุปฺลจธา

อฏฺฐธา นวธา เจว อิติ นธา ภวนฺติ เตฯ

นว เอกวิธาติ ฉนฺโท จิตฺตํ ปิตี ปสฺสทฺธิ อูเปกฺขา สงฺกปฺโป
วจา กมฺมุนฺโต อาชีโวติ อิม นว ฉนฺทิตฺธิปาทาทิวเสน เอกวิธาว
โหนฺติ น อลฺลํ โกฏฺฐาสํ ภชนฺติฯ เอโก เทวธาติ สทฺธา
อินฺทฺริยพลวเสน เทวธา จิตฺตาฯ อถ จตุปฺลจธาติ อถลฺโล
เอโก จตุธา อลฺลโล ปฺลจธา จิตฺติ อตุโถ ฯ ตตฺถ สมาริ เอโก
อินฺทฺริยพลโพชฅณฺคมกฺกฺวเสน จตุธา จิตฺ ปฺลญา เตสํ
จตุณฺนํ อิทฺธิปาทโกฏฺฐาสฺส จ วเสน ปฺลจธา ฯ อฏฺฐธา นวธา
เจวาติ อปฺโร เอโก อฏฺฐธา เอโก นวธา จิตฺติ อตุโถ ฯ
จตุสฺติปฺปฺจานอินฺทฺริยพลโพชฅณฺคมกฺกฺวเสน สติ อฏฺฐธา จิตฺตา ฯ
จตุสมฺมปฺปฺชานอินฺทฺธิปาทอินฺทฺริยพลโพชฅณฺคมกฺกฺวเสน วิริยํ
นวธาติ ฯ

เอวํ

จุกฺทเสว อสมฺภินฺนา โหนฺติ เต โพธิปฺกฺขิยา

โกฏฺฐาสฺโต สตฺตวิธา สตฺตคฺคิส ปภทฺโต

สทฺธิจฺฉนฺปฺพาทนฺโต สรฺุเปน จ วุตฺติโต

สพฺเพว อริยมกฺคสุตฺต สมฺภเว สมฺภวานฺติ เตติ ฯ

เอวํ ตาเวตฺถ ปฺริปฺณณโพธิปฺกฺขิยาโว ชานิตฺพุโป ฯ

วฏฺฐจฺฉานพลสฺมาโยคฺติ วฏฺฐจฺฉานลฺลเจว พลสฺมาโยโค จฯ โลกิย-
วิปฺสฺสนา หิ นิมิตฺตารมฺมณฺตฺตา เจว ปวตฺตการณฺสฺส จ สมฺมทฺยสฺส

วิสุทธิมคฺเค

อสมฺมุจฺฉินฺทนโต เนว นิมิตฺตนา น ปวตฺตนา วุฏฺฐาติ ฯ โคตฺรภูณานํ
สมุทฺยสฺส อสมฺมุจฺฉินฺทนโต ปวตฺตนา น วุฏฺฐาติ นินฺพพานารมฺมณโต
ปน นิมิตฺตนา วุฏฺฐาตีติ เอกโตวฺภูจฺฉานํ โหติ ฯ เตนาห พหิทฺฐา-
วฺภูจฺฉานวิวฺภูจฺฉเน ปญฺญา โคตฺรภูณานนฺติ ฯ ตถา อุปฺปาทา
วิวฺภูจฺฉิตฺวา อนฺุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภู ปวตฺตนา วิวฺภูจฺฉิตฺวาตีติ ฯ
สพฺพํ เวทิตฺพฺพํ ฯ อิมานิ ปน จตฺตาริปี ญาณานิ อนิมิตฺตนา-
รมฺมณตฺตนา นิมิตฺตโต วุฏฺฐนฺติ สมุทฺยสฺส อสมฺมุจฺฉินฺทนโต
ปวตฺตนา วุฏฺฐนฺตีติ ทฺวโถวฺภูจฺฉานานิ โหณฺติ ฯ เตน วุตฺตํ
กถํ ทฺวโถ วุฏฺฉานวิวฺภูจฺฉเน ปญฺญา มคฺเค ญาณํ โสตาปตฺติ-
มคฺคกฺขณเ ทสฺสนญฺเณ สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาติ
ตทฺทวตฺตกฺกิลเสสฺหิ จ ขนฺธฺหิ จ วุฏฺฐาติ พหิทฺฐา จ สพฺพ-
นิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ เตน วุจฺจติ ทฺวโถวฺภูจฺฉานวิวฺภูจฺฉเน ปญฺญา
มคฺเค ญาณนฺติ อภินิโรปนญฺเณ สมฺมาสงฺกปโป มิจฺฉาสงฺกปฺปา
ปรีคฺคหญฺเณ สมฺมาวาจา มิจฺฉาวาจา ย สมฺมฺจฺฉานญฺเณ สมฺมา-
กมฺมฺนโต โวทานญฺเณ สมฺมาอาชีโว ปคฺคหญฺเณ สมฺมาวายาโม
อุปฺภูจฺฉานญฺเณ สมฺมาสตี อวิกฺเขปนญฺเณ สมฺมาสมาธิ มิจฺฉา-
สมาธิโต วุฏฺฐาติ ตทฺทวตฺตกฺกิลเสสฺหิ จ ขนฺธฺหิ จ วุฏฺฐาติ พหิทฺฐา
จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ เตน วุจฺจติ ทฺวโถ วุฏฺฉานวิวฺภูจฺฉเน ปญฺญา
มคฺเค ญาณนฺติ สกทาคามิมคฺคกฺขณเ ทสฺสนญฺเณ สมฺมาทิฏฺฐิ-
อวิกฺเขปนญฺเณ สมฺมาสมาธิ โอปาริกา กามราคสํโยชนา ปฏฺิฆ-

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๕ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๕ ฯ

ฉานทสฺสนวิสุทธินิทเทโส

สํโยชนา โอปาริกา กามราคานุสยา ปฏิฆานุสยา วุฏฺฐาติ อนาคามี-
มคฺคกฺขณฺเ ทสฺสนญฺเณ สมมาทิจฺจ อวิกฺเขปนญฺเณ สมมา-
สมาธิ อณฺุสทคฺคา กามราคสํโยชนา ปฏิฆสํโยชนา อณฺุสทคฺคา
กามราคานุสยา ปฏิฆานุสยา วุฏฺฐาติ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺคกฺขณฺเ
ทสฺสนญฺเณ สมมาทิจฺจ อวิกฺเขปนญฺเณ สมมาสมาธิ รุปราคา
อรุปราคา มานา อุทฺทจฺจา อวิชฺชาย มานานุสยา ภวราคานุสยา
อวิชฺชานุสยา วุฏฺฐาติ ตทฺนวุตฺตกิกิเลเสหิ จ ขนฺุเชหิ จ วุฏฺฐาติ
พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ เตน วุจฺจติ ทฺวโถวฺวุฏฺฐาน-
วิวฺวญฺเณ ปลฺลวฺวา มคฺเค ฉานนฺติ ฯ

โลกิยานลฺลจ อญฺฺจนฺนํ สมาเป็นฺตํนํ ภาวนากาเล สมถพลํ อธิกํ
โหติ ฯ อนิจฺจานุปฺสฺสนาทีนํ ภาวนากาเล วิปฺสฺสนาพลํ ฯ อริย-
มคฺคกฺขณฺเ ปน ยฺคนทฺธา เต ฐมฺมา วตฺตนฺติ อณฺุณมณฺุณฺ อนติ-
วตฺตนญฺเณ ฯ ตสฺมา อิมํสุ จตฺตสฺปิ ฉานํสุ อุกฺยพลสมาโยโค โหติ ฯ
ยถาห ฯ อุทฺทจฺจสทคฺคิกิเลเสหิ จ ขนฺุเชหิ จ วุฏฺฐหโต จิตฺตสฺส
เอกคฺคตา อวิกฺเขโป สสมาธิ นิโรธโคจโร อวิชฺชาสทคฺคิกิเลเสหิ
จ ขนฺุเชหิ จ วุฏฺฐหโต อนุปฺสฺสนญฺเณ วิปฺสฺสนา นิโรธโคจรา
อิติ วุฏฺฐานญฺเณ สมถวิปฺสฺสนา เอกรสฺสา โหนฺติ ยฺคนทฺธา โหนฺติ
อณฺุณมณฺุณฺ นาทิวตฺตนฺตํติ เตน วุจฺจติ วุฏฺฐานญฺเณ สมถวิปฺสฺสนํ
ยฺคนทฺธํ ภาเวตีติ ฯ เอวเมตฺถ วุฏฺฐานพลสมาโยโค เวทิตฺพุโป ฯ

เย เยน ปหาตพฺพา ฐมฺมา เตสํ ปหานญฺจาติ อิมํสุ จ ปน
๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๕ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๔๔๒ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

จตุสฺส ฉาณสฺส เย ชมฺมา เยน ฉาณน ปหาตพฺพา เตสํ ปหานญจ
ชานิตพฺพํ ฯ เอตานิ หิ ยถาโยคํ ตํโยชนกิลเลสมีจฺจตฺตโลกชฺมม-
มจฺจริยวิปลฺลาตคณฺจ* อคติ อาสว โอฆ โยค นีวรณ ปรามาส อุปาทาน-
อนุสยมลอกุสฺสทกฺกมฺมปถจิตฺตฺวปาทสงฺขาตานิ ชฺมมานํ ปหานกรานิ ฯ

ตตฺถ ตํโยชนานีติ ขนฺเธหิ ขนฺธานํ ฆเลน กมฺมสุตฺต ทฺกฺขณ
วา สตฺตฺตานิ ตํโยชกตฺตา รูปราคาทโย ทส ชฺมฺมา วุจฺจนฺติ ฯ
ยวญฺหิ เต ตาว เอเตสํ อนุปรโมติ ฯ ตตฺตราปี รูปราโค อรฺูปราโค
มานโน อุตฺตจฺจํ อวิชฺชาติ อิมํ ปญฺจ อุตฺถํ นิพฺพตฺตนกขฺนฺชาทิ-
ตํโยชกตฺตา อุตฺตมฺภาคิยตํโยชนานิ นาม ฯ สกฺกายทิฏฺฐิจิ วิจิจิจฺฉา
สีลพฺพตฺปรามาสี กามราโค ปฏฺิโฆติ อิมํ ปญฺจ อโห นิพฺพตฺตนก-
ขฺนฺชาทิตํโยชกตฺตา อโหภาคิยตํโยชนานิ นาม ฯ

กิลเสตติ สยํ สงฺกิลิฏฺฐตฺตา สมฺปยุตฺตชฺมฺมานญจ สงฺกิลเสติกตฺตา
โลโก โทโส โมโห มานโน ทิฏฺฐิจิ วิจิจิจฺฉา ถีน อุตฺตจฺจํ อหิริกํ
อโนตฺตปฺปนฺติ อิมํ ทส ชฺมฺมา ฯ

มีจฺจตฺตติ มีจฺฉาปวตฺตนโต มีจฺฉาทิฏฺฐิจิ มีจฺฉาสงฺกปฺโป
มีจฺฉาวาจา มีจฺฉากมฺมฺนฺโต มีจฺฉาอาชีโว มีจฺฉาวายาโม มีจฺฉาสติ
มีจฺฉาสมาธิติ อิมํ อญฺฐ ชฺมฺมา มีจฺฉาวิมฺตฺติมีจฺฉาฉาณเหหิ วา
สทฺธิ ทส ฯ

โลกชฺมฺมาติ โลกปฺปวตฺติยา สติ อนุปรมชฺมมกตฺตา ลาโก
อลาโก ยโส อยโส สฺขํ ทฺกฺขํ นินฺหา ปสฺสตี อิมํ อญฺฐ ฯ
อิธ ปน การโณปจารน ลาภาทิวตฺตฺกสุตฺต อนุนยสุตฺ

๑. ---กนฺถ---อิตฺถีปี ฯ

ฅาณทสุตฺตนิสฺสํ

อลาภาทิตฺตสุตฺต ปฏิมสุตฺต เจตํ โลกธมฺมคฺคหณฺน กหณํ กตฺตนิ เวทิตฺตํ ๑

มจฺจริยานีติ อวาสมจฺจริยํ กุลมจฺจริยํ ลากมจฺจริยํ
ธมฺมมจฺจริยํ วนฺณมจฺจริยนิคฺติ อิมานิ อวาสาทิสฺส อณฺเณลํ
สาธาณภาวํ อสหนากาเรณ ปวตฺตานิ ปญฺจ มจฺจริยานิ ๑

วิปลลาสาติ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตอสุภะสุเยว วตฺตสุ นิจฺจํ สฺขํ
อตฺตํ สฺกนฺติ เหวํ ปวตฺตํ สลฺลาวิปลลาโส จิตฺตวิปลลาโส
ทิจฺจวิปลลาโสติ อิมํ ตโย ๑

คณฺจาทิ นามกายสุตฺต เจว รูปกายสุตฺต จ คณฺจนโต อภิขุณาทโย
จตฺตาริ ๑ ตถา หิ เต อภิขุณา กายคณฺโจ พฺยาปาโท กายคณฺโจ
สีลพฺพตฺตปรามาโส กายคณฺโจ อิทฺสจฺจาภินิเวโส กายคณฺโจ อิจฺเจว
วตฺตํ ๑

อคฺคิตฺติ ฉนฺทโทสโมหยาเหหิ อคฺคตฺตพฺพกรณสุตฺต กคฺคตฺตพฺพา-
กรณสุตฺต จ อธิวณฺํ ๑ ตณฺหิ อริเยหิ อคฺคตฺตพฺพตฺตํ อคฺคิตฺติ วุจฺจติ ๑

อาสวาติ อารมฺมณวเสน อา โคตฺรภูโต โอกาสวเสน
อา ภวคฺคโต จ สวณา ๑ อสฺสฺวเตหิ วา ทฺวารเหหิ ฆณฺฺจฺจิทฺเทหิ
อุทกํ วิย สวณโต นิจฺจปคฺคฆณฺฺจฺเจน สํสารทุกฺขสุตฺต วา สวณโต
กามราคะวราคะมิจฺจาทิจฺจอิวิชฺชานเมตํ อธิวณฺํ ๑ ภวสาकर
อากทฺตณฺฺจฺเจน ทฺรุตฺตรณฺฺจฺเจน จ โอมาคิปี อารมฺมณวิโยคสุตฺต
เจว ทุกฺขวิโยคสุตฺต จ อปฺปทานโต โยคาคิปี เตสฺสเยว อธิวณฺํ ๑

นัิวรณานีติ จิตฺตสุตฺต อวารณนัิวรณปฏิจฺจาทนฺฺจฺเจน

๑. คณฺจาคิปี ทิสฺสติ ๑ เอวมฺปฺริปี ๑ ๒. คณฺจนโตคิปี ๑ ๓. อภิ. วิ. ๓๕/๕๐๕ ๑

วิสุทธิมคฺเค

กามจฺจนฺทาทโย ปญฺจ ฯ

ปรามาโสติ ตสฺส ตสฺส ชมฺมสฺส สภาวํ อติกฺกมฺม ปฺรโต
อภฺตสภาวํ อามสนากาเรน ปวตฺตฺนโต มิจฺฉาทิฏฺฐิยา เอตํ อธิวจฺนํ ฯ

อุปาทานานีติ สพฺพกาเรน ปฏิจฺจสมุปฺปาตฺนิตฺเตเส วุตฺตานิ
กามุปาทานาทินิ จตฺตาริ ฯ

อนุสยาติ ฅามคตฺตฺตฺตฺตฺต กามราคานุสโย ปฏิมฺมานทิฏฺฐิ-
วิจิกิจฺฉากวราคอวิชฺชานุสโยติ เอวํ วุตฺตา กามราคาทโย สตฺต ฯ
เต หิ ฅามคตฺตฺตฺตฺต ปุณฺปุณฺํ กามราคาทินิ อุปฺปตฺติเหตฺตฺตฺตเวณ
อนุเสณฺติเยวาติ อนุสยา ฯ

มลาติ ฅลตฺตฺตฺตฺตฺต วิย สยญฺจ อสุทฺตฺตฺตฺต อญฺเจสญฺจ
อสุทฺตฺตฺตฺตฺตฺต โลกโทสโมหา ตโย ฯ

อกุสฺตกมฺมปฺถาติ อกุสฺตกมฺมภาเวน เจว ทฺตฺตฺตฺตฺต
ปถภาเวน ปาณาติปาโต อทินฺนทานํ กามสมฺมิจฺฉาจาโร มุสฺสวาโท
ปิสฺสนวาจา ผรุสฺสวาจา สมฺสพฺปฺลาโป อภิชฺฉา พยาปาโท มิจฺฉา-
ทิฏฺฐิตี อิมํ ทส ฯ

อกุสฺตจิตฺตฺตฺตฺตฺต โลกมฺมฺลา อภฺจฺจ โทสมฺมฺลา เทว โมหมฺมฺลา
เทวติ อิมํ ทวาทส ฯ

อิตฺติ เอเตสํ สํโยชนาทินิ ชมฺมานํ เอตานิ ยถาโยคํ ปหาน-
กรานิ ฯ ถํ ถํ สํโยชนฺสฺส ตาว สกฺกาทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพต-
ปรามาโส อปายกมฺนียา จ กามราคปฏิมฺมาติ เอเต ปญฺจ ชมฺมา
ปจฺมฅาณ วชฺฉา เสสา กามราคปฏิมฺมา โอปาริกา ทฺตฺตฺตฺตวชฺฉา

ฉานทสฺสนวิสุทธินิทเทโส

สฺขมา ตติยฉานวชฺฉมา รุปรากาทโย ปญฺจปี จตุตฺถฉาน-
 วชฺฉมาเอว ฯ ปรโตปี จ ยตฺถ เอวสทฺเทน นียมํ น กริสฺสาม ตตฺถ
 ยํ ยํ อฺุปริฉานวชฺโฆติ วกฺขาม โส โส ปฺริฉานฉเนหิ หตาปาย-
 คมนียาทิกาวัว หุควา อฺุปริฉานวชฺโฆ โหตีติ เวทิตพฺโพ ฯ
 กิเลสฺสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา ปจฺฉฉานวชฺฉมา โทโส ตติยฉานวชฺโฆ
 โลกโมหมาน ถีนอฺทฺรจฺจอหิริก อโนตฺตปฺปานิ จตุตฺถฉานวชฺฉมานิ ฯ
 มิจฺฉตฺเตสฺ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มุสวาโท มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโวติ
 อิเม ปจฺฉฉานวชฺฉมา มิจฺฉาสงฺกปโป ปิสุฉวจา ผรฺสวาจาทิ
 อิเม ตติยฉานวชฺฉมา ฯ เจตนาเยว เจตฺถ วาจาทิ เวทิตพฺพา ฯ
 สมฺหปฺปลาปมิจฺฉาวายามสตีสมาริวิมุตฺติฉานานิ จตุตฺถฉาน-
 วชฺฉานิ ฯ โลกมฺเมสฺ ปฏฺิโฆ ตติยฉานวชฺโฆ อนฺนโย จตุตฺถ-
 ฉานวชฺโฆ ฯ ยเส จ ปสฺสาย จ อนฺนโย จตุตฺถฉานวชฺโฆติ
 เอเก ฯ มจฺฉริยานิ ปจฺฉฉานวชฺฉมานว ฯ วิปลฺลาเสสฺ อนิจฺเจ
 นิจฺจํ อนตฺตนิ อตฺตาทิ จ สลฺยฉาจิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสา ทุกฺเข สฺขํ
 อสุภ สฺขนฺติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส จาทิ อิเม ปจฺฉฉานวชฺฉมา อสุภ
 สฺขนฺติ สลฺยฉาจิตฺตวิปลฺลาสา ตติยฉานวชฺฉมา ทุกฺเข สฺขนฺติ
 สลฺยฉาจิตฺตวิปลฺลาสา จตุตฺถฉานวชฺฉมา ฯ กณฺเฐสฺ สีสพฺพต-
 ปรามาสอฺิทฺสจฺจาภินิเวสกายคณฺจา ปจฺฉฉานวชฺฉมา พฺยาปาทกาย-
 คณฺโจ ตติยฉานวชฺโฆ อิตโร จตุตฺถฉานวชฺโฆ ฯ อคติ ปจฺฉ-
 ฉานวชฺฉมา ฯ อาสเวสฺ ทิฏฺฐาสโว ปจฺฉฉานวชฺโฆ กามาสโว
 ตติยฉานวชฺโฆ อิตเร เทว จตุตฺถฉานวชฺฉมา ฯ โอมโยเคสฺปิ

วิสุทธิมคฺเค

เอเสว นโย ฯ นีวรณฺสู วิจิกิจฺจานีวรณฺ ปจฺมณณวชฺฌํ
กามจฺจนฺโท พุยาปาโท กุกฺกจฺจนฺติ ตีณิ ตติยณณวชฺฌานิ
ถีนมิทฺธอุทฺธจฺจานิ จตุตฺถณณวชฺฌานิ ฯ ปรามาโส ปจฺมณณ-
วชฺโฌว ฯ อุปาทานฺสู สพุเพสฺมปี โลกิชฺรมฺมานํ วตฺถุกามวเสน
กามาติ อากตฺตตารูปรารูปรโคปี กามุปาทานเ ปตฺตีติ ตสฺมา ตํ
จตุตฺถณณวชฺฌํ เสทานิ ปจฺมณณวชฺฌานิ ฯ อนุสเยสุ ทิฏฺฐิ-
วิจิกิจฺจานุสยา ปจฺมณณวชฺฌาว กามราคปฺฏิฆานุสยา ตติยณณ-
วชฺฌา มานภวราคาวิชฺชานุสยา จตุตฺถณณวชฺฌา ฯ มเสสุ
โทสมลํ ตติยณณวชฺฌํ อิตฺรานิ จตุตฺถณณวชฺฌานิ ฯ อกฺุสล-
กมฺมปฺเถสุ ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ กามสฺมุจฺฉาจาโร
มฺุสวาโทมิจฺฉาทิฏฺฐิ์ติ อิมเ ปจฺมณณวชฺฌา ปิสุณฺวาจา ผรุสฺวาจา
พุยาปาโทติ ตโย ตติยณณวชฺฌา สมฺผปฺปลาปาภิชฺฌา จตุตฺถ-
ณณวชฺฌา ฯ อกฺุสลจิตฺตฺตฺปาเทสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา
วิจิกิจฺจาสมฺปยุตฺโต จาติ ปญฺจ ปจฺมณณวชฺฌาว เทว
ปฺฏิฆสมฺปยุตฺตา ตติยณณวชฺฌาเสสา จตุตฺถณณวชฺฌาติ ฯ
ยญฺจ เยน วชฺฌํ ตํ เตน ปหาตพุพฺพํ นาม ฯ เตน วุตฺตํ อิติ
เอเตลฺลํ ลํโยชนาทินํ รมฺมานํ เอตานิ ยถาโยคํ ปหานกรานีติ ฯ
 กึ ปเนตานิ เอเต รมฺเม อตีตानาคเต ปชฺหนฺติ อุทาหุ
ปจฺจุปฺปนฺเนติ ฯ กึ ปเนตฺถ ยทิ ตาว อตีตानาคเต อผลโ
วยาโม อาปชฺชติ กสฺมา ปหาตพุพฺพานํ นตฺถิตาย อถ ปจฺจุปฺปนฺเน
ตถาปี อผลโ วยาเมน สทฺฐี ปหาตพุพฺพานํ อตฺถิตาย สงฺกิเลสิกา จ

ฉานทสฺสนวิสุทธินิทฺเทโส

มคฺคภาวนา อาปชฺชติ วิปฺปยุตฺตตา วา กิเลสํ น จ ปจฺจุปฺปน-
กิเลสํ จิตฺตวิปฺปยุตฺโต นาม อตฺถิติ ฯ นายํ อาเวณิกา โจทนา ฯ
ปาลิยฺเยว हि สุวํยํ กิเลสํ ปชฺหติ อตีเต กิเลสํ ปชฺหติ
อนาคเต กิเลสํ ปชฺหติ ปจฺจุปฺปนเน กิเลสํ ปชฺหตีติ* วตฺวา ปฺน
หฺลฺยจิ อตีเต กิเลสํ ปชฺหติ เตนहि ชินฺนํ เขเปติ นิรุทฺธํ นิโรเชติ
วิกตํ วิกเมติ อตฺถงฺกตํ อตฺถงฺกเมติ อตีตํ ยํ นตฺถิ ตํ ปชฺหตีติ
จ วตฺวา น อตีเต กิเลสํ ปชฺหตีติ* ปฏิกฺขิตฺตํ ฯ ตถา
หฺลฺยจิ อนาคเต กิเลสํ ปชฺหติ เตนहि อชาตํ ปชฺหติ อนิพฺพตฺตํ
ปชฺหติ อนุปฺปนํ ปชฺหติ อปาตฺถตฺตํ ปชฺหติ อนาคตํ ยํ นตฺถิ
ตํ ปชฺหตีติ จ วตฺวา น อนาคเต กิเลสํ ปชฺหตีติ* ปฏิกฺขิตฺตํ ฯ
ตถา หฺลฺยจิ ปจฺจุปฺปนเน กิเลสํ ปชฺหติ เตนहि รัตฺโต รากํ
ปชฺหติ ทฺฐุโจะ โทสํ มุพฺโพ โมหํ วินิพฺนฺชฺโจะ มานํ ปรามฺภูโจะ
ทิกฺขุจฺจํ วิกฺเขปกฺโข อุตฺทจฺจํ อนิกฺขจฺจํ วิกฺกิกฺกจฺจํ ฅามคฺโข
อนุสยํ ปชฺหติ กณฺหสุกฺกา ฅมฺมา ชุคนทฺธา วตฺตนฺติ สงฺกิลลิกา
มคฺคภาวนา โหตีติ* จ วตฺวา น อตีเต กิเลสํ ปชฺหติ น
อนาคเต กิเลสํ ปชฺหติ น ปจฺจุปฺปนเน กิเลสํ ปชฺหตีติ*
สพฺพํ ปฏิกฺขิปิตฺวา เตนहि นตฺถิ มคฺคภาวนา นตฺถิ ผลสจฺจิกิริยา
นตฺถิ กิเลสปฺปหํ นตฺถิ ฅมฺมาภิสมโยติ ปญฺหปฺริโยसानเน น
हि อตฺถิ มคฺคภาวนาฯเปฯ อตฺถิ ฅมฺมาภิสมโยติ ปฏิขานิตฺวา
ยถา กถํ วิทยาติ วุตฺเต อิทํ วุตฺตํ เสยฺยถาปิ ตฺรฺโณ รุกฺโข

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๕ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๖ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อชาตผลโล ตเมนนํ ปุริโส มูเล ฉินฺนุเทยฺย เย ตสฺส รุกฺขสฺส
อชาตผลา เต อชาตาเยว น ชายนฺติ อนิพฺพตฺตาเยว น นิพฺพตฺตฺนฺติ
อนุปฺปนฺนาเยว น อุปฺปชฺชนฺติ อปาตฺถฺตาเยว น ปาตฺถฺวานฺติ
เอวเมว อุปฺปาโท เหตุ อุปฺปาโท ปจฺจโย กิเลสํ นิพฺพตฺติยา
อุปฺปาเท อาทิณฺวํ ทิสฺวา อนุปฺปาเท จิตฺตํ ปกฺขนฺนฺติ อนุปฺปาเท
จิตฺตสฺส ปกฺขนฺนฺตฺตา เย อุปฺปาทปจฺจยา กิเลสํ นิพฺพตฺเตยฺยํ เต
อชาตาเยว น ชายนฺติ ๔เป๔ อปาตฺถฺตาเยว น ปาตฺถฺวานฺติ เอวํ
เหตุนิโรธา ทุกฺขนิโรโธ ปวตฺตํ เหตุ นิमितฺตํ เหตุ อายุหนฺนา
เหตุ ๔เป๔ อนายฺหเน จิตฺตสฺส ปกฺขนฺนฺตฺตา เย อายุหนฺนปจฺจยา
กิเลสํ นิพฺพตฺเตยฺยํ เต อชาตา ๔เป๔ อปาตฺถฺตาเยว น ปาตฺ-
ถฺวานฺติ เอวํ เหตุนิโรธา ทุกฺขนิโรโธ เอวํ อตฺถิ มคฺคภาวนา อตฺถิ
ผลสจฺฉิกริยา อตฺถิ กิเลสปรุพฺหานํ อตฺถิ ฐมฺมาภิสฺมโยติ ๔

เอเตน ก็ ทิปิตํ โหติ ๔ ฐมฺมิลทฺธานํ กิเลสํ ปฺหานํ ทิปิตํ
โหติ ๔ ฐมฺมิลทฺธา ปน ก็ อตีตํ นาคตา อุทฺทาหุ ปจฺจูปฺปนฺนาติ ๔
ฐมฺมิลทฺธูปฺปนฺนาเยว นาม เต ๔ อุปฺปนฺนํ ทิ วตฺตมฺมานญฺตาปคโตกาส-
กตฐมฺมิลทฺธวเสน อนนฺกปฺปเกทํ ๔ ตตฺถ สพฺพมฺปิ อุปฺปาทชฺรา-
ภงฺกสมฺมุทฺติสฺงฺขาตํ วตฺตมฺมานูปฺปนฺนํ นาม ๔ อารมฺมณฺรสมฺนุภฺวิตฺวา
นินฺรุทฺธํ อนฺนญฺตาปคตสฺงฺขาตํ กุสฺลากุสฺลํ อุปฺปาทาติตฺตยมนฺนูปฺปตฺวา
นินฺรุทฺธํ ญฺตาปคตสฺงฺขาตํ เสถิ สงฺขตฺถจ ญฺตาปคตูปฺปนฺนํ นาม ๔
ยานิสฺส ตานิ ปุพฺเพ กตานิ กมฺมานิติ เอวมาทินา นเยน

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๖ ๔

ฅณทสุสนวิสุทฐินิทุเทโส

วุดตัม กมมัม อตีตมปิ สมนัน อลลณัม วิปากัม ปฎิพาหิตวา อตตโน
วิปากสุโสกาถัม กตวา จิตตตทา ตถา กโตกาตลจ วิปากัม
อนุปปนุนมปิ สมนัน เอว กเต โโอกาเส เอกนุเตน อุปปชชนโต
โอกาตคตูปนุนัน นาม ๗ ตาสุ ตาสุ ฐมิตุ อสมุหตัม อกุตลัม
ฐมิตทฐูปนุนัน นาม ๗ เอตถ จ ฐมิตยา ฐมิตทฐสจ จ นานตตัม
เวทิตพพัม ๗ ฐมิตติ หิ วิปสุสนาย อารมมณฐตา เตฐมิกา
ปลจจกขนุธา ๗ ฐมิตทฐัม นาม เตสุ ขนุเชสุ อุปปตติริหัม กิเลสชาตัม ๗
เตน หิ สวา ฐมิ ลทฐา นาม โหตีติ ตสฺมา ฐมิตทฐนตติ วุจจติ ๗
สวา จ โข น อารมมณวเสน ๗ อารมมณวเสน หิ สพเพปิ
อตีตนาถเต ปริลลวเตปิ จ จีณาสวานัน ขนุเช อารพก กิเลส
อุปปชชนตติ มหากจจานอุปปลวณณาทินัน ขนุเช อารพก โสเรยย-
เสฐจिनนุทมาณวกาทินัน วิย ๗ ยทิ จ ตัม ฐมิตทฐัม นาม สียา
ตสฺส อุปปเหยยโต น โกจิ ภาวมลลัม ปชเหยย ๗ วตถฺวเสน ปน
ฐมิตทฐัม เวทิตพพัม ๗ ยตถ ยตถ หิ วิปสุสนาย อปริลลวตา ขนุธา
อุปปชชนตติ ตตถ ตตถ อุปปาทโต ปฎติ เตสุ วฐฐมุลลัม กิเลสชาตัม
อนุเสตติ ตัม อุปปหีนฐเจน ฐมิตทฐนตติ เวทิตพพัม ๗ ตตถ จ
ยสฺส เยสุ ขนุเชสุ อุปปหีนฐเจน อนุสยิตา กิเลส ตสฺส เตเอว
ขนุธา เตลลัม กิเลสานัน วตถฺว น อลลเวลลัม สนตกา ขนุธา ๗
อตีตกขนุเชสุ จ อุปปหีนานุสยิตานัน กิเลสานัน อตีตกขนุธาเอว วตถฺว
น อิตเร ๗ เอส นโย อนาถาทิสฺส ๗ ตถา กามาจจกขนุเชสุ
อุปปหีนานุสยิตานัน กิเลสานัน กามาจจกขนุชว วตถฺว น อิตเร ๗

๑. ย. อุปปตตารหัม ๗

วิสุทธิมคฺเค

เอส นโย รุปารูปาวจรสฺส ๑ โสตาปนฺนาทีสุ ปน ยสฺส ยสฺส อริย-
 ปุคฺคตสฺส ขนฺธสฺส ตํ ตํ วฏฺฏมฺมํ กิเลสชาติํ เตน เตน มกฺเคน
 ปหีนํ ตสฺส ตสฺส เต เต ขนฺธา ปหีนานํ เตสํ เตสํ วฏฺฏมฺม-
 กิเลสานํ อวตฺตโต ภูมิติ สงฺขํ น ลภนฺติ ๑ ปุณฺณชนสฺส สพฺพโส
 วฏฺฏมฺมตฺกิเลสานํ อปฺปหีนตฺตา ยงฺกิลฺลิจิ กรียมานํ กมฺมํ กุสฺลํ อกุสฺลํ
 วา โหติ ๑ อิจฺจสฺส กมฺมกิเลสปจฺจยา วฏฺฏํ วฏฺฏติ ๑ ตสฺเสตํ
 วฏฺฏมฺมํ รูปกฺขนฺธเยว น เวทนากฺขนฺธาทิสฺส ๑เป ๑ วิณฺณณก-
 ขนฺธเยว วา น รูปกฺขนฺธาทิสฺสฺติ น วตฺตพฺพิ ๑ กสฺมา ๑ อวิเสเสน
 ปณฺจสุปฺปี ขนฺธสฺส อนฺุสยิตตฺตา ๑ กถํ ๑ ปจฺวีรสาทิ วิย รุกฺเข ๑
 ยถา हि มหารุกฺเข ปจฺวีตลํ อธิฏฺฐาย ปจฺวีรสณฺจ อาโปรสณฺจ
 นิสฺสาย ตปฺปจฺจยา มุลขนฺธสาขปฺสาขปฺลวปฺลาตปฺปฺผลเลहि
 วทฺธิตฺวา นภํ ปฺเรตฺวา ยาว กปฺปาวसानา พิชปฺรมฺปฺราย รุกฺขปฺปเวณฺเ
 สนฺตานยมาเน* จิตฺ ตํ ปจฺวีรสาทิ มฺุเลเยว น ขนฺธาทิสฺส ๑เป ๑
 ผลเยว วา น มฺุลาทีสุตฺติ น วตฺตพฺพิ ๑ กสฺมา ๑ อวิเสเสน
 สพฺเพสฺส มฺุลาทีสุ อนฺุคตตฺตาติ ๑ ยถา ปน ตสฺเสว รุกฺขสฺส
 ปฺปฺผลลาทีสุ นิพฺพิณฺโณ โกจิ ปฺริโส จตฺตฺส ทิสาสฺส มณฺุชฺชกณฺุฏฺกั*
 นาม วิสทณฺุฏฺกั อาโกณฺุชฺชย อถ โส รุกฺโข เตน วิสสมฺุพฺสเสน
 สฺุฏฺโจ ปจฺวีรสอาโปรสานํ ปฺริยาทิณฺณตฺตา อปฺปสวานธมฺมตํ อากมฺม
 ปฺน สนฺตานํ นิพฺพตฺเตตฺตํ น สกฺกณฺุชฺชเยว เหวเมว ขนฺธปฺปวตฺติย
 นิพฺพิณฺโณ กุลปฺตฺโต ตสฺส ปฺริสสฺส จตฺตฺส ทิสาสฺส รุกฺเข วิสโยชนํ
 ๑. ม. สนฺธาขมาเน ๑ ๒. มณฺุชฺชกณฺุฏฺโกติ เอโก มจฺจกณฺุฏฺโกติ วทณฺุตีติ ฎฺฐิกา ๑

ฅาณทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเตโส

วีย อตฺตโน สนนฺตานิ จตฺตมคฺคภาวนํ อารภติ อถสฺส โส
ขนฺธสนฺตานิ เตน จตฺตมคฺควิสสมฺพเสสน ฃุญฺโฆ สพฺพโส ฆุญฺจมูล-
กิลฺลสํ ปรียาทิลฺลตฺตาทิรียภาวมตฺตํ อุปคตกายกมฺมาทิสพฺพ-
กมฺมปฺปเกโท หุตฺวา อายตี ปฺนพฺภวานภินิพฺพตฺตณฺนมมตํ อากมฺม
ภานฺตรสนฺตานิ นิพฺพตฺตตฺตํ สกโกติเกวลํ จริมวียฅาณ-
นโรเรน นิรินฺธโน วีย ชาตเวโท อนฺุปาทาโน ปรีนินฺุพฺพายติ ฯ เอว
ภุมิยา ภุมิลทฺทสฺส จ นานตฺตํ เวทิตพฺพิ ฯ

อปิจ อปรมฺปิ สมฺทาจารอารมฺมณฺฑริกฺคหิตอวิกฺขมฺภิต
อสมฺภูตวเสน จตฺตพฺพิทฺมปฺปนฺนํ ฯ ตตฺถ วัตตมานุปฺปนฺนเมว
สมฺทาจารุปฺปนฺนํ ฯ จกฺขาทีนํ ปน อปาถคเต อารมฺมณ
ปฺพพฺภาเก อนฺุปฺปชฺชมานมฺปิกิลฺลชาตํอารมฺมณฺฑริกฺคหิตตฺตาทเว
อปรภาเกเอกนฺเตนอุปฺตติโต อารมฺมณฺฑริกฺคหิตุปฺปนฺนนฺติ วุจฺจติ
กฺลฺยาณคามเ ปิณฺุทาย จรโต มหาติสฺสตฺเถรสฺส วิสภาครูปทสฺสเนน
อุปฺปนฺนกิลฺลชาตํ วีย ฯ สมถวิปฺสฺสนานํ อลฺลตฺตวเสน อวิกฺขมฺภิตํ
กิลฺลชาตํ จิตฺตสนฺตติมนารุพฺหมฺปิ อุปฺตตินิวารกสฺส เหตุโน อภาวา
อวิกฺขมฺภิตุปฺปนฺนํ นาม ฯ สมถวิปฺสฺสนาวเสน ปน วิกฺขมฺภิตมฺปิ
อริยมคฺเคน อสมฺภูตตฺตาท อุปฺตติธมฺมตํ อนตฺติตตฺตาย อสมฺภูตฺตูปฺปนฺนนฺติ
วุจฺจติ อากาเสน กจฺจนฺตสฺส อญฺุจสมฺปาตฺตติลาภินฺ อเถรสฺส กุสฺสมิต-
รูกเข อุปฺวเน ปุปฺพานิ อุจฺจินฺนตฺตสฺส มฐฺเรน สเรน คายโต มาตฺตคามสฺส
คิตฺตวเนน อุปฺปนฺนกิลฺลชาตํ วีย ฯ ติวิมฺปิ เจตํ อารมฺมณฺฑริกฺ-

๑. ส. กิริยภาวมตฺตอุปคต... ฯ

วิสุทธิมคฺเค

คหิตอวิภุมภิตอสมุหตุปฺปนํ ภูมิลทฺเชเนว สงฺกหํ กจฺจตีติ
เวทิตพฺพํ ฯ อิจฺเจตสฺมี วุตฺตปฺปเกเท อุปฺปนเน ยเทตํ วุตฺตมาน-
ภูตฺตปคโตกาสกตสมุททาจารสงฺขาทํ จตุพฺพิธํ อุปฺปนํ ตํ อมคฺค-
วชฺชตฺตา เกนจิปิ ฌาณน ปหาตพฺพํ น โหติ ฯ ยมฺปนตํ
ภูมิลทฺชารมฺมณาทิคคหิตอวิภุมภิตอสมุหตสงฺขาทํ อุปฺปนํ ตสฺส
ตํ ตํ อุปฺปนภาวํ วนาสยมานํ ยสฺมา ตํ ตํ โลภียโลภุตฺตรวณํ
อุปฺปชฺชติ ตสฺมา ตํ สพฺพมฺปิ ปหาตพฺพํ โหตีติ ฯ เอวเมตฺถ เย
เยน ปหาตพฺพา ฐมฺมาเตสํ ปหานญจ ชานิตพฺพํ ฯ

กิจฺจานิ ปริณฺญาทีนินิ ยานินิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล

ตานิ จ ยถาสภาเวน ชานิตพฺพานินิ สพฺพานินิ

สจฺจาทิสมยกาลสฺมี หิ เอเตสฺ จตฺตสฺ ฌาณสฺ เอเกกสฺมี เอกก-
ขณน* ปริณฺญา ปหานํ สจฺจิกิริยา ภาวนาติ เอตานิ ปริณฺญาทีนินิ
จตุตฺตาริ จตุตฺตาริ กิจฺจานินิ วุตฺตานิ ตานินิ ยถาสภาเวน ชานิตพฺพานินิ ฯ
วุตฺตตฺถเหตํ โปราณเหทํ ยถา ปทีโป อปฺพุพฺพํ อจฺจิมํ เอกกขณน
จตุตฺตาริ กิจฺจานินิ กโรติ วฏฺฐี ฌาเปติ อนุชการวิรมติ อาโลภํ
ปรีวิทฺเสติ สีนเหทํ ปรียาทียติ เอวเมว มคฺควณํ อปฺพุพฺพํ
อจฺจิมํ เอกกขณน จตุตฺตาริ สจฺจาทินิ อภิสเมติ ทุกฺขํ ปริณฺญาภิ-
สมเยน อภิสเมติ สมุทฺธํ ปหานาทิสมเยน อภิสเมติ มคฺคํ
ภาวนาทิสมเยน อภิสเมติ นิโรธํ สจฺจิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติ
กึ วุตฺตํ โหติ นิโรธํ อารมฺมณํ กริตฺวา จตุตฺตาริปิ สจฺจาทินิ

๑. ม. เอกกขณน ฯ

ฉานทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส

ปาปฺณาติ ปสฺสตี ปฏฺวิษฺมตีติ ฯ วุตฺตมฺปิ เจตฺ โย ภิกฺขเว
 ทฺกฺขํ ปสฺสตี ทฺกฺขสมฺมุทฺยมฺปิ โส ปสฺสตี ทฺกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสตี
 ทฺกฺขนิโรธคามินีปฏฺิพทฺมฺปิ ปสฺสตีติ ฯ สพฺพํ เวทิตพฺพํ ฯ อปรมฺปิ
 วุตฺตํ มคฺคสมฺมุคฺคิสฺส ฉานํ ทฺกฺขเขเปตฺ ฉานํ ทฺกฺขสมฺมุทฺยเขเปตฺ
 ฉานํ ทฺกฺขนิโรธเขเปตฺ ฉานํ ทฺกฺขนิโรธคามินิยา ปฏฺิพทฺายเปตฺ
 ฉานนฺติ ฯ ตตฺถ ยถา ปทฺีโป วฏฺฎฺิ ฉาเปตี เอวํ มคฺคฉานํ
 ทฺกฺขํ ปรีชานาติ ยถา อนฺธการํ วิธมตี เอวํ สมฺมุทฺยํ ปชฺหตี
 ยถา อาโลกํ ปรีวิทฺเสตี เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตฺาย สมฺมาสงฺกปฺปาทิ-
 ธมฺมสงฺขาตํ มคฺคํ ภาเวตี ยถา สีนฺหํ ปรียาทียตี เอวํ
 กิเลสฺปรียาทานํ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสฺสนฺทนํ เวทิตพฺพํ ฯ
 อปโร นโย ฯ ยถา สุริโย อุทฺยนฺโต อปฺพุพฺพํ อจฺริมํ สห
 ปาตุภาวา จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรตี รฺูปคตฺานิ โธภาเสตี อนฺธการํ
 วิธมตี อาโลกํทสฺเสตี สิตฺตํปฏฺิพฺปสฺสสมฺภเตตี เอวเมวมคฺคฉานํ
 ฯเปฯ นิโรธํ สจฺฉิริยาภิสมเยน อภิสเมตี ฯ อิธาปี ยถา สุริโย
 รฺูปคตฺานิ โธภาเสตี เอวํ มคฺคฉานํ ทฺกฺขํ ปรีชานาติ ยถา อนฺธการํ
 วิธมตี เอวํ สมฺมุทฺยํ ปชฺหตี ยถา อาโลกํ ทสฺเสตี เอวํ สหชาตาทิ-
 ปจฺจยตฺาย มคฺคํ ภาเวตี ยถา สิตฺตํ ปฏฺิพฺปสฺสสมฺภเตตี เอวํ
 กิเลสฺปฏฺิพฺปสฺสทฺฐี นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสฺสนฺทนํ เวทิตพฺพํ ฯ
 อปโร นโย ฯ ยถา นาวา อปฺพุพฺพํ อจฺริมํ เอกกฺขณฺเณ
 จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรตี โธริมํ ตีริ ปชฺหตี โสตํ ฉินฺนฺทติ ภาณฺฑํ
 ๑. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๗ ฯ ๒. พ. ป. ๓๑/๑๗๔ ฯ

วิสุทธิมคเค

วหติ ปาริมํ ตีริ อปุเปติ เอวเมว มคฺคณณํ ๗เป๗ นิโรธํ
สจฺฉิกิริยาภิสสมเยน อภิสเมติ ๗ เอตฺถาปี ยถา นาวา โอริมํ ตีริ
ปชหติ เอวํ มคฺคณณํ ทุกขํ ปริชานาติ ยถา โสถํ ฉินฺนุหติ เอวํ
สมุทฺถํ ปชหติ ยถา ภณฺฑํ วหติ เอวํ สหชาตาทีปจฺจยตาย
มคฺคํ ภาเวติ ยถา ปาริมํ ตีริ อปุเปติ เอวํ ปาริมตีรภูตํ นิโรธํ
สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อูปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ ๗

เอวํ สจฺจาภิสสมยกาลสมํี เอกกฺขณเณน จตฺตุนํ กิจฺจํ วเสน
ปวตฺตณณสฺส จสฺส โสฬสฺสี อากาเรหิ ตถฺภูเจเนน จตฺตาริว
สจฺจานิ เอกปฺปฏิเวธานิ โหนฺติ ๗ ยถาห ๗ กถํ ตถฺภูเจเนน จตฺตาริ
สจฺจานิ เอกปฺปฏิเวธานิ โสฬสฺสี อากาเรหิ ตถฺภูเจเนน จตฺตาริ
สจฺจานิ เอกปฺปฏิเวธานิ ทุกฺขสฺส ปิพนฺนุโจ สงฺขตฺนุโจ สนฺตาปฺนุโจ
วิปริณามฺนุโจ ตถฺนุโจ สมุทฺทสฺส อายุหนฺนุโจ นิทานฺนุโจ สํโยคฺนุโจ
ปฺลิวุทฺนุโจ ตถฺนุโจ นิโรธสฺส นิสฺสรณฺนุโจ วิเวกฺนุโจ อสงฺขตฺนุโจ
อมตฺนุโจ ตถฺนุโจ มคฺคสฺส นียฺยานฺนุโจ เหตุวฺนุโจ ทสฺสนฺนุโจ
อริปฺเตยฺยฺนุโจ ตถฺนุโจ อิมฺหิ โสฬสฺสี อากาเรหิ ตถฺภูเจเนน
จตฺตาริ สจฺจานิ เอกสงฺกฺหิตานิ ยํ เอกสงฺกฺหิตํ ตํ เอกคฺคํ
ยํ เอกคฺคํ ตํ เอเกน ณาณเณน ปฺปฏิวิชฺฌตีติ จตฺตาริ สจฺจานิ
เอกปฺปฏิเวธานํตี ๗

ตตฺถ สฺสียา ยทา ทุกฺขาทีนํ อณฺเณปี โรคคณฺฑาทาโย อตฺถา
อตฺถิ อถ กสฺมา จตฺตาโรเยว วุตฺตาติ ๗ เอตฺถ วทาม อณฺเณสจฺจ-
๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๕๒ ๗

ฌานทสฺสนวิสุทธินิทเทโส

ทสฺสนวเสน อวิภาวโต ฯ ตตฺถ กตมํ ทุกฺเข ฌานํ ทุกฺขํ
อารพฺภ ยา อูปฺปชฺชติ ปญฺญา ปชานนตฺติอาทินาํ ํ หิ นเยน เอเกก-
สจฺจามมฺมวเสนาปี สจฺจฌานํ วุตฺตํ โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสตี
ทุกฺขสมุทฺทยมฺปิ โส ปสฺสตีตฺติอาทินาํ ํ นเยน เอกํ สจฺจามมฺมณํ
กตฺวา เสเสสุปี กิจฺจนิปฺพตฺติวเสนาปี วุตฺตํ ฯ ตตฺถ ยทา เอเกกํ
สจฺจามมฺมณํ กโรตี ตทา สมุทฺยทสฺสเนน ตาว สภาวโต ปิพฺพ-
ลกฺขณสฺสาปี ทุกฺขสฺส ยสุมา ตํ อายุหนลกฺขณเณ สมุทฺเยน อายุหิตํ
สงฺขตํ ราสีกตํ ตสฺมาสฺส โส สงฺขตญฺโจะ อวิภาวติ ฯ ยสุมา ปน มคฺโค
กิลฺเลสสนฺตปาหโร สฺสึตฺโต ตสฺมาสฺส มคฺคทสฺสเนน สนฺตปาญฺโจะ
อวิภาวติ อายสฺมโต นนฺทสฺส อจฺจราทสฺสเนน สุนฺทริยา อนภฺริอุป-
ภาโว วีย ฯ อวิปริณามชฺมมฺสฺส ปน นิโรธสฺส ทสฺสเนนสฺส
วิปริณามญฺโจะ อวิภาวตีตี วตฺตพฺพเมเวตฺถ นตฺถิ ฯ

ตถา สภาวโต อายุหนลกฺขณสฺสาปี สมุทฺยสฺส ทุกฺขทสฺสเนน
นิทานญฺโจะ อวิภาวติ อสฺปฺปายโกชนโต อูปฺปนฺนพฺยาธิทสฺสเนน
โกชนสฺส พฺยาธินิทานภาโว วีย วิสํโยคญฺตสฺส นิโรธสฺส ทสฺสเนน
สํโยคญฺโจะ นิชฺยานญฺตสฺส จ มคฺคสฺส ทสฺสเนน ปฺลิโพธญฺโจะตี ฯ

ตถา นิสฺสรณลกฺขณสฺสาปี นิโรธสฺส อวิเวกญฺตสฺส สมุทฺยสฺส
ทสฺสเนน วิเวกญฺโจะ อวิภาวติ ฯ มคฺคทสฺสเนน อสงฺขตญฺโจะ ฯ อิมินา
หิ อนมตฺตเค สํสारे มคฺโค น ทิฏฺฐปฺพุโป โสปี จ สปฺปจฺจยตฺตา
สงฺขโตเยวตี อปฺปจฺจยชฺมมฺสฺส อสงฺขตภาโว อตีวีย ปากญฺโจะ โหตี ฯ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๓๔ ฯ ๒. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๓๔ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

ทุกขทสฺสเนน ปนสฺส อมตญฺโโจ อาวิภาวติฯ ทุกขํ หิ วิสํ
อมตํ นิพฺพานนฺติ ฯ

ตถา นิยุยานลกฺขณสฺสาปี มคฺคสฺส สมฺมทสฺสเนน นಾಯํ
เหตุ นิพฺพานสฺส ปตฺติยา อัยฺ เหตุติ เหตุวญฺโโจ อาวิภาวติ ฯ
นิโรธทสฺสเนน ทสฺสนญฺโโจ ปรมสฺสุขุมานิ รูปานิ ปสฺสโต วิปฺปสฺสนนํ
วต เม จกฺขุนฺติ จกฺขุสฺส วิปฺปสฺสนนภาโว วिय ฯ ทุกขทสฺสเนน
อธิปเตยฺยุญฺโโจ อนेกโรคาตฺรกปณฺชนทสฺสเนน อีสฺสรชนสฺส
โอพารภาโว วียาติ ฯ

เอวเมตฺถ สลฺกขณวเสน เอเกกสฺส อณฺณสจฺจทสฺสนวเสน
จ อิตเรสํ ตินฺณํ ตินฺณํ อาวิภาวโต เอเกกสฺส จตฺตารो จตฺตารो
อตฺถา วุตฺตาฯ มคฺคกฺขณเ ปน สพฺเพเปเต อตฺถา เอเกเนว
ทุกฺขาทีสุ จตฺกิจฺเจน ฌาเณน ปฏฺิเวธํ กจฺจนฺตีติฯ เย ปน
นानาภิสฺสมยฺมิจฺจนฺติ เตสํ อุตฺตรํ อภิชฺมุเม กถาวตฺถุสฺมี วุตฺตเมว ฯ

อิทานิ ยานิ ตานิ ปริญฺญาทีนํ จตฺตาริ กิจฺจานิ วุตฺตานิ เตสุ

ติวิธา โหติ ปริญฺญา ตถา ปหานมฺปิ สจฺฉิกิริยาปี

เทว ภาวนา อภิมตา วินิจฺฉโย ตตฺถ ฌาตพฺโพ ฯ

ติวิธา โหติ ปริญฺญาติ ฌาตปริญฺญา ตีรณปริญฺญา ปหาน-
ปริญฺญาติเอวํ ปริญฺญา ตีวิธา โหติฯ ตตฺถ อภิญฺญาปญฺญา
ฌาตญฺฺเจน ฌาณนฺติ* เอวํ อูทฺทิสฺตีตฺวา เย เย ฌมฺมา อภิญฺญาตา
โหนนฺติ เต เต ฌมฺมา ฌาตา โหนนฺตีติ* เอวํ สจฺเจปโต สพฺพิ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๒๗ ฯ

ฅานทสุสนวิสุทฐินิทุเทโส

ภิกขเว อภิญญะยั กิณจ ภิกขเว สพุพ อภิญญะยั จกขุ ภิกขเว
 อภิญญะยณฺติอาทินา นเยน วิตุถารโต วุตฺตา ฅาตปริญญา นาม ๑
 ตสุสา สปุปฺจยนาจรูปรากษานนํ อาเวณิกากฺขมิ ๑ ปริญญาปญญา
 ตีรณญฺเฐน ฅาณนฺติ ๑ เอวํ อุทฺทิสิตฺวา ปน เย เย ฅมมา
 ปริญญาตา โหนฺติ เต เต ฅมมา ตีริตา โหนฺตีสิตฺวา เอวํ สงฺเขปโต
 สพุพ ภิกขเว ปริญญะยั กิณจ ภิกขเว สพุพ ปริญญะยั
 จกขุ ภิกขเว ปริญญะยณฺติอาทินา นเยน วิตุถารโต วุตฺตา
 ตีรณปริญญา นาม ๑ ตสุสา กลาปสมมฺสนโต ปญฺจาย อนิจฺจํ
 ทุกฺขมนตฺตาติ ตีรณวเสน ปวตฺตมานาย ยาว อนฺุโลมา
 อาเวณิกากฺขมิ ๑ ปหานปญญา ปริจฺจจากฺขเฐน ฅาณนฺติ ๑ เอวํ ปน
 อุทฺทิสิตฺวา เย เย ฅมมา ปหีนา โหนฺติ เต เต ฅมมา ปริจฺจตฺตา
 โหนฺตีสิตฺวา เอวํ วิตุถารโต วุตฺตา อนิจฺจานุปฺสฺสนาย นิจฺจสญฺฉํ
 ปชหตฺติอาทินยปฺวตฺตา ปหานปริญญา ๑ ตสุสา ภงฺกานุปฺสฺสนโต
 ปญฺจาย ยาว มกฺคฅาณา กฺขมิ ๑ อัย อิทฺ อธิปฺเปตา ๑ ยสุมา วา
 ฅาตตีรณปริญญาโยปี ตทตฺถาเยว ยสุมา จ เย ฅมเม ปชหติ
 เต นิยมโต ฅาตา เจว ตีริตา จ โหนฺติ ตสุมา ปริญญาตฺตยมฺปี
 อิมินา ปริยาเยน มกฺคฅาณสุส กิจฺจนฺติ เวทิตพุพ ๑

ตถา ปหานมฺปีติ ปหานมฺปี หิ วิกฺขมฺภนปฺปหานํ
 ตทฺทคปฺปหานํ สมฺมุจฺเจทปฺปหานนฺติ ปริญญา วิย ติวิชเมว โหติ ๑

ตตฺถ ยํ สเสวาเล อุทฺเท ปกฺขิตฺเตน ฅมฺเฐน เสवालสุส วิย
 ๑. พุ.ป. ๓๑/๖๑ ๒. พุ.ป. ๓๑/๑๒๕๑ ๓. พุ.ป. ๓๑/๓๓๑ ๔. พุ.ป. ๓๑/๑๒๕๑

วิสุทธิมคฺเค

เตน เตน โลกียสมาธิना नीवर्णानिं पञ्चनीकम्मानं विखम्भनमिं
विखम्भनप्रपहानं नाम च पालियं पन विखम्भनप्रपहानञ्ज
नीवर्णानं प्रमञ्चमानं गायत्तित्ति नीवर्णानंเขव विखम्भनं वुत्तं च
त्तं पाकण्णत्तता वुत्तन्नुत्ति वेत्तिट्ठप्पं च नीवर्णानिं हि णानसुत्त
प्पुप्फणाकेपि पञ्जाणाकेपि न सहसा जित्तं ओच्चोत्तरनुत्ति वित्ठकาทो
ओप्पित्ठकण्णेखेव तस्समा नीवर्णानं विखम्भनं पाक्कुं च

यम्पन रत्तติणाके सम्भञ्जतिเตन पत्तिเปन ओन्नकारसुत्त विय เตन
เตन विปลसुत्तनाय ओव्वणुत्तेन णाणञ्जेन पत्तिปกञ्जवेत्तेन तसुत्त
त्तसुत्त पहात्तप्पम्मसुत्त पหानमिंत्त तत्तञ्जकप्रपहानं नाम च सेय्यत्तिं च
नामरूपปริञ्जेत्तेन ताव สกกายत्तिญ्ญิชา पञ्जयปริञ्जेत्तेन
ओहेत्तวิสมहेत्तत्तिญ्ญิชา เจव กञ्जขामत्तसुत्त กလာปम्मสมเนน ओ
มมาत्तिสมุहคาสุत्त มคคคามคคควาญ्ञาเนน ओมคคเค มคคคตถญ्ञाय
ओत्थत्तसुत्तेन ओจ्जेत्तेत्तिญ्ญิชา เวत्तत्तसुत्तेन สत्तसत्तत्तिญ्ญิชา
ภยत्तत्तญ्ञาเนน สกये ओภยत्तญ्ञाय ओत्तिनเวत्तसुत्तेन ओत्तसात्तญ्ञाय
นิพพิทานุปลसुत्तेन ओภริत्तिสญ्ञाय มุญ्ญิจิต्तุมุขตาย ओมุญ्ญิจิต्तुแกม-
ภาวत्तสुत्त ปत्तिสञ्जขานาणेन ओप्पत्तिสञ्जขานत्तสुत्त ओप्पेกขाय ओนุप्पेกขนत्तสुत्त
ओนุโถมเนน สञ्जप्पत्ติโถมคาสุत्त ปहानं च ยं वा ปน ओญ्ञารत्तสुत्त
มหาวิปลसुत्तนาสุ ओนิจ्ञानุปลसुत्तนาय นิञ्जेत्तญ्ञाय ทุक्खานุปลसुत्तนาय
สุขत्तญ्ञाय ओนตตानุปลसुत्तนาय ओत्तत्तญ्ञाय นิพพิทานุปลसुत्तนาय
นनुत्ติยา วิราคานุปลसुत्तนาय ราคत्तสुत्त นิโรธานุปลसुत्तนาय สมหत्तสुत्त

ฉาณทสุตวิสุทธินิทเทโส

ปฏินิสฺสคฺคานุปุสฺสนาย อาทานสุต ขยานุปุสฺสนาย ฆนสฺสณาย
วยานุปุสฺสนาย อายุหนสุต วิปริณามานุปุสฺสนาย ฐวสฺสณาย
อนิมิตฺตานุปุสฺสนาย นิมิตฺตสุต อปฺปณฺหิตานุปุสฺสนาย ปณฺธิยา
สุลฺลตฺตานุปุสฺสนาย อภินิเวสสุต อธิปฺลยฺวาทมฺมวิปุสฺสนาย สารา-
ทานาภินิเวสสุต ยถาภูตฉาณทสุตเนน สมฺโมหาภินิเวสสุต อาทีนวา-
นุปุสฺสนาย อาลยาภินิเวสสุต ปฏิสงฺขานุปุสฺสนาย อปฺปปฏิสงฺขาย
วิภูฏานุปุสฺสนาย สํโยคาภินิเวสสุต ปหานํ อิทมฺปิ ตทงฺคป-
ปหานเมว ฯ ตตฺถ ยถา อนิจฺจานุปุสฺสนาทีหิ สตฺตหิ นิจฺจสฺสณาทินํ
ปหานํ โหติ ตํ ภงฺกานุปุสฺสเน วุตฺตเมว ฯ ขยานุปุสฺสนาติ ปน
ฆนวินิพฺโภกํ กตฺวา อนิจฺจํ ขยฺญฺเจนาติ เอวํ ขยํ ปุสฺสโต ฉาณํ
เตน ฆนสฺสณาย ปหานํ โหติ ฯ วยานุปุสฺสนาติ

อารมฺมณฺณานวเณ อุโภ เอกววภูจฺจนา

นิโรเช อธิมุตฺตตา วยลกฺขณวิปุสฺสนาติ ฯ

เอวํ วุตฺตตา ปจฺจเวกฺขโต เจว อนนฺวยโต จ สงฺขารานํ ภงฺกํ ทิสฺวา
ตสฺมึเวย ภงฺกสงฺขาเต นิโรเช อธิมุตฺตตา ตาย อายุหนสุต ปหานํ
โหติ ฯ เยสํ หิ อตฺถาย อายุหฺยฺย เต เอวํ วยธฺมมาติ
วิปุสฺสโต อายุหนเ จิตฺตํ น นมตี ฯ วิปริณามานุปุสฺสนาติ รูป-
สฺสคฺคกาทิวเสน ตํ ตํ ปฺริจฺเจทํ อติกฺกมฺม อลฺลตฺตา ปวตฺตติทสุตฺตํ
อุปฺปนฺนสุต วาชราย เจว มรเณน จ ทฺวิหากาเรหิ วิปริณาม-
ทสุตฺตํ ตาย ฐวสฺสณาย ปหานํ โหติ ฯ อนิมิตฺตานุปุสฺสนาติ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๘๔ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

อนิจฺจานุปฺสฺสนาว ตาย นิจฺจนิมิตฺตสฺส ปหานํ โหติ ฯ อปฺปณิ-
หิตานุปฺสฺสนาติ ทุกฺขานุปฺสฺสนาว ตาย สุขปณฺธิ สุขปฏฺจนา ปหานํ
โหติ ฯ สฺสยฺยตานุปฺสฺสนาติ อนตฺตานุปฺสฺสนาว ตาย อตฺถิ อตฺตาทิ
อภินเวสฺสปฺหานํ โหติ ฯ อธิปญฺญาธมฺมวิปฺสฺสนาติ

อารมฺมณฺณจ ปฏฺฐิสงฺขา กงฺคณฺจ อนฺุปฺสฺสตี

สฺสยฺยโต จ อฺุปฏฺจानํ อธิปญฺญา วิปฺสฺสนาติ

เอวํ วุตฺตา รูปาทีอารมฺมณฺ์ ชานิตฺวา ตสฺส จ อารมฺมณฺ์สฺส
ตทอารมฺมณฺ์สฺส จ จิตฺตสฺส กงฺคํ ทิสฺวา สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ สงฺขารานํ
มรณฺ์ น อญฺโฆ โภจิ อตฺถิติ กงฺควเสน สฺสยฺยตํ คเหตฺวา
ปวตฺตาวิปฺสฺสนา ฯ สา อธิปญฺญา จ ธมฺเมสุ จ วิปฺสฺสนาติ
กตฺวา อธิปญฺญาธมฺมวิปฺสฺสนาติ วุจฺจติ ฯ ตาย นิจฺจสาราภาวสฺส
จ อตฺตสาราภาวสฺส จ สฺสยฺยจฺ ทิฏฺฐตฺตฺตา สาราทานาภินเวสฺส
ปหานํ โหติ ฯ ยถากฺต
ปริกฺคโห เตน อโหสี นฺุโข อหํ อตีตมทฺธานนฺติอาทิวเสน* เจว
อิสฺสรโต โลโก สมฺโภคิตฺติอาทิวเสน จ ปวตฺตสฺส สมฺโฆหาภิ-
นเวสฺส ปหานํ โหติ ฯ อาทินวานุปฺสฺสนาติ ภยคฺอุปฏฺจานวเสน
อฺุปฺปนฺนํ สพฺพภวาทิสฺสุ อาทินวทสฺสนณฺณํ เตน กิณฺจิ อลฺลิสฺยิตพฺพ
น ทิสฺสตีติ อาลยาภินเวสฺส ปหานํ โหติ ฯ ปฏฺฐิสงฺขานุปฺสฺสนาติ
มฺลยจฺนสฺส อฺุปายกรณฺ์ ปฏฺฐิสงฺขาณฺ์ เตน อปฺปฏฺฐิสงฺขาย ปหานํ
โหติ ฯ วิวฏฺฏานุปฺสฺสนาติ สงฺขารุเปกฺขา เจว อนฺุโลมณฺจ ฯ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๘๔ ฯ ๒. ม. มฺ. ๑๒/๑๔ ฯ

ฉาณทสุตวิสุทฺธินิตฺเตโส

ตทา หิสฺส จิตฺตํ อีสกโปณํ ปทุมปฺลาเส อุตฺทวินฺนุ วีย
สพฺพสุมา สงฺขารคฺคา ปฏิสฺยติ ปฏิกฺกฺกฺติ ปฏิวฺกฺกฺกฺตฺติ วุคฺคํ ๑
ตสุมา ตาย สํโยคานิเวสฺส ปหานํ โหติ ๑ กามสํโยคาทิกฺสุต
กิลฺลสํโยคานิเวสฺส กิลฺลสํโยคตฺติยา ปหานํ โหติ อตฺถโ ๑ เอวํ
วิตุฏฺฐารโ ๑ ตทฺกคฺคปฺปหานํ เวทิตฺตํ ๑ ปาณินฺนํ ตทฺกคฺคปฺปหานญจ
ทิวฺจจิตฺตํ นินฺนํ สมนํ ภาวโ ๑ สมนํ ภาวโ ๑ สมนํ ภาวโ ๑

ยมนํ ๑ อสนินฺนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑

อติ อิมํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑

สจฺจิกิริยาปฺปติ โลกียสจฺจิกิริยา โลกุตฺตรสจฺจิกิริยาติ เทวธา
ภินฺนํ ๑ โลกุตฺตราย ทสุตฺตภาวนาเวสฺน เกทโ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑
๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๕ ๑ ๒. อสนินฺนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑ สมนํ ๑

วิสุทธิมคฺเค

ฅาณผสุเสณ ผุสนาฯ อิมเมว หิ อตุถิ สนุชาย สจฺฉิกิริยา
ปญฺญาผสุสนญฺเจณ ฅาณนฺติ อุกฺกิสิตฺวา เย เย ฅมฺมา สจฺฉิกิตา
โหนฺติ เต เต ฅมฺมา ผุสิตา โหนฺตฺติ สจฺฉิกิริยาย นินฺทเทโส
วฺตุโตฯ อปฺปิ อตุตฺตสนฺตฺตานเณ อนฺุปฺปาเทตฺวาปี เย ฅมฺมา เภาลล
อปรปฺจฺเจยณ ฅาณณ ฅาตา เต สจฺฉิกิตาว โหนฺติ ฯ เตเนว
หิ สพฺพํ ภิกฺขเว สจฺฉิกิตอพฺพํ กิณฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ สจฺฉิกิตอพฺพํ
จกฺขุ ภิกฺขเว สจฺฉิกิตอพฺพนฺติอาทิ วฺตุตฺติ ฯ อปรมฺปิ วฺตุตฺติ รุปี
ปฺสฺสนฺโต สจฺฉิกโรติ เวทณฺ์ ๔เปฯ วิญฺญาณํ ปฺสฺสนฺโต สจฺฉิกโรติ
จกฺขุ ฅรามรณํ อมโตะธฺ นินฺทพฺพานํ ปฺสฺสนฺโต สจฺฉิกโรตฺติติ เย เย
ฅมฺมา สจฺฉิกิตา โหนฺติ เต เต ฅมฺมา ผุสิตา โหนฺตฺติ ๔ ปฺจฺม-
มคฺคกฺขณเณ ปน นินฺทพฺพานทฺสฺสนํ ทฺสฺสนสจฺฉิกิริยา เสสมคฺคกฺขณเณสุ
ภาวนาสจฺฉิกิริยาติฯ สา ทฺวิธาปี อธิ อธิปฺเปตา ฯ ตสฺมา
ทฺสฺสนภาวนาเวสน นินฺทพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา อิมสฺส ฅาณสฺส กิจฺจนฺติ
เวทิตพฺพํ ฯ

เทว ภาวนา อภิมตฺตาติ ภาวนา ปน โลกียภาวนา โลกุตฺตร-
ภาวนาติเทเวว อภิมตฺตาฯ ตตุถ โลกียานํ สีสฺสมาธิปญฺญานํ
อุปฺปาทณฺ์ ตาหิ จ สนฺตฺตานวาสนํ โลกียภาวนา โลกุตฺตรานํ
อุปฺปาทณฺ์ ตาหิ จ สนฺตฺตานวาสนํ โลกุตฺตรภาวนาฯ ตาสฺ อธิ
โลกุตฺตราอธิปฺเปตาฯ โลกุตฺตรานิ หิ สีสฺทานิ จตฺตพฺพิชฺมเปตฺติ
ฅาณํ อุปฺปาเทสิ เตสฺส สหชาตปฺจฺจยาทิตาย เตหิ จ สนฺตฺตานํ วาเสตฺติติ
๑. พ. ป. ๓๑/๑๓๘ ๔ ๒. พ. ป. ๓๑/๕๑ ๔

ปญฺญาภาวณานิสังฺกนิทฺเทโส

โลกุตฺตรภาวณาวสุตฺต กิจฺจนฺตํ ๑ เหว

กิจฺจานิ ปรีณฺญาทีนํ ยานิ วุตฺตานิ อภิสมฺยกาเล

ตานิ จ ยถาสภาเวน ชานิตฺตพฺพานิ สพฺพานีติ ๑

เอตฺตาวตฺตา จ สีเล ปตฺติญฺจาย นโร สปลฺยโล จิตฺตํ ปญฺญญจ
ภาวณฺตํ เหว สรฺฐเปเนว อากตฺตาย* ปญฺญาภาวณาย วิชานทฺตฺสนตฺถํ
ยํ วุตฺตํ มฺลภฺตฺตา เทว วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตฺวา สรฺริรฺภูตฺตา ปญฺจ
วิสุทฺธิโย สมฺปาเทนฺเตน ภาเวตฺตพฺพาติ ตํ วิตฺถาริตํ โหติ ๑ กถํ
ภาเวตฺตพฺพาติ อยญฺจ ปญฺโห วิสซฺชิตฺติ ๑

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค ปญฺญาภาวณาธิการ

ณาทฺตฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม พาวีสติโม ปรีจฺเฉท ๑

ปญฺญาภาวณานิสังฺกนิทฺเทโส

ยมฺปน วุตฺตํ ปญฺญาภาวณาย โโก อานิสฺสํโสติ ตตฺถ วทาม ๑

อยญฺหิ ปญฺญาภาวณา นาม อนฺนทฺตนิสังฺกา ๑ ตฺตฺสา ทีเฆนาปี
อทฺฐนา น สฺกํ วิตฺถารโต อานิสฺสํ ปกาเสตฺถ ๑ สงฺเขปโต ปนฺตฺสา
นนานิกิเลสวิทฺธิสนํ อริยผลฺรสาณฺณกฺวณํ นิโรธสมฺปาตฺติสมฺปาชฺชน-
สมตฺถตา อาหุเนยฺยภาวาทิสฺสทฺธิติ อยํ อานิสฺสํโส เวทิตฺตพฺโพ ๑

ตตฺถ ยํ นามรูปปรีจฺเฉทโต ปญฺญาย สกฺกายทฺธิญฺจาทีนํ วเสน
นนานิกิเลสวิทฺธิสนํ วุตฺตํ อยํ โลกิกาย ปญฺญาภาวณาย อานิสฺสํโส ๑

๑. ม. อากตฺตาย ๑

วิสุทธิมคฺเค

ยํ อริยมคฺคกฺขณํ สํโยชนาทิํ วเสน นานากิเลสวิทฺธํสูํ วุตฺตํ
อัย โลกุตฺตราย ปญฺญาภาวนาย อานิสํโสติ เวทิตฺตํโพ ฯ

ภิมเวคานุปตฺตา* อสนีว สิลฺลจฺเจ
วายุเวคสมฺภูจฺโติ อรณฺณมิว ปาวโก
อนุทธการํ วิย รวิ สเทชฺชชฺลมนฺฑลโ*
ทิมฺรตฺตานุปตฺติํ สพฺพานตฺถวิธายกํ
กิเลสชาลํ ปญฺญา หิ วิทฺธํสยติ ภาวิตา
สนฺทิกฺกจิกมโต ชญฺญา อานิสํสมิมํ อีธ ฯ

อริยผลรสาณฺฏกานนฺตฺติ น เกวลญจ กิเลสวิทฺธํสูนฺเยว

อริยผลรสาณฺฏกานนฺตฺติ ปญฺญาภาวนาย อานิสํโส ฯ อริยผลนฺตฺติ หิ
โสตาปตฺติผลลาภิ สามญฺณผลํ วุจฺจติ ฯ ตสฺส ทูวิหากาเรหิ รสาณฺฏกานํ
โหติ มคฺควิธียญจ ผลสมาปตฺติวเสน จ ปวตฺติยํ ฯ ตตฺรตฺส
มคฺควิธียํ ปวตฺติ ทสฺสิตาเยว ฯ อปิจ เย สํโยชนปฺปหानมตฺตเมว
ผลํ นาม น โภจฺจ อญฺโฆ ฐมฺโฆ อตฺถิติ วทนฺติ เตสํ อนฺนยตฺถํ
อิทํ สุตฺตมฺปิ ทสฺเสตฺตพฺพิ กถํ ปโยคปฺปฺปสฺสทฺธิปญฺญา ผล ฌานํ
โสตาปตฺติมคฺคกฺขณํ ทสฺสนญฺเจน สมฺมาทิกฺกจฺจิ มิจฺจาทิกฺกจฺชียา วุญฺจาทิ
ตทฺทวตฺตตฺถกิเลสเสหิ จ ขนฺนฺเชหิ จ วุญฺจาทิ พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ
วุญฺจาทิ ตํปโยคปฺปฺปสฺสทฺธตฺตา อุปฺปชฺชติ สมฺมาทิกฺกจฺจิมคฺคสุเสตฺตํ
ผลนฺตฺติ* ฯ วิตุลาเรตฺตพฺพิ ฯ จตฺตารโ อริยมคฺคา จตฺตาริ จ

- ๑. สกฺลํ โลกํ ภินฺทนฺเตน วิย ภิเมน ภยานเกน เวเคน สหสา ปตฺตาคิ ฎฺฐิกา ฯ
- ๒. สรทกาลสมิทฺเธน อตฺตโน เตชสา สมฺชชฺลทฺททิกฺขมณฺฑลโติ ฎฺฐิกา ฯ
- ๓. พุ. ป. ๓๑/๑๐๒ ฯ

ปณทากาวนานิสันิทเทโส

สามณณผลานิ อิม ฐมา อปฺปมาณารมมณา* มหคฺคโต ฐโม
อปฺปมาณสฺส ฐมฺมสฺส อนนฺตรปจฺเจน ปจฺจโยติ* เอวมาทีนึปี
เจตฺถ สาธกานิ ฯ

ผลสมาปตฺติยิ ปวตฺติทสฺสนตฺถิ ปนสฺส อิทํ ปณฺทากมฺมํ
กาผลสมาปตฺติ เก ตํ สฺมาปชฺชนฺติ เก น สฺมาปชฺชนฺติ
กสฺมา สฺมาปชฺชนฺติ กถณฺจสฺสา สฺมาปชฺชนํ โหติ กถิ จานํ
กถิ วุฏฺฐานํ ก็ ผลสฺส อนนฺตรํ กสฺส จ ผลิ อนนฺตรนฺติ ฯ

ตตฺถ กา ผลสมาปตฺติติ ยา อริยผลสฺส นิโรเช อปฺปนา ฯ

เก ตํ สฺมาปชฺชนฺติ เก น สฺมาปชฺชนฺติติ สพฺเพปิ ปุณฺณชฺชา
น สฺมาปชฺชนฺติ ฯ กสฺมา ฯ อนนฺทิตตฺตา ฯ อริยา ปน สพฺเพปิ
สฺมาปชฺชนฺติ ฯ กสฺมา ฯ อนนฺทิตตฺตา ฯ อุปริมา ปน เภฏฺจิมํ น
สฺมาปชฺชนฺติ ปุณฺณนฺตรภาวูปกมฺเนน ปฏฺิปปสฺสทฺทตฺตา ฯ เภฏฺจิมํ จ
อุปริมํ อนนฺทิตตฺตา ฯ อตฺตโน อตฺตโนเยว ปน ผลิ สฺมาปชฺชนฺติติ
อิทเมตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ ฯ เกจิ ปน โสตาปนฺนสกทากามิโนปี
น สฺมาปชฺชนฺติ อุปริมา เทวเยว สฺมาปชฺชนฺติติ วทนฺติ ฯ
อิทลฺลจ เนลลํ การณํ เอเต हि สฺมาธิสฺมี ปริปริการิโน ฯ ตํ
ปุณฺณชฺชนสฺสาปี อตฺตนา ปฏฺิลทฺทโลกียสฺมาธิสฺมาปชฺชนโต อการณ-
เมว ฯ ก็ เจตฺถ การณการณจินฺตยา ฯ นนฺ ปาลิยฺเยว วุตฺถิ
กตเม ทส โคตฺรฐมฺมา วิปสฺสนาวเสน อปฺปชฺชนฺติ โสตา-
ปตฺติมคฺคปฏฺิลาทฺถาย อปฺปาทํ ปวตฺติ ฯเปฯ อุปายาสลํ พหิทฺธา
๑. อภิ. ส. ๓๔/๓๔๖ ฯ ๒. อภิ. ปฏฺุจฺาน. ๔๑/๔๓๑ ฯ

วิสุทธิมคฺเค

สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภูยตีติ โคตรภู โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตถาย
สกทาคามิมคฺค ๔เปฯ อรหตฺตผลสมาปตฺตตถาย สุลฺลตวิหาร-
สมาปตฺตตถาย อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตถาย อุปฺปาทำ ๔เปฯ พหิทฺธา
สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภูยตีติ โคตรภูติ* ตสฺมา สพฺเพปิ อริยา อตฺตโน
อตฺตโน ผลํ สมาปชฺชนตีติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํ ๕

กสฺมา สมาปชฺชนตีติ ทิฏฺฐมฺมสุวิหารตฺถํ ๕ ยถา หิ
ราชา ราชสุขํ เทวตา ทิพฺพสุขมฺนุภวฺนฺติ เอวํ อริยา อริยํ
โลกุตฺตรสุขมฺนุภวิสฺสามาติ อทฺธานปริจฺเฉทํ กตฺวา อิจฺฉิตฺติจฺฉิตฺกฺขณ
ผลสมาปตฺตี สมาปชฺชนตี ๕

กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ กถํ จานํ กถํ วุฏฺฐจฺจานนฺติ ๕
ทฺวีหิ ตาว อากาเรหิ อสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ นิพฺพานโต อญฺญสฺส
อารมฺมณฺสฺส อมนสิการา นิพฺพานสฺส จ มนสิการา ๕ ยถาห ๕
เทว โข อวฺุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตตฺถาย เจโตวิมฺตฺติยา สมาปตฺติยา
สพฺพนิมิตฺตทานญฺจ อมนสิกาโร อนิมิตฺตตฺถาย จ ธาตุยา มนสิกาโรติ* ๕
อัย ปเนตฺถ สมาปชฺชนกฺกโม* ๕ ผลสมาปตฺตคฺคิเกน หิ อริยสาวเกน
รโหคเตน ปฏิสลฺลตีเนน อุทฺยพฺพยาทิวเสน สงฺขารา วิปฺสฺสิตฺตพฺพา ๕
ตสฺส ปวตฺตานุพฺพวิปฺสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตรภูณานนฺตรํ
ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเช จิตฺตํ อปฺเปติ ๕ ผลสมาปตฺตินินฺนตฺถาย
เจตฺถ เสขสฺสาปี ผลเมว อุปฺปชฺชติ น มคฺโค ๕ เย ปน วทนฺติ
โสตาปนฺโน ผลสมาปตฺตี สมาปชฺชิสฺสามิติ วิปฺสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา
๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๘ ๕ ๒. ม. มฺ. ๑๒/๕๔๓ ๕ ๓. ม. ลมาปชฺชนกฺขโม ๕

ปณฺณากาวนานิสังฺกนิทฺเทโส

สกทาคามี โหติ สกทาคามี จ อนาคามีติ เต วุตตพฺพา
เอวํ สติ อนาคามี อรหํ ภวิสฺสติ อรหํ ปจฺเจกพฺพุโ ๑ ปจฺเจก-
พฺพุโ จ พฺพุโติ ๑ ตสฺมา น กิลฺลิจิ เอตํ ปาลิวเสเนว จ
ปฏิกฺขิตฺตุนฺตีปี น กเหตุพฺพํ ๑ อิทเมว ปน กเหตุพฺพํ เสขสุสาปี
ผลเมว อุปฺปชฺชติ น มคฺโค ๑ ผลนฺจสุส สเจ อนเนน
ปจฺมชฺฌมานิโก มคฺโค อธิคโต โหติ ปจฺมชฺฌมานิกเมว อุปฺปชฺชติ
สเจ ทุตฺติยาทีสุ อณฺฺณตรชฺฌมานิโก ทุตฺติยาทีสุ อณฺฺณตรชฺฌมานิกเมวาติ ๑
เอวํ ดาวสุสา สมาเป็นฺชฺชนํ โหติ ๑

ตโย โข อวฺุโส ปจฺจยา อนิมนฺตตาย เจโตวิมนฺตุตฺติยา จิตฺติยา
สพฺพนิมนฺตทานนฺจ อมนสิกาโร อนิมนฺตตาย จ ชาตฺตยา มนสิกาโร
ปฺพุเพ จ อภิสงฺขารโรติ* วจนโต ปนฺสุสา ตีหากาเรหิ จานํ โหติ ๑
ตตฺถ ปฺพุเพ จ อภิสงฺขารโรติ สมาเป็นฺตติโต ปฺพุเพ กาลปฺริจฺเณโท ๑
อสุกฺกสมิ นาม กาลे วุญฺจหิสฺสามิติ ปฺริจฺฉินฺนตฺตา หิสฺส ยาว
โส กาลเ นากจฺฉติ ดาว จานํ โหติ เอวมฺสุสา จานํ โหตีติ ๑

เทว โข อวฺุโส ปจฺจยา อนิมนฺตตาย เจโตวิมนฺตุตฺติยา วุญฺจจานาย
สพฺพนิมนฺตทานนฺจ มนสิกาโร อนิมนฺตตาย จ ชาตฺตยา อมนสิกาโรติ*
วจนโต ปนฺสุสา ทฺวิหากาเรหิ วุญฺจจานํ โหติ ๑ ตตฺถ สพฺพ-
นิมนฺตทานนฺติ รูปนิมนฺตเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณนิมนฺตทานํ ๑
กามนฺจ น สพฺพานเนเวตานิ เอกโต มนสิกโรตฺ สพฺพสงฺคาหิกวเสน
ปเนตํ วุตฺตํ ๑ ตสฺมา ยิ ภวฺงคฺสุส อารมฺมณํ โหติ ตํ มนสิกโรโต

๑. ม. มุ. ๑๒/๕๔๓ ๑

วิสุทธิมคฺเค

ผลสมาปตฺติโต วุฏฺฐานํ โหตีติ ฯ เอวมสฺสา วุฏฺฐานํ เวทิตพฺพํ ฯ

ก็ ผลสฺส อนนฺตรํ กสฺส จ ผลํ อนนฺตรนฺติ ฯ ผลสฺส ตาว
ผลเมว วา อนนฺตรํ โหติ ภวํกํ วา ฯ ผลํ ปน อตฺถิ มคฺคานนฺตรํ
อตฺถิ ผลานนฺตรํ อตฺถิ โคตฺรภูอนนฺตรํ อตฺถิ เนวสณฺณานาสณฺญา-
ยตฺตานนฺตรํ ฯ ตตฺถ มคฺควีถิยํ มคฺคานนฺตรํ ปุริมสฺส ปุริมสฺส
ปจฺจิมํ ปจฺจิมํ ผลานนฺตรํ ผลสมาปตฺติสฺส ปุริมํ ปุริมํ โคตฺรภู-
อนนฺตรํ ฯ โคตฺรภูติ เจตฺถ อนฺโลมํ เวทิตพฺพํ ฯ วุตฺตณฺเหตฺ
ปฏฺจानเ อรหโต อนฺโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย
เสขานํ อนฺโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติ ฯ येन
ผลเณ นิโรธา วุฏฺฐานํ โหติ ตํ เนวสณฺณานาสณฺญาयตฺนา-
นนฺตรนฺติ ฯ ตตฺถ จเปตฺวา มคฺควีถิยํ อุปฺปนฺนํ ผลํ อวเสถํ สพฺพํ
ผลสมาปตฺติวเสน ปวตฺตํ นาม ฯ เอวเมตํ มคฺควีถิยํ ผลสมาปตฺติยํ
วา อุปฺปชฺชนวเสน

ปฏฺิปปสฺสทฺทธรถํ อมตารมฺมณํ สุกฺกํ
วณฺตโลกามิสฺสํ สนฺตํ สามณฺยผลมุตฺตมํ
โอชวณฺเตน สฺวจินา สฺวเขน อภิสนฺทิตํ
เยน สาทาติสาเตน อมเตน มํหุ วีย
ตํ สุขนฺตสฺส อริยสฺส รสภูตมฺนตฺตรํ
ผลสฺส ปณฺณํ ภาเวตฺวา ยสฺมา วินฺทติ ปณฺณํโต
ตสฺมา อริยผลสฺสเสถํ รसानุภวํ อิท

๑. อภ. ป. ๔๐/๑๖๓ ฯ ๒. อภ. ป. ๔๐/๑๖๒ ฯ

ปณฺณากาวนาณิสฺสนิทฺเตโส

วิปฺสฺสนากาวนาย อานิสฺโสติ วุจฺจติ ฯ

นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตาติ น เกวลญจ อริยผล-
รสาณุกวนฺเวย อยมฺปน นิโรธสมาปตฺติยา สมาปชฺชนสมตฺถตาปี
อิมิสฺสา ปณฺณากาวนาย อานิสฺโสติ เวทิตฺตฺวา ฯ ตตฺริทํ
นิโรธสมาปตฺติยา วิภาวนตฺถํ ปณฺหากมฺมํ กา นิโรธสมาปตฺติ เก
ตํ สมาปชฺชนฺติ เก น สมาปชฺชนฺติ กตฺถ สมาปชฺชนฺติ กสฺมา
สมาปชฺชนฺติ กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ กถํ จานํ กถํ
วฺภูจฺจํ วฺภูจิตฺตฺส กิณฺณินฺนํ จิตฺตํ โหติ มตฺตฺส จ สมาปนฺนสฺส จ
โก วิเสโส นิโรธสมาปตฺติ กิํ สงฺขตา อสงฺขตา โลกียา
โลกุตฺตรา นิปฺพนฺนา อนิปฺพนฺนาติ ฯ

ตตฺถ กา นิโรธสมาปตฺติติ ยา อนุปฺพุพฺพนิโรธวเสน
จิตฺตเจตฺตีกานํ ฌมฺมานํ อปฺปวตฺติ ฯ

เก ตํ สมาปชฺชนฺติ เก น สมาปชฺชนฺติติ ฯ สพฺเพปี ปุณฺณชฺชนา
โสตาปนฺนสฺสกาคามิโน สุกฺขวิปฺสฺสกา จ อนาคามิอรหฺนฺโต น
สมาปชฺชนฺติ ฯ อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน ปน อนาคามิโน จ ชีณาสวา
จ สมาปชฺชนฺติ ฯ ทฺวิหิ พฺเลหิ สมฺนฺนาคตฺตฺตา ตโย จ สงฺขารานํ
ปฏฺธิปฺปสฺสทฺธิยา โสพฺสหิ ฌาณจฺริยาหิ นวหิ สมฺมาจฺริยาหิ วสีภาวตา-
ปณฺณานิโรธสมาปตฺติยา ฌาณฺนฺติ หิ วุจฺจติ ฯ อยญฺจ สมฺปทา
จเปตฺวา อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน อนาคามิชีณาสเว อญฺเฒสํ นตฺถิ ฯ
ตสฺมา เตยว สมาปชฺชนฺติ น อญฺเฒ ฯ กตฺมานิ ปเนตฺถ เทว

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒ ฯ

วิสุทธิมคเค

พลานี ๑เป๑ กตมา วสีภาวตาดิ ๑ น เอตถ กิณจิ อมเหหิ วุตตพัพ

อตุถิ สพพมิทเ อตสส อุทเทสสส นิตุเทเส วุตตเมว ๑ ยถาห ๑

ทวิหิ พลเหตีติ เทว พลานี สมถพลั วิปัสสนาพลั กตมัม

สมถพลั เนกขมมวเสน จิตตสเสกคคตา อวิกเขโป สมถพลั

อพยาปาทวเสน อาโลกสญญาวเสน อวิกเขปวเสน ๑เป๑

ปฏินิสสัคคานุปัสสีอสุสาสวเสน ปฏินิสสัคคานุปัสสีปสุสาสวเสน

จิตตสเสกคคตา อวิกเขโป สมถพลั ๑ สมถพลนุติ เกนตุเถน สมถพลั

ปจรมชฌาเนน นีวรเณ น กมปตีติ สมถพลั ทุติยชฌาเนน วิตกก-

วิจारे ๑เป๑ เนวสญญานาสญญาตนสมาปตติยา อากิณจญญาตน-

สญญาต น กมปตีติ สมถพลั อุททจเจ จ อุททจจสหคตกิเลเส จ

ขนุเช จ น กมปติ น จลติ น เวชตีติ สมถพลั อิท สมถพลั ๑

กตมัม วิปัสสนาพลั อนิจจานุปัสสนา วิปัสสนาพลั ทุกขานุปัสสนา

อนตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา วิปัสสนาพลั รูปे อนิจจานุปัสสนา รูปे

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา วิปัสสนาพลั เวทนาย สญญาต สงขาระสุ

วิญญาเณ ๑เป๑ จกขุสมิ ชรามรเณ อนิจจานุปัสสนา ชรามรเณ

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา วิปัสสนาพลั ๑ วิปัสสนาพลนุติ เกนตุเถน

วิปัสสนาพลั อนิจจานุปัสสนาย นิจจสญญาต น กมปตีติ วิปัสสนา-

พลั ทุกขานุปัสสนาย สขสญญาต น กมปตีติ อนตตานุปัสสนาย

อตุตสญญาต น กมปตีติ นิพพิทานุปัสสนาย นนุทिया น กมปตีติ

วิราคานุปัสสนาย ราเค น กมปตีติ นิโรธานุปัสสนาย สมุทเย

ปณณากาวนานิสสันิทเทโส

น กมฺปตีติ ปณฺนิสฺสคฺคานุปฺสฺสนาย อาทาเน น กมฺปตีติ วิปฺสฺสนาพฺลํ
อวิชฺขาย จ อวิชฺชาสทฺทกฺกิลเสสฺส จ ขนฺนุเช จ น กมฺปตีติ น จลตี
น เวธตีติ วิปฺสฺสนาพฺลํ อิทํ วิปฺสฺสนาพฺลํ ฯ

ตโย จ สงฺขารานํ ปณฺนิปฺปสฺสทฺทฐิยาติ กตเมสํ ตินฺณนฺนํ
สงฺขารานํ ปณฺนิปฺปสฺสทฺทฐิยา ทุตฺติยชฺฌมานํ สฺมาปฺนฺนสฺส วิตฺถกฺกวิจฺจารา
วจีสฺงฺขารา ปณฺนิปฺปสฺสทฺทฐา โหนฺติ จตฺตถฺชฺฌมานํ สฺมาปฺนฺนสฺส
อสุสฺสาสฺปฺสฺสาสฺสากายสงฺขารา ปณฺนิปฺปสฺสทฺทฐา โหนฺติ สลฺยณาวทฺยิต-
นโรโรชํ สฺมาปฺนฺนสฺส สลฺยณา จ เวทนา จ จิตฺตสงฺขารา ปณฺนิปฺปสฺสทฺทฐา
โหนฺติ อิมํสํ ตินฺณนฺนํ สงฺขารานํ ปณฺนิปฺปสฺสทฺทฐิยา ฯ

โสฬสฺสฺสฺส ฌานจฺริยาหิตี กตมาหิ โสฬสฺสฺสฺส ฌานจฺริยาหิ
อนิจฺจานุปฺสฺสนา ฌานจฺริยา ทฺกฺกขา ... อนตฺตา ... นิพฺพิทา ... วิราคา
นิโรธา ... ปณฺนิสฺสคฺคานํ ... วิวญฺญานุปฺสฺสนา ฌานจฺริยา โสตาปตฺตติมฺคฺโค
ฌานจฺริยา โสตาปตฺตติผลสฺมาปตฺติ ฌานจฺริยา สกทาคามิมฺคฺโค
ฯเปฯ อรหตฺตผลสฺมาปตฺติ ฌานจฺริยา อิม่าหิ โสฬสฺสฺส
ฌานจฺริยาหิ ฯ

นวหิ สฺมาธิจฺริยาหิตี กตมาหิ นวหิ สฺมาธิจฺริยาหิ ปจฺมชฺฌานํ
สฺมาธิจฺริยา ทุตฺติยชฺฌมานํ ฯเปฯ เนวสลฺยณานาสลฺยณายตนสฺมาปตฺติ
สฺมาธิจฺริยา ปจฺมชฺฌานปณฺนิลาภตฺตถาย วิตฺถโก จ วิจฺจโร จ
ปีติ จ สุขญจ จิตฺเตกคฺคตา จ ฯเปฯ เนวสลฺยณานาสลฺยณายตน-
สฺมาปตฺติปณฺนิลาภตฺตถาย วิตฺถโก จ วิจฺจโร จ ปีติ จ สุขญจ
จิตฺเตกคฺคตา จ อิม่าหิ นวหิ สฺมาธิจฺริยาหิ ฯ

วิสุทติมคฺเค

วสีติ ปณฺจ วสีโย อวชฺชนวสี สฺมาปชฺชนวสี อธิฏฺฐานวสี
วุฏฺฐานวสี ปจฺจเวกฺขณวสีฯ ปจฺมชฺชฌานํ ยตฺถิจฺจนํ ยทิจฺจนํ ยาว-
ติจฺจนํ อวชฺชติ อวชฺชนาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถิติ อวชฺชนวสี
ปจฺมชฺชฌานํ ยตฺถิจฺจนํ ยทิจฺจนํ ยาวติจฺจนํ สฺมาปชฺชติ สฺมาปชฺชนาย
ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถิติ สฺมาปชฺชนวสี อธิฏฺฐาติ อธิฏฺฐาเน วุฏฺฐาติ
วุฏฺฐาเน ปจฺจเวกฺขติ ปจฺจเวกฺขณาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถิติ
ปจฺจเวกฺขณวสี ทฺวติยํเปฯ เนวสณฺณานาสณฺณายตนสฺมาปตฺตี
ยตฺถิจฺจนํ ยทิจฺจนํ ยาวติจฺจนํ อวชฺชติฯเปฯ ปจฺจเวกฺขติ
ปจฺจเวกฺขณาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถิติ ปจฺจเวกฺขณวสี อิมํ ปณฺจ
วสีโยติฯ ฯ

เอตฺถ หิ โสฬสฺหิ ฌาณจฺริยาหิติ อุกฺกฏฺฐนิตฺเตโส เอส ฯ
อนาคามิโน ปน จฺทฺทสฺหิ ฌาณจฺริยาหิ โหติ ฯ ยทึ เอว
สททาคามิโน ทฺวาทสฺหิ โสตาปนฺนสฺส จ ทสฺหิ กิ น โหตีติ ฯ
น โหติ สฺมาธิปาริปนฺนิกสฺส ปณฺจกามคฺคณิกราคสฺส อปฺปหีนตฺตา ฯ
เตสํ หิ โส อปฺปหีนํ ตสฺมา สมถพลํ น ปริปฺปณฺณํ โหติ
ตสฺมี อปริปฺปณฺณํ ทฺวีหิ พลฺเลหิ สฺมาปชฺชิตพฺพํ นิโรธสฺมาปตฺตี
พลเวกฺขเลน สฺมาปชฺชิตุํ น สกฺโกนฺนติ ฯ อนาคามิสฺส ปน โส
ปหีนํ ตสฺมาเอส ปริปฺปณฺณพล โหติ ปริปฺปณฺณพลตฺตา สกฺโกติ ฯ
เตนาห ภาควา นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสณฺณานา-
สณฺณายตนกฺุสลํ ผลสฺมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติฯ ฯ อิํ
๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๔๓ ฯ ๒. อภ. ป. ๔๐/๑๖๓ ฯ

ปณฺณากาวานิสฺสนิทฺเตโส

หิ ปญฺจानเน มหาลกรณเ อนาคามิโนว นิโรธา วุฏฺจानํ สนฺธาย
วุดฺตุนฺติ ฯ

กตฺถ สมาปชฺชนฺตฺติ ฯ ปณฺจโวการภเว ฯ กสฺมา ฯ
อนฺุปฺพุพฺพสมาปตฺติสภาวโต ฯ จตุโวการภเว ปน ปจฺมชฺฌานาทินํ
อุปฺปตฺติ นตฺถิ ตสฺมา น สกฺกา ตตฺถ สมาปชฺชิตฺตุนฺติ ฯ เกจิ
ปน วตฺตฺตสฺส อภาวาติ วทฺตฺติ ฯ

กสฺมา สมาปชฺชนฺตฺติ ฯ สงฺขารานํ ปวตฺติเกเท อุกฺกณฺจิตฺวา
ทิกฺกุเจว ฆมฺเม อจิตฺตกา หุตฺวา นิโรธํ นิพฺพานํ ปตฺวา สฺขํ
วิหริสฺสามาติ สมาปชฺชนฺติ ฯ

กถณฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ ฯ สมถวิปสฺสนานํ วเสน
อุสฺสกกฺกิตฺวา กตฺพุพฺพกิจฺจสฺส เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ นิโรธยโต ฯ
เอวมสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ ฯ

โย หิ สมถวเสนเนว อุสฺสกกฺกิตฺ โส เนวสณฺณานาสณฺณา-
ยตฺนสมาปตฺตี ปตฺวา ติกฺกุจฺติ โย ปน วิปสฺสนาวเสนเนว อุสฺสกกฺกิตฺ
โส ผลสมาปตฺตี ปตฺวา ติกฺกุจฺติ โย ปน อุภยวเสนเนว อุสฺสกกฺกิตฺวา
ปฺพุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ นิโรธเติ โส ตํ
สมาปชฺชตฺติ อยเมตฺถ สงฺเขโป ฯ

อยมฺปน วิตฺถาโร ฯ อธิ ภิกฺขุ นิโรธํ สมาปชฺชิตฺกาโม
กตฺถตฺตกฺกิจฺโจ สฺสโรตฺตหตฺถปาโท ปวิวิตฺเต โอภาเส สฺสปลฺลยตฺตมฺหิ
อาสเน นิสิตฺติ ปลฺลงฺกํ อากฺขิตฺวา อุชฺช กายํ ปณฺธิชฺชาย ปริมุขํ
สตี อุปฺภูจฺเปตฺวา โส ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺจาย ตตฺถ

วิสุทธิมคฺเค

สงฺขาร อนิจฺจโต ทฺกฺขโต อนตฺตโต วิปฺสฺสตี ฯ

วิปฺสฺสนา ปเนสา ติวฺธา โหตี สงฺขารปริคฺคณหณกวิปฺสฺสนา
ผลสมาปตฺตวิปฺสฺสนา นิโรธสมาปตฺตวิปฺสฺสนาตี ฯ ตตฺถ สงฺขาร-
ปริคฺคณหณกวิปฺสฺสนา มนฺทา วา โหตุ ติกฺขา วา มคฺคสฺส
ปทฺฐจฺานํ โหตีเยว ฯ ผลสมาปตฺตวิปฺสฺสนา ติกฺขาว วฏฺฏตี
มคฺคภาวนาสทิสฺสา ฯ นิโรธสมาปตฺตวิปฺสฺสนา ปน นาติมฺนฺทานา ติกฺขา
วฏฺฏตี ฯ ตสฺมา เอส นาติมฺนฺทาย นาตติกฺขาย วิปฺสฺสนาย เต
สงฺขารे วิปฺสฺสตี ฯ ตโต ทฺติยชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วฏฺฏาย ตตฺถ
สงฺขารे ตเถว วิปฺสฺสตี ฯ ตโต ตฺติยชฺฌานํ ฯเปฯ ตโต
วิญฺญาณญายตฺนํ สมาปชฺชิตฺวา วฏฺฏาย ตตฺถ สงฺขารे ตเถว
วิปฺสฺสตี ฯ อถ อากิลฺยญฺายตฺนํ สมาปชฺชิตฺวา วฏฺฏาย จตฺตพฺพิชฺฌ
ปฺพุพฺพิจฺจํ กโรตี นานาพฺพุทฺธอวิโกปนํ สงฺฆปฏฺิमानํ สจฺจํ ปกฺโกสนํ
อทฺธานปริจฺเจทนตี ฯ

ตตฺถ นานาพฺพุทฺธอวิโกปนนฺตี ยํ อิมินา ภิกฺขุณา สทฺธิ
เอกาพฺพุชฺฌํ น โหตี นานาพฺพุชฺฌํ หุตฺวา จิตฺตํ ปตฺตจิวฺริ วา มลฺลจฺปิจฺจ
วา นิवासนเคหํ วา อณฺณํ วา ปน กิลฺยจฺจิ ปริกฺขารชาตํ ตํ
ยถา น วิกฺุปฺปตี อคฺคิอุทฺทวาทโจรอนฺนทฺธาทีนํ วเสน น วินสฺสตี
เอวํ อธิฏฺฐาตพฺพุทฺธํ ฯ ตตฺริทํ อธิฏฺฐจฺานวิธานํ อิทฺถจฺิตฺถจ อิมสฺมี
สจฺจตาหพฺพนฺตเร มา อคฺคินา ฉายตฺตฺ มา อุทฺเทน วุยฺหตฺตฺ มา
วาเตน วิทฺธิสฺสตฺตฺ มา โจเรหิ หริยตฺตฺ มา อุนฺนทฺธาทีหิ ขชฺชตฺตฺติ ฯ
เอตํ อธิฏฺฐจฺิตฺเต ตํ สจฺจตาหํ ตสฺส น โกจฺจิ ปริสฺสโย โหตี ฯ

ปณณากาวนานิสสันิทเทโส

อนธิฎฺฐหโต ปน อคฺคิอาทีหิ วินฺสฺสตี มหานาคตฺถเรสุส วิย ฯ เถโร
กิริ มาตฺตอุปาสิกาย คามํ ปิณฺฑทาย ปาวิสิ ฯ อุปาสิกา ยาคุํ ทตฺวา
อาสนสาลาโย นิสีทาเปสิ ฯ เถโร นิโรธํ สมาเป็นชฺชิตฺวา นิสีทิ ฯ
ตสฺมี นิสินฺเน อาสนสาลา อคฺคิณา คหิตา ฯ เสสภิกฺขุ อตฺตโน
อตฺตโน นิสินฺนาสนํ คเหตุวา ปลายีสฺสุ ฯ คามวาสิกา สนนิปตฺติวา
เถโร ทิสฺวา อลสสมโณ อลสสมโณติ อาหํสฺสุ ฯ อคฺคิ ติณ-
เวพุทฺฐจฺฉานิ ฌาเปตฺวา เถโร ปริกฺขิปปิตฺวา อฏฺฐาสี ฯ มนุสฺสา ฌณฺเฑหิ
อุทกํ อหริตฺวา นิพฺพาเปตฺวา ฉาริกํ อปนเนตฺวา ปริภณฺฑํ กตฺวา
ปุปฺผานิ วิกีริตฺวา นมสฺสมานา อฏฺฐํสฺสุ ฯ เถโร ปริจฺฉินฺนกาลวเสน
วฏฺฐาย เต ทิสฺวา ปากโฏมฺหิ ชาโตติ เวหาสิ อุปฺปตฺติวา ปิยงฺคฺทีปํ
อคมาสี ฯ อิํ นานาพทฺธอวิโกปนํ นาม ฯ ยมฺปน เอกาพทฺธํ
โหติ นิवासนปาวุรณฺมํ วา นิสินฺนาสนํ วา ตตฺถ วิสฺสุ อธิฎฺฐจฺฉานกิจฺจํ
นตฺถิ ฯ สมาเป็นตฺติวเสนเนว นํ รกฺขติ อายสฺมโต สลฺยชีวสุส วิย ฯ
วุดฺดตฺมปี เจตํ อายสฺมโต สลฺยชีวสุส สมาริวิปฺพารา อิํทฺธิ
อายสฺมโต สารีปฺตฺตสุส สมาริวิปฺพารา อิํทฺธิติ ฯ

สงฺฆปฏฺธิมานนฺนติ สงฺฆสุส ปฏฺธิมานนํ อุทิกฺขณฺมํ ฯ ยาว เอโก
ภิกฺขุ นาคจฺฉติ ตาว สงฺฆมฺมุสฺส อกรณฺนติ อตฺถโถ ฯ เขตฺถ จ
ปฏฺธิมานนํ เขตฺตสุส น ปุพฺพกิจฺจํ ฯ ปฏฺธิมานนาวชฺชนํ ปน ปุพฺพกิจฺจํ ฯ
ตสฺมา เอวํ อวชฺชิตพฺพํ สเจ มยิ สตฺตทาหํ นิโรธํ สมาเป็นชฺชิตฺวา
นิสินฺเน สงฺโฆ ฌตฺติกมฺมาทีสุ กิณฺจิทฺเวว กมฺมํ กตฺตกาโม โหติ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๕๘ ฯ

วิสุทธิมคเค

ยว มํ โภจิ ภิกขุ อากนตุวา น ปกโกสติ ดาวเทว วุฏฺฐ-
หิสฺสามิติ ฯ เอวํ กตุวา สฺมาปฺนโน หิ ตสฺมี สฺมเย โส วุฏฺฐาติเยว ฯ
โย ปน เอวํ น กโรติ สงฺฆे จ สฺนฺนิปฺติตฺวา ตํ อปฺสฺสนฺโต
อสุโก ภิกขุ กุหฺนฺติ นิโรธํ สฺมาปฺนฺนติ วุตฺเต สงฺฆे
กณฺจิ ภิกขุํ เปเสติ กจฺจ นํ สงฺฆสฺส วจฺเนน ปกโกสาหิติ ฯ
อถสฺส เตน ภิกขุณา สวณฺุปฺจาเร จตุวา สงฺฆे ตํ อาวุโส
ปฏฺิมาเนตฺติ วุตฺตมตฺเตว วุฏฺฐานํ โหติ ฯ เอวํ ครุกา หิ สงฺฆสฺส
อาณํ นาม ฯ ตสฺมา ตํ อวชฺชิตฺวา ยถา สยเมว วุฏฺฐาติ
เอวํ สฺมาปชฺชิตพฺพํ ฯ

สตถุ ปกโกสฺนฺนติ อธิปํ สตถุ ปกโกสฺนาวชฺชนเมว อิมสฺส
ภิกขุํ ฯ ตสฺมา ตมฺปิ เอวํ อวชฺชิตพฺพํ สเจ มยฺ สตฺตาหํ นิโรธํ
สฺมาปชฺชิตฺวา นิสฺนฺเน สตฺถา โอตินฺนฺเน วตฺถุสฺมี สิภฺขาปทํ วา
ปญฺญเปติ ตถารูปาย วา อตฺถุปฺปตฺติยา ฐมฺมํ เทเสติ ยว มํ
โภจิ อากนตุวา น ปกโกสติ ดาวเทว วุฏฺฐหิสฺสามิติ ฯ เอวํ
กตุวา นิสฺนฺนโน หิ ตสฺมี สฺมเย โส วุฏฺฐาติเยว ฯ โย ปน เอวํ
น กโรติ สตฺถา จ สงฺฆे สฺนฺนิปฺติตฺเต ตํ อปฺสฺสนฺโต อสุโก
ภิกขุ กุหฺนฺติ นิโรธํ สฺมาปฺนฺนติ วุตฺเต กณฺจิ ภิกขุํ เปเสติ
กจฺจ นํ มม วจฺเนน ปกโกสาติ ฯ อถสฺส เตน ภิกขุณา สวณฺุปฺจาเร
จตุวา สตฺถา อายสฺมฺนฺตํ อามนฺเตตฺติ วุตฺตมตฺเตว วุฏฺฐานํ
โหติ ฯ เอวํ ครุกํ หิ สตถุ ปกโกสฺนํ ฯ ตสฺมา ตํ อวชฺชิตฺวา
ยถา สยเมว วุฏฺฐาติ เอวํ สฺมาปชฺชิตพฺพํ ฯ

ปณณากาวนานิสสันิทเทโส

อทธานปริจเฉโทติ ชีวิตทธานสุส ปริจเฉโท ๑ อิมินา หิ
ภิกขุณา อทธานปริจเฉเท สุกุสเลน ภวิตัพพี ๑ อุตตโน
อายุสงขารา สตุตาหิ ปวตติสฺสนฺติ น ปวตติสฺสนฺตีติ อวชฺชิตฺวาว
สมาปชฺชิตัพพี ๑ สเจ หิ สตุตาหพฺภนฺตเร นิร์ชฺชมนฺเก อายุสงขारे
อนาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชติ นาสฺส นิร์ชชสมาปตฺติ มรณํ ปฏฺิพาหิตุ
สกุโกติ ๑ อนฺโตนิโรเช มรณสฺส นตฺถิตาย อนฺตราว สมาปตฺติโต
วฺภูจฺจติ ๑ ตสฺมา เอตํ อวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตัพพี ๑ อวเสสํ หิ
อนาวชฺชิตุมฺปิ วฺภูจฺจติ อิทมฺปน อวชฺชิตพฺพเมวาทิ วุตฺตํ ๑

โส เอวํ อากิณฺจณฺณายตฺนํ สมาปชฺชิตฺวา วฺภูจฺจาย อิมํ
ปฺพุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ สมาปชฺชติ ๑ อเถกํ วา
เทว วา จิตฺตวारे อติกกมิตฺวา อจิตฺตโก โหติ นิร์ชชํ สฺสตี ๑ กสฺมา
ปนสฺส ทฺวินฺนํ จิตฺตानํ อฺปริ จิตฺตานิ นปฺปวตฺตนฺตีติ ๑ นิร์ชชสฺส
ปโยคตฺตา ๑ อิทํ หิ อิมสฺส ภิกขุโน เทว สมถวิปสฺสนาธมฺเม
ยฺคนทฺเช กตฺวา อฏฺฐสมาปตฺติอาโรหณํ อนฺนฺพุพฺพนิโรชสฺส ปโยโค
น เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนสมาปตฺติยาติ นิร์ชชสฺส ปโยคตฺตา
ทฺวินฺนํ จิตฺตानํ อฺปริ นปฺปวตฺตนฺตีติ ๑ โย ปน ภิกขุ อากิณฺจณฺณา-
ยตฺนโต วฺภูจฺจาย อิทํ ปฺพุพฺพกิจฺจํ อกตฺวา เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ
สมาปชฺชติ โส ปฺรโต อจิตฺตโก ภวิตุํ น สกุโกติ ๑
ปฏฺินิวตฺติตฺวา ปน อากิณฺจณฺณายตฺเนยฺว ปตฺติวฺจฺจติ ๑ มคฺคํ
อคตฺพุพฺพปฺริสฺสุปฺมา เจตฺถ วตฺตพฺพา ๑ เอโก กิร ปฺริโส เอกํ มคฺคํ
อคตฺพุพฺพอ อนฺตรว อุตฺกกนฺทริ วา คมฺภีริ อุตฺกจิกฺขลฺลํ อติกกมิตฺวา

วิสุทธิมคฺค

จปีติ จณฺหาตปสนฺตตฺติ ปาสาณํ วา กนฺทริ วา อากมฺม ตํ
นิวาสนปาฐณํ อสณฺจเปตฺวาว กนฺทริ โอรุพฺโพ ปริกฺขารเตมนภเยน
ปฺนทเว ตีเร ปตฺติจฺจาทิ ปาสาณํ อกฺกมิตฺวาปี สนฺตตฺตปาโท
ปฺนทเว โอรภาเค ปตฺติจฺจาทิฯ ตตฺถ ยถา หิ โส ปฺริโส
อสณฺจปีตนิวาสนปาฐณตฺตา กนฺทริ โอตินฺณมตฺโตว ตตฺตปาสาณํ
อกฺกนฺตมตฺโตเอว จ ปฺภินิวตฺติตฺวา โอรภาเคว ปตฺติจฺจาทิ เอวํ
โยคาวจโรปี ปุพฺพกิจฺจสฺส อกตฺตฺตา เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ
สมาปฺนมนฺตฺโตว ปฺภินิวตฺติตฺวา อากิณฺจณฺณายตฺเน ปตฺติจฺจาทิฯ
ยถา ปน ปุพฺเพปี ตํ มลฺกํ คตฺปุพฺพปฺริโส ตํ จานํ อากมฺม เอกํ
สาฎกํ ทพฺหํ นิวาเสตฺวา อปฺริ หตฺถเณน คเหตุวา กนฺทริ โอตริตฺวา
ตตฺตปาสาณํ วา อกฺกนฺตมตฺตเมว กริตฺวา ปฺรโต คจฺจติ เอวเมว
กตฺปุพฺพกิจฺจํ ภิกฺขุ เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ สมาปฺชฺชิตฺวาว ปฺรโต
อจิตฺตโก โหติ นิโรธํ สฺสิตฺวา วิหริติฯ

กถิ จานนฺติ เอวํ สมาปฺนนาย ปนฺสฺสา กาลปฺริจฺเจทวเสน เจว
อนฺตรา อายุกฺขยสงฺฆมฺภุจฺจมานนสฺตฺถปฺกโกสนาภาเวน จ จานํ โหติฯ

กถิ วุจฺจจานนฺติ อนาคามิสฺส อนาคามิผลฺปฺปตฺติยา อรหโต
อรหตฺตผลฺปฺปตฺติยาติ เอวํ เทวธา วุจฺจจานํ โหติฯ

วุจฺจจิตฺตสฺส กิณฺนินฺนํ จิตฺตํ โหติติ นิพฺพานินฺนํฯ วุตฺตลฺลเหตฺ
สณฺณาวะทยิตฺตนิโรธสมาปฺตฺติยา วุจฺจจิตฺตสฺส โข อวฺโส วิสาข ภิกฺขุโน
วิเวกนินฺนํ จิตฺตํ โหติ วิเวกโปณํ วิเวกปฺพุฏฺถารนฺติฯ

ปณณากาวนานิสันิทเทโส

มตสุต จ สวาปนุนสุต จ โก วิเสโสติ อยมปิ อตุโถ สุตเต
วตุโตเยว ฯ ยถาห ฯ ยวายิ อวูโส มโต กาลกโต ตสุต
กายสงขารานิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา วจิสฺสงขารา ฯเปฯ จิตฺตสงขารา
นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา อายุ ปริกฺชีโณ อสุมาวฺอุปสนฺตา อินฺทฺริยานิ
ปฺริกฺชินฺนานิ ยวายิ ภิกฺขุ สญฺญาเวทยิตฺตนิโรธํ สวาปนฺโน ตสุตปิ
กายสงขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา วจิสฺสงขารา ฯเปฯ จิตฺตสงขารา
นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา อายุ อปฺริกฺชีโณ อสุมา อวฺอุปสนฺตา
อินฺทฺริยานิ อปฺริกฺชินฺนานิตี ฯ

นิโรธสวาปตฺติ สงฺขตา อสงฺขตาทิอาทิปุจฺฉายิ ปน สงฺขตาทิปี
อสงฺขตาทิปี โลกียาทิปี โลกุตฺตราทิปี น วตฺตพฺพา ฯ กสฺมา ฯ
สกาวัต นตฺถิตาย ฯ ยสฺมา ปน สวา สวาปชฺชนตฺส วเสน สวาปนฺนา
นาม โหติ ตสฺมา นิปฺพนฺนาติ วตฺตุ วฏฺฐติ โน อนิปฺพนฺนา ฯ

อิติ สนฺตํ สวาปตฺตี อิมํ อริยเสวิตํ
ทิฏฺฐเจว ฐมฺเม นิพฺพาน- มิตฺติ สงฺขํ อฺปากคํ
ภาเวตฺวา อริยปฺลยํ สวาปชฺชนตฺติ ปณฺฑิตา
ยสฺมา ตสฺมา อิมิสฺสาปี สวาปตฺติสมตฺถตา
อริยมคฺเคสุ ปณฺณาย อานิสฺโสติ วุจฺจตีติ ฯ

อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ น เภวลญจ นิโรธสวาปตฺติยา
สวาปชฺชนสมตฺถตาว อยมฺปน อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิปี อิมิสฺสา
โลกุตฺตรปณฺณากาวนาย อานิสฺโสติ เวทิตฺพฺพาฯ อวิเสเสน หิ

วิสุทธิมคฺเค

จตุพพิชายปี เอติสฺสา ภาวิตตฺตา ภาวิตปฺลฺโย ปุคฺคโล สเทวกสฺส
โลกสฺส อานุเนยฺโย โหติ ปานุเนยฺโย ทกฺขิณฺเนยฺโย อณฺชลีกรณฺเณยฺโย
อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส ฯ วิเสสโต ปเนตฺถ ปจฺมมคฺคปฺลฺยํ
ตาว ภาวตฺวา มนุทาย วิปฺสฺสนาย อากโต มุทินฺนุทริโยปี สตฺตกฺขตฺต-
ปฺรโม นาม โหติ สตฺต สฺสคฺติภเว สํสริตฺวา ทกฺขสฺสสนฺตํ กโรติ ฯ
มชฺฌิมาย วิปฺสฺสนาย อากโต มชฺฌิมินฺนุทริโย โกลงฺโกโล นาม
โหติ เทว วา ตีณฺนิ วา กุลานิ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทกฺขสฺสสนฺตํ
กโรติ ฯ ติกฺขาย วิปฺสฺสนาย อากโต ติกฺขินฺนุทริโย เอกพีชี นาม
โหติ เอวฺยว มานุสํ กวํ นิพฺพตฺเตตฺวา ทกฺขสฺสสนฺตํ กโรติ ฯ
ทฺติยมคฺคปฺลฺยํ ภาวตฺวา สกทากามิ นาม โหติ สกิเทว อิมํ โลกํ
อากนฺตฺวา ทกฺขสฺสสนฺตํ กโรติ ฯ ตฺติยมคฺคปฺลฺยํ ภาวตฺวา อนากามิ
นาม โหติ ฯ โส อินฺนุทริยเวมคฺตตาวเสน อนฺตรปฺริณิพฺพายี อฺปฺหจฺจ-
ปฺริณิพฺพายี อสฺงฺขารปฺริณิพฺพายี สสฺงฺขารปฺริณิพฺพายี อฺทฺธํโสโตอกนิฏฺฐ-
คามิตฺติ ปญฺจธา อธิ วิหาย นิฏฺฐโห โหติ ฯ ตตฺถ อนฺตรปฺริณิพฺพายีติ
ยตฺถกตฺถจฺจิ สฺสทฺธาวาสภเว อฺปฺปชฺชิตฺวา อายุเวมชฺฌํ อฺปฺปตฺวา
ปฺริณิพฺพายีติ ฯ อฺปฺหจฺจปฺริณิพฺพายีติ อายุเวมชฺฌํ อตฺติกมิตฺวา
ปฺริณิพฺพายีติ ฯ อสฺงฺขารปฺริณิพฺพายีติ อสฺงฺขารเณ อฺปฺปโยเคน
อฺปฺริมคฺคํ นิพฺพตฺเตติ ฯ สสฺงฺขารปฺริณิพฺพายีติ สสฺงฺขารเณ สฺปฺปโยเคน
อฺปฺริมคฺคํ นิพฺพตฺเตติ ฯ อฺทฺธํโสโตอกนิฏฺฐคามิตฺติ ยตฺถอฺปฺนโน ตโต
๑. ปญฺจธา อธิ วิหาย นิฏฺฐโห โหติติ โส อนากามิ อนฺตรปฺริณิพฺพายีอาทิกาวเณ
ปญฺจอฺปฺการเณ อิมํ โลกํ ปชฺหิตฺวา ปฺริณิพฺพายนโก โหติติ ฐีกา ฯ

ปกรณาวสานคาถา

อุทฺธิ ยาว อกนิฏฺฐภาว อารุຍฺห ตตฺถ ปรีนิจฺจพฺพายติ ฯ จตฺตถมคฺค-
ปฺลยณฺ ภาวตฺวา โภจิ สทฺธาวิมฺตฺโต โหติ โภจิ ปฺลยณฺวิมฺตฺโต
โภจิ อุกฺกโตภาควิมฺตฺโต โภจิ เตวิชฺโช โภจิ ฉพฺภินฺนโย โภจิ
ปฺภิสฺสมฺภิตฺตปฺปเกทฺตปฺปโต มหาจีณาสโว ยํ สนฺนชาย วุตฺตํ มคฺคกฺขณ
ปเนส ตํ ชกฺกํ วิชฺฌนฺติ นาม ผลกฺขณ วิชฺฌิตฺชโณ สเทวกฺส
โลกฺส อคฺคทกฺขินฺนโย โหตีติ ฯ

เอวํ อเนกานิสฺสา อริยปฺลยณาย ภาวนา
ยสฺมา ตสฺมา กเรยฺยาถ รตี ตตฺถ วิจกฺขณํ ฯ
เอตฺตาวตฺตา จ

สีเล ปตฺติญฺจาย นโร สปฺลโย จิตฺตํ ปฺลยณฺจ ภาวยํ
อาตฺตปํ นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌนฺเย ชญฺนติ
อิมิสฺสา คาทาย สีลสมฺภาชิปฺลยณามฺเขน เทสิเต วิสุทฺธิมคฺเค
सानิสฺสา ปฺลยณภาวนา ปรีตีปีตา โหตีติ ฯ

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค
ปฺลยณภาวนานิสฺสนิทฺเตโส นาม เตวีสติโม ปรีจฺเจโท ฯ
เอตฺตาวตฺตา จ

สีเล ปตฺติญฺจาย นโร สปฺลโย จิตฺตํ ปฺลยณฺจ ภาวยํ
อาตฺตปํ นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌนฺเย ชญฺนติ
อิมํ คถํ นิกฺขิปิตฺวา ยทโวจฺจุมฺหา

อิมิสฺสาทานิ คาทาย กถิตาย มหฺเสนา
วณฺณยนฺโต ยถาภูตํ อตฺถํ สีลาทีเกทฺนํ

วิสุทธิมคฺเค

สุทฺถลภํ ลภิตฺวาน ปพฺพชฺช ชินสาสเน
สีลาทิสงฺกหํ เขมํ อุชฺช มคฺคํ วิสุทฺธิยา
ยถาภูตํ อชานนฺตา สุทฺธิกามาปี เย อธิ
วิสุทฺธี นาธิคจฺจนฺติ วายมนฺตาปี โยคิโน
เตสํ ปามุชฺชกรณํ สุวิสุทฺธวินิจฺฉยํ
มหาวิหารวาสีนํ เทสนานยนิสฺสิตํ
วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสํ ตมฺเม สกฺกจฺจ ภาสโต
วิสุทฺธิกามา สพฺเพปิ นิสามยถ สาธโวติ

สุวายํ ภาสโต โหติ ฯ ตตฺถ จ

เตสํ สีลาทิเกทานํ อตฺถนํ โย วินิจฺฉโย
ปณฺจนฺนมฺปิ นิกายานํ วุตฺโต อฏฺฐกถานเย
สมาหริตฺวา ตํ สพฺพํ เขภฺยุเขน ส นิจฺฉโย
สพฺพสงฺกรโทเสหิ มุตฺโต ยสฺมา ปกาสิโต
ตสฺมา วิสุทฺธิกामเหหิ สุทฺธปณฺเณหิ โยคิภิ
วิสุทฺธิมคฺเค เอตสฺมี กรณิโยว อาทโรติ ฯ
วิกฺขชฺวาทิสฺสฺสฺจฺจํ เถรียานํ ยสฺสฺสินํ
มหาวิหารวาสีนํ วัชฺชสฺส วิภาวิโน
ภทฺนตฺสงฺฆปาลสฺส สฺวจิสฺสเลขวตฺติโน
วินยาจารยุตฺตสฺส ยุตฺตสฺส ปฏฺิปรตฺติยํ
ขณฺติโสฺรจฺจเมตฺตาทิ- กุณฺณฺสิตฺเตตฺโต

๑. โส นิจฺฉโยติ ฎีกา ฯ

ปกรณาวสานคาถา

อชฺฌเสนํ คเหตุวาว กโรนฺเตน อิมํ มยา
สทฺธมฺมญฺจิตฺติกาเมน โย ปตฺโต ปุณฺณสญฺจโย
ตสฺส เตเชน สพฺเพปี สุขเมเชนฺติ ปาณินो
วิสุทฺธิมคฺโค เอโสว อนฺตรายํ วินา อธิ
นิญฺจิตฺโต อญฺจปฺลยฺวาส- ภาณวาราย ปาเลีย
ยถา ตเถว โลกสฺส สพฺเพ กลฺยาณนิสฺสิตา
อนนฺตรายา อิชฺฌนฺตุ สีมํ สีมํ มโนรธาติ ฯ
วิสุทฺธิมคฺคปฺปกรณํ นิญฺจิตฺติ

ปรมวิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิวิริยปฺปฏิมณฺฑิตฺเตน สีลาจารชฺชวมทฺท-
วาทิกุณฺสมุทฺท- สมุทฺติเตน สกสมยสมยมนฺตรคหฺนชฺโฆคาหณสมตฺเตน
ปฺลยฺวาวะยตฺตฺติยสมนฺนาคเตน ติปิฏกปริยตฺติปฺปเกเท สาทฺฐกเถ
สตุฏฺฐ สาสเน อปฺปฎิหิตตฺวาณปฺปภาเวน มหาเวยฺยากรเณน
กรณสมฺปตฺติชฺฌิตฺตฺสววินิยฺกคตฺมธฺโรทารวจนลาตฺตฺตฺเตน ยุตฺตมุตฺต-
วาทินา วาทิวเรน มหากวินา ปกฺกนฺนปฺปฏิสมฺภิตาปริวาระ จพ-
ภิตฺตฺวาทิกุณฺณปฺปฏิมณฺฑิตฺเต อุตฺตริมนฺตฺสธมฺเม อปฺปฎิหิตพุทฺธินํ
เถรวสฺสปฺปทีปํ เถรานํ มหาวิหารวาสินํ วัสาลงฺการญฺเตน
วิปฺลวิสุทฺธพุทฺธินา พุทฺธโฆโสติ ครุทฺธิ คหิตนามเชยฺเยน เถเรน
มฺรณชฺชเวญฺญก* วตฺตพฺเพน กโต วิสุทฺธิมคฺโค นาม
ตาว ตฺติญฺจตฺตฺ โลกสฺมี โลกนิตฺตฺถเรณฺสินํ
ทสฺเสนฺโต กุลปฺตฺตฺตานํ นยํ สีลาทิสุทฺธิยา

๑. ม. มุทฺตฺตฺเตทก... ฯ ส. โมรณชฺชเวญฺญก... ฯ

ประโยค - วิสุทิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺว (ตติโย ภาโค) - หน้าที่ 376

วิสุทิมคฺเค

ยาว พุทฺโธติ นามมฺปิ สุทฺถจิตฺตสฺส ตาทิโน

โลกสฺมี โลกเชฏฺฐสฺส ปวตฺตติ มหสิโนติ ฯ

พุทธโฆสแปวตติกา

พุทธโฆสแปวตติกา

พุทธสุส ภควโต ปรีนิพพานโต นวนัน วสุสสถานมปริ
ฉปลยสาชย สัจจเรสุ อติกนุเตสุ มหاناโม นาม ราชา
ลงกาทีเป รชช การเสสิ ฯ ตสฺมี กิร สมเย ชมพูทีเป มชฺฉิมเทเส
โพธิมณฺฑลมีเป เอกสฺมี พุราหุณฺณกุเล นิพฺพตฺโต เอโก พุราหุณ-
ณมานโว อโหสิ ฯ โส สพฺพสิปฺเปสุ วิจารณ์โท ตีสุ เวเทสุ ปารคโต
ชมพูทีเป คามนิกมชนปทราชธานีโย วิจิริตฺวา ยตถ ยตถ
ปณฺฑิตา สมณพุราหุณฺณา วสนฺติ ตตถ ตตถ กนฺตฺวา สากจฺฉิ
กโรติ ฯ เตน ปุณฺณปฺพหํ อญฺเฆ กเถตุํ น สกฺโกณฺติ ฯ โส
ปน อญฺเฆหิ ปุณฺณปฺพหํ วิสชฺเชสิ ฯ เอวํ โส สกฺลชมฺพูทีปมฺปิ
ปริกฺคณฺหิตฺวา เอกํ วิหารํ ปาปฺณิ ฯ

ตสฺมี ปน วิหารเ อเนกสตฺถิกฺขุ วสนฺติ ฯ เตสํ ภิกฺขุณฺ
สงฺฆตฺเถโร आयสฺมา เรวโต* มหาชีณาสโว อโหสิ ปตฺตปฏฺฐิสฺมฺภิโท
ปรปฺปวาทมทุทโน ฯ อถโข พุราหุณฺณมานโว รตฺตี ปาตลฺยชลิมนฺตํ
สมฺปฺปณฺณปทปริมณฺฑลํ ปรีวตฺเตติ ฯ อถโข เถโร พุราหุณฺณสุส
สชฺฉณายนฺตสุส สทฺทํ สุตฺวา อัย พุราหุณฺโณ มหาปฺลโย

๑. ตสฺส ปิตา เกสิ นาม รณฺโฆ ปุโรหิตอโหสิ ตสฺส มาตา เกสิณี นาม
กฺุจฺฉิตฺโต นิกฺขมณฺกาลเ หิสฺส ทาสกมฺมกราทโย พุราหุณฺณปรีสา โฆสรวํ อญฺมมณฺณ
อุทฺทิริยํ ตสฺมา โฆโสติ นามํ กรีสุติ วัสมาลินิยํ อยมตฺโต ฯ โส กิร โฆสคาม
นิพฺพตฺโต อิมินาปี การณฺน โฆโส นาม ฯ ๒. ชมฺมโฆโสติปิ ฯ

พุทธโฆสปรวัตติกา

ตัมเมตฺถ วฏฺฐิตฺติ ฌตฺวา ตัม อามนฺเตตฺวา เอวมาห พฺราหฺมณ
โก นฺุโข กทฺรภรฺว วิรวตฺติ ฯ โภ ปพฺพชิต กทฺรภานํ รวํ กิ
ชานาสิตฺติ ฯ อาม ชานามิตฺติ ฯ โส ปน ตีสฺส เวทฺสฺส อติหาส-
ปฺลยฺเมสฺส ยานิ ฌณฺิจฺฐานานิ เตสํ นยฺ เนว อตฺตนา ปสฺสติ
นาปิสฺส อจฺริโย อทฺทสฺ ฯ เตสฺส โส เถโร ปุจฺฉิ ฯ เถโร หิ ปกฺติยาปี
ติณฺณํ เวทานํ ปารคฺคฺ หุตฺวา อิทานิ ปน ปฏฺิสมฺภิทปฺปตฺโต
อโหสิ เตนฺสฺส นตฺถิ เตสํ ปฺลยฺหานํ วิสชชเน ภาโรติ ดาวเทว
เต ปฺลยฺเห วิสชชตฺวา พฺราหฺมณฺ อห โภ พฺราหฺมณ อห
ตยา พหุํ ปุจฺฉิตฺโต อิทานิ ตํ เอกปฺลยฺหํ ปุจฺฉามิ พุยากริสฺสตี
เม ปฺลยฺหนฺติ ฯ อาม โภ ปพฺพชิต ปุจฺฉาติ ฯ เถโร จิตฺตยมเก
อิมํ ปฺลยฺหํ ปุจฺฉิ ยสฺส จิตฺตํ อฺปฺปชชติ น นฺิรชฺฉติ ตสฺส
จิตฺตํ นฺิรชฺฉิสฺสติ น อฺปฺปชชิสฺสติ ยสฺส วา ปน จิตฺตํ นฺิรชฺฉิสฺสติ
น อฺปฺปชชิสฺสติ ตสฺส จิตฺตํ อฺปฺปชชติ น นฺิรชฺฉิตฺติ ฯ พฺราหฺมณ-
มาณโว อฺทฺธํ วา อโห วา ธาเรตฺถ อสฺสโกนฺุโต กิ นาม
โภ ปพฺพชิต อิทนฺุติ อห ฯ พุทฺธมฺนฺุโต นามายํ พฺราหฺมณาติ ฯ
สฺสกา ปนฺิมํ โภ มยฺหฺมปิ ทาตฺนฺุติ ฯ สฺสกา พฺราหฺมณ อมฺเหหิ
คหิตปพฺพชฺชํ ฌณฺุหนฺตสฺส ทาตฺนฺุติ ฯ ตโต พฺราหฺมณมาณโว
มนฺุตฺตถาย ปพฺพชฺชํ ยาจิ ฯ เถโร ตํ ปพฺพชาเชตฺวา อฺปฺสมฺปาเทตฺวา
เตปีฏฺกํ พุทฺธวจนํ อุกฺคณฺุหาเปสิ ฯ โส พุทฺธโฆสโตติ โลเก ปากโฏ
อโหสิ ฯ

พุทธโฆสปรวตติกา

โส ตตฺถ วสนฺโต วิหารเ ณาโณทโย นาม ปกรณํ กตฺวา
อภิธมฺมสงฺกณฺเีย อฏฺฐกถณฺจ อฏฺฐสาลินี นาม ปริตฺตฏฺฐกถณฺจ
กาตุมารณฺโต อโหสิฯ อถโข เถโร ตํ ทิสฺวา เอวมาห
อิธาวุโส พุทฺธโฆส ชมฺพุทฺธิเป ปิฏฺฐกตฺตยปาลมตฺตเมว อตฺถิ ตสฺส
อฏฺฐกถา จ เถรวาทิ จ น วิชฺชนฺติ สีหลฏฺฐกถา ปน สงฺคีตฺติตฺตย-
มารุพฺพา สาริปฺตฺตาทิหิ กถา มหิณฺเทน กถามคฺคํ โอลเกตฺวา
สีหลภาสาย กถา สีหลทฺธิเป ปวตฺตติ ตวมฺปิ ตตฺถ คนฺตฺวา สพฺพํ
อุปฺปริกฺขิตฺวา มากฺชาย นิสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
สพฺพโลกหิตาวหา ภวิสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ปีติโสมนสฺสปรตฺโต หุตฺวา อุปฺชฌายณฺจ ภิกฺขุสงฺฆณฺจ วนฺทิตฺวา
อาปฺุจฺจิตฺวา อนุคฺมเนน ปฏฺฐนฺํ สมฺปาปฺุณฺิตฺวา นาวํ อภิรฺยฺหิตฺวา
มหาสมฺพุทธมฺชฺเช พุทฺธทตฺตฺเถริ ปฏฺธิปถิ อากจฺจนฺตํ ทิสฺวา
กถาสลฺลาปํ กตฺวา ตโต ปริ คนฺตฺวา ลงฺกาปฏฺฐนฺํ ปาปฺุณฺิฯ
ตทา มหานาโม นาม ราชา ลงฺกาทฺธิเป รชฺชํ ปตฺโต ฯ อถโข
อายุสฺมา พุทฺธโฆโส อนุราชปฺุเร มหาวิหารเ ภิกฺขุสงฺฆํ ปสฺสฺสิตฺวา
มหาปฺุชานมฺเร สงฺฆปาลตฺเถรสฺส* สนฺติกํ คนฺตฺวา สพฺพํ สีหลฏฺฐกถิ
เถรวาทฺถจ สุตฺวา อโย รมฺมสามิสฺส พุทฺธสฺส อธิปฺุปาโยติ
นิจฺฉโย กตฺวา ตสฺมี วิหารเ สงฺฆสนฺนิปาตํ คนฺตฺวา เอวมาห
สาธฺุ ภนฺเต มม ปิฏฺฐกฏฺฐกถิ กาคฺุ โปตฺถเก เทถาติ ฯ

อถโข ภิกฺขุสงฺโฆ ตสฺส สมตฺถภาวํ วิมฺบิสิตฺุ คาทาทฺุยํ

๑. อโย ตทา อนุราชปฺุเร สงฺฆราชา อโหสิ ฯ

พุทธโฆสปาวตติกา

ทตฺวา เอวมาหฺ เอตฺถ ตฺวํ สามตฺถิยํ ทสฺเสหิ ตว สมตฺถภาวํ
ทิสฺวา สพุเพปี โปตฺถเก เทมาติ ฯ อถโฆ อายสฺมา พุทฺธโฆโส
ปิฎกตฺตยปาลีณฺจ ตสฺส อฏฺฐกถณฺจ ทิสฺวา วิสุทฺธิมคฺคํ นาม
ปกรณํ สงฺกเหตุว อกาสิ ฯ ตทา เทวตา ตสฺส เนปฺถณฺ
มหาชเน ปกาเสตฺถํ ตํ โปตฺถกํ อนฺตรธาเปสิ ฯ โสปี อณฺณํ อกาสิ ฯ
ตมฺปิ เทวตา อนฺตรธาเปสิ ฯ โสปี ติกฺขตฺถํ อกาสิเยว ฯ ตสฺมี
ชณฺเ เทวตา เทว โปตฺถเก ตสฺส อทาสิ ฯ ตทา ตโย โปตฺถกา
อเหตุํ ฯ อถโฆ อายสฺมา พุทฺธโฆโส ตโย โปตฺถเก กเหตุว
ภิกฺขุสงฺฆมฺสฺส นียยาเทสิ ฯ ตทา ภิกฺขุสงฺโฆ ตโย โปตฺถเก เอกโต
วาเจสิ ฯ คณฺจโต วา อภฺขรโต วา ปทโต วา พุยฺยชโต วา
อตฺถโต วา ปุพฺพปาปฺรวเสน วา เธรวาทาทีหิ วา ปาลีหิ วา เตสุ
โปตฺถเกสุ อณฺณตฺถํ นาโหสิ ฯ เอวํ นิฏฺฐาปีเตสุ กิรายสฺมตา
พุทฺธโฆเสน ติสฺสุ โปตฺถเกสุ เทวตา สาธุการิ อํสฺสุ ฯ เตน โข
ปน สมเยน มหาวิหारे อนนฺกภิกฺขุสทฺสฺสานิ สนนฺิปิตฺตวาทํ มหพฺภุตฺติ
ทิสฺวา ตฺถุจฺหฺญจา สาธุการิ ทตฺวา อยํ นิสฺสํสยํ เมตฺเตยฺโย
โพธิสฺสโต อากโตติ อุกฺโขเสสิ ฯ

ตโต มหาราชา ตํ สุตฺวา มหติยา ราชปริสาย ปรีวฺโต
นครา นิกฺขมิตฺวา มหาวิหาริ คนฺตุวาทํ สงฺฆํ วนฺทิตฺวา อายสฺมนฺตํ
พุทฺธโฆสํ วนฺทิตฺวา นิมฺนเตสิ สาธุ ฆนฺเต ยาว ฆมฺมปริโยสานา
มม เกลहे ภิกฺขุํ คณฺหเถวาติ ฯ โส ตฺถุหิภาเวน อธิวาเสสิ ฯ
อถโฆ ภิกฺขุสงฺโฆ ปิฎกตฺตยปาลีโปตฺถเก สทฺธิํ สิทฺถกฺกตาโปตฺถเกหิ

พุทธโฆสปวตติกถา

อทาสี ฯ อถโข อายสุมา พุทธโฆโส สพุเพ โปตถเก กเหตุวา
มหาวิหารสุส ทกขินภาเค ปธานมเร นาม เอกสุมี ปาสาเทวสนโต
สพุพิ สี่หลกฏกถั ปรวตเตตวา มูลภาสาย มากชิกาย นีรุตติยา
ปีฎกตตยสุส อฏกถั อกาสีเยว ฯ

สี่หลกฏกถา หิ ติวิธา โหติ มหาอฏกถา จ ปจจริยอฏกถา จ
กฺรฺนฺทอฏกถา จาติ ฯ มหาอฏกถา นาม มหาสงคีติมารุพฺหา
มหามหินฺแทน เนตฺวา สี่หลภาสาย กถา อฏกถา ฯ ปจจริยอฏกถา
นาม ปจจริยํ นาม สี่หลภาสาย อุมฺปั อตฺถิ ตสฺมี สนนีสีทิตฺวา
กถา อฏกถา ฯ กฺรฺนฺทอฏกถา นาม กฺรฺนฺทเวพฺวิหาโร อตฺถิ
ตสฺมี สนนีสีทิตฺวา กถา อฏกถา ฯ ปุพฺเพ เถริกัจจริยาทีหิ ปาลินยํ
กเหตุวา กโต เถรวาทो นาม ฯ

อายสุมา หิ พุทธโฆโส ตาว กฺรฺนฺทอฏกถั สี่หลภาสโต
ปรวตเตตวา มูลภาสาย มากชิกาย นีรุตติยา สมฺนตปาสาทิกา นาม
วินยปีฎกฏกถา อกาสี ฯ ตทนนฺตรํ สุตตฺนตฺตปีฎเก มหาอฏกถั
สี่หลภาสโต ปรวตเตตวา สุมงฺคตฺวิลาสินี นาม ทีฆนิกายอฏกถั
จเปตี ตถา ปปญฺจสุทฺถินี นาม มชฺฉิมอฏกถกถญจ สารตฺถปฺปกาสินี
นาม สํยุตฺตนิกายอฏกถกถญจ มโนรตฺปฺรณินี นาม องฺคตฺตรนิกายอฏก-
ถกถญจ ฯ ตทนนฺตรํ อภิมฺมปีฎเก ปจจริยอฏกถั สี่หลภาสโต
ปรวตเตตวา มูลภาสาย มากชิกาย นีรุตติยา อฏกถาสาลินี นาม
ชฺมมฺสงฺคณีนอฏกถั จเปตี ตถา สมฺโมหฺวิโนทฺถินี วิภงฺกปฺปกรณอฏก-
ถกถญจ ปรมตฺถทีปนี นาม ปญฺจปฺปกรณอฏกถกถญจ ฯ อิจฺเจว

พุทธโฆสปลวตติกา

อายุสุมมา พุทธโฆโส สพุพมปิ สีหลภูจกถิ มุลภาสาย มาชคิกาย
นิริตติยา ปิฏกตตยสุต อฏจกถิ อกาสิเยวฯ สปิ อฏจกถา
สพุพเทศนุตรวาสินิ หิตาวหา อโหสิฯ ปิฏกตตยภูจกถาย
ปรีวตตนาวสานเน ปจวิกรมโป อโหสิฯ เอว กริยมานา ปิฏกภูจกถา
เอกถัวจจเรเนว นิฏจिताฯ

อถโข อายุสุมมา พุทธโฆโส กตทิจุจ หุตวา มหาโพธิ วนทิตุ-
กาโม ภิกขุสงฆั วนทิตวา อาปจจิตวา ชมพุทูปเมว ปจจาคมิติฯ

อาหุ เจตถ สงคหคถา

สมพุทฐปรินิพพานา นวตสุตเตสุจ

ฉปลยฉาสาทิกนุเตสุ มหاناโม นราธิโป

ชมเมเน ทสวิเชเน ลงการชชมการยิฯ

โพธิมณทสมิปมุหิ ชาโต พุราหุณมาณโว

วิชชาสิปลกถาเวทิตีสุ เวเทสุ ปารค

สมุมมา วิญฉาตสมโย สพุพวาทวิสาร์โท

วาทคถิตี ชมพุทูปมุหิ อาหิณทนุโต ปวาทิกโก

วิหารเมกั อากมม รตติ ปาตยชลิมถั

ปรีวตเตติ สมปฺณณ- ปท สุปริมณทลัฯ

ตตเถโก เรวโต นาม มหาเถโร วิชานिय

มหาปญโย อัย สตุโต ทเมตุ วฏฏติติ โส

โก นุ คทรรภาเวเน วิรวนุโตติ อพุรวิฯ

พุทธโฆสปรวตติกา

คหุรณัน รเว อตุถิ กิ ชานาสีติ อาห ตั
อหิ ชานเนติ วุตโต โส โอตาระสิ สกมมุตติ ๑
ปฺภูจฺจํ ปฺภูจฺจํ วิทยาภาสิ วิรทุมปิ จ ทสฺสยิ
เดหนี ตฺวํ สกํ วาท- โมตาระหิตี โจทิตโต
ปาติมहाภิธมฺมสฺส อตุถมสฺส น โสธิตา
อาห กสฺสํ มนฺโตติ พุทฺธมนฺโตติ โส พุริ
เทหิตี วุตโต โน เวส- ชาริโน ทมฺมิ ตํ อิติ ๑
โจทิตโต ปุพฺพเหตุหิ มนตฺตถาย ส ปุพฺพช
อุปสมปาทยิตฺวา โส อุกฺคณฺหิ ปิฏกตฺตย
เอกายโน อยํ มคฺโค อิติ ปจฺฉา ตมคฺคหิ
อคฺคิวิ ปากโฏ อาสิ จนฺโทว สุริโยว โส
พุทฺธสฺส วิย คมฺภีริ โย สตฺตทานํ วิทยากริ
พุทฺธโฆสฺสตี โส โหตี พุทฺโธ วิย มหิตฺเต ๑
ตตุถ ณาโณทยํ นาม กตฺวา ปกรณํ ตทา
ธมฺมสงฺคณฺเียภาสิ กจฺฉํ โส อฏฺฐสาลินี
ปริตฺตฏฺฐกถณฺเจว กาคุมารภิ พุทฺธิมา ๑
ตํ ทิสฺวา เรวโต เตโร อิทํ วจนมพุริ
ปาติมตฺตมิชานิตํ นตฺถิ อฏฺฐกถา อิช
ตถาจริยวาทา จ ภินฺนรูปา น วิชฺชเร

๑. มหาเวส อิทํ ปาททวํ ทิสฺสตี ๑ ๒. มหาเวส ปน พุทฺธสฺส วิย คมฺภีริ- โฆสตฺต
นํ วิทยากรร พุทฺธโฆสฺสตี หิ พุทฺโธ วิย มหิตฺเตติ เอวํ วุตฺตํ ๑

พุทธโฆสปวตฺติกา

สีหลกฺกถา สุตฺธา มหิเนน มตีมตา
สงฺคีตฺตยมารุพฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตฺ
สาริปฺุตตาทิสีตฺตยจ กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหลภาสาย สีหลสฺส ปวตฺตติ
ตํ ตตฺถ คนฺตฺวา สุตฺวา ตฺวํ มาคฺชาย นินฺรุตฺติยา
ปรีวตฺเตหิ सा โหติ สพุพฺโลกहितาวหา ฯ
เอวํ วุตฺเต ปสนฺโน โส นิกฺขมิตฺวา ตโต อิมํ
ทีปมาคา อิมสฺเสว รัญโธ กาลे महामति
महाविहारी समपुतो विहारी सपुपसारुन्
महापचानम्भरी कन्तुवा संग्मपालसुस सनुत्ติกา
สีหลกฺกถํ สุตฺวา เถรวาทฺตยจ สพุพฺโส
ชฺมมฺสามิสฺส เอโสว อธิปฺปาโยติ นิจฺฉิย
ตตฺถ สงฺฆํ สมานตฺวา กาคฺคฺมกฺกถํ มม
ไปฺตฺถเก เทถ สพุเพติ อหา วิมฺสิตฺถํ สตี
สงฺโฆ คาถาทุยํ ตสฺสา- ทาสี สามคฺคิยํ ตว
เอตฺถ ทสฺเสหิ ตํ ทิสฺวา สพุเพ เทมาติ ไปฺตฺถเก ฯ
ปิฏกตฺตยเมตฺถเอว สพุทธิมกฺกถาย โส
วิสุทธิมคฺคํ นามากา สงฺคเหตฺวา สมาสโต
ตโต สงฺฆํ สมฺเหตฺวา สมฺพุทฺธมตโกวิทํ
มหาโพธิสมิปปมฺหิ โส ตํ วาเจตฺมารภิ ฯ
เทวตา ตสฺส เนปฺปญฺญํ ปกาเสตฺม มหาชเน

พุทธโฆสปรวัตติกา

ฉาเทสุ ไปตุถกั โสปี ทวตติกษตุตุมปี ตั อกา ฯ
วาเจตุ ตติเย วาเร ไปตุถเก สมุทาทาหญา
ไปตุถกทวยมณณมปี สณฺจเปสุ ตหิ มรุ ฯ
วาจยีสุ ตทา ภิกฺขุ ไปตุถกตฺตยเมกโต
คณฺจโต อตฺถโต จาปี ปุพฺพาปรวเสน วา
เถรวาทหิ ปาลีหิ ปเทหิ พุณฺชเนหิ จ
อณฺณตตฺตมहु เนว ไปตุถเกสุปี ตีสฺสุปี ฯ
อด อุกุโฆสยิ สงโฆ ตฺถุจฺหฺนุโจ วิเสสโก
นิสฺสัตฺตยัม เมตฺเตยโย อิติ วตฺวา ปุณฺปุณฺ
สทฺธิมฺภุจกถายาทา ไปตุถเก ปิฏฺกตฺตย ฯ
คณฺจากรว สนฺโต โส วิหารเ ทฺรสงฺกร
ปรีวตฺเตสิ สพฺพาปี สีหฺลภุจกถา ตทา
สพฺเพสั มฺลภาสาย มากฺชาย นีรุตฺตยา ฯ
สตุตฺตานิ สพฺพภาสานิ สาทโหสิ หิตาวหา
เถรียาจริยา สพฺเพ ปาลี วิย ตมคฺคหุ ฯ
อด กตฺตพฺพกิจฺเจสุ กเตสุ ปรีนิจฺฉิตฺตี
วณฺทิตฺตุ โส มหาโพธิ ชมฺพุทฺธิปมฺปาคามิ ฯ
ภุตฺวา ทฺวาทสวสฺสานิ มหานาโม มหามหิ
กตฺวา ปุณฺณานิ จิตฺรานิ ยถากมฺมมฺปาคามิ ฯ
ปิฏฺกภุจกถิ กตฺวา กตฺวา โลกหิตํ พหุ
โส ยาวตายุกั จตฺวา เถโรปี ตฺตฺติ คโตติ ฯ
สนฺถุภฺยา ชมฺจารินา ชมฺมตฺติลเกน

พุทธโฆสปรวตฺติกา

พุทธโฆสปรวตฺติยํ มया สทฺธมฺมสงฺคเห
มหาวิเส ปฺราณ จ วุตฺตเนน สนนฺญา
วิเสสํ ฅาตุกาเมน ตตฺถ ตตฺถ ยถารหิ
พุทธโฆสนิทานปิ วัสมาลินิยฺมปิ वा
ฅาโณทเย วิเสสฺปิ วิญฺฅาตพฺพาว วิญฺญูนา
เอตฺตาวตา จ อมฺเหหิ ลทฺโธ ปุณฺณมฺหณฺณโว
สพฺเพ เทวานุโมทฺนตุ สพฺพสมฺปตฺติสิทฺธิยา
สีลํ รกฺขนฺตุ สทฺธาย จิตฺตํ ภาเวนฺตุ ปาณินो
ปฺลฺลวฺจ นปฺมชฺชนฺตุ มลฺโลคฺ हेส วิสุทฺธิยา
ทฺกฺขปฺปตฺตา จ นิทฺทฺกฺขา ภยปฺปตฺตา จ นินฺพฺภยา
โสภปฺปตฺตา จ นิสฺโสกา สุทฺธิํ ปปฺโปนฺตุ สาธโวติ ฯ